

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

ASSZIMILÁCIÓ, INTEGRÁCIÓ, SZEGREGÁCIÓ

PÁRHUZAMOS ÉRTELMEZÉSEK
ÉS MODELLEK
A KISEBBSÉGGUTATÁSBAN

ASSZIMILÁCIÓ, INTEGRÁCIÓ, SZEGREGÁCIÓ

ASSZIMILÁCIÓ, INTEGRÁCIÓ, SZEGREGÁCIÓ

*Párhuzamos értelmezések és modellek
a kisebbségkutatásban*

Argumentum

A kötet megjelenését támogatta:

BETHLEN GÁBOR ALAP

BETHLEN GÁBOR

Alapkezelő Nonprofit Zrt.

Szerkesztette:

BÁRDI NÁNDOR és TÓTH ÁGNES

Sorozatszerkesztő:

TÓTH ÁGNES

© MTA Kisebbségkutató Intézet, 2011

© Szerzők, szerkesztők, 2011

ISBN 978-963-446-617-8

ISSN 1588-8525

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Tóth Magdaléna

A borítótér Láng András munkája

Tördelte: Türr Tamás

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

Fogalomértelmezések

BALÁZS ZOLTÁN: Kirakós játék: én, te, mi, ők	13
BICZÓ GÁBOR: Az asszimiláció fogalmának műveleti értéke a szociokulturális hasonulási folyamatok értelmezésében	19
KISS TAMÁS: A makroperspektíva védelmében. Hozzászólás Biczó Gábor „Az asszimiláció fogalmának műveleti értéke a szociokulturális hasonulási folyamatok értelmezésében” című vitaindítójához	39
LADÁNYI JÁNOS: Integráció, asszimiláció, szegregáció	49

Lenyomatok

FEISCHMIDT MARGIT – VIDRA ZSUZSANNA: Az oktatási integráció társadalmi lenyomatai	57
BARTL ÁGNES: Sikeres cigányok Esztergomban és térségében	95
KOMORÓCZY SZONJA: Tudatos nyelvi disszimiláció. Jiddis a magyarországi ultra-orthodox zsidó eszmerendszerben	115
PAPP RICHÁRD: „Mit képzél, Kohn úr, nem otthon van!” Többes kötődések és humor egy budapesti zsinagógai közösségben	131

Felülnézetből

TÓTH ÁGNES – VÉKÁS JÁNOS: A kisebbségi közösségek társadalmi integrációjának külső és belső tényezői – a cigány kötődésűek példája	153
ESZENYI ORSOLYA: A cigányság integráltságának mérhetősége	209
PAPP Z. ATTILA: A roma tanulók aránya Magyarországon és a tanulói teljesítmények az általános iskolai oktatásban	227
LAJTAI MÁTYÁS: A kisebbségi civil szervezetek parlamenti finanszírozása 1991–2010	265

Történelem és politika

BÁRDI NÁNDOR: Társadalomkonstrukciók a magyar kisebbségek két világháború közti történetében	303
SZARKA LÁSZLÓ: Többségi befogadás – kisebbségi lojalitás. Az együttélés 20. századi mintázatai Csehszlovákiában és Magyarországon	327
EILER FERENC: A nemzetiségi politika hatásai egy német származású település életére (Harta, 1945–1989)	347
FEDINEC CSILLA: A magyar kisebbség kérdése az ukrán etnopolitikai gondolkodásban	369
A kötet szerzői	383

Előszó

Az elmúlt év során a Kisebbségkutató Intézetben belül több beszélgetést, vitát is lefolytattunk az intézet szakmai önmeghatározásával, profiljával, eredményességével kapcsolatban.

Erre több ok is motivált, némelykor – mondhatnánk – kényszerített bennünket. Egyrészt az alapítása óta eltelt tíz év, amely ugyan egy intézet életében nem tekinthető különösebben hosszú időtávnak, de annak számbavételére, megállapítására elegendő, hogy jelen van-e a különböző társadalomtudományi intézetek sorában saját profillal, részt tud-e venni ezek körében a szakmai munkamegosztásban, és hogyan. Másrészt számot kell vetnünk azzal is, hogy az elmúlt két évtizedben felgyorsult társadalmi változásokra képesek vagyunk-e releváns módon reagálni, kérdésfeltevéseink és kutatási eredményeink valóban segítik-e a társadalmi önmegismerést. Bár az önreflexió folyamatos, természetesen mind egy személy, mind egy szervezet életében vannak olyan periódusok, amikor a markánsabb arcél megjelenítésének, a központi kutatási problémák kijelölésének szükségszerűen nagyobb hangsúlyt kell kapnia. Ez a folyamat elindult, de még nem vagyunk a végén. Egy karakteresebb, önálló arcél eddigieknél tudatosabb kialakításakor figyelembe kell vennünk a már elért eredményeket, az intézetben belül meglévő kutatói potenciált, azt az előnyt, ami a különböző diszciplínák képviselőinek jelenlétéből fakad, továbbá a társadalmi változások által meghatározott kutatási igényeket. Mindezek kapcsán három követelményt támasztottunk magunkkal szemben: egyrészt a mind összetettebb társadalmi folyamatok kapcsán használt fogalmak tisztázását, a fogalmi keretek újragondolását, másrészt e jelenségek vizsgálatakor új módszertani megközelítések kialakítását, amelyek lehetővé teszik e jelenségek pontosabb „leírását” és értelmezését, harmadrészt kutatásaink eredményeinek társadalmi hasznosságát, alkalmazhatóságát.

Ebbe a folyamatba illeszkedett a 2010. május 27-én *Párhuzamos értelmezések és modellek – integráció, szegregáció, asszimiláció – a kisebbségkutatásban* címmel megtartott konferencia is, amelynek két alapkérdése volt. Egyrészt: a mai magyar társadalomkutatásban mi az integráció, az asszimiláció és a szegregáció fogalmának tartalma? Másrészt: hogyan lehet a magyar kisebbségkutatás külön-

böző területein (magyarországi nemzetiségek, romák, zsidóság, kisebbségi magyarok, bevándorlók vonatkozásában) ezekkel a kategóriákkal jelenségeket és folyamatokat megragadni? Bár mindhárom fogalom komplex, sokrétű, számtalan társadalmi tényező egymásrahatásaként kialakuló jelenséget kíván jelölni, és egyik esetében sem lehet elvonatkoztatni tértől és időtől, mégis nagyon fontosnak ítéltük, hogy a maga töredékes voltában is megpróbáljuk e fogalmak tartalmi elemeinek összegyűjtését, annak számbavételét, hogy különböző diszciplínák képviselői milyen értelemben használják azokat. Nem volt cél a fogalmak egységesítése. Egy-egy konkrét jelenségnél vizsgáltuk, hogy az integráció, asszimiláció, szegregáció mennyire mást jelenthet az egyes csoportok, országok, időszakok esetében és miként lehet ezt a viszonyt egy-egy csomópontban megragadni, mérhetővé tenni, működését értelmezni. Összeállt egy mozaik, az egyes kutatási terek/tematikák esetében láthatóvá váltak a módszertani, illetve értelmezési keretek és korlátok.

Jelen kötet alapját a konferencián elhangzott előadásokból készített tanulmányok alkotják. A konferencia eredményeként azonban látszottak a hiátusok is. Annak érdekében tehát, hogy a kötetben a felvetett probléma kapcsán legalább a diagnózist a lehető legpontosabban tudjuk megrajzolni, a hiányzó témákban tanulmányokat kértünk. Így alakult ki a kötet szerkezete, amelyet négy fejezetre tagoltunk.

Az első rész elméleti keretekben mozog, a fogalmi tisztázásra összpontosít. A tanulmányok arra keresik a választ, hogy használhatók-e az adott fogalmak a különböző diszciplínák által azonos értelmezésben. Melyek egy azonos tartalmú értelmezés használhatóságának a lehetőségei és korlátai. Jól látszik, hogy e tekintetben – mint ahogyan az Ladányi János összefoglalójából is kitűnik – további tisztázó vitákra van szükség.

A második rész közléseit szabadabb szóhasználattal esettanulmányoknak nevezhetnénk. Jórészt kvalitatív módszerrel végzett kutatásokon alapuló megállapításokat tartalmaznak, amelyek jó kiindulópontokat képezhetnek, nagy segítséget jelenthetnek a szintetikus társadalomkutatások tematikájának kialakításához.

A kvalitatív módszerrel végzett kutatásokkal kapcsolatban azonban mindig fennáll az adott megállapítás érvényességi köre meghatározásának, meghatározhatóságának kérdése. A kvalitatív módszer kiválóan alkalmas hipotézisek felállítására, de a társadalmi szerkezetnek – és főként az e szerkezetben bekövetkező zavaroknak, anómiának – makroperspektívából történő vizsgálata keretében csak a vele kompatibilis kvantitatív módszerekkel kiegészítve válik hasznosíthatóvá. Az ilyen módszerek kidolgozásával kapcsolatos intézeti tevékenységről, az e téren folyó módszertani munkáról nyújt áttekintést a kötet harmadik egysége.

Végül a negyedik rész tanulmányai az idő perspektívájába helyezve tárgyalják az adott tematikát.

A kötet összeállításakor arra törekedtünk, hogy az intézet fentebb jelzett markánsabb arcélének, alapkutatásainak megjelenítéséhez hozzájáruljon. Reméljük, hogy az olvasók pozitív visszajelzése megerősíti ezt a törekvésünket.

A szerkesztők

Fogalomértelmezések

Kirakós játék: én, te, mi, ők¹

Én és te – mi és ők

Asszimiláció, integráció, szegregáció – a szociológiai-antropológiai bikkfanyelv jeles fogalmai, amelyek a közpolitikában is gyakran fölbukkannak, gyakran messze ható gyakorlati intézkedések indoklásában. Az a szándékom, hogy ezeket most politikai filozófiai szemszögből vizsgáljam meg, mert bár a politikai filozófiai szövegek nagyon ritkán emlékeznek meg róluk, a politikai filozófia, ha valamiről, akkor az emberi együttélés módozatairól, föltételeiről, akadályairól szól. Sőt Platón óta pontosan ezeknek a kérdéseknek a nyilvános vitája alkotja a politika alapanyagát. Meg fogom mutatni, hogyan.

Induljunk ki abból a megfigyelésből, hogy az intimitásra való törekvés egyik legelemibb hajtóerőnk. Párkapcsolatban, szülő – gyermek kapcsolatban, barátságban egyaránt magasra értékeljük azt, hogy egy másik emberrel, helyesebben személlyel, még helyesebben 'a' másikkal olyan bensőséges viszonyban vagyunk, ami semmi egyébbel nem pótolható, helyettesíthető. Ebben természetes tényezők, mint az önfenntartás és hatékony élet- és munkaszervezés; pszichológiai tényezők, mint a személyiség védelme; morális tényezők, mint az értelmes és jó élet koncepciója egyaránt szerepet játszanak. Sőt még ezeken is túlléphetünk: egyáltalán véve az, hogy éntudatunk van, azaz személyként tudunk magunkra gondolni, mind pszichológiai, mind filozófiai érvekkel alátámasztható módon azáltal és úgy lehetséges, hogy más személyek minket mintegy személyes létbe szólítanak, személyes létre szólítanak föl. Aligha számíthatunk arra, hogy az emberi természetnek és az emberi állapotnak ez a vonása valaha is megváltozik.²

¹ Az MTA Kisebbségkutató Intézetének 2010. május 27-én megrendezett *Párhuzamos értelmezések és modellek – integráció, szegregáció, asszimiláció – a kisebbségkutatásban* című konferenciájára készült szöveg átdolgozott változata. A szöveg megjelent a Kommentár c. folyóirat 2010/3. számában (3–7. o.).

² Ez a gondolat a német filozófia fichtei–hegeli vonalának egyik legmaradandóbb és legértékesebb eleme. Kiváltképpen Fichte szabatos okfejtését ajánlom az Olvasó figyelmébe: „A természetjog alapja a tudománytan elvei szerint.” Fichte, 1981: 147–236.

Akármilyen triviálisan is hangzik, az 'én' és a 'te' viszonyának személyt konstituáló jellege minden politikai vagy társadalmi nézetrendszer számára megkerülhetetlen, akár leküzdhetetlen akadályként, akár értékként tekint rá. A totalitárius rendszerek számára ez – szerencsére leküzdhetetlennek bizonyuló – akadály volt, a demokratikus ideológiák számára többnyire érték. Különbőség van azonban két álláspont között: az egyik, nevezzük liberálisnak, eszközértékként tekint rá, azaz az autonóm személyiség létrejöttéhez szükséges feltételként fogja föl, s egyéni jogként védi az intimitást³; a másik, nevezzük konzervatívnak, intrinzikus, önmagáért való értéknek gondolja, s a személyiséget eleve a másiktól való függés kategóriáival igyekszik megérteni.⁴ A két felfogás a mondott okoknál fogva az alapvető különbségek ellenére is megegyezhet abban, hogy a politikai kereteknek az intimitást védeniük kell.

Mindkét felfogásnak számot kell azonban vetnie az én–te viszonyt negatív módon konstituáló tényezővel, tudniillik azzal, hogy ez a viszony definíció szerint zárt az 'ő' felé. Amikor az 'én' a 'te' felé fordul, s benne és általa válik 'én'-né, a két 'én,' amely egyszerre 'te' is, akkor ezzel megalkotja a 'mi' tudatát vagy inkább tényét. Közös arccal fordul vagy fordulnak az 'ő' vagy az 'ők' felé, s lesz vagy lesznek egyszerre egy és kettő. Ez a lezárulás, a határmeghúzás, a 'kirkás' mozzanata vagy eseménye, amelynek messze ható következményei vannak mindkét politikai felfogás számára.

Az egyetemes Mi felé

Ez az ontológiai lánc ugyanis két irányban gondolható tovább. Az egyik irány a következő. Ahogy létrejönnek ezek a 'mi'-közösségek, saját arccal és egységtudattal, egymás felé fordulva megalkotják a következő 'mi'-t, majd a következőt, egészen addig, amíg az emberiség egyetlen családot, testvériséget nem alkot: nem véletlen, hogy éppen az intimitás legmegszenteltebb fogalmaival emelkedik ez a felfogás arra a csúcusra, ahonnan nézve eltűnik minden megosztottság és határ. Ennek a gondolatmenetnek súlyos nehézsége azonban, hogy nem veszi elég-

³ Maradva a klasszikusoknál: Kant véleménye szerint például az igazi barátság nem érzelemfüggő, nem pragmatikus céllal köttetik, hanem morális természetű, de „ritka madár, mint a fekete hattyú” (594. o.). Az erkölcsi rend minden további nélkül működik akkor is, ha egyetlen barátság sem létezik, ennél fogva a barátság legfőljebb erkölcsi luxustermék. Ebből következően a barátság ugyan tökéletesebbé teheti az egyént, de semmi esetre sem szükséges ahhoz, hogy az egyén egyáltalán emberi személy legyen. I. Kant: *Az erkölcsök metafizikája*, Budapest: Gondolat, 1991.

⁴ Természetesen anakronizmus lenne Arisztotelészből modern fenomenológiai érvelést barkácsolni, de azért a *Nikomachoszi etika* barátságról szóló nevezetes 9. fejezetének egyes gondolatai elég markánsan eltérnek Kant világlátásától. A leginkább éppen ott, ahol Arisztotelész a baráti viszonyban egyfajta tükröződést fedez föl: „...az embernek önmagához való viszonyából kell származtatnunk a máshoz való barátságot is” 262., „a barát nem egyéb, mint önmagunknak a mása” 256.

g   komolyan, hogy ha mindenki része a 'mi'-nek, akkor lényegében megszűnik a lehetősége annak is, hogy legyenek '  k.' Nincs és nem is lehet egyetemes testvériség, mert az nem testvériség. Az intimit  sb  l kiinduló politiká-logikai érvelés szükségképpen befejezhetetlen, illetve nem képes fölszámolni, ráadásul éppen a legfontosabb szinten, az emberiség egyetemes közösségében az el- és lehat  rol  d  st, a kizárást, a kirakást.⁵

Erre a végkifejletre a liberális felfogás vagy   gy reagál, hogy egyre növekvő bizalmatlansággal tekint az intimitásra, a 'mi' viszonyokra, s igyekszik annak primitív, barbár, animozit  ssal terhelt következményeire fölhívni a figyelmet; vagy úgy, hogy megpróbálja a morál tekintélye révén kordában tartani.⁶ A tisztelet, a tolerancia, a kölcsönösség normáit ajánlja, illetve ennek megfelelő viselkedést igyekszik a cselekvőkre kényszeríteni, elismerve, hogy az   rk  lcsi normák forrása nem az intim szféra, nem az interpersz  n  lis kapcsolatok világa, hanem az egyetemes   sz. Mindkét stratégia komoly eredményeket hozott és hoz, de tagadhatatlan, hogy gyakran igen   r  s ellenállásba ütközik. Gyakran még csak megindokolni sem kívánjuk, hogy miért saját nemzetünk tagjait r  szes  jt  k előnyben mások rovására, hiszen azt sem tartjuk indokoland  nak, hogy miért saját gyermekünk érdekeit tartjuk fontosabbnak – például az iskolaválasztásnál – az egyetemes   rk  lcs által megkövetelt szempontoknál.

A konzervatív felfogás, ahogy jeleztem, természetes és megváltoztathatatlan ténynek tekinti, hogy a 'mi'-tudat nem terjeszthető t  l minden határon, legalábbis az emberi természetnek ezen a világon érvényes törvényei szerint, azaz az '  k'-re mindig szükség lesz. A liberális aggodalmakkal szemben nem a potenciális ellen  s  gesked  st, hanem az intimitás, a bezárulás nyújtotta gazdagodást hangsúlyozza. Az '  k' ugyan valóban kellene a 'mi'-hez, de ez tisztán negatív feltétel, az '  k'-h  z való viszonyulás tartalmilag, pozitív értelemben igen sokféle lehet. Mi több, ahhoz, hogy az '  k' egy másik fázisban vagy egy másik értelemben a 'mi' részévé v  l hassanak, éppen az kell, hogy előbb elkülönüljenek. Az egyetemes morális normák szerepével kapcsolatban pedig a konzervatív felfogás szkeptikus, legalábbis ami azok tekintélyét, k  t  erej  t illeti. A tisztelet, a tolerancia normái ugyanis mélyen bele vannak ágyazva az '  n'–'te' viszonyba, s ami az egyik '  n'–'te' viszonyban a tisztelet alapja, az a másikban nem, vagy jóval kevesbé. Egy barátságban, vagy inkább haveri kapcsolatban a másik tisztelete alapulhat akár a testi   r  n is, ami   g  sz  n más, mint mondjuk a szellemi-tudásbeli különbségen alapuló tisztelet. S mindk  t   más, mint a kölcsönös tisztelet az egyenrang  uk között, ami azonban szintén lehet korlátozott, például két hasonló tud  s   versenyző szakmai

⁵ A gondolatmenet emlekeztethet Carl Schmitt érvelésére a pacifizmus *politikai* lehetetlenségéről. Itt azonban nem kívánok abba belemenni, hogy a mi–  k kérdéskörének mi köze van a politikám (a 'politikai') mibenl  t  h  z, karakter  h  z.

⁶ Ahogy Kant számára az igazi barátság morális természetű, s a (vonzó) szereteten kívül a (t  v  l  t  ) tiszteletnek is helye van benne (Kant i. m.).

tudásából eredő, vagy tágabb, mondjuk egy eszményi házasságban a hitvestársak között. A sokféle tisztelet közös alapja persze ettől még létezhet, de vajmi csekély jelentősége van, mindenesetre a teherbíró-képessége messze kisebb, mint amit a liberális felfogás neki tulajdonítani szeretne. Ettől viszont a sokféle tisztelet-típus még hatékonyan és békésen képes a 'mi'–'ők' viszonyokat szabályozni. Csak éppen sokféleképpen, soha nem adva biztos háttértudást ahhoz, hogy van vagy lesz-e valaki, aki a normák konfliktusait kezelni képes.

Ezen az úton, amely tehát onnan indult el, hogy a 'mi' létrejötte az 'én' és a 'te' viszonyból szükségképpen föltételezte az 'ő' vagy az 'ők' kizárását, kirakását, baljós következmények sejlének föl, amelyeknek gátat szabni az egyetemes erkölcs nem látszik képesnek, sem elvileg, sem gyakorlatilag. Ám azt írtam, hogy a gondolatmenetet két irányba lehet folytatni. Az egyik irány az egyetemes 'mi' lehetőségességének végiggondolása volt, most vegyük szemügyre a másikat, voltaképpen az előbbi fordítottját.

Az egyetemes Én felé

Figyeljünk föl arra, hogy a létrejövő 'mi'-t azért továbbra is az 'én' és a 'te' alkotja, sőt, éppen a 'mi'-tudat által erősödik meg az 'én' és a 'te' tudata, valósága is. A 'mi' tehát az egyéni identitásba beépülve én-konstituáló szerepet kap, ahogyan az 'én' és a 'te' viszonyában is azt láttuk, hogy a 'te' nélkül az 'én' sem lenne lehetséges. Innen nézve tehát minden a kiindulópont, az 'én' felé mutat. A el- és lehatárolásból befogadás és határfölszámolás lesz.

Ez a gondolatmenet első hallásra persze fölöttébb rokonszenvesen hangozhat, hiszen konfliktusmentesen kezeli a kizárás okozta problémát, de nyilvánvaló, hogy biztosítani csak azt képes, hogy az egyének önmagukban és önmagukért dicsoúljának meg. Minden ember énje egyetemes jelentőségű lesz. A gond ott kezdődik, hogy nem csak egyetlen egyén, 'én' létezik, s legföljebb csak a legelvakultabb kollektivizmusok hitethetik el egy-egy csoporttal, hogy az egyén életének értelme és boldogsága a kollektív 'én' boldogságában rejlik. Ha tehát számot kell vetnünk a számtalan 'egyetemes én' együttélésének tényével, akkor valamit mondanunk kell arról, hogy az együttélést milyen rend keretei között tudjuk elképzelni. Ezt a kérdést nevezhetjük a par excellence politikai filozófiai kérdésnek.

Az ehhez a logikához illeszkedő nézet úgy szól, hogy az együttélés számára a számos 'én'-ből *kirakott* valamilyen egész adja a keretet. A 'kirakásos' játékból így lesz 'kirakós' játék, a Nagy Mozaik. Ennek darabjait tehát egyének alkotják, de annak sincs elvi akadálya, hogy az egyének közösségeit, tehát a 'mi'-ket tekintsük alkotóelemeknek, vagy kombináljuk őket az egyénnel, csak az a fontos, hogy a Nagy Egész elemei legyenek. Az egyes darabok, elemek között ugyan határok, vonalak húzódnak, ám ezek szerepe nem az elválasztás, hanem az összekötés.

A vonalak nem területeket fognak körbe, hanem afféle hálózatként működnek, amelyek révén tetszés szerint, időben és térben állandóan változó alakzatokat határozhatunk meg. Ezek az alakzatok a vonalak révén gyorsan és kényelmesen kiterjeszthetők vagy zsugoríthatók, s általuk egy villódzó identitásokból összerakott, de voltaképpen éppen identitásában megfoghatatlan Egész keletkezik.

S éppen itt van a bökkenő. Bár kimondani könnyű, hogy van olyan dolog, aminek nincs Neve, vagy legalább Száma, de ontológiai értelemben az ilyen dolog reálisan nem létezik, nem létezhet. Akárhány identitása, szerepe van is az 'én'-nek, ezeket az 'én' hordozza, helyesebben az, aminek Neve van; ha tetszik, maga a Név. A Nagy Egész nem jöhet létre anélkül, hogy ne lenne Neve. Ne felejtjük el: a Nagy Egésznek létre *kell* jönnie, mert az egyének pusztaságai, amelyet a klasszikus társadalmi szerződéselméletek természeti állapotnak hívnak, bár szociológiai-történeti értelemben ugyan fenntartható és tartós állapot lehet, de egy már létező politikai-társadalmi rend számára az ebbe az állapotba való visszatérés egyszerűen nem lehet politikai cél. Az anarchizmus nem társadalom, hanem politikaellenes politikai ideológia. Ezért talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy a Nagy Egészt elvi értelemben létre kell *hoznunk*. Ezt azonban csak akkor tudjuk megtenni, ha Nevet tudunk neki adni.

Milyen névről lehet szó? Itt is több irányba lehet elindulni. Liberális szemlélettel elindulva többnyire elsősorban bizonyos morális ismérvekkel jellemezhető létezőt keresünk, mondjuk az Igazságos Társadalmat vagy a Toleráns Politikai Közösséget, esetleg a Nyitott Társadalmat. Csakhogy mindegyik leírás fogyatékos, mivel egyik sem igazi név: sok társadalom lehet igazságos, toleráns, nyitott. A sort egyéb minőségekkel, tulajdonságokkal is folytathatjuk, a probléma elvileg ugyanaz marad. Mindazonáltal minél több jellemzőt találunk vagy várunk el, annál közelebb kerülhetünk valami egyedihez, annál karakteresebb és fölismerhetőbb lesz a Nagy Egész, ám ezzel együtt egyre határozottabb, kontúrosabb; a villódzás tompul, a vonalak megmerevednek, s a mozaikszerűség elvész. A Nagy Egész megszületik, de vele együtt megszületnek önnön határai is. Az identitás 'én'-szerűvé válik, amihez lehet ugyan csatlakozni, de csak a már ismert logika alapján: vállalva, hogy kettőnkből 'mi' lesz, amihez kell az 'ő' vagy az 'ők,' s ezzel együtt a határ és a bezárulás.

A konzervatív irány nem zárja ki, hogy a Nagy Egészt különböző tulajdonságok, köztük morális ismérvek is jellemezzék, hiszen ez minden Nevet viselő dologgal így van, de végső soron ugyanolyan misztériumnak tekinti a Nevet, mint ahogy minden 'én,' sőt minden nevet viselő dolog bizonyos értelemben misztérium. El lehet menni persze egészen odáig is, hogy ezt a misztériumjellegét, ha mondhatom így, misztikus értelemben vesszük, s a Nagy Egész nevét, amely konvencionális kifejezéssel valamelyik nemzet, mással közölhetetlennek tekintjük. Valahogy úgy, ahogyan az 'én' is sok mindent közölhet magáról a 'te'-vel, de a beteljesedés pillanata, ha egyáltalán elérkezik, rendszerint szótlán, és a két

'én' még ekkor is különböző marad. De nem szükséges idáig elmenni, sőt ennek az álláspontnak nyilvánvaló politikai veszélyei is vannak, lásd a kollektív én totalitárius elméletére tett utalást. Minden további nélkül megállhatunk előbb is, fölállalva, hogy a Nagy Egésznek nevet kell adni ahhoz, hogy fölismerhető legyen, s megoldja a természeti állapotból való kitörés problémáját, még akkor is, ha ezzel határok és kizárások járnak együtt, azaz a kirakós játék végén mégis egy képet kapunk, amely nem azonos semmilyen más képpel.

Úgy látom, hogy egy ilyen konklúziót a liberális, tehát az egyetemes felől közelítő, valamint a konzervatív, tehát a konkrétság, a partikularitás felől közelítő álláspont képviselője is el tud fogadni. Ahhoz azonban, hogy egy ilyen találkozás létrejöhessen, elsősorban arra van szükség, hogy az emberi együttélés alapvetően politikai természetét mindketten fölismerjék, s így a filozófiai, illetve politikai filozófiai problémát tisztán lássák. Egyetértésre kell jutniuk abban, hogy sem szociológiai, sem antropológiai, sem pedagógiai vagy tisztán morális eszközökkel nem oldhatók meg az asszimiláció, az integráció és a szegregáció kérdései, illetve csak ideig-óráig kezelhetők, mert a szükségképpen közösségben és intimitásban formálódó emberi személyiség nem tudja meghaladni önmagát akkor sem, amikor az együttélés természetét igyekszik megérteni és rá vonatkozóan szabályokat és normákat kidolgozni, amikor a közösségben és a közösségnek is Nevet keres.⁷

Irodalom

Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Budapest, Európa, 1987.

Fichte, Johann Gottlieb: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981.

Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikája*. Budapest, Gondolat, 1991.

⁷ Egy konkrét példával ezt még hadd illusztráljam. Az amerikai feketék integrációjában szinte biztosan legalább akkora szerepet játszott az, hogy az egész társadalom rendelkezett bizonyos ideálokkal (azaz volt Neve), amelyek kiegészíthetők, módosíthatók, egyszóval rugalmasak voltak, mint az, hogy a polgárjogi mozgalmak közvetlen morális-politikai ráhatást gyakoroltak a közfelfogásra. Magyarán a zene és a sport (ökölvívás, kosárlabda) fekete sztárokat tudott adni annak a nemzetnek, amelyben az efféle sztárok iránti csodálat egyféle nemzeti tulajdonság. S ez az integráció egyúttal asszimiláció is, de rögtön kétirányú: a könnyűzene és egyes sportágak éppen attól lettek jellegzetesen amerikaiak, hogy ezek az integráció sikeres gyakorlati példáit nyújtották. Ma amerikainak lenni részben (és persze 'puha' értelemben) azt jelenti, mint érdeklődni a kosárlabda iránt. Ezt az érzést egyébként mi magyarok is jól ismerjük: a cigányzene – amely se nem cigány, se nem magyar, mindenesetre cigányok játszották magyaroknak – ilyen sajátos asszimilációs termék, a Név egyik eleme (más kérdés, hogy mekkora vagy milyen zenei értéke van). Csak persze ma már elavult és működésképtelen, s helyette nincs semmi.

Az asszimiláció fogalmának műveleti értéke a szociokulturális hasonulási folyamatok értelmezésében¹

Napjaink társadalomtudományi törekvéseinek mindenütt jellegzetes és fontos témája a diszciplináris státusz újragondolása, ami, mint a modern szociokulturális antropológia esetében is, komplex feladat: párhuzamosan megvalósítandó több részprogramot ölel fel. Általában az 1980-as évek második felében induló és súlyos következményekkel járó kritikai fordulat az antropológiában a tudásterület fenekestől történő felforgatását eredményezte: az elméletek, a terminológia és a módszertan újragondolását hozta. Leegyszerűsítve, az elmúlt két évtizedben a kritikai reflexió tékje az antropológia tudományként való új alapokra helyezésében öltött testet. Komolyan kérdésessé vált ugyanis, hogy a modern szociokulturális antropológia felfogható-e egyáltalán tudományként, avagy, ahogy ez egyes értelmezési javaslatokban megfogalmazódott, az antropológia inkább aspektusjellegű – olykor szubjektív és esetleges – viszonyulás társadalmi jelenségekhez. Ennek az írásnak nem feladata a kritikai fordulat kibontakozásának és az ezt övező vitáknak az értelmezése. Ugyanakkor látni kell, hogy témánk, a szociokulturális hasonulási folyamatok vizsgálatára használt terminológia tisztázása, a fogalmak műveleti értékét célzó elemzés csak a kritikai diskurzus keretei között nyeri el értelmét.² Pontosabban, ezek közül is kiemelkedik az asszimiláció-terminus társadalomtudományi létjogosultságának és alkalmasságának értékelése, ami azon-

¹ A konferencia-előadás ezen változata az elhangzott szöveghez képest olyan, a lábjegyzetekben olvasható kiegészítéseket tartalmaz, melyek Kiss Tamás *A makroperspektíva védelmében* címmel ugyanebben a kötetben található dolgozatában megfogalmazott észrevételeire vonatkoznak. Tanulmányom véglegesítése előtt ugyanis megismerhettem Kiss Tamás konferencia-előadásának írott változatát.

² A szociokulturális hasonulási folyamat terminusértékű összetétel, amely általános értelemben foglalja össze a társadalmi életközösségek érintkezésével az egyén- és/vagy csoportszinten lejátszódó változásfolyamatoknak azon típusait, ahol az érintkezés következményeként a felek szociokulturális sajátosságai megváltoznak. Ebben az értelemben az asszimiláció, adaptáció, akkomodáció, hibriditás, integráció, emancipáció – hogy csak a társadalomtudományi gyakorlatban elterjedt fontosabb terminusokat említsük – a szociokulturális hasonulásfolyamatot különböző mélységben és eltérő értelemtartalommal kezelő fogalmak.

ban csak a rivális, ám éppen a kritikai fordulat következményeként divatosná vált terminusokkal történő összevetés részeként valósítható meg.

A dolgozat három nagyobb gondolati egységből áll, és a részek egy-egy megalapozó értékű és egymásból következő kérdésre kidolgozott válaszokként is felfoghatóak.

Először is, kérdés, hogy miért vált a kortárs antropológia, de általában a társadalomtudományok egyik központi témájává a szociokulturális hasonulás folyamatviszonyainak vizsgálata?

Másodszor: miért tűnik létjogosultnak a sokat kritizált és korszerűtlennek titulált asszimiláció-fogalom kritikai újraértékelése, ha úgy tetszik rehabilitációja?

Harmadszor: melyek a szociokulturális hasonulás folyamatviszonyainak megragadásában használatos relatíve új és az asszimiláció-terminus alternatívájának tetsző fogalmak, illetve mi ezek műveleti értéke?

1. A szociokulturális hasonulás és az ezzel párhuzamosan lejátszódó elkülönöződés témájának tanulmányozása a globális világtársadalom kibontakozását kísérő bonyolult hálózatviszonyok természetes velejárója.³ Okok sokasága sorakoztatható fel annak bemutatására, hogy miért váltak a hasonulás folyamatviszonyai az utóbbi évtizedek egyik legnépszerűbb társadalomtudományi problémájává. A tényezők közül kiemelkedik a globális migráció és mobilitás tendenciáinak változása, a gazdasági és társadalmi értelemben fejletlenebb régiókból a fejlettebb területekre irányuló migrációs nyomás erősödése. Közismert és statisztikailag jól alátámasztható jelenségről van szó, melynek szempontunkból az a következménye, hogy a szociokulturális hasonulás eseménygyakorisága, többek között az asszimilációs helyzetek száma globális léptékben és szinte minden régióban folyamatosan nő.⁴ A modern „népvándorlás” a közeljövőben, elsősorban az ökológiai és a klimatikus körülmények változásának köszönhetően, illetve az ennek következtében a Föld egyes régióiban az életfeltételek általános romlásának eredményeként exponenciálisan erősödik majd.⁵ Az eltérő kiváltó okokra visz-

³ Herbert Spencer az általános fejlődés elméletének részeként dolgozta ki a fejlődésfolyamat logikai struktúráját. Bármely homogén rendszer megváltozása oly módon, hogy meghatározott elemei integrálódnak, azaz valamely rendezőelv mentén egységbe szerveződnek, a folyamat logikájából következően azzal jár, hogy az integrációból kirekedő alkotóelemektől elkülönülnek.

⁴ A folyamat értelmezése szempontjából elsőrendű a lakóhely-változtatással járó migrációs formák tanulmányozása (munkamigráns, menekült, bevándorló stb.).

⁵ Környezeti migránsnak tekintik azokat a személyeket vagy csoportokat, amelyek a környezet hirtelen vagy folyamatos megváltozása miatt átmenetileg, esetleg véglegesen kénytelenek elhagyni otthonukat. A Bonni Egyetemen folyó globális vízrendszer-kutatási projekt a rendelkezésre álló adatok alapján adott becslése meglehetősen pontos. Csak a vízháztartás anomáliái miatt 2002-ben 24 millió fő, 2010-re becsülhetően 50 millió fő, 2050-re várhatóan 200–700 millió fő migránssal számolnak. (Lásd Bogárdi János: Environmental Migration: How much is water to be blamed? http://www.gwsp.org/fileadmin/outlook/_Bogardi_GWSP_water_and_migration.pdf) Emellett az időjárási folyamatok változása – elsősorban a talajminőség romlása és a lokális

szavezethető népességmozgás különféle nyelvű, kultúrájú és vallású emberek millióinak kényszerű egymás mellett élését, a rövidebb vagy hosszabb ideig tartó élethelyzetek gyors váltakozását vonja maga után, amit szükségszerűen követ a *modus vivendi* kölcsönösen elfogadható szabályainak kimunkálása, és ez általában alkalmazkodáskényszerrel jár. Az alkalmazkodás kényszerével, mégpedig mindkét fél, a migráns és a befogadó közösség részéről egyaránt.

A modern kor, különösen a 19–20. század migrációtörténete azt mutatja, hogy a számtalan konfliktushelyzetet rejtő világjelenség kezelésének a befogadó társadalmak részéről mindig előszeretettel alkalmazott – ösztönös, majd tudatos társadalompolitikai – eszköze volt az asszimiláció, melynek gyorsítását, az integrációt, a többség részéről kínált feltételeket az elfogadók jutalmazásával szokás előmozdítani. Csakhogy manapság a nemzetközi migrációban érintettek számának szinte ellenőrizhetetlen növekedését és adminisztratív módon korlátozhatatlannak tűnő áradatát a jól bevált technikák alkalmazásával már nem lehet mederben tartani. A folyamat az úgynevezett fejlett és fejlődő társadalmakat egyaránt érinti. 2002-ben a Föld 6 milliárd lakójából 185 millió (2,9%) volt csak az illegális migránsok száma, ugyanakkor a célrégiók és a kibocsátó területek megoszlása földrajzi értelemben rendkívül aránytalan és trendjellegű.⁶

Nem célunk, hogy a jelenünkben lejátszódó és a migrációs folyamatokra magyarázatul szolgáló népességmozgások közvetlen okait elemezzük, ahogy a migránsok különböző típusainak – bevándorló, gazdasági vagy politikai menekült, menedékkérő, kényszerletelepített, külföldön született munkavállaló – a szociokulturális hasonulási folyamatokban betöltött szerepét sem tárgyaljuk. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a migrációs hajlam globális terjedése, a szociokulturális hasonulás általános folyamatviszonyaira gyakorolt szívóhatása fontos következmény, mert a témát gyakorlati értékű társadalomtudományi kérdésként láttatja velünk. Elemi érdekünk ugyanis megérteni és megismerni a folyamatesemények irányát, a társadalmi életre gyakorolt hatását, a jelenség mélyebb természetét, a benne nem is túl rejtett módon megmutatkozó konfliktusveszélyt.

A hasonulás folyamateseménye a társadalmi működés szempontjából bármely közösség számára egyidejűleg hordozhat konstitutív és destruáló mozzanatokot. Magyarán, megnyilvánulhat a globalizációs hálózatok centralizáló vagy integráló

---

hőmérsékleti viszonyok változása – további migrációt előmozdító tényező. Közép-Európában a globális környezeti migráció rövid távon várhatóan a bevándorlók számának növekedésében fog megmutatkozni.

⁶ Az ENSZ 2002-ben nyilvánosságra hozott adatai szerint a világon legalább 185 millió ember él a szülőhazáján kívül, ami az elmúlt három évtizedben az érintettek számának majd' megduplázódását jelenti. Európa 727 millió lakójának 7,7%-a, 56 millió fő, míg Észak-Amerika 314 millió lakójának 13%-a százalékára, 41 millió fő bevándorló. A legnagyobb kibocsátó földrész Ázsia (49 millió fő), majd Afrika (16 millió fő). A népesség összetételét tekintve a legtöbb bevándorló Ausztráliában él, ahol arányuk a lakosság 21%-át teszi ki. (http://www.gcir.org/about_immigration/world_map_intro.htm)

hatásaként, de éppen ezzel szemben lehet akár a szeparatizmust szorgalmazó regionális mozgalmak megerősödésének oka.⁷ A veszély kézzelfogható, és számos formában tetten érhető például Európa fejlett társadalmában is. A németországi törökök, amint a Franciaországba Észak-Afrikából bevándorló arabok kapcsolata a befogadó többségi társadalommal ugyanúgy a szociokulturális hasonulás folyamatviszonyainak általános témakörébe tartozik, mint Erdély vegyes lakosságú régióiban a magyar és román kulturális együttélés következményei.

A következőkben amellet szeretnék érvelni, hogy a szociokulturális hasonulás folyamatainak értelmezésére használatos terminológiában az asszimiláció fogalmának kitüntetett jelentősége van annak ellenére, hogy még manapság is közkedvelt depravációs jelentéstartalma miatt az érintettek szempontjából többnyire hanyatlást, veszteséget termelő társadalmi folyamatként szokás felfogni.⁸ Összehasonlítása a rivális fogalmakkal a látszat ellenére nem azt a célt szolgálja, hogy a diskurzusban érintett további terminusokat diszkreditáljuk, míg egyet – az asszimiláció fogalmát – kizárólagosan hitelesnek tüntessünk fel. Csupán rámutatunk arra, hogy az asszimiláció fogalmában, azaz jelentésében és a hozzá latens módon tapadó esztétörténeti hagyományban rejlő esszenciális tartalom a szociokulturális hasonulás folyamatviszonyainak általános elemzését tágabb és gyakorlati szempontból is jobban hasznosítható módon támogatja, mint a „rivális” fogalmak. Természetesen ennek előfeltétele az is, hogy kiindulásként rámutatunk az asszimiláció depravációs olvasatának korszerűtlenségére, és a fogalom mintegy „rehabilitálásával” megalapozzuk az összehasonlítást.⁹

⁷ Arjun Appadurai korszakos írása, a *Disjuncture and Difference in the Global Flows*, valamint a körülötte kibontakozó kritikai vita óta a globalizáció, valamint ellenfolyamatainak párhuzamos hatótényezőként történő értelmezése bevett gyakorlat.

⁸ Kiss Tamás tanulmányára utalva, úgy tűnik, egyetértés van abban, hogy az asszimiláció jelenségének depravációs olvasata, avagy hanyatlás-narratívaként történő értelmezése korszerűtlen álláspont. Ugyanakkor állítása, mely szerint a nemzetközi szakirodalomban a veszteségnarratíva kevésbé fontos téma, ezzel szemben az úgynevezett „asszimilációpárti melléköngék”, tehát az asszimilációt akár közpolitikai értelemben is konstitutív eszközként láttató teóriák meghatározóak, leegyszerűsítő álláspont. A társadalomtudományok történetében az asszimilációelméleteknek kétségtelenül két alapvető „családja” fejlődött ki. Az értelmezői habitus függvényében az asszimilációpárti – nativizmus és „melting pot” típusú – koncepciók, illetve ezekkel szemben, jóval későbbi fejleményként, az asszimilációt (főként etikai okok miatt) a hasonulás és az elkülönülés folyamatainak dinamikus egyensúlyi állapotaként beállító – *cultural pluralism* – elméletek. Eme utóbbi teóriák, amint a kritikai fordulat hatása, például Nathan Glazer, a téma jeles szakértőjének életművét olvasva arról tanúskodik, hogy Kiss Tamás állításával ellentétben az úgynevezett „asszimilációpárti melléköngék” a témát tárgyaló társadalomtudományi diskurzusban lassan „elhalkulnak”. A *cultural pluralism* típusú, az Egyesült Államokban uralkodó elméletek többsége pedig az asszimiláció depravációs olvasatával szembeni nyílt szakítást hirdet, bár ezek között nem elhanyagolható az asszimilációpárti elméletek jelenléte sem. Kiss Tamásnak ugyanakkor véleményem szerint teljes mértékben pontos megállapítása, hogy különösen Közép-Európában a társadalompolitikai diskurzusokban a kisebbségi és a politikai eliték többnyire még mindig az asszimiláció hagyományos veszteségtapasztalati megközelítését forgalmazzák.

⁹ Kiss Tamás tanulmányában arra utal, hogy elemzésemben a veszteségnarratíva középponti helye

2. Ennek fényében térjünk rá második megalapozó jelentőségű kérdésünkre! Miért létjogosult manapság a sokat kritizált és gyakran korszerűtlennek titulált asszimiláció-fogalom újraértékelése? A válasz egyszerű: az asszimiláció-fogalom kritikai, elsősorban filozófiai megalapozottságú értelmezése megvilágíthatja a jelentéstartalmát meghatározó eszmetörténeti tradíciót, amelyből kiderül, hogy az asszimiláció művelti komplexitásához képest a rivális terminusok jelentéshorizontja szűkebb.

Jelen előadás nyilván nem kínál alkalmat arra, hogy az asszimiláció fogalmához tartozó értelmezési tradíció és az alkalmazás teljes filozófiai antropológiai összefüggését elemezzük.¹⁰ Csupán három alapvető szempontra szeretnénk a figyelmet felhívni: egyrészt az asszimiláció fogalmának ontológiai tartalmára, majd röviden a terminus etimológiai hátterére és végül az asszimiláció jelenségének két kiemelkedő filozófiai aspektusára.

a) Egyrészt tehát az asszimiláció fogalma, mind a társadalmi egyén, mind a csoport szintjén, világra vonatkozásunkkal összhangban utal szociokulturális státuszunk ontológiai meghatározottságára.

Ezek szerint bármely asszimiláció valójában az 'én' ('mi') és a 'te' ('ti' vagy a 'másik', az 'idegen') között rögzíthető viszony, melynek érdemes állapot- és folyamatjellegét megkülönböztetnünk. Magyarán, elemző megközelítésben minden asszimilációként felfogott szociokulturális hasonulás egy meghatározott kiinduló helyzet egy sajátos folyamat keretei között lejátszódó megváltozásának eseménysorozata.

Az 'én' és 'te', vagy egy másik kifejezéspárral élve az asszimiláns (asszimilálódó) és az asszimiláló interszubjektív vonatkoztatási pontok. Az asszimiláció általános elemzése szempontjából a 'másik', a 'te' primer tapasztalatként utal a jelenség állapotjellegére. Az asszimilációs helyzet vagy másként fogalmazva, kiinduló állapot jellemzése előfeltétele az asszimilációs folyamat megértésének. Az 'én' szempontjából bármely 'te' ('másik', 'idegen') tapasztalata az életvilágnak szükségszerű velejáró adottsága. A 'te', amin keresztül a 'másik', a másik

---

az erdélyi szórványból szerzett empirikus élményvilágnak köszönhető. Tény, hogy a témában történő tájékozódás egy meghatározó időszaka köthető máramarosi magyar szórványközösségekhez, ám szempontomból meghatározó jelentőségű kutatásokat végeztem kollégáimmal több mint egy évtizeden keresztül Gyimesben, továbbá hosszú éveken át vegyes lakosságú régiók eltérő etnikai adottságú településein, mint például a mezőségi Tekén, Magyardécsén, Széken, és újabban a szilágysági Tövishát falvaiban, Szamosardón, Monón, Bósházán és Völcsökön. Emellett az asszimiláció jelenségével kapcsolatos közvetlen tapasztalataim közül fontosak a connecticuti magyar szórvánnyal és az Erdélyből Baden-Württembergbe visszatelepülő svábokkal kapcsolatos megfigyelések is. A depravációs olvasat az asszimilációval kapcsolatos anyaországi és határon túli tudományos, közéleti és politikai diskurzust meghatározó ténykérdés, melynek tarthatatlanságát – korszerűtlenségét – részben éppen a fent sorolt nagyon különböző adottságú közösségekben szerzett empirikus tereptapasztalatok támasztják alá.

¹⁰ A témával kapcsolatosan lásd részletesen Biczó Gábor 2009.

idegensége belátható állapotként nyilvánul meg. A 'te' ily módon mindig 'idegen', amely előfeltétele az 'én' önmagára vonatkozó identikus értelmű reflexiójának. Az 'én' és 'te' egymás kölcsönös feltételei. Az 'én' a 'másikhoz', vagy megfordítva, a 'másik' az 'én'-hez hasonlóvá válása az egymásra vonatkozó tudástapasztalat megszerzésének folyamata. Az asszimiláció ontológia tartalmára vonatkozó következtetés nem spekuláció, hanem a fogalom etimológiai értelméből kihámozható és eszmetörténetét befolyásoló lényegi sajátosság.¹¹

b) Másodszor, az asszimiláció fogalmának etimológiai értelmezése rávilágít komplex jelentéstartalmának eredetére. Az *assimulo* ige alapjelentése szerint valaminek valami máshoz történő hasonlóvá válását fejezi ki. A latin nyelvi gondolkodás eredetileg és elsőrendűen a külső, az alak és a forma szerinti hasonlóságot tekintette asszimilációnak: például „*az isteneket, akármilyen emberi vonások hasonlóságára formálni*”.¹² A hasonlóvá válás a hasonuló és annak a szempontjából, akihez képest a hasonulás lejátszódik, az utánzás eszközével lehetséges mozzanat. Például Quintilianus a festő tevékenységének lényegét, az utánzást mint az eredeti egy a másolatban maradéktalanul leképzett látvány létrehozásának ké-

¹¹ Az asszimiláció értelmezésének választott megközelítési módja a filozófiai antropológia keretei között kezelhető, ami egyben a megalapozó szándékú elemzés nyelv- és fogalomhasználatát a kifejtés egyes pontjain megkerülhetetlenül uralja. A filozófiai antropológia meghatározására vonatkozóan sem a filozófia, sem az antropológia szakterületén nincs egyetértés. Egyfelől jelentheti azt a törekvést, amely az antropológia tudománytörténetének jeles szerzői által alkalmazott filozófiai módszerek, nézetrendszerek szisztematikus vizsgálatát és alkalmazását tűzi ki célul az antropológiában. Nyilvánvaló például, hogy Robert Lowie partikularizmusa éppúgy érthetetlen Ernst Mach tudományfilozófiájának ismerete nélkül Harris, Marvin 345–347., ahogy Radcliffe-Brown strukturalizmusának nomotetikus pozíciója sem értelmezhető a neokantianus Wilhelm Windelband – de általában a badeni iskola – törekvéseitől elvonatkoztatva Radcliffe-Brown, A. R. 1–2., vagy Clifford Geertz interpretív antropológiája sem kezelhető modern filozófiai hermeneutikai ismeretek nélkül Geertz, Clifford 143–144.; 155. A példák szinte vég nélkül sorolhatóak. Ugyanakkor a filozófiai antropológia fogalma a filozófia nyelvhasználatában jelentheti a filozófiatörténetben elismert szerzők „emberfelfogásának” eltérő koncepcióit. E megközelítés alapján vált bevett meghatározássá Kant néhány késői írására vonatkozóan az antropológiai jelző alkalmazása Kant, Immanuel 2005, ahogy beszélhetünk Platón, Herder vagy Nietzsche filozófiai antropológiájáról is (lásd erről részletesen: Dölle-Oelmüller, Willi 1996). A filozófiai antropológia harmadik lehetséges – és jelen elemzésben preferált – megközelítése szerint a modern kulturális és szociálintropológiai kutatások az általuk vizsgált tárgyerület komplexitása okán sikerrel támaszkodhatnak módszertani státusszal rendelkező filozófiai látásmódokra. Ezek szerint a filozófiai antropológia feladata a diskurzusba vont elméletek – itt konkrétan a fenomenológia és a hermeneutika – használati módjának és feltételeinek kimunkálása. Kiss Tamás több helyütt is utal előadásában arra, hogy az asszimiláció filozófiai antropológiai elemzését tárgyaló szöveg absztrakciós szintje, az elvont nyelv- és fogalomhasználat számára helyenként nehezen követhető. A szöveg néhol valóban elvont, mert az elemzés, amint erre magam többször utalok, a filozófia néhány módszertani értékű elméletében való jártasságot követel, ami azonban reményeim – és tapasztalataim – szerint nem ördögtől való elvárás.

¹² „...*deos in ulla humani oris speciem assimilare.*” (Tacitus 1980a 9.) „*Egész Britannia alakját Livius, mint a régiek, Fabius Rusticus pedig mint az újabbak közül a legékesebb szavú szerző, hosszúság négyesöghöz, vagy kétélű fejszéhez hasonlította.*” (Tacitus 1980b: 10.)

pességét fogalmazza meg. „*A festő, miután az utánzás szabályát megértette, utánozni fogja mindazt, amit észrevett.*”¹³ Ezek szerint az asszimiláció előfeltétele a hasonulás elvének mint a cselekvés előfeltételének a megértése.

A latin *assimulo* jelentése azonban nem merül ki az utánzásra irányuló szándékos cselekvésben. Ovidius írja le Vertumnusszal, az etruszk Volsiniiből átvett és Rómában a változékonyság, az időjárás istenségeként számon tartott istennel kapcsolatban: „*Jött, a fején festett szalagokkal is, egy napon arra, botra hajolt, a halántékán ősz fürtjei lengtek, mímél anyókat, és így lép be a szépfüvű kertbe*”.¹⁴ A költői nyelvezet szemléltető ereje pontosan kifejezi az *assimulo* alapjelentései közé tartozó második változatot: valaki valamit utánoz, azaz színlel, tetteti magát. Képes arra, hogy céljai érdekében másnak, máshoz hasonlónak mutassa, és ezzel elleplezze magát, titkolja azt, aki és amilyen valójában. Ebben az összefüggésben az *assimulo* olyan elrejtőzés, amit nem a mögöttes szándék minősít, hanem az, hogy mennyire sikeres.

Az asszimiláció-fogalom a latinban szervesült két egymást kiegészítő alapjelentése – valaki valaki máshoz hasonlóvá válik, és valaki úgy tesz, cselekszik, hogy ezzel máshoz hasonlóan mutatkozik – kiegészítik egymást, és lényegében napjainkig meghatározzák gondolkodásunkat. Ennek lényege, hogy az asszimiláció-fogalom, egyfelől általánosan leírja, hogy a folyamatban milyen feltételek mentén lehetséges, másfelől, hogy milyen módon megy végbe a hasonulás.

c) Harmadszor, fontos megjegyezni, hogy a fogalom két egymást kiegészítő módszertani értékű filozófiai nézőpontból – fenomenológiai és hermeneutikai – végrehajtott elemzése bizonyíthatja az asszimiláció általános leíró értékét, valamint analitikus műveleti értelmét.

Először is, amennyiben az asszimiláció jelenségét tudományos, tehát társadalomtudományi kérdésnek tekintjük, akkor a nyugati kultúrában érvényes tudományparadigma jegyében szükségszerű feltételeznünk, hogy létezik valami leírható általános és elemi közösség minden olyan szociokulturális hasonulási eseményben, amit az asszimiláció fogalmával illetünk. Ennek tisztázásában, tehát az asszimiláció „lényegtanának” ügyében lehet segítségünkre a fenomenológia, ami alkalmas eszköz ahhoz, hogy az egyedi asszimilációs helyzetek közötti összefüggéseket egy alapvető tipológia segítségével gondoljuk végig.¹⁵ Ennek eredménye

¹³ „...*pictor; percepta semel imitandi ratione, assimilabit quidquid acceperit.*” (Quintilianus 7. in Smith, William 100.) A szövegben a „szabály” etimológiai értelemben az ésszel felfogható dologra vonatkozó utalás: *ratione* – ésszel felfogott elv.

¹⁴ „*Ille etiam picta redimitus tempora mitra / Innitens baculo, positus ad tempora canis / Assimulavit anum, cultosque intravit in hortus.*” (Ovidius 14. 655)

¹⁵ A fenomenológia elméletét Husserl német filozófus dolgozta ki. Tudáskritikai alapállása szerint a megismerés nem a valóságra, hanem a megismerő tudatra irányul, ami azzal jár, hogy az em-

az asszimilációs helyzet leírására alkalmas kiegészítő kategóriák összefoglalása és fenomenológiai státuszának azonosítása.

1. táblázat. Az asszimilációs helyzet leírására alkalmazott kategóriák és fenomenológiai státuszuk

'Én' ('mi')	'Te' ('ti', 'másik')	<i>Egzisztenciális vonatkoztatási pontok</i>
Asszimiláló	asszimiláns (asszimilálódó)	szociokulturális vonatkoztatási pontok
Többség	Kisebbség	az asszimilációs helyzet kvantitatív vonatkoztatási pontjai
Befogadó	'idegen'	az asszimilációs helyzet genealógiai és ontológiai státuszára vonatkozó kategóriák

A feltüntetett fogalmak alkalmas kiindulópontok az asszimilációs helyzet alaptípusainak rögzítéséhez. Az asszimilációs helyzet egyszerű fenomenológiai struktúrája az 'én' ('mi') és a 'te' ('ti' – 'másik') viszonylatában, a táblázatban nevezett asszimilációs tényezők alkalmazásával leírható összefüggés. A tipológia úgynevezett klasszikusként megnevezhető alapesete az, amikor a *befogadó*, *asszimiláló többség* és az *'idegen'*, *asszimilálódó kisebbség* találkozásáról beszélünk.¹⁶

2. táblázat. Az asszimilációs helyzet fenomenológiai-strukturális alaptípusai

<i>Asszimiláló konfiguráció</i>	<i>Asszimiláns konfiguráció</i>
Befogadó, asszimiláló többség („klasszikus” típus*)	'Idegen', asszimilálódó kisebbség
Befogadó, asszimiláló kisebbség	'Idegen', asszimilálódó többség
'Idegen', asszimiláló többség	Befogadó, asszimilálódó kisebbség
'Idegen', asszimiláló kisebbség	Befogadó, asszimilálódó többség

* A „klasszikus” típus a legnagyobb gyakorisággal előforduló asszimilációs alaphelyzet (*befogadó asszimiláló többség* és *'idegen' asszimilálódó kisebbség*) azonosítására fenntartott fordulat.

Mint fentebb már említésre került, az asszimilációs helyzet és az asszimilációs folyamat az elméleti elemzés igényeihez igazodva kerül megkülönböztetésre, ami az értelmezést támogató műveleti fogás. Ezek szerint az asszimilációs folyamatot az asszimilációs helyzet dinamizálódása, a felek között a szociokulturális haso-

bernek tartózkodnia kell minden a közvetlen tapasztalatot túllépő itélettől. A megismerés célja a megismerő folyamat általános lényegének megismerése: mi az, ami minden megismerésben közös. A fenomenológia a közvetlenül megismerhető és leírható jelenségekre irányuló kutatás. A fenomenológia módszertani értéke abban áll, hogy keretei között a jelenség, esetünkben az asszimiláció általános lényegének leírására irányuló kísérlet. Kérdésünk, hogy mi az, ami minden asszimilációs helyzetben megtapasztalható közös adottság, és miként ragadható meg ez nyelvileg.

¹⁶ A találkozás fogalmának asszimilációelméleti kiaknázása az eseményben adott véletlenszerűség és az asszimilációs helyzet létrejöttéhez tartozó migrációs mozzanat egyidejűségére épül.

nulás eseményének – kölcsönös átadás és átvétel – kibontakozása képezi.¹⁷ De mi a minden asszimilációs folyamat tiszta lényegének tekinthető közös elem, tehát az, ami minden asszimilációban helytől és időtől elvonatkoztatva megtörténik? Ennek megválaszolásában, tehát az asszimilációs folyamat „lényegének” ügyében lehet segítségünkre a módszertani értékű filozófiai hermeneutika.¹⁸

Ezek szerint az asszimilációs folyamatot a legáltalánosabb formában gyakorlati értelmű hermeneutikaként fogjuk fel. De mit is jelent az asszimiláció mint hermeneutikai fogalom? Két dolgot. Egyrészt azt, hogy az asszimiláció etimológiai értelemben hermeneutikai jelentéstartalmú fogalom. Továbbá a szociokulturális hasonlósághoz elgondolt asszimilációs folyamat felfogható a mindenkori szereplők – általánosan a befogadó és az 'idegen' – megértő egymásra vonatkozásaként, hermeneutikai gyakorlatként.

Az asszimilációfogalom etimológiai háttérében rejlő hermeneutikai tartalomra Axel Horstmann, a kortárs német társadalomfilozófia fontos szerzője összefoglaló tanulmányában hívta fel a figyelmet. Az asszimiláció modern jelentéseinek – biológiai, teológiai és társadalomelméleti – tisztázását a görög szemléletet visszaadó nyelvi hagyomány elemzésével kezdi.¹⁹ Álláspontja szerint a latin *assimulo* görög megfelelőjének, a ὁμοίω (homoio) igének alapjelentése valamit azonossá vagy hasonlónvá tenni. Figyelemre méltónak tekinti azt a tényt, hogy a fogalom ebben az értelemben történő első felbukkanásakor Platón a *Theaitétosz*-ban a hasonlónvá válást (ὁμοίωσις – *homoioszisz*) nem valami többé-kevésbé kedvelt 'másikhoz' történő alkalmazkodás kifejezésére használja, hanem egyenesen az Istenhez, a „tökéletességhez” történő hasonulás eseményének leírására, ami feltételezi annak megértését.²⁰ Az ember csak ahhoz válhat hasonlónvá, amit értelemmel felfog, lett légyen az nyelv, norma, szokás vagy vallási előírás.

Másrészt, és a fentiekből következik, hogy az asszimiláció mint gyakorlati hermeneutika mindig az érintett szereplők megértő – tehát értelmezésre utalt – egy-

¹⁷ A valóságban az asszimilációs helyzet és az asszimilációs folyamat egymásból következő és egymást feltételező aspektusai az asszimilációs eseménynek.

¹⁸ A hermeneutika a megértés és az értelmezés általános lényegét vizsgáló filozófiai tudásterület.

¹⁹ A *Theaitétosz*-ban Szókratész az Istenhez való hasonlónvá válás (asszimiláció) etikai szükségességét hangsúlyozza. Úgy véli, hogy a halandókra leselkedő gonoszság veszélyétől az ember akkor szabadulhat, ha boldogságra vágyakozó életében az örök, vagyis az isteni dolgok felé fordul. A hasonulás „*pedig abban áll, hogy a lehetőség szerint minél hasonlóbba váljunk az istenhez; s ez a hasonlóság bölcsességgel párosult igazsá és szentté válás*” Platón: *Theaitétosz* 176 b. Az ember ebben az összefüggésben csak akkor válhat hasonlóbba, amennyiben megérti és magára vonatkoztatja az isteni bölcsességben rejlő igazság és szentség értelmét. Nehéz megérteni, de az erényre az ember nem saját hírneve és az ebből szereshető előnyök megszerzése érdekében kell hogy törekedjen, hanem mert a morál és a bölcsesség segítségével lehetünk hasonlósá Istenhez, ami a boldogsághoz vezető út első állomása. Platón Szókratésze az erényes élet szándékát az igazságra, azaz a megismerésre törekvő ember toposzával azonosítja. Az ugyanis kizárt, hogy az ember ahhoz, amit magasabb rendűnek tekint, és amire vágyakozik, ne akarna hasonlónvá válni. Lásd részletesen Horstmann, Axel 1987.

²⁰ Lásd uo. 375–376. és Platón: *Theaitétosz* 176 ab.

másra-vonatkozásaként gondolható el. Ebben az összefüggésben az asszimilációs folyamat lényegében az „én” („mi”) és a „te” (idegen, másik) egymás között lejátszódó megértő világravonatkozása, *de facto* hermeneutika.

3. táblázat. Az asszimilációs helyzet leírására alkalmazott kategóriák hermeneutikai értéke

'Én' ('mi')	Egzisztenciális vonatkoztatási pont – aki önmagára az 'idegenhez' képest mint valaki másra ismer rá.
Asszimiláló	Az, akinek (személy vagy csoport) a 'másik' (az 'idegen') megértő szituációra vonatkozása eredményeként álláspontját normatív belátásként fogadják el.
Többség	A befogadó 'mi' reflektált tudatossága, akihez képest az asszimiláció (vagy szegregáció) bekövetkezik.
Befogadó	Az, aki (személy vagy csoport) a 'másik' megértő önfogadtatására irányuló törekvését cselekvő ítéletének tárgyává teszi: elutasítja vagy elfogadja.
'Te'	Egzisztenciális vonatkoztatási pont – a 'te' megértő aktivitása hermeneutikai értelemben kommunikatív és diszkurzív tudatosság, melynek segítségével felméri lehetőségeit.
Asszimiláns	Az, aki (személy vagy csoport) a 'másik' (a befogadó) megértő szituációra vonatkozása eredményeként álláspontját az elfogadás (vagy izoláció) reményében a 'másik' álláspontjához igazítja.
Kisebbség	Az 'idegen', a 'másik' reflektált tudatossága, aki asszimilálódik, vagy különállásának fenntartására tesz kísérletet.
'Idegen'	Az, aki a (személy vagy csoport) 'befogadó', megértő önfogadtatására irányuló törekvését elfogadja, és cselekvő ítéletének maximájává emeli.

A hermeneutikai gyakorlatként felfogott asszimilációs folyamat általános jellemzése néhány ponton kiegészítésre szorul. Ezek szerint figyelnünk kell arra, hogy az asszimilációs helyzet nem eredményez szükségszerűen asszimilációs eseményt, ellenben bizonyos asszimilációs potenciált mindig képvisel, melynek dinamizálódása a mindenkori körülmények függvénye.²¹ Amennyiben az asszimilációs folyamatot általánosan hermeneutikai gyakorlatként jellemezzük, Schleiermacher téziséét újragondolva állíthatjuk, hogy az asszimiláció a szociokulturális életvilág

²¹ Pontosan megfigyelhető a jelenség a szilágysági Monón manapság lejátszódó folyamatokon keresztül. Monón 1850-től gyakorlatilag az elmúlt évekig statisztikai tényként kimutatható, hogy a kb. 60%-os református magyar és 40%-os először görög katolikus, majd orthodox román közösség nem keveredett annak ellenére, hogy a háztartások történelmileg teljesen differenciálatlan megtelepedést tükröznek. Az együttélés kiegyensúlyozott lokális viszonyai, a „faluközösség” ethosza mindkét fél számára szavatolta a saját szociokulturális hagyományok megőrzését és megélését. Ellenben napjainkban a relatív lokális többséget képező magyar családok a felső tagozatba lépő gyermekeik továbbiskoláztatásakor nem a hagyományos gyakorlat szerint járnak el, és nem a szomszédos – 95%-ban magyar népességű – Szamosardó iskoláját választják, hanem a községközpont Sülelmed román tannyelvű intézményét. Az új gyakorlat a monói magyar közösségen belül is vitákat generál, és kétségtelenül az asszimiláció fogalmi keretei között jól értelmezhető stratégia, mely elválaszthatatlan az ugyancsak az utóbbi években gyakoribbá váló vegeyes házasságok jelenségétől.

normatív jelentéstartalma körül zajló diskurzus. A mindenkori párbeszéd hermeneutikai értelemben annak a pozíciónak a „kipuhatolására” (megértésére) irányul, ahonnan a ’másik’ képes és hajlandó belátni az ’én’ (a ’mi’) perspektívájából magától értetődő életvilág normatív értelmét. Az ily módon remélt egyetértés tárgya a közös élet lehetőségének reménye, egyezés, *modus vivendi*.

Az asszimiláció tehát az a folyamat, mikor a megértő egymásra vonatkozás eredményeként zajló párbeszéd a szereplőket a másakra vonatkozó ítéletalkotásra kényszeríti. A kérdés mindig az, hogy a másik pozíciójának megértő belátása miféle cselekvésre készítet. Az asszimilációs folyamat leírására alkalmas általános kategóriák hermeneutikai értékének meghatározásából világosan következnek a folyamatban érintett szereplők asszimilációs stratégiáinak lehetséges változatai.

4. táblázat. Asszimilációs stratégiák²²

Konfiguráció	Példa
Asszimiláló: integratív (elfogadó) – asszimiláns: szegregatív (elutasító)	Az amerikai németek asszimilációjának története a 19. század utolsó harmadában.
Asszimiláló: integratív – asszimiláns: integratív	Az 1875 és 1910 között Walesből és Skóciából az Egyesült Államokba érkező magasan kvalifikált szakmunkások asszimilációja.
Asszimiláló: diszkriminatív (elutasító) – asszimiláns: integratív	Az Egyesült Államokba érkező japánok asszimilációja 1890 és 1945 között.
Asszimiláló: diszkriminatív – asszimiláns: szegregatív	Brooklyni lengyel telepesek asszimilációs viszonyai 1888 és 1894 között.

Összefoglalva, ennyit tehát nagyon röviden az asszimiláció-fogalom műveleti értékét megalapozó komplex jelentéstartalomról: a fogalom ontológiai értékéről, etimológiai tartalmáról, fenomenológiai és hermeneutikai értelméről. E helyütt nincs mód arra, hogy bemutassuk, miként alakult a nyugati kultúra történetében a szociokulturális hasonulásról való gondolkodás, milyen hosszú, ám eszmétörténeti szempontból jól nyomonkövethető út vezetett a hasonulás differenciálatlan témaként történő hellenisztikus szemléletétől a késő felvilágosodás asszimiláció-felfogásáig. Igaz, célunk, az asszimiláció és a szociokulturális hasonulás folyamatának elemzésében manapság divatos fogalmak összehasonlításához erre nincs is szükség.

3. Megítélésem szerint az asszimilációfogalomban közvetített eszmétörténeti komplexitást a rivális, manapság közkezdvelt terminusok nem, pontosabban csak korlátozott módon képviselik.²³ Ezek a szociokulturális hasonulás folyamatesemé-

²² Saját összeállítás. A példák részletes elemzését lásd in: Biczó Gábor 2009. 140–148.; 175–178.

²³ Kiss Tamás dolgozatában azt állítja, hogy az asszimiláció konkurens fogalmainak ügyét elem-

nyeire irányuló vizsgálat kiegészítő szempontjaiként a diskurzus fontos elemei, műveleti értékük azonban korlátozott.

Az asszimiláció rivális fogalmainak két alapvető típusát könnyen megkülönböztethetjük. Először is, figyelemreméltóak azok a kifejezések, melyeket az asszimiláció helyettesítésére alkalmas terminusokként, olykor leegyszerűsítéssel és szinonim értelemben szokás alkalmazni. Ilyenek az akkulturáció, az adaptáció, az akkomodáció.²⁴ A kifejezések másik csoportja az asszimilációként felfogott szociokulturális hasonulás folyamateseményének egy-egy szűkebb összefüggését elsősorban leírni, jellemezni képes fogalmakat ölel fel. Ezek gyakorlati értéke vitathatatlan, ám alapvetően deskriptív jelentéstartalmuk az asszimiláció kifejezéssel megnevezett összetett jelenséghalmaznak csupán korlátozott aspektusait képes megragadni. Ilyenek a multikulturalizmus, transzkulturalizmus, interkulturalizmus és részben a hibriditás. Magyarán, a sorolt fogalmak nem helyettesítik az asszimilációt, legfeljebb az asszimilációként felfogott komplex szociokulturális hasonulási folyamat egy-egy részletét kiemelik.

Lássuk a terminusok első csoportját, tehát a helyettesítő értelmű kifejezéseket! Ezek többsége az asszimiláció fogalma körüli definíciós zűrzavarból nőtt ki. A hiteles meghatározás nehézségével az olvasó már az első szótár kézbevételekor szembesül. Charlotte Seymour Smith meghatározásában például az asszimiláció *„az akkulturációs folyamat egyik következménye, mikor egy kisebb vagy alárendelt csoport felszívódik egy nagyobb vagy domináns csoportban, és kulturális értelemben megkülönböztethetetlené válik.”*²⁵ A definíció az asszimiláció kérdését az akkulturáció (*acculturation*) származtatott következményeként mint

---

zéseimben indoklás nélkül figyelmen kívül hagyom, és a kérdésnek csupán egy lábjegyzetet szentelek. A korábbiakban – amint ez világosan megfogalmazásra is került Biczó Gábor 2009: 23. – elemzéseimet nem az asszimiláció ellenfogalmai iránti érdeklődés határozta meg, hanem az asszimiláció jelentéstartalmát, esztétörténeti háttérét és az úgynevezett asszimilációs gondolkodásmód természetrajzát illető kíváncsiság. Ezért talán kevesekben ébreszt hiányérzetet, ha a szociokulturális hasonulási folyamat általános elemzésekor az asszimilációval, és nem a társadalomtudományi terminológia alternatív fogalmaival foglalkozom. Egyébiránt egy teljes részfejezet tárgyalja az asszimiláció fogalmát az angolszász hagyományban gyakran szinonimaként helyettesítő terminológia kérdését i. m. 46–53. Továbbá Kiss Tamás hiányolja az érvelést amellett, hogy miért alkalmasabb az asszimiláció a „*valóság*” megragadására, mint a multikulturalizmus, transznacionalizmus, interkulturalizmus vagy hibriditás. Álláspontom szerint az egyébként értelmezhetetlenül tág jelentéstartalmú „*valóság*” helyett az asszimilációt legfeljebb a szociokulturális hasonulás folyamateseményeinek komplex megragadásában hasznosíthatjuk. Ami pedig az érvelést illeti, maga a teljes elemzés, különös tekintettel az asszimiláció esztétörténeti hagyományára, azt bizonyítja, hogy a szociokulturális hasonulás kérdése az asszimilációs gondolkodás formájában a nyugati kultúra egészét elemi szinten hatja át: a hellenizmus, a kereszténység és a modern racionalizmus társadalom-felfogásában tetten érhető téma. Olyan összetett tradíció, amelyhez képest az újabb keletű fogalmak csak egy-egy korlátozott – bár nem elhanyagolható – aspektusát képesek megragadni a hasonulás problémájának.

²⁴ Érdekes, ugyancsak az asszimiláció jelentéstartalmához köthető tágabb összefüggések leírásában hasznos további terminusok lehetnek még az emancipáció és az integráció.

²⁵ Seymour-Smith, Charlotte 18.

állapotot mutatja be, vagyis a teljes kultúraváltás eredményeként bekövetkező helyzet leírására alkalmas fogalomként. Sőt: „*az asszimiláció koncepciója a modern antropológiában széles körben megkérdőjelezett, hisz a legtöbb szerző az eltérő szociokulturális rendszerek között megvalósuló érintkezés, a kulturális csere és a társadalmi dominancia különböző dimenzióit érintő vizsgálatkor a sokkal körültekintőbb eljárás mellett érvel.*”²⁶ Azontúl, hogy sem az idézett részletből, sem a későbbiekből nem derül ki, hogy a szerző mit ért „*sokkal körültekintőbb eljáráson*”, két egyértelmű következtetés mégis megfogalmazható. Egyrészt az asszimilációval szemben komoly, a történelemben gyökerező gyanakvás él, melynek eloszlátása nem egyszerű feladat. Továbbá, az asszimiláció fogalmának az eddigiekben bemutatott három etimológiai értelmezéséből kibogozható jelentéskomplexumát néhány szerző igyekszik más, éppen divatos fogalmakra terhelni. A vállalkozás sikere azonban kétséges.

A fenti idézetben az akkulturáció fogalma jelöli a társadalmi-kulturális változás folyamatának egészét, ami az asszimilációt mint állapotszerű következményt eredményezi. Ezek szerint egy 'idegen' vagy kisebbségi kultúra tagja (tagjai) elsajátítja (elsajátítják) a befogadó kultúra nyelvét, szokásait, értékeit. Az akkulturáció ebben az összefüggésben kulturális asszimiláció, ami meghatározza, rögzíti azokat a lehetőségeket, melyek az asszimiláció mint társadalmi (strukturális) integráció következtében az asszimilálódó személy előtt megnyílnak. Jelen meghatározás azonban ellentmondást rejt. Az akkulturáció tisztán kulturális folyamatként történő leírása félreértéshez vezet, hisz azt sejteti, hogy a kulturális beolvadás elképzelhető a társadalmi – formális és informális – intézményhálótól, az ember társadalmiságától független folyamatként. Úgy tűnik, a két fogalom jelentéstartalma kiegészítő és nem alternatív értelmű, bár az akkulturáció mindig leírható egyfajta kulturális asszimilációként, ugyanakkor nem minden asszimiláció jár akkulturációval. A két fogalom közötti viszony csak látszólag hierarchikus, valójában az asszimiláció különböző minősített eseteiben eltérő arányokban elegyedő és eltérő mértékű adaptációs szempontok és értelmezési perspektívák keveredéséről van szó. Mivel az asszimiláció integráló értelméből következik, hogy minden olyan társadalmi, kulturális változást magában foglal, ahol a domináns kultúrához való alkalmazkodás, idomulás vagy elfogadás ténye megfigyelhető, könnyen belátható, hogy az akkulturáció egyidejűleg szociális és kulturális esemény, hisz a kultúra fogalmának kumulatív értelme nélkülözhetetlen előfeltételként tart számot arra a társadalomra, amely igazolja és tartalommal telíti. Az asszimiláció és akkulturáció fogalmával jelölt szociokulturális változási tendenciák közötti kapcsolat kölcsönös függési viszonyként írható le, ahol az értelmezés szempontjából az akkulturáció az asszimiláció egy kitüntetett szempontja.

Az akkulturáció független témaként a 20. századi amerikai társadalomelmé-

²⁶ Uo.

letben – főként a szociológia területén – tűnt fel, és került kidolgozásra.²⁷ Az akkulturációs folyamat tanulmányozása elsősorban „kisebbségi csoportok” és „faji” közösségek vizsgálatát jelentette. Tudománytörténeti érdekesség, hogy az akkulturáció témájában eleinte viszonylag kisebb számú antropológiai elemzés született, és nagyrészt ezek is pszichológusok, történészek vagy jogászok tollából.²⁸ A széles körű érdeklődés elsősorban annak volt köszönhető, hogy a kortárs amerikai viszonyok, az eltérő kulturális tapasztalatokkal és hagyományokkal rendelkező csoportok kapcsolatrendszere az akkulturációs folyamatok keretei között jól modellezhetőek. Melville Herskovits a témában jegyzett korszakos jelentőségű tanulmányában „*tradíciók konfliktusaként*” jellemzi az akkulturációt, ami az etnikai csoportok között lejátszódó kulturális folyamatok vizsgálatán keresztül tárható fel.²⁹ Az akkulturáció kifejezés beépülése az antropológiai terminológiába Ralph Beals munkásságában teljesedett ki. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kisebbségi csoportok, a néprajzi és primitív közösségek kutatásának problematikája elméleti és módszertani értelemben is számos hasonlóságot mutat.³⁰ E gondolat pontosan illeszkedik az antropológia paradigmatis fordulatába, jelesül a tudomány tárgyterülete a primitív társadalmakról az úgynevezett komplex társadalmakra történő kiterjesztésének folyamatába. Ugyanakkor az antropológia akkulturáció-felfogásának, az etnicitás-központú szemléletmódnak köszönhetően, kezdetektől meghatározó eleme a folyamat depravációs mértéke megítélésének igénye. Ezek szerint az akkulturáció sematikus értelemben kétpólusú folyamat. Egyik tényezőjét a „vendéglátó” (befogadó) társadalom jelenti, melynek kultúrájára nézvést a másik hatótényező, a kisebb számú, de politikai értelemben jelenlévő (bevándorló) ’idegen’ a befolyás, a változás veszélyét hozza. Megfordítva: a bevándorló, kulturális értelemben ’idegen’ kisebbségi etnikai közösség perspektívájából a befogadó, a politikai értelemben domináns többség jelenti a veszélyforrást. Az akkulturáció antropológiai alapképletének mindkét kapcsolattípusa a veszélytapasztalat lehetőségének hangsúlyozásával a szereplők – „vendéglátó” és ’idegen’ – cselekvésválasztásait meghatározó tényezőre utal. Míg a befogadói oldalt a domináns alaphelyzet érvényesítésére készíti, addig az ’idegenből’ a saját kultúrájához és annak megőrzéséhez való természetes joga okán védekező reakciót vált ki. Az általános veszélytapasztalatot kiemelő értelmezés háttérben az etnológia és a szociológia ismert példái sokat nyomnak a latban, hisz ezek a törzsi társadalmak, a komplex társadalmak hagyományos néprajzi csoportjai, valamint a komplex társadalmak viszonylatában egyaránt arról tanúskodnak, hogy az akkulturáció általánosan identitásdeficitet termel.³¹

²⁷ Spiro, Melford E. 266.

²⁸ Lásd Handlin, Oscar 1951.

²⁹ Herskovits, Melville 259–264.

³⁰ Beals, Ralph 6.

³¹ Például a diffuzionista Wissler az akkulturációs folyamatok tanulmányozására alkalmas ideális

Ennek eredménye, hogy az akkulturáció-kutatás – elvonatkoztatva a fogalomnak az amerikai társadalomelmélet történetében játszott szerepét illető további részletektől – mind a mai napig legfontosabb eleme az etnikus dimenzió maradt.

Az asszimiláció és akkulturáció kifejezések között meghatározható fogalmi-tartalmi különbség fontos eleme, hogy az asszimilációkutatás a kezdeteire szintén jellemző etnocentrikus szemléletet meghaladva – elsősorban az 1960-as évektől meghatározó kulturális pluralizmus elméletének köszönhetően – a szociokulturális viszonyok változásainak tanulmányozásakor lemond a bármely kitüntetett kategóriával jellemezhető perspektíva, tehát többek között az etnikus szemlélet kizárólagosságának igényéről. Részben ennek köszönhető, hogy az asszimiláció fogalmának jelentéstartománya a kortárs angolszász társadalomtudomány gyakorlatában csak másodlagos szempontként számol a depravációs olvasattal, míg az akkulturációként megnevezett szociokulturális változás a depravációs mozzanatot megkerülhetetlen motívumként képviseli.

Az akkulturáció szerepének túlhangsúlyozása a „*kulturális érintkezés következtében kialakuló csere és akkomodációs helyzetek leírására*” azonban azért is hamvába holt kísérlet, mert a kultúra fogalmának olyan széles értelemben vett alkalmazását követeli meg, amely parttalanságot eredményez.³² Hisz mi lehetne olyan, a társadalmi ember életvilágában végbemenő változás, amely a kultúra fogalmának határterületén „kívül” tematizálható? Ám még komolyabb értelmezési problémának – hiányosságnak – tűnik, hogy az akkulturáció fogalma képtelen a kultúrán belül végbemenő – vagyis etnikai különbséggel nem jellemezhető – asszimilációs folyamatok komplex megragadására.

Az asszimilációs szociokulturális változási folyamat megjelölésére manapság alkalmazott másik, egyre divatosabb kifejezés az adaptáció. Látni kell, hogy az adaptáció (*adaptation*) eredetileg a biológiai evolúció leírására alkalmazott fogalom volt, mely csak áttételesen rendelkezik társadalomelméleti vonatkozással. Az adaptáció az élő szervezet fiziológiai és magatartásbeli változásait írja le, melynek eredménye, hogy nő a túlélés valószínűsége egy adott környezetben. Az evolúciós adaptáció generációról generációra javuló és specializálódó illeszkedési, alkalmazkodási képességet biztosít. Ebben az összefüggésben az adaptáció fogalma elválaszthatatlan az általános fejlődés koncepciójától. Az asszimilációs változásnak ellenben nem szükségszerű jellemzője a haladásként értelmezett fejlődés, pontosabban a fejlődés mint törvényszerű vagy szabályszerű esemény.

Az asszimiláció és az adaptáció között leírható egy másik lényeges különbség is. Az asszimiláció, az idegen szokás, érték befogadása, és saját benső érték-

eszköznek tekintette az antropológiát, amely gyakorlati segítséget nyújthat az 'idegen', bevándorló kulturális közösségek amerikanizációjában. A tudatosan koordinált akkulturáció a bevándorlóveszély elhárítására alkalmas politikai eszköz, amennyiben megszünteti a „*saját kulturális és nemzeti létünk ellen irányuló fenyegetést*”. Lásd Wissler, Clark 1–12.

³² Seymour-Smith, Charlotte 1.

ké lényegítése ugyanis társadalomtudományi értelemben nem azonos az idegen norma mechanikus átvételével, az adaptációs stratégiával. Az asszimiláció és az adaptáció megkülönböztetése nem formális különbségtétel, hanem annak rögzítése, hogy a szociokulturális életvilág változásainak leírására szolgáló két kifejezés a folyamat más és más szintjeinek jellemzésére alkalmas.³³ Az asszimiláció fogalma számára fenntartott jelentéstöbblet azt fejezi ki, hogy az adaptációval szemben az asszimiláció végső soron organikus átvétel, vagyis az újonnan elsajátított szociokulturális tapasztalat nem csupán „felületi” változásokat eredményez, hanem mindig mélyreható tartalmi – interiorizált – következményekkel jár. Ettől eltekintve az „adaptációs stratégia” alkalmas nyelvi fordulat lehet az asszimiláció folyamatában megfigyelhető tendenciaszerű változások jellemzésére, leírására, ellenben alacsonyabb komplexitásértéke okán alkalmatlan az asszimilációfogalom hiteles szinonimájának szerepére.

Az angolszász asszimilációkutatás kifejezőkészségének egymással vetélkedő kategóriái közül érdemes még kiemelni az akkomodáció (*accomodation*) terminust. Az akkomodáció jelentéstartalmát talán legjobban az alkalmazkodás, igazodás, hozzáilleszkedés kifejezésekkel írhatjuk körül. Az akkomodáció ugyanakkor a szociokulturális változásnak csak az integráló mozzanatát jelöli, ellentétben az asszimilációval, amely a hozzáilleszkedés következtében beálló szükségszerű differenciálódásra, elkülönülésre is határozottan utal: valamihez hasonlulni annyit tesz, mint egyúttal mástól különbözővé válni.³⁴ Ugyanakkor az akkomodáció határozottan alkalmas fogalom az asszimilációban megvalósuló integráló mozzanat szemléltetésére.

Lássuk a terminusok második csoportját! Az ebbe a csoportba tartozó „tisztán” deskriptív terminusok a szociokulturális hasonulás folyamatállapotának megjelölésére szolgáló leíró fogalmak. Jelentésük faktikus, és alapvetően a hasonulás „helyének” minőségére, minősítésére vonatkoznak. A fogalmaknak ehhez a csoportjához tartoznak tehát az olyan terminusok, mint multikulturalitás, interkulturalitás, transznacionalizmus vagy hibriditás. A hibriditás fogalmának kivételével közös jellemzőjük, hogy analitikus műveleti értékük az asszimiláció kifejezéssel összevetve alacsonyabb fokú.

A multikulturalizmus vagy az interkulturalitás kifejezések a szociokulturális érintkezésnek csupán a csoportok és egyének helyváltozásából következő szituatív

³³ Az adaptáció fogalma, hasonlóan más, eredetileg a biológia tárgyterületén keletkezett modern szakterminusokhoz, az 1970-es években tűnt fel az antropológiában. A behaviorista ökológia, a fejlődésökológia, valamint a szociobiológia voltak a közvetítésben meghatározó szerepet játszó interdiszciplináris határterületek, ezeknek köszönhető, hogy az adaptáció az asszimilációkutatás kifejezőkészségébe is beépült. Lásd még: Alexander, Richard 1979. és Jerome, Barkow 1992.

³⁴ Herbert Spencer az általános fejlődéstudomány doktrínájának alaptételeként és a fejlődésfolyamat egymástól elválaszthatatlan két mozzanataként az 1860-as években fogalmazta meg a homogén elemek integrációját szükségszerűen kísérő differenciálódás tételét.

megjelölésére alkalmas leíró fogalmak. A kortárs antropológia migrációelméletei előszeretettel hasznosítják mindkét kifejezést, melyek szemantikai terében egyidejűleg van jelen a kultúra státusz- és folyamatjellege, amit elsősorban a posztmodern kultúraelméletek aknáztak ki termékenyen, nem kis mértékben a filozófiai hermeneutika (különösképpen Gadamer) és a kommunikatív cselekvésemélet (Habermas) eredményeinek igénybevétele mellett.³⁵ A nevezett fogalmak az asszimilációról folyó újabb párbeszédbe történő befogadásának és népszerűségének oka éppen azzal hozható összefüggésbe, hogy az asszimiláció társadalompolitikai eszközként gyanússá vált, ami egyenesen vezetett a fogalommal kapcsolatban táplált ellenérzések további erősödéséhez.³⁶

Az asszimilációfogalom alternatívájaként a migrációs folyamatok értelmezésével kapcsolatban előszeretettel alkalmazzák még a transznacionalizmus kifejezést is.³⁷ A transznacionalizmus újabb elméletei a gazdasági és kulturális értelmű globalizációs folyamat következményei, ennek új keletű hálózati és szerkezeti sajátosságaira utalnak. Kifejezik, hogy a nemzetállamok intézményrendszerétől részben független, részben ezeket koordináló strukturális folyamatok nem értelmezhetőek elszigetelten, hanem csak hatásösszefüggésükben.³⁸ A transznacionalizmus azonban csak látszólag az asszimiláció ellenfogalma, amennyiben a transznacionális szerveződés újabb alakzatait nem a hasonulás összefüggésében tárgyalja, hanem kumulációs, felhalmozódási folyamat hozadékának tekinti. Magyarán, a globális transznacionális szerveződés alakzatai, például az ENSZ és az ennek működtetésére hivatott teljes hálózat lényegében az alkotóelemek egymás mellé rendelésének eredménye, aminek az asszimilációs értelemben vett hasonulási folyamathoz vajmi kevés köze van.

Az alternatív fogalmak kavalkádjában az asszimiláció szempontjából a legizgalmasabb kihívást minden bizonnyal a hibriditás jelenti. A kifejezést gyakran hozzák összefüggésbe Homi Bhabha munkásságával, aki a hibriditást a posztkoloniális társadalmak változásfolyamatainak leírására alkalmas fogalomként gondolta el. A fogalom jelentéstartalma forradalmian egyszerű, rámutat arra, hogy a kolonizáló és a kolonizált közösség olyan kölcsönhatásban áll egymással, ami a kettő keveredésének eredményeként egy harmadik szociokulturális minőség keletkezéséhez vezet. A hibrid személyiségre az a jellemző, hogy identitása reflexív, amennyiben tisztában van az általa képviselt új minőség tényével, és/vagy értelemtartalmával. A hibriditás rámutat a kultúrák „tisztaságával” és „eredetiségével” kapcsolatos várakozások tarthatatlanságára, ami egyben lázadás a kultúrák intakt együttéléseként elgondolt multi- vagy interkulturális társadalmak képzetével szemben. Bhabha kutatásainak középpontjában áll annak a ter-

³⁵ Vö. Feischmidt Margit 1997. 7–28.

³⁶ Vö. Fleras, Augie-Elliot–Leonard, Jean 1997. 32–38.

³⁷ Lásd például Brettel, Caroline 2003.

³⁸ Lásd részletesen Appadurai, Arjun 1990.

minológiának a kidolgozása, amely a 'mi' és a 'másik' között lejátszódó események hiteles leírására alkalmas.

A hibridizációnak számtalan színtere létezik, politikai, nyelvi, kulturális vagy morális formák, szokások és sajátosságok keveredéseként figyelhető meg. Kétségtelen, hogy a kifejezés gyakorlati műveleti értéke jól hasznosítható a szociokulturális hasonulási folyamatok értelmezésében, akár saját viszonyaink között is. Például a határon túli kisebbségi közösségek nyelvi folyamatai, a többségi nyelvből beépülő kifejezések elterjedésének dinamikája, a nyelvi határok fellazulásának eseménye kétségtelenül jól vizsgálható a hibriditás jelentéstartományában. Ugyanakkor az asszimiláció, hogy példánknál maradjunk, a nyelvi asszimiláció, amint az erre vonatkozó számtalan kutatási eredmény bizonyítja, hasonló hatékonysággal képes kezelni a jelenséget, mint a hibriditás. Ettől függetlenül az asszimiláció rivális fogalmai közül a hibriditás minden bizonnyal a leginkább produktív terminus a szociokulturális hasonulás folyamatviszonyainak elemzésében. Ennek oka, hogy a hibriditás az asszimilációhoz hasonlóan, és a többi a fentiekben sorolt terminussal ellentétben, egyidejűleg teszi lehetővé a hasonulási folyamat elemzését a személyiség eseti és a társadalmiság általános szintjén.³⁹

³⁹ Kiss Tamás tanulmányában azt állítja, hogy az antropológusok által ajánlott asszimiláció-értelmezést, melynek ténylegesen fontos eleme a depravációs olvasattal szembeni lázadás, azért nem tudja maradéktalanul elfogadni, mert ez az általa makroperspektívának nevezett elitnarratívák elutasítását jelenti. Ez az eljárás szerinte az asszimiláció fogalmának gyakorlati hasznosíthatóságát, közpolitikai értékét ássa alá. Kiss véleményem szerint itt nem csak a kortárs antropológia asszimiláció-felfogását, de a *critical turn* után a társadalomtudományokban elterjedt tárgyértelmezés logikáját is félreérti. Az általa makroszintnek nevezett, tehát a „népesség etno-kulturális reprodukciójának” szintjén értékesnek tekintett asszimilációértelmezés, mely a határátlépéseket nem a mindennapok és különösen nem az egyéni életút összefüggésében vizsgálja, valójában csak – nevezzük így – a probléma mezoszintje. Állásfoglalása diszciplináris hitvallás amellet, hogy a szociológia és a demográfia tudománytörténetéből levezethető asszimilációértelmezés gyakorlati értékét tekintve fontos. Valóban az, hisz Kiss Tamás értelmezésében az asszimiláció fogalmának gyakorlati értéke elsősorban közpolitikai hasznosíthatóságát jelenti, és ebben a vonatkozásban például annak tisztázása, hogy egy szórványiskolát fenntartó közösségben aktuálisan hányan iratkoznak be a kisebbségi tagozatra, és ezzel összefüggésben milyen feladatok sorjázna, lényeges kérdés. Ennek fontosságát az antropológiai elemzések soha nem vitatták. Az asszimilációt egyrészt az egyéniség, a család és a mindennapiság szintjén tanulmányozó antropológiai szemléletű értelmezés jelentősége abban áll, hogy hozzájárul annak megértéséhez, hogy példaközösségünkre visszatérve, vajon az ideális feltételek – modern iskola, remek tanári kar, kiváló továbbtanulási mutatók stb. – ellenére mégis miért csökken a kisebbségi tagozat látogatottsága. Ez az antropológia által kínált, nevezzük így, mikroperspektíva. Emellet, a tudásterületen végbement kritikai újraértelmezést követően, nem csak az asszimiláció témáját – hanem például az identitásdiskurzus kérdését is –, de az antropológia teljes tárgyekezelési stratégiáját illetően bekövetkező változás hozadéka az úgynevezett makroperspektíva iránti igény. A fordulat a tudománytörténetből világosan levezethető esemény, ami közvetlen kapcsolatban van annak belátásával, hogy a társadalomtudományok problémavilágát alkotó kérdések komplexitása meghaladja a hagyományos diszciplináris kompetenciát. Magyarán az olyan volumenű kérdések, mint például az asszimiláció – vagy identitás – témájának hiteles kidolgozása, sem elméleti, sem módszertani, sem terminológiai értelemben, nem lehetséges elszigetelt diszciplináris feltételek mellett. Sem az antropológia, sem a szociológia vagy a demográfia nem képes önmagában ezek

Irodalom

- Alexander, Richard: *Darwinism and Human Affairs*. Seattle, University of Washington Press, 1979.
- Appadurai, Arjun: Disjuncture and Difference in the Global Flows, in: *Theory Culture & Society* 1990/7 295–310.
- Barkow, Jerome: *The Adopted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. Oxford, Oxford University Press, 1992.
- Beals, Ralph: Urbanism, urbanisation, and acculturation. *American Anthropologist*, Vol. 53. 1951.
- Biczó Gábor: *Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Pozsony, Kalligram, 2009.
- Brettel, Caroline: *Anthropology and Migration. Essays on Transnationalism, Ethnicity, and Identity*. New York–Oxford, AltaMira Press, 2003.
- Dölle-Oelmüller, Willi: *Philosophische Anthropologie*. München, Wilhelm Fink Verlag, 1996.
- Feischmidt Margit: Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris, 1997.
- Fleras, Augie-Elliott–Leonard, Jean: A multikulturalizmus Kanadában: „A sokféleség felmagasztalása”. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris, 1997.
- Geertz, Clifford: *The Available Light*. Princeton, Princeton University Press, 2000.
- Glaser, Nathan: *American Judaism*. Chicago, Chicago University Press, 1972.
- Glazer, Nathan–Moynihan, Daniel P.: *Ethnicity: Theory and Practice*. Cambridge, Harvard University Press. 1975.
- Glazer, Nathan: *We Are All Multiculturalist Now*. Cambridge, Harvard University Press, 1997.

---

maradékaltan kezelésére. Az antropológiában lejátszódott kritikai fordulat részeként az úgynevezett mikro- és makroperspektíva iránti párhuzamos igény koncepcióját George Marcus dolgozta ki. Szemléleti újításának lényege két stratégiai aspektus következetes beemelése az antropológiába. Egyrészt a terepen és az archívumokban végzett empirikus, történeti és etnohistoriográfiai mikrokatatások. Ez lehetővé teszi, hogy a globális társadalmi-kulturális változásokban érintett és az antropológiai kutatás tárgyát képező lokális jelenségek tendenciáit felmérjük. Másrészt Marcus hangsúlyosan beszél az úgynevezett makroelméleteknek az antropológiai kutatásokban történő alkalmazásáról. Álláspontja szerint az átfogó filozófiai és társadalomtudományi elméletek hozzájárulása a globális okok miatt dinamikus változó lokális kultúra, tehát az antropológia tárgyát képező jelenségek színterének leírásához és elemzéséhez nélkülözhetetlen. Ez a társadalomtudományokban megkerülhetetlenné teszi az interdiszciplináris együttműködést, és diszkreditálja azt az elavult nézetet, hogy a bevett diszciplínák között eleve elrendelt hierarchia volna. Asszimilációértelmezésemben, mely alcíme szerint filozófiai antropológiai vázlat, a filozófia kínálta makroperspektíva és az antropológia által elérhető, ha tetszik, „filológiai” igényű mikroperspektíva együttalkalmazására tettem kísérletet, ami a fogalom és az általa megnyitott értelmezési horizont gyakorlati jelentőségét a közpolitikai hasznosíthatóságon messze túlmutató módon kívánja tudatosítani.

- Handlin, Oscar: *Uprooted*. Boston, Little Brown, 1951.
- Harris, Marvin: *The Rise of Anthropological Theory*. New York, Columbia University Press, 1968.
- Herskovits, Melville: The significance of the study of acculturation for anthropology. *American Anthropologist*, Vol. 39. 1937.
- Horstmann, Axel: Das Fremde und das Eigene – „Assimilation” als hermeneutischer Begriff. *Archiv für Begriffsgeschichte* 30. 1986/87.
- Kant, Immanuel: Pragmatikus érdekű antropológia. In: uő: *Antropológiai írások*. Budapest, Osiris, 2005.
- Ovidius: *Római naptár (Fasti)*. (Ford. Gaál László.) Budapest, Helikon, 1986.
- Platón: Theaitétosz. (Ford. Kárpáty Csilla.) In: *Platón összes művei*. II. köt. Budapest, Európa, 1984.
- Radcliffe-Brown, A. R.: *Structure and Function in Primitive Societies*. Glencoe, The Free Press, 1952.
- Seymour-Smith, Charlotte: *Macmillan Dictionary of Anthropology*. London, Macmillan, 1986.
- Smith, William: *Latin–English Dictionary*. London (1855)
- Spiro, Melford E.: The Acculturation of American Ethnic Groups. *Ethnic and Racial Studies*. Volume 5. No. 4.
- Tacitus: Germánia. In: *Tacitus összes művei*. I. köt. (Ford. Borzsák István.) Budapest, Európa, 1980a.
- Tacitus: Agricola. In: *Tacitus összes művei*. I. köt. (Ford. Borzsák István.) Budapest, Európa, 1980b.
- Wissler, Clark: Opportunities for coordination in anthropological and psychological research. *American Anthropologist*, 22. 1920.

KISS TAMÁS

A makroperspektíva védelmében

Hozzászólás

*Biczó Gábor „Az asszimiláció fogalmának műveleti értéke
a szociokulturális hasonulási folyamatok értelmezésében”
című vitaindítójához*

Biczó Gábor az asszimiláció fogalmával kapcsolatban az utóbbi évtizedben több tisztázó munkát jelentetett meg. Ezeket az írásokat – hasonlóan az új kötetéhez¹ – mindig örömmel olvastam és használtam, még ha helyenként vitatkoztam is velük. Dolgozatomban természetesen elsősorban nem a fogalmi építkezés eszmetörténeti megalapozásához fogok hozzászólni, hisz ehhez a vállalkozáshoz filozófiai műveltségem elégtelen. Ugyanakkor kapaszkodót jelent számomra, hogy Biczó Gábor a könyvében több helyen kifejti, hogy a filozófiai megalapozást csupán részfeladatnak tekinti, és a végső célja egy a társadalomtudományos kutatásban alkalmazható *operatív fogalom* kidolgozása. Számomra is elsősorban ebben az értelemben érdekes az asszimiláció fogalma, illetve Biczó Gábor kísérlete.

Biczó Gábor egyik alapállítása – és érdemes mindenképpen ezzel indítani –, hogy az asszimilációval szemben megfogalmazott szkepszis ellenére a fogalom a csoportközi viszonyok elemzésének továbbra is egy nagyon fontos eszköze, és mint ilyen, érdemes az újragondolásra. Ezt magam is így gondolom. A tanulmányom végén térek vissza arra, hogy miért, illetve milyen mértékben.

Nemzetközi kontextus

Biczó alapállása, illetve az asszimiláció fogalmának újragondolási kísérlete igen jól illeszkedik egy nemzetközi szakmai trendbe. Az utóbbi egy, másfél évtizedben több olyan nagy visszhangot kiváltott munka látott napvilágot, ami az asszimiláció fogalmának újragondolása illetve jogaiba való – legalább részleges – visszahelyezése mellett érvelt.²

Nyilvánvaló, hogy ezeknek a szerzőknek a problémahorizontja nagymértékben eltér a magyar nyelvű társadalomkutatásától, de már csak azért is érdemes

¹ Biczó 2009.

² Ilyenek Alba–Nee 1997), illetve Brubaker (2004) tanulmányai, valamint Alba–Nee (2003) kötete.

utalni ezekre, hogy világosan lássuk, hogy a *multikulturalizmus*, a *transznacionalizmus* kiterjedt irodalma, vagy a *post-colonial studies* mellett azért a nemzetközi szakirodalomban is van egy olyan vonulat, amely összecseng Biczó Gábor, illetve azok kísérleteivel, akik az asszimiláció fogalmát igyekeznek újrahangolni.

A nevezett szerzők egy közös kontextust vázolnak. Ennek lényege, hogy a hetvenes–nyolcvanas években lejátszódott differencialista fordulat következtében a társadalomtudományos és humán értelmiségiek, illetve az általuk generált diskurzus a meglévő kulturális különbségekhez sokkal megengedőbben kezdett viszonyulni. Mi több, a dolog a visszájára fordult abban az értelemben, hogy a vizsgálatok immár sokkal érzékenyebbé váltak a különbségek, mint a hasonlóság/hasonlóvá válás akár teljesen nyilvánvaló empirikus tényei iránt. Azt mondhatjuk, hogy a társadalom- és humán tudományok magyar nyelvi közegében ez a váltás a karrierjüket a kilencvenes években kezdő kutatókkal jött be és teljesedett ki, akik sok esetben ma már kulcspozíciókat töltenek be, és meghatározzák a szakmai diskurzust.

Van azonban egy teljesen nyilvánvaló különbség is. Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában az asszimilációval mint *analitikus fogalommal* szemben megfogalmazódott szkepszis szervesen összekapcsolódott az asszimilációval mint a kulturális különbségek adminisztrálására szolgáló *közpolitikai keret* hiteltelenné válásával. Ezzel szemben Magyarországon, a környező országokban vagy a határon túli magyar elitek esetében nem beszélhetünk multikulturális közpolitikákról, integrációs stratégiákról. Ebben az értelemben pedig a társadalomtudományos diskurzus nem csak a valóság bizonyos szegmenseivel szemben vált vakká, hanem a közpolitikai döntéshozataltól is elszakadt, vagy nem tudott azzal tényleges kapcsolatot teremteni.

Veszteségnarratíva versus asszimilációpárti melléköngék

Biczó Gábor könyvének második kulcsfogalma, a „*depravációs olvasat*”, vagy ahogy ezt korábban egy tanulmányában³ számomra sokkal világosabban kifejti, a *vesztesség- vagy hanyatlásnarratíva*. Szerinte az asszimiláció depravációs olvasata a nemzetállam felemelkedésével vált uralkodóvá, amióta az asszimilációs, illetve disszimilációs folyamatok vonatkoztatási kerete a nemzet. Bizonyos értelemben az egész munkásságának az a lényege hogy az asszimilációt, mint analitikus fogalmat erről a „depravációs olvasatról” leválassza.

A nemzetközi szakirodalmi tájékozódást követően – miközben Biczó munkáit olvastam – a veszteségnarratíva fogalma a magam, illetve kutatásaim számára is

³ Biczó 2000.

felértékelődött. Azt láttam ugyanis, hogy a nemzetközi szakirodalomban ugyan-
ezt a szerepet – azt a diskurzív réteget, amit a fogalomról le kell hámozni – nem
a veszteségnarratíva, hanem „*az asszimilációpárti melléköngék*” töltik be. Nem
állítom, hogy Biczó ezzel az eltéréssel nincs tisztában, de az „asszimilációpárti
melléköngék”, amik a nemzetközi szakirodalomban mégiscsak összehasonlítha-
tatlannal jelentősebb szerepet játszanak, mint a veszteségnarratíva, csak egy láb-
jegyzetet kapnak a könyvben.⁴ Mindez részben az asszimiláló és az asszimiláns
perspektíváinak különbségéből adódik, bár nem teljes mértékben, hisz Biczó az
asszimiláló többség szempontjából is a veszteségnarratívát emeli ki. Ebben az eset-
ben a hanyatlás nem mint az eredeti identitás elvesztése, hanem mint a keveredés
okozta romlás, hígulás jelenik meg.

A különbséggel, illetve azzal, hogy a fogalom az asszimiláló és az asszimiláns
perspektíváját szükségképpen szembeállítja, Biczó is tisztában van: „*a társada-
lomtudományos elemzés – ha tetszik, a kutató – szempontjából az 'én' és 'te' je-
lentése az asszimilációban feltűnő kettősséget mutat. Ugyanis mást jelent az asz-
szimiláló 'én' ('mi') – meghatározó norma képviselője, akihez képest a hasonulás
végbemegy – és a 'te' ('ti'), aki a dominanciához hasonul, mint az asszimilálódó
'én' – aki hasonulok – és 'te' – akinek normáit magamévá teszem – viszonyrend-
szere. Fontos, hogy figyelmet szenteljünk az asszimilációs helyzet egzisztenciális
kettősségének, hisz ez kétségtelenül az elemzés tartalmi összefüggéseit meghatá-
rozó holisztikus részlet.*”⁵

Biczó Gábor számára a veszteségnarratíva középponti helye abból is táplálko-
zik, hogy empirikus élményvilága az erdélyi szórványból származik. Hiányzik
viszont a szisztematikus tárgyalása annak, hogy ez a perspektíva miben különbö-
zik a nemzetközi szakirodalom domináló narratívától. Ez a hiány azért is feltűnő,
mert Biczó Gábor fogalomtörténeti feldolgozása univerzális igényű. A fogalom
az utóbbi évtizedekben történő újraértelmezése ellenére ugyanis a nemzetközi
szakirodalomban – illetve megkockáztatom, a modern nemzetállamban – az asszi-
miláció egy olyan *analitikus és normatív modellként* jelenik meg, amely a hozzá
fűzött remények szerint szavatolja a társadalmi és kulturális tér folytonosságát, és
egyben megszünteti a kisebbségi (eredendően bevándorló) csoport marginalitását,

⁴ Biczó 2009. 21. o. 11. lábjegyzet.

⁵ A fenti idézet, amely az „asszimiláció fenomenológiai fogalmának” megalapozását hivatott rész-
ből származik, azért is figyelemre érdemes, mert kiderül belőle, hogy Biczó elemzése helyenként
milyen absztrakciós szinten mozog. Egyben egy problémát is jelezni szeretnék, ami akkor áll
fenn, ha az elemzés valóban ahhoz akar hozzájárulni, hogy operacionális fogalomként tegye
hozzáférhetővé az asszimilációt a társadalomkutatás számára. A probléma, hogy ezen az absz-
trakciós szinten számomra nagyon nehezen volt követhető a szöveg. Ebben nyilván a filozófiai
botfűléségem és műveletlenségem is szerepet játszott, de azt is figyelembe kell venni, hogy úgy
tudtam nehezen követni szerzőt, hogy az asszimiláció kérdésével magam is foglalkoztam, illetve
a szerző több korábbi munkáját ismertem. Biczó 2009: 105.

és bekapcsolja azt a társadalmi mainstreambe. Ez pedig inkább egy emancipációs, mint egy veszteségnarratíva.

A magyar kisebbségekre vonatkoztatva a kisebbségi elitek vagy a magyarországi szakpolitikusok természetesen nem így érzékelik ezt a kérdést, hanem valóban a Biczó-féle veszteségnarratívában. Erről a következőket érdemes megjegyezni, amelyek egyébiránt Biczót erősítik:

Egyrészt a magyar közgondolkodásban az asszimiláció szorosan összekapcsolódik a szórvány fogalmával. Vetési László meghatározása szerint azt a települést, területet, csoportot tekinthetjük szórványnak, amely saját etno-kulturális reprodukcióját nem tudja saját erejéből biztosítani.⁶ Így a szórványok „a kárunkra történő beolvadás miatt úgy tekinthetők, mint csatornák, amelyeken keresztül évről évre a faj ezrei folynak ki, és ömlenek bele az idegen faj életerős folyamába”.⁷

Másrészt elmondható, hogy az asszimiláció és a szórvány fogalma nem választható el a kisebbségi elitek azon törekvésétől, hogy a magyar társadalmakat etnikai alapon intézményesítsék. Ebből a nézőpontból természetszerű, hogy az asszimiláció (ami által „fogy a magyar”, kevesebb a gyermek a magyar iskolákban stb.) veszteségként jelenjen meg. A magyar elit és a szórvány közötti kapcsolatot gyakran az orvos–beteg metaforán keresztül jelenik meg, ahol a kutatáshoz/leíráshoz („diagnózishoz”) mindig cselevési tervnek („gyógymódnak”) kell társulnia. Vetési László egyetlen találó mondatba sűrítette a szórványról és az asszimilációról való erdélyi magyar fogalomalkotás közel nyolcvanéves hagyományát: „szórvány az, amit támogatni kell”,⁸ hisz önerejéből nem tud megmaradni magyarnak.

A veszteségnarratíva a nyelvi kulturális erózió kapcsán is erőteljesen tetten érhető. Ebben az értelemben magyarnak lenni nem csupán származás vagy vállalás kérdése, hanem nyelvi kulturális teljesítmény is. „Nem az a magyar, aki magyar vérű szülőktől származott, és nem is az, akinek büszke öntudattól dagad a keble, hanem aki birtokolja a teljes magyar műveltséget”.⁹ Ebből a dologból pedig egy igen jelentős probléma adódik, nevezetesen, hogy a szórványhelyzetből származó, nyelvi kulturális erózióknak kitett magyarok a magyar–magyar kapcsolatokban valamifajta romlott magyarként jelennek meg. Nem csak Magyarország és a határon túli területek, hanem az egyes régiók vagy akár társadalmi rétegek viszonyában is.

Végül idekapcsolódik, hogy Biczó Gábor, illetve más néprajzosok, antropológusok veszteségnarratívával szembeni lázadását is ebben a kontextusban lehet

⁶ Vetési 2000.

⁷ Bárdi Nándornak köszönöm az idézetet, aki levéltári munkái során felfigyelt Bartha Antal és Decsi Sándor tanulmányára, azt a kutatás számára könnyen elérhetővé tette, és felhívta rá a figyelmemet. (Bartha–Decsi 1938: 1.)

⁸ Vetési 2000.

⁹ Bartha–Decsi 1938: 5.

értelmezni. Az antropológiai nyelvezet, illetve az ehhez kapcsolódó kvalitatív elemzések az asszimilációs folyamatokat a hétköznapi, illetve a hétköznapi szereplők narratíváin keresztül vizsgálják. Alapvető – és saját perspektívájukból nyilvánvalóan jogos – állításuk, hogy a hétköznapi szereplők saját etnikai határátlépéseiket nem az elit által forgalmazott veszteség-narratívák terminusain keresztül értelmezik: nem tekintik magukat sem leírható veszteségnek, sem romlott magyarnak. Ebben az értelemben pedig valóban dőreség az elítélő diskurzusok kategóriáit számon kérni rajtuk.

Makroperspektíva és közpolitika

Eddig a pontig magam is egyet tudok érteni Biczóval, illetve azokkal, akik az asszimiláció fogalmát a hétköznapi antropológiájában akarják működtetni. Egyes elemzők azonban – egy korábbi tanulmányából származó idézet szerint Biczó is – továbbmennek: „*az, hogy valaki a fiának mikor és miért ad idegen keresztnévet, csak a személyiség történetének összefüggésében létező kérdés*”.¹⁰

Ez az a pont, ahova nem tudom az antropológusokat követni, ugyanis ezen a ponton az elítélő narratívákkal szembeni lázadás azzal fenyeget, hogy a (1) társadalomtudományos makroperspektívát; (2) a közpolitikai szempontból hasznosítható kutatás pozícióit ássa alá. Én magam is elsősorban ezekhez vonzódok, de a társadalomkutatás jelentőségének növelését vagy visszaszerzését is ezeken keresztül tudom elképzelni.

Egyrészt úgy gondolom, hogy egy demográfiai, illetve szociológiai perspektíva attól még lehet legitim, hogy az etnikai határátlépéseket nem a mindennapok és főként nem az egyéni biográfia összefüggésében vizsgálja. Sőt úgy vélem, hogy az asszimiláció makroszinten lehet igazán hasznos fogalom. Ebből a szempontból az asszimiláció a folyamatok összességében megmutatkozó tendencia, nem annak a kérdése, hogy az egyes egyénnel mi történik.¹¹ A vizsgálat egysége pedig nem az egyén, hanem egy népesség etnokulturális reprodukciója. A vizsgálat során – mint ahogy magyar nyelvterületen Gyurgyík László vagy Szilágyi N. Sándor teszi – különböző generációkra jellemző megoszlásokat hasonlítunk össze, nem egyéni életutakat elemzünk.¹² Amennyiben tényleg operatív fogalomként akarjuk használni, az asszimiláció értelmezését elsősorban ebből az irányból érdemes átgondolni.

Másrészt fontos elem a közpolitikával való viszony. Itt válik aztán igazán fontossá a perspektívák tisztázása. Mármost hogy az asszimiláció a mainstreambe

¹⁰ Biczó 2000.

¹¹ Brubaker 2004.

¹² Gyurgyík László 2004; Szilágyi N. Sándor 2002, 2004.

való bekapcsolódás, vagy pedig veszteség. Ha az asszimiláció fogalmát egy olyan kutatásban működtetjük, ami a kisebbségi magyar oktatási hálózat vagy intézményszerkezet tervezését segíti, a válasz adott. Az asszimilációt, ha a szki-zofréniát el akarjuk kerülni, veszteséggként fogjuk látni. De fordítva, ha olyan vizsgálatban használjuk, amely a nem magyar származású bevándorló gyerekek magyarországi beilleszkedését kívánja támogatni, akkor az asszimilációban valószínűleg az integráció és az emancipáció útját fogjuk látni. Az elemzés nyilván nem lehetséges akkor, ha az elfogultságaink vakká tesznek, de ezen túlmenően fontosnak látom a perspektívák különbségének tudatosítását és saját perspektívánk felvállalását. Ez a perspektíva pedig nem pusztán – játszi könnyedséggel dekonstruálható – személyes diszpozícióink, hanem a vizsgálat által szolgáltatott közpolitikai elképzelés kérdése.

Transznacionalizmus, multikulturalizmus, hibrid identitások

Magam általában a kutatás során használt munkahipotézisként a *társadalmi valóság* primátusát vallom. Természetesen ezen a ponton helyénvaló lenne egy exkurzus arról, hogy amit látunk, az a kutatási eszközeink és a valóság közötti valamilyen interakció eredménye. Arra is érdemes lenne kitérni, hogy főleg az etnicitás terepén a valóság nem öröktől adott, hanem a korábbi kategorizációs gyakorlatok és intézményes folyamatok eredménye. Most mégis azt állítom középpontba, hogy az asszimilációra, mint fogalomra azért és akkor van szükség, ha a „társadalmi valóság” bizonyos aspektusait jobban megfogja, mint a konkurens fogalmak. Ebben az értelemben az én asszimiláció melletti érvem – szemben Biczó Gáborral – nem eszmetörténeti.

Biczó Gábor szerint a fogalom azért érdemes továbbgondolásra, mert az európai eszmetörténeti hagyományban felhalmozott jelentéstelítettsége igen komplex elemzési eszközzé teszi. Számomra az az érdekes, hogy a magyar társadalomtudományok problémahorizontjában megjelenő jelenségek melyikének a megértését segíti, esetleg melyikét hátráltatja. Ebből a szempontból hiányérzetem volt annak kapcsán, ahogy Biczó Gábor a konkurens fogalmakat egyetlen mondattal, illetve lábjegyzettel elintézte,¹³ anélkül hogy érvelt volna amellett, hogy az asszimiláció miért alkalmasabb a valóság megragadására ezeknél.

Egy első lépésben mindenképpen érdemes differenciálni, hisz a multikulturalizmus, a transznacionalizmus, a hibrid-identitások más-más területeken jelentenek az asszimiláció számára kihívást. Mindegyik szemben áll valamilyen értelemben az asszimilációval, de attól ezek egyáltalán nem rokon értelmű szavak.

¹³ Biczó 2009. 23. o., 12. lábjegyzet.

Ezek tárgyalása ugyanakkor az asszimiláció jelentésrétegeire az esztétörténet mellett is rávilágíthat.

1. táblázat. Az asszimiláció és ellenfogalmai

Asszimiláció	Ellenfogalom	Kutatási terület	Dimenzió
	Multikulturalizmus	Közpolitika	A kulturális különbségek adminisztrálása
	Transznacionalizmus	Migrációkutatás, migrációpolitika	Bevándorlók beilleszkedése
	Hibrid identitás, többes kötődés	Etnikumközi viszonyok szociológiája	Etnikumközi keveredés

A *multikulturalizmus* az asszimiláció közpolitikai alternatívája, amennyiben mindkettő az adott társadalmon belüli kulturális különbségek adminisztrálását célozza meg. Itt szerintem nem nagyon kell az asszimilációt visszahelyezni a jogaiba, mert Magyarországon vagy a környező országokban nincsenek multikulturális integrációs politikák.

A *transznacionalizmust* a migrációs szociológiában nem vetném el, hiszen egy nagyon fontos jelenségre világít rá, nevezetesen arra, hogy a migránsok gyakran, vagy általában a kibocsátó közeggel tartósan szoros kapcsolatot tartanak fenn. A fogalomnak a migrációs szociológiában nagyon nagy az elméleti hozadéka, mivel mára magától értetődővé vált a vándorlás integrált vizsgálata, ahol a kilépés, illetve a beilleszkedés nem különül el egymástól. Azt is megkönnyítette, hogy a vándorlást ne egyszeri aktusként fogjuk fel. Mint ilyennek hosszú távon megvan, meglesz a helye a magyar migrációkutatásban. Azokkal a kísérletekkel viszont, amelyek a nemzetállami társadalmakkal szembeni új uralkodó paradigmát építenének a fogalom köré, én az óvatos konzervativizmus álláspontjára helyezkednék.

Végül a *hibrid identitások, kettős kötődések* kérdése az, amivel az utóbbi években a legtöbbet foglalkoztam. Itt az olyan eszközök kidolgozása, illetve az olyan vizsgálatok szükségessége mellett érvelnék, amelyek empirikus kérdéssé tennék a modellek közötti választást. Kovács Éva például számomra meggyőzően érvelt amellett, hogy a magyar–zsidó viszonyrendszer vizsgálatában a hibriditás fogalma többletet hozhat.¹⁴ Érvei arról is meggyőztek, hogy helytelen a társadalmi valóságot kizárólag az asszimilációs paradigma normatív szemüvegén keresztül szemlélni és elemezni.

Ugyanakkor úgy látom, hogy a magyar kisebbségek többséghez való viszonyának vizsgálatában a többes kötődések keresése és folyamatos hangsúlyozása zsákutcába vezet. Nem azt állítom, hogy nem találhatnak példákat az „antropo-

¹⁴ Kovács Éva 2002.

lógusok” a kettős kötődésekre, főként, ha kimondottan ezeket keresik. Mégis az asszimiláció lehet egy olyan fogalom, ami többé-kevésbé adekvát módon leírja azt, ami a kisebbségi magyar népességek egyes csoportjaival történik. Érdeemes elgondolkodni azon az egyszerű tényen, hogy míg beszélhetünk magyar-cigányokról, magyar-örményekről, sváb-magyarokról, vagy magyar-zsidókról, addig eléggé meglepődünk a román-magyar vagy szerb-magyar kifejezéseken. Ez utóbbi két viszonyrendszerben a köztes identitásoknak nincs társadalmi és diskurzív helye.

Zárójeles kitérőként megjegyezhető, hogy az egyetlen olyan kísérlet a régióban, ami egy ilyen köztes identitás megteremtését célozta, a jugoszláv kategória volt. Ezt az 1961-es népszámlálás vezette be azok számára, akik „nemzetiségileg el nem kötelezettek”. Ez a kategória egyrészt a vegyes közegben élőket és a vegyes származásúakat felmentette az egymást kizáró nemzetiségi alternatívák közötti választás kényszere alól. Másrészt azonban a jugoszláv kategória mögött egy egyértelmű hatalmi centrum, az államszerkezet szövetségi szintje állt. Így az ezzel kapcsolatba kerülők, vagyis a mobilabb, felsőfokú végzettséggel rendelkező városi rétegek, illetve a párttagok között voltak a jugoszlávok felülreprezentálva. Harmadrészt a jugoszláv identitás felvállalása a helyi nemzetiségi viszonyok bonyolult szövetébe ágyazódott. A horvátországi szerbek egy jelentős része például azért vallotta magát jugoszlávnak, mert inkább azonosult a szerb dominanciájú szövetségi szinttel (volt jugoszláv Jugoszláviában), mintsem, hogy kisebbségi szerbként értelmezte volna magát Horvátországban. A szövetségi szerkezet összeomlása után azonban a jugoszláv kategória és identitás légtüres térbe került.¹⁵ Ráadásul magyar vonatkozásban a jugoszláv kategóriát az elemzők egy része asszimilációs terminusokban értelmezte,¹⁶ hisz a magyarok mégsem abban az értelemben voltak a délszláv egység részei, mint a szerbek, a bosnyákok vagy a horvátok.

Abban, hogy a köztességnek nem alakult ki ideológiája, szerepe van annak, hogy nincsenek intézményei a magyar elitdiskurzusoknak, illetve szerepe van egy sajátos kettősségnek is. Ezt a kettősséget, ami a magyar kisebbségek integrációs stratégiáiban megnyilvánul, többek között Salat Levente érintette.¹⁷ Az elit ugyanis 1918 óta különböző pluralista integrációs stratégiákat¹⁸ fogalmaz meg, aminek lényege az identitásmegőrzés mellett a kisebbségi társadalom mint önálló entitás fenntartása, illetve lehetőleg valamilyen elismertetése. A pluralista stratégia által dominált diskurzív térben – és ebbe akár a helyi kisközösségek nyilvánosságai is beletartoznak – az etnikai keveredés, illetve az asszimiláció a veszteség narratíván keresztül jelenik meg. A többség felé elmozduló egyének tapasztalatait, narratíváit egyszerűen nem jelennek meg. Így a vegyes közegben

¹⁵ Sekulic–Massey–Hodson 1994.

¹⁶ Mirnics 1992.

¹⁷ Salat Levente 2001.

¹⁸ A kisebbségi stratégiákról lásd Marger 2006.

élők vagy a vegyes közegből származók életpályája valóban folyamatos választások sorozataként jelenik meg. A köztes identitások, narratívák úgy a helyi társadalmakon, mint az egyéni biográfiákon belül marginálissá válnak. Így aztán makroszinten, illetve az etnokulturális reprodukció vizsgálata során az etnikai keveredés valóban az asszimilációs modellen keresztül írható le.

Irodalom

- Alba, Richard–Nee, Victor: Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Immigration. *International Migration Review*, Vol. 31, No. 4, 2003. Special Issue: Immigrant Adaptation and Native-Born Responses in the Making of Americans (Winter, 1997), 826–874.
- Alba, Richard–Nee, Victor: *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*. Cambridge, Harvard University Press, 2003.
- Bartha Antal–Decsi Sándor: *Az erdélyi szórványkérdés: 80 mezősegi falu alapján*. Kézirat, Jakabffy Elemér Alapítvány, 1938. Jelzet: K-43.
- Biczó Gábor: *Hasonló a hasonlónak. Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Pozsony, Kalligram, 2009.
- Biczó Gábor: Megjegyzések Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia című tanulmányához. *Magyar Kisebbség*, 2000. 3. sz. 3–16.
- Brubaker, Rogers: The return of assimilation. In: *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Harvard University Press, 2004. 116–132.
- Gyurgyik László: *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. Pozsony, Kalligram, 2004.
- Kovács Éva: Az asszimiláció ambivalenciái Széljegyzetek Kovács I. Gábor tanulmányának apropóján. *Korall* 10. (2002, december), 200–207.
- Marger, Martin: *Race and Ethnic Relation. American and Global Perspectives*. (8. ed.) Belmont, Wadsworth, 2006.
- Mirnic Károly: Menekülő önazonosság-tudat. A Vajdaságban élő magyarság jövőképét és önazonosság-tudatát befolyásoló demográfiai tényezők 1918–2001 között. *Kisebbségkutatás*, 2002. 2. sz. 260–265.
- Salat Levente: *Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai*. Marosvásárhely, Mentor, 2001.
- Sekulic, Dusko–Massey, Grath–Hodson, Randy: Who were the Yugoslavs? Failed sources of a common Identity in the former Yugoslavia. *American Sociological Review*, vol. 59, No. 1 (Feb., 1994), 83–97.
- Szilágyi N. Sándor: Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség*, 2002. 4. sz. 64–96.

- Szilágyi N. Sándor: Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár, Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, 2004. 157–235.
- Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia. *Magyar Kisebbség*, 2000. 2. sz. 172–214.

Integráció, asszimiláció, szegregáció¹

A címben megadott fogalmakról az a véleményem, hogy olyan, értékekkel súlyosan terhelt fogalmak használatának, merev és ideologikus szembeállításának, mint az *integráció* versus *asszimiláció* tudományos diskurzusban nincsen helye. Több értelme van a jól operacionalizálható és mérhető, a nemzetközi irodalomban is általánosan elterjedt kiilleszkedés/kirekesztés – beilleszkedés/befogadás (exclusion-inclusion) fogalompár használatának. Állításomat, tézisszerűen, a következőkre alapozom:

1. Szemben az asszimiláció lényegében egyenes vonalúnak és visszafordíthatatlannak feltételezett folyamatával, a kiilleszkedés és a beilleszkedés közötti mozgás általában nem töretlen és egyenes vonalú. Ezért realisztikusabb azt a szélsőséges kirekesztés és a teljes befogadás szélső pólusai között elképzelt kontinuum mentén végbemenő, változó időtartamú és mélységű korszakokon átívelő, visszaeséseket és zsákutcákat is produkáló folyamatként értelmezni.

2. A szociális, a gazdasági és a lakóhelyi be-, illetve kiilleszkedés dimenzióit érdemes itt most megkülönböztetnünk. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az ezen dimenziók mentén megfigyelhető mozgások nem feltétlenül párhuzamosak egymással, sőt az is igen gyakran előfordul, hogy egymással ellentétes irányba mutatnak.²

3. Voltaképpen a „mi” és az „ők” konstrukciójának eredményeként létrejövő etnikai, valamint a „lent levők” és „fent levők” különböző konstrukciói következményeként kialakuló társadalmi csoportok közötti szociális, gazdasági és térbeli távolságokról beszélhetünk.

¹ Az MTA Kisebbségkutató Intézetének 2010. május 27-én megrendezett *Párhuzamos értelmezések és modellek – integráció, szegregáció, asszimiláció – a kisebbségkutatásban* című konferencián elhangzott előadás megszerkesztett változata.

² Lásd erről bővebben: Ladányi–Szelényi 2004.

4. A különböző etnikai és szociális csoportok egy-egy olyan kontinuum mentén helyezhetők el, amelyek az egyik póluson a születéstől adott, ezért megváltoztathatatlan, teljesen merev és kizárólagos csoportosítástól a másik póluson elhelyezhető, teljesen szabadon választható, teljesen flexibilis és többes választásokat is lehetővé tevő csoportosítás között húzódnak.³

5. A képzeletbeli etnikai és szociális tengelyeken elhelyezhető értékek egyes metszéspontjaiként értelmezhető konkrét eseteknek – ilyenek voltak például a Szelényi Ivánnal közösen írt könyvünkben használt alsó osztály, alsó kaszt és az underclass kategóriák – elvileg végtelen számú kombinációja képzelhető el. E kombinációk konkrét megvalósulásai azonban, bár rendkívül komoly társadalmi konzekvenciákkal járnak, nem alkotnak egyenes vonalú és egyirányú történelmi fejlődési láncolatot.

6. Korábbi munkáinkban az integráció–szegregáció fogalompárt lényegében a beilleszkedés–kiilleszkedés fogalmakkal azonos értelemben használtuk, most csak azért javaslom az utóbbi használatát, mert zavart okozhat, hogy az integráció és a szegregáció fogalmai más vonatkozásban lekötöttek tekinthetők.

7. Az asszimiláció/kényszerasszimiláció kategóriái jól használhatók bizonyos politikai törekvéseknek az elemzésére. Ismételten hangsúlyoznom kell azonban, hogy ezek a kategóriák egyéni és kollektív identitást mereven szembeállító, az asszimiláció folyamatát egyoldalúnak, a többségi társadalomra semmilyen hatással nem bírónak feltételező jellege és gyorsabb vagy lassúbb, de mindenképpen egyirányú folyamatnak elképzelt volta miatt (lásd például az ún. cigánykutatásokban egyfelől a cigányok történetét a többségi társadalom nyelvéhez, életstílusához, értékeihez való kényszerű és folyamatos alkalmazkodásként felfogó, többnyire szociológiai, másfelől a cigányoknak a változásokkal szembeni ellenállásra való „kivételes képességét” túlhangsúlyozó, a gádzsók eszén mindig túljáró, az „örök cigány” és „örök cigánykultúra” fogalmaival operáló, többnyire antropológiai kutatásokat, amelyekben minden szemléleti eltérésük ellenére közös az, hogy lényegében egyirányúnak tekintik a változást, illetve a változatlanságot) analitikus fogalomként értelmesen nem használható.⁴

8. Az előbbieken tárgyalt két jelenséghez képest más a helyzet a *szegregáció* fogalmával. Ez az analitikus fogalom ugyan eredetileg a lakóhelyi szegregáció elemzésére lett lekötve,⁵ ma azonban ennél jóval tágasabb értelemben is használatos.

³ Lásd ezekről bővebben: Ladányi–Szelényi 2010.

⁴ Lásd erről M. Stewarttal folytatott vitánkat: Stewart 2001. és Ladányi–Szelényi 2001.

⁵ Burgess 1929; Duncan–Duncan 1955.

Számunkra azonban most ennél sokkal fontosabb az, hogy a lakóhelyi szegregáció a társadalmak rétegződésének egyik igen fontos dimenziója, ami a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerek egyfajta térbeni megjelenéseként is felfogható: az etnikai és a szociális csoportok közötti társadalmi távolságok térbeni távolságokként is megjelennek. Mint ezt Duncanék klasszikussá vált tanulmányukban kimutatták, a nemzedékeken belüli, a nemzedékek közötti és a házassági mobilitás tekintetében egymással szemben nyitott, vagy akár a viszonylag csekély jövedelmi távolságokkal jellemezhető társadalmi csoportok térbeni elhelyezkedése is viszonylag kis és kevésbé merev elkülönüléssel jellemezhető.

A fentiekhez legfeljebb annyit tehetünk hozzá, hogy mivel a társadalmi elkülönülésnek ez a térben objektiválódott vetülete általában jóval stabilabb és az empirikus társadalomkutatás eszközeivel pontosabban mérhető rendszert alkot, mint például a különböző társadalmi csoportok közötti jövedelemegyenlőtlenségek mértékének vagy a más etnikai csoportokkal szembeni elutasítás erősségének a változásai, módszertani szempontból ez azzal az előnnyel jár, hogy a lakóhelyi szegregáció alakulásának elemzése az etnoszociális rétegződés elemzésének igen hasznos eszköze lehet. Mivel a térbeni elhelyezkedés aszimmetriái a társadalmi távolságok térbeni megjelenéseként is felfoghatók, a lakóhelyi szegregáció időbeni és társadalmankénti változatainak a kutatása az etnoszociális rétegződés alakulásának sajátos oldalról történő megismerését is jelenti.

A lakóhelyi szegregációt tehát úgy értelmezzük, mint a társadalmon belüli egyenlőtlenségek sajátos, térbeni megjelenését. A térbeni elkülönülést ugyanazok a strukturális problémák okozzák, mint az etnoszociális egyenlőtlenségeket. Fontos azonban tisztázni, hogy a lakóhelyi szegregáció nem oka, hanem következménye ezeknek az egyenlőtlenségeknek: közbejövő változóként hatva, mintegy beékelődik a strukturális pozíció – amelyet független vagy magyarázó változóként kell felfognunk – és az életmód, életesélyek közé, amelyet függő változóként, tehát olyanként helyes értelmeznünk, amelyet magyarázni kívánunk. Ez a közbejövő változó, más ilyen jellegű változókhoz hasonlóan, általában csak viszonylag csekély, módosító hatást fejt ki. Abban az esetben azonban, amikor a közbejövő változó szélsőséges értéket vesz fel, hatása igen jelentőssé válhat. Ebben az értelemben beszélünk az erős lakóhelyi szegregáció életmódot, életesélyeket számottevően befolyásoló hatásáról.

Ahogy, a két fogalom erős összefüggése ellenére, érdemes etnikai és szociális rétegződés között különbséget tennünk – miként ezt már több mint húsz éve kimutattam –, etnikai és szociális alapú lakóhelyi szegregáció között is különbséget kell tennünk.⁶ Bár az etnikai szegregáció gyakran erőteljesebb a pusztán szociális alapú lakóhelyi elkülönülésnél, az eltérés ebben a vonatkozásban sem csak a szegregáció mértékében, hanem az elkülönülés formájának az eltérésé-

⁶ Ladányi 1988; Ladányi 1989.

ben is megmutatkozik. Mindenekelőtt azt kell megemlítenünk, hogy tendencia mutatkozik arra, hogy a leghátrányosabb helyzetű etnikai csoportok viszonylag kevés, térben összefüggő, nagy kiterjedésű területen, „makroszegregátumokban” vannak elkülönítve, ezzel szemben az etnikailag nem megjelölt, de erősen hátrányos szociális helyzetű csoportok viszonylag sok, kisebb méretű, gyakran térben sem összefüggő „mikroszegregátumokban” koncentrálódnak. Ez elsősorban azal magyarázható, hogy – bár a hátrányos helyzetűekkel szemben az azonosnak tekintett etnikai csoporton belül is mutatkoznak mindenféle, gyakran igen erős előítéletek, megfigyelhető mindenféle, gyakran igen erőteljes kirekesztési taktika – az azonos etnikai csoporton belüli legszegényebbekkel szembeni kirekesztés össze sem hasonlítható azoknak az előítéleteknek és azoknak a kirekesztési taktikáknak az erősségével és formáival, amelyek az etnikailag is megjelölt szegényekkel szemben mutatkoznak. Ezért – ahogyan a szociális kirekesztésnek nem egyszerűen az erőssége, hanem a formája tér el az etnikainak, fajinak, nemzetinek, nemzetiséginek stb. minősített csoportokkal szembeni kirekesztéstől – a szociális és az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció mintái is karakterisztikusan eltérnek egymástól. Ez a gyakorlatban sokszor úgy valósul meg, hogy míg a különböző szociális csoportok – a szociális helyzet szerinti határvonalakra kényszerülve, sőt azokat térben sokszor még fel is fokozva – gyakran egymás melletti vagy akár ugyanazon a környéken is tudnak élni, azokról a környékekről, ahová erősen hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek áramlanak be, vagy ahová hátrányos helyzetű kisebbségek tömegét költöztetik, gyakran elköltözik a valamivel jobb helyzetű, „többségi” etnikumhoz tartozó lakosság, ami az ilyen szegregátumok kiterjedésének növekedésével és belső homogenitásának fokozódásával jár. Ezzel magyarázható azután az, hogy míg például a fehér és a fekete, vagy a cigány és nem cigány népesség által dominált és az ilyen népesség által egyáltalán nem vagy alig lakott környékek egyaránt térben összefüggő, nagy kiterjedésű makroszegregátumokban, az azonos vagy „nem nagyon különböző” etnikai csoportba tartozónak nyilvánított szegények inkább mikroszegregátumokban, a gazdagok viszont makroszegregátumokban különülnek el.

9. Módszertani értelemben a lakóhelyi integráció és a lakóhelyi szegregáció kategóriái azért is fontosak számunkra, mert szemben az asszimiláció–integráció fogalompárral, az előbbieket empirikusan jól definiálható és pontosan mérhető kategóriák. Ráadásul olyan fogalmak, amelyek – legalábbis tudományos közegben – szigorúan értékmentesen használhatók: a hipotetikus teljes szegregálatlanság állapotát például, mondjuk a Celsius skála 0 fokához hasonlóan, viszonyítási pontnak és nem ideális esetnek szokás tekinteni, ami persze a legkevésbé sem jelenti azt, hogy a különböző mértékű és formájú szegregáltság eseteinek társadalmi konzekvenciái nem lennének tudományosan elemezhetőek. A lakóhelyi szegregáció kategóriája módszertani értelemben azért is fontos számunkra, mert

annak alkalmazásával pontos különbség tehető szociális és etnikai csoportok közötti lakóhelyi elkülönülés, továbbá a szegregáltság mértéke és annak formái, így például mikro- és makroszegregátumokba történő elkülönülés között.

10. Mindent összevetve: a „kisebbségkutatásnak” szakítania kellene az olyan, nehezen definiálható és mérhető, ideologikus fogalmak használatával, mint amilyen például a társadalmi integráció ellentétpárjaként értelmezett asszimiláció kategóriája, és inkább olyan egyértelműen definiálható és pontosan mérhető, értékmentes fogalmak kidolgozására kellene törekednie, mint amilyen például a lakóhelyi szegregáció kategóriája.

Irodalom

- Burgess, E. W.: Urban Areas. In: Smith, T. V.–White, L. D. (eds): *Chicago: An Experiment in Social Science Research*. Chicago, The University of Chicago Press, 1929.
- Duncan, Otis Dudley–Duncan, Beverly: Residential Distribution and Occupational Stratification. *American Journal of Sociology*, No. 60., 1955. 493–503.
- Ladányi János: A lakóhelyi szegregáció alakulása Budapesten 1930 és 1980 között. *Valóság*, 1988. 3. sz. 70–81.
- Ladányi János: A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. *Valóság*, 1989. 8. sz. 79–89.
- Ladányi János–Szelényi Iván: Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, 2001. 11. sz. 94–98.
- Ladányi János–Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történetei és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.
- Ladányi János–Szelényi Iván: A társadalom etno-szociális rétegződése összehasonlító elméletének vázlata. *Kritika*, 2010. 7–8. sz. 2–7.
- Stewart, Michael: Depriváció, romák és az underclass. *Beszélő*, 2001. 7–8. sz. 82–94.

Lenyomatok

Az oktatási integráció társadalmi lenyomatai

Integráció és diverzitás az oktatásban – elméleti megközelítések

Széles körű használata ellenére az integrációfogalom mélyebb társadalomtudományi jelentéséről ritkán szoktunk gondolkodni. Mindenekelőtt azért nem, mert az integráció elsősorban társadalompolitikai fogalom. A bevándorlókkal és bizonyos őshonos kisebbségekkel kapcsolatos politika kulcsfogalma, amely az Európai Unió országaiban az elavultnak gondolt asszimilációs politika, valamint az újabb keletű, de sokak által vitatott multikulturalizmus alternatívájaként merült fel. Csakhogy miközben kialakult egy felületes konszenzus az integráció céljáról, annak megvalósítására és még inkább a társadalmi valósághoz való viszonyára sokkal kevésbé reflektáltunk. Amikor a közpolitika integrációról beszél, a háttérben kimondatlanul az a feltételezés áll, hogy „a” társadalom, amely „integrál”, eleve egységes, „integrált”. Az elképzelés minden bizonnyal abból a szociológiából származó közkeletű felfogásból ered, ami a társadalomra mint organikus egésyre tekint. A fogalom eszmetörténetéről író Adrian Favell hívta fel rá a figyelmünket, hogy az integráció a szociológiába visszakerülve az államigazgatás normatív és technokrata felfogását viszi magával, amely a társadalom egységét és kohézióját a diverzitástól és a konfliktusoktól függetlenül, sőt azok ellenében gondolja megvalósíthatónak.¹ Ezekkel a körülményekkel magyarázható, hogy a társadalomkritikai gondolkodás az integráció fogalomkörétől elfordulva az 1990-es évektől a kulturális különbségekre és azok társadalmi következményeire fókuszált, nem egy esetben egy újfajta közösségelvű normatív megközelítést – a multikulturalizmusét és a komunitárius filozófiáét – mosva bele a társadalmi elemzésekbe. Ez vezetett ahhoz, hogy egy évtizeddel később – az állampolgárság fogalmán keresztül – újra az azonosság került a figyelem középpontjába, ezúttal azonban nem a társadalom, hanem az állam vonatkozásában értelmezve azt.

¹ Lásd Favell 1999.

Az integráció – mindezzel együtt – maradt az alkalmazott és összehasonlító kutatások egyik központi fogalma. E kutatások egy része a migránsok és kisebbségek többségi megítélését – a diszkriminációt, a rasszizmust és idegenellenességet „méri” az EU különböző országaiban. Másik része a „többségtől” különbözőnek tételezett csoportok kulturális és társadalmi „eltérését” veszi górcső alá. Az utóbbi vonatkozásában igyekeznek operacionalizálni a bevándorlók vagy állampolgársággal nem rendelkezők, illetve új állampolgárok „integráltságának fokát”. A kutatásoknak egy harmadik csoportja az integráció vonatkozásában az egyenlőség megvalósulását vizsgálja, elsősorban arra keresve választ, hogy a kisebbségeknek és bevándorlóknak milyen esélyük van a társadalmi javakhoz való hozzáférésre az etnikai/nemzeti többséghez vagy az állampolgárokhoz képest. Ezt különböző területeken mérik a gazdasági/munkaerőpiaci részvételtől az oktatáson és a civil társadalmon keresztül a politikai részvételig.

Ezzel szemben az iménti logikát követve Favell amellett foglal állást, hogy az integráció nem a társadalmi gyakorlat vagy a társadalmi valóság szociológusok által „leírható” és „mérhető” jellemzője, hanem olyan normatív kategória, amit a nemzetállamok egy számukra kezelhető, adminisztrálható állampolgári közösség megalkotásának reményében operacionalizálnak, illetve alkalmaznak. Olyan közpolitikai elgondolás, amelynek megvalósulását jelentős mértékben befolyásolják azok az elképzelések, amelyek egy társadalomban az egyenlőségről és a kulturális (és egyéb) különbségekről szólnak. A különbségek menedzselése és az egyenlőség kiterjesztése, és még inkább a kettő összeegyeztetése a polgári demokráciák előtt álló egyik legfontosabb kihívás. Ennek megvalósulása függ egyfelől a kormányzás, illetve a politikai elit elkötelezettségétől, másfelől a végrehajtók, az államigazgatás, az önkormányzatok, az összes érintett intézmény munkatársainak viszonyulásától. Nem utolsósorban pedig függ annak a társadalmi közegnek a társadalmi viszonyaitól és értékrendszerétől, amelyben az „integrációt” implementálni próbálják.

Ebben a tanulmányban az integrációt elsősorban fenomenológiai megközelítésből vizsgáljuk. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy mi történik vele és általa, hogyan értelmeződik ott, ahol megvalósítani igyekeznek, mit gondolnak, és hogyan cselekszenek azok, akikre megvalósítását „rábízták”, illetve akiknek a sorsát közvetlenül érinti. Másfelől azt is vizsgáljuk, hogy az „integráló intézmények” hogyan viszonyulnak azokhoz a társadalmi gyakorlatokhoz és mentális konstrukciókhoz, amelyek a szegregációt, az elkülönítést létrehozták és fenntartják. Mindezt az oktatás területén, és azon belül a romák iskolai szegregációjának és de-/re-szegregációjának jelenség együttesében. A kérdés számunkra elsősorban tudományos probléma, de államigazgatási vagy oktatáspolitikai szempontból is fontosnak tartjuk, hogy az iskola, miközben „integrál”, miként viszonyul a létező társadalmi egyenlőtlenségekhez és kulturális különbségekhez: beszélnek róla, nyíltan és tudatosan kezelik, avagy ellenkezőképpen, behunyják a szemüket, neg-

ligálják, vagy egyenesen tiltják a nemritkán konfliktusokat okozó különbségek manifest meg nyilvánulásait. A probléma csak részlegesen válaszolható meg, ha a kérdés másik aspektusát nem nézzük meg, és pedig, hogy a gyerekek hogyan viszonyulnak a különbségvak és különbségtudatos mikropolitikák, a szelekció, az elkülönítés vagy az összevonás és kiegyenlítés intézményes és személyes formáihoz. Ebben a tanulmányban azonban erre csak utalásokat tudunk tenni, bővebb kifejtése egy másik dolgozat tárgya lesz.

Az oktatáspolitikai integráció kétféle viszonyulást ismer a létező társadalmi és kulturális különbségekhez: egy „szín-” (metaforikus értelemben) vagy különbségvak és egy „szín-” vagy különbségtudatos verziót. A színvakság annak a politikai alternatívának a metaforikus jelölésére szolgált az Amerikai Egyesült Államokban, amely az iskolai deszegregációt és a hátrányos megkülönböztetés megszüntetését úgy tartotta megvalósíthatónak, hogy a tanulókat az oktatási tevékenység szempontjából explicite egyenlőnek, implicite egyformának tekintették. Miután ez a koncepció közelebb áll az univerzális értékeket és tudást favorizáló nevelésszéméhez, valamint az oktatás nemzetállami funkcióját is jobban támogatja, az integrációs oktatáspolitikai általánosan „színvak” ideológiával társult. Az empirikus kutatások egy része azonban azt találta, hogy a „színvak” iskola, amely nem viszonyul tudatosan a különbségekhez, a legfőbb melegágya a kisebbségeket sújtó latens előítéleteknek. Hagyja ugyanis tovább működni a tanárok előítéleteit, amelyek negatív elvárásokkal társulva rontják a hátrányos helyzetű és stigmatizált csoportokból származó diákok esélyeit. Egy olyan közegben, amelyben a kisebbségi diákok által érzékelt társadalmi megkülönböztetés ellensúlyozást nem kap, hanem maximum deficitként, leküzdhetetlen hátránnyként értelmeződik, ez lassanként önbeteljesítő jóslattá válik és a diákok jelentős része benne is ragad a „deficites” kategóriában.

Ezzel szemben a különbségtudatos pedagógia alternatívái a különbségvak oktatás negatív következményeinek felismeréséből és kritikájából indultak ki. Azt találták, hogy a kisebbségi gyerekek rosszabb iskolai teljesítményének nemcsak az iskolában deficitként érzékelt másságuk lehet az oka, hanem a fel- és el nem ismert identitásai, kulturális kötődéseik is, amelyek fenntartására és/vagy elrejtésére a kisebbségi tanulók szellemi energiájuk jelentős részét fordítják. Ez a fordulat a pedagógiában, illetve oktatáspolitikai diskurzusokban egybeesett azoknak a politikai és politikai filozófiai vitáknak a kezdetével, amelyekben egyén és közösség, bevándorlók és befogadók viszonyát a kulturális pluralizmus vagy a „multikulturalizmus” dimenziójában kezdték értelmezni. A multikulturális oktatáspolitikák egyik első kezdeményezése a tantervi revízió volt, amit az az elképzelés vezetett, hogy a kisebbségekről és bevándorlókról való tudás már önmagában is elfogadóbb viszonyulást eredményez mindkét fél részéről. Később a kisebbségi kultúra tantervi megjelenítésétől a kisebbségi gyerekek önértékelésének javulását várták. Felismerték azonban, hogy ezek a tartalmak nem kapcsoso-

lódhatnak egy változatlanul hagyott nemzeti kánonhoz. A kisebbségi reprezentáció integrációja egy olyan átfogóbb átalakítás része kell hogy legyen, amelynek célja a szociális igazságérzet és a kisebbségekkel való szolidaritás növelése. Az amerikai multikulturalizmus egyik meghatározó alakja, James Banks a tantervi átalakítás kétféle módjáról beszél: az egyik az ún. additív megközelítés (*cultural additive approach*), amely lényegében változatlan nemzeti kánonhoz illeszti hozzá a kisebbségek elitje által kanonizált szövegeket, a másik transzformatív természetű (*transformation approach*), és a teljes tanterv átalakítását szorgalmazza annak érdekében, hogy az ténylegesen be tudja fogadni a kulturális sokféleség tényét és következményeit.²

Míg az előbbi esetben még nem volt elképzelés az egyes kultúrák és közösségek közötti viszonyról, egy következő irányzat – az *interkulturális pedagógia* – pontosan ezeket a viszonyokat, a „multikulturális társadalomban” éléshez nélkülözhetetlen normákat helyezte előtérbe, az elfogadásra, nyitottságra való szocializációt tűzve ki célul. Banks szerint a szükséges változtatások egyik legfontosabb területe az iskolai légkör, a tanárok viselkedése. A diszkrimináció elleni leghatékonyabb módszer, ha a tanárok folyamatosan reflektálnak saját viselkedésükre, és ehhez kollégáik megfigyeléseit is segítségül hívják.³ A reflexiónak nemcsak a tanári és hallgatói viselkedésre kell irányulnia, hanem a tudás felépülésének társadalmi folyamatára is, arra, ahogyan bizonyos kulturális feltevések, perspektívák és referenciakeretek befolyásolják a megismerő kérdéseit, továbbá az általa alkotott következtetéseket és általánosításokat.⁴ Az iskolához a gyermektársadalom is hozzátartozik, amelynek rasszista és xenofób megnyilvánulásai fölött nem szabad szemet hunyni, hanem eljárásokat, technikákat kell kidolgozni az osztályteremben megjelenő társadalmi konfliktusok kezelésére. Ugyancsak fontos, hogy az iskola jó kapcsolatot építsen ki a szülőkkel, és rajtuk keresztül a bevándorlók és helyi kisebbségek közösségeivel.

A fenti nemzetközi oktatáspolitikai vitákhoz kapcsolódva tanulmányunkban a továbbiakban elsősorban a magyarországi romákra irányuló integrációs oktatáspolitikai megvalósulását és társadalmi lenyomatait vizsgáljuk, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy mi történik mindeközben a társadalmilag mélyen beágyazott elkülönítési reflexekkel, és hogyan kezelődnek a létező kulturális és társadalmi különbségek, illetve feszültségek.

² Banks 1998: 72.

³ Lesznayák–Czahesz 1998: 9. és Banks 1998.

⁴ Banks 1998: 73.

*A szegregáció ténye és az integráció ideálja
a magyarországi közoktatásban*

Az integráció általában ott fogalmazódik meg politikai célként, ahol a valós viszonyokat a szegregáció jellemzi, ahol a szisztematikus és több generáción át ható különbségtétel következtében bizonyos csoportok társadalmi hátrányokat halmoznak föl. Ez az általunk vizsgált oktatáspolitikai területen egyfelől adott csoportok tagjainak az átlagnál alacsonyabb iskolai végzettségét és alacsony minőségű oktatását jelenti. Másfelől szisztematikus szegregációt, kisebbségi és többségi tanulók különböző okokból történő elkülönítését az oktatási intézményekben. Azt a tényt már sokféle módszerrel rögzítették, hogy a magyarországi romák iskolázottsága messze alatta marad a magyar állampolgárok átlagának. Egy, az 1990-es évek első felében készült reprezentatív szociológiai kutatás eredményei azt mutatták, hogy míg a nem cigány lakosság 9,5 százalékának van felsőfokú végzettsége és 23,8 százalékának érettségije, ugyanez a romák esetében 0,2, illetve 1,6 százalék. Az aluliskolázottság társadalmi és etnikai meghatározottságának összefüggéseiről még árnyaltabb képet mutat az a 2000-ben végzett kutatás, amely a cigány családok nagy részét kitevő alacsony szociális státusz és a gyermekeik rossz iskolai teljesítménye közötti szoros összefüggésre hívta fel a figyelmet.⁵ Más kutatások, amelyek az iskolai teljesítmények és kompetenciák felől közelítettek, mint például a PISA felmérések, ugyancsak azt bizonyították, hogy rendkívül nagy Magyarországon a különbség a legjobban és legrosszabbul teljesítők között, illetve, hogy az iskola azoknál, akik hátrányos helyzetből indulnak, nem tud jelentékeny változást előidézni. Az OECD országok közül egyetlenegyben sincsen a szülők végzettségének és szakmájának nagyobb hatása a gyerekek iskolai teljesítményére, mint Magyarországon. Tehát a magyar oktatási rendszer jelentős szerepet játszik a társadalmi hátrányok újratermelésében.⁶

A roma tanulók hátrányainak legnyilvánvalóbb és legtöbb vizsgálat által kimutatott oka a szegregáció, amit elsősorban iskolán kívüli strukturális viszonyok magyaráznak, de az oktatási rendszer bizonyos sajátosságai, mint pl. a szabad iskolaválasztás vagy a szelekció különféle formái felerősítenek. A kudarcoknak ezenkívül nehezebben megragadható „puha” okai is vannak, mint például a befogadó légkör hiánya, amely a cigány gyermekek számára megnehezíti a tanulási siker szempontjából nélkülözhetetlen pozitív identitás kialakítását.⁷ A roma gyerekek kitisztítását a magasabb szintű iskolai szolgáltatásokból és felülreprezentáltságát a kiegészítő és speciális iskolákban már a hetvenes évektől kezdődően rögzítették kutatások.⁸ A szegregáció mértéke a rendszerváltás után nemhogy

⁵ Havas–Kemény–Liskó 2002.

⁶ Dupcsik–Molnár 2008.

⁷ Radó 1998.

⁸ Lásd pl. Csanádi és Ladányi 1983, Loss 2000.

csökkent volna, hanem jelentős mértékben nőtt (1992-ben 192 vizsgált iskolából 31-ben voltak a roma gyerekek többségben, 2000-ben pontosan kétszer annyiban, vagyis 62 iskolában).⁹

Szalai Júlia egy közelmúltban megjelent írásában¹⁰ a szegregáció okait és mechanizmusait három csoportba osztotta: (1) lakóhelyi szegregáció, illetve a roma/cigány népesség lakóhelyi tömörülése gettósodó aprófalvakba és városrészekbe – ami egyesek számára, kellő mobilizálható forrás birtokában, felülírható, mások számára, akik ilyen forrásokkal nem rendelkeznek, determinatív; (2) az oktatás specifikus szelekció következménye, amely az iskolai eredményesség érdekében a jól és a rosszul teljesítőket különválasztja, mely rendszerben az utóbbi kategóriában mindig felülreprezentáltak a társadalom alsóbb szegmenseihez tartozók; (3) a többségi elkülönülési szándék következménye, amelynek utólagos legitimálását az az érv szolgálja, miszerint sajátos kulturális háttérű gyerekek egymás társaságában jobban érzik magukat, sőt a pedagógusok által is jobban kezelhetőek, mint egyes csoportokban.

Szalai a három magyarázatot együttesen is kevésnek találja, tágabb társadalmi összefüggésekben keresi az iskolai szegregáció magyarázatát. Állítása szerint a társadalom növekvő szegregációs készítésének¹¹ motorja az a „helyreállítási szükséglet”, amelyet széles tömegeknek az elmúlt húsz év során elszenvedett pozicionális leértékelődése és az ehhez kapcsolódó állandósult státusz-bizonytalansága táplál. Az igen széles körben „elszegényedésként” megélt leértékelődés erőterében az iskolai kirekesztés mai legfőbb rendeltetése az, hogy a mélyszegénységben élő társadalmi csoportok és a „többi szegény” közötti választóvonalak kijelölésével és intézményesítésével széles alsó középosztályi rétegek társadalmi pozícióvesztését kompenzálja, a margón kívül sodródottak elkülönítése révén pedig kidomborítsa az utóbbi csoport relatív fölényét és – elszenvedett veszteségei ellenére töretlen – többségi beágyazottságát.”¹²

A roma gyerekek iskolai helyzetére vonatkozó kutatások és társadalomtudományi diagnózisok hatással voltak a kisebbségekkel kapcsolatos oktatáspolitikai gondolkodásra. Egy az oktatáskutatás, illetve általában a társadalomtudomány és az oktatáspolitikai közötti viszonyt vizsgáló tanulmányukban Bajomi, Berényi és Neumann¹³ meggyőző módon három korszakot különböztetnek meg a kisebbségekkel kapcsolatos oktatáspolitikákban az elmúlt húsz évben: egy esszencialista-kulturalista, egy multikulturális-emancipatorikus és egy társadalmi integrációs korszakot. A rendszerváltás után közvetlenül jelentős hatásuk volt azoknak a törekvéseknek, amelyek a szocializmus korabeli asszimilációs politikáját egy

⁹ Havas–Kemény–Liskó 2002: 62.

¹⁰ Szalai 2010.

¹¹ Ezt Kertesi és Kézdi is igazolja, lásd Kertesi–Kézdi 2005.

¹² Szalai 2010: 8.

¹³ Bajomi–Berényi–Neumann 2010.

eticizáló szemlélettel kívánták ellensúlyozni. Az ún. kisebbségi oktatáspolitikai egy időben jelent meg a kisebbségi önkormányzás gondolatával, az etnikai civil szerveződésekkel, amelyek között szemléletbeli és intézményi kapcsolódások egyaránt létrejöttek. Meg is teremtették a törvényi feltételeit annak, hogy a kisebbségi közösségi iskolák létrejöhessenek, Magyarországon mégsem született meg a környező országok magyar kisebbségeihez hasonló átfogó kisebbségi iskola-rendszer, a romák esetében különösen nem. A kisebbségi oktatás magyarországi rendszere a nyelvmegőrzést tekintette szinte kizárólagos feladatának, és miután a romák jelentős része nem kétnyelvű, vagyis nem beszéli egyik cigány nyelvet sem, társadalmi hátrányaik viszont annál erősebbek, a többi kulturális kérdéssel nem igazán tudtak mit kezdeni.¹⁴

Az 1990-es évek közepén felmerült ugyan egy másik kulturalista megközelítés, amely 1995 és 2002 között kormányzati szinten is reprezentálva volt, és a korábbi esszencialista megközelítés helyett a kulturális jogok és az elismerés kérdései felől közelített a multikulturalitáshoz, egy időben kínálva a kisebbségi gyerekeknek saját kisebbségi nyelvük és kultúrájuk, a többségieknek pedig a kisebbségek kultúrájukon keresztüli megismerésének a lehetőségét.¹⁵ A kultúra és az identitás kérdései azonban az ezredforduló után teljességgel háttérbe szorultak azzal együtt, hogy az oktatáspolitikai figyelmét szociológusok és közgazdászok a rossz iskolai teljesítményeknek a szegregációval való összefüggéseire, valamint a szegregáció szociális és területi összetevőjére irányították. A 2002 és 2010 között meghatározó integrációs szemlélet azt a normatív elképzelést követte, miszerint az iskola a társadalom spontán folyamataiba való állami beavatkozás médiuma lehet, amelyen keresztül a társadalmi és térbeli szegregáció csökkentését lehet elérni. Konszenzus alakult ki arról, hogy az állam szociális kategóriákkal fogja leírni a deszegregációs politika célcsoportját (hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű), vagyis egy „színvak” vagy kulturális különbségekkel szemben indifferens szemlélet mellett kötelezte el magát. A deszegregációs politika mögött egy erőteljes és ebben az időszakban ugyancsak befolyásos szociológiai szemlélet húzódott meg. Ezt kezdetben kiegészítette, majd mindinkább felváltotta egy individualista szemlélet, amely a hátrányok egyéni kezelésére koncentrált a mentális képességek és kognitív kompetenciák szintjén, ami a pszichológia befolyását növelte meg az adott területen.

Az integrációs politika részeként, talán legerősebb pilléréként 2002-ben az Oktatási Minisztérium létrehozta az Országos Oktatási Integrációs Hálózatot, melynek célja a szegregáció felszámolása és az inkluzív pedagógia módszereinek kidolgozása és meghonosítása volt. A cél érdekében elkerülhetetlennek tekintették a különböző társadalmi háttérrel és felkészültséggel rendelkező gyerekek együtt

¹⁴ A két kisebbségi oktatási rendszer összehasonlító elemzését adja Papp Z. (Papp Z. 2010.)

¹⁵ Radó 1997, Forray 1998.

nevelésének stabil megvalósítását, ennek során párbeszéd kialakítását a szülőkkel, multikulturális tartalmak beépítését a helyi tantervbe, és nem utolsósorban a tanároknak speciális továbbképzési formákban való felkészítését erre a feladatra. A hálózatba, amelyet az oktatási rendszer egésze előretolt helyőrségének tekintettek, negyvenöt ún. oktatási integrációs bázisintézmény kapcsolódott be.

Kézdi Gábor és Surányi Éva¹⁶ az Országos Integrációs Hálózat program hatásvizsgálatának alapján azt állítják, hogy a támogatási programban való részvétel során a többségi és a kisebbségi gyerekek iskolai teljesítménye egyaránt javult. Kimutatták a bázisiskolákban tanulók kicsivel jobb tanulmányi eredményeit, de ennél is fontosabbnak tartották kiemelni, hogy a 30 integrációs bázisiskolára és 30 hasonló paraméterekkel rendelkező kontrolliskolára kiterjedő vizsgálatban bizonyítást nyert, hogy a jobb társadalmi helyzetből származó gyerekek készségfejlődése az integráció által nem szenved hátrányt. (Ezzel cáfolni tudták azt a közvélekedésben hangadó vélekedést, hogy a hátrányos helyzetű és kevésbé motivált gyerekekkel való együtt nevelés a magasabb státuszú és motiváltabb szülők gyermekeinek tanulási eredményeire rossz hatással volna.) A programban részt vevő diákok nem kognitív készségei, különös tekintettel az önértékelésük sokkal pozitívabb lett. A bázisiskolákba járó nem roma tanulóknak a romákról alkotott képe közelebb áll a romáknak a nem romákról alkotott képéhez, és kisebb társadalmi távolságot tartanak tőlük.¹⁷ Az integrált oktatásban részt vevők jobb tanulási és szociális teljesítményeinek egyik kulcsa a pedagógusok nagyobb elkötelezettsége, új módszerek iránti fogékonysága az érintett iskolákban. „Az iskolai integráció minőségi oktatással kiegészülve lehet sikeres” – hangzik a kutatás egyik legfontosabb állítása, amit a következőkben bemutatandó vizsgálat eredményei is megerősítenek.¹⁸

Ugyanennek a programnak a hatásait vizsgálták Németh Szilvia és Papp Z. Attila is, más módszerekkel és a megvalósításnak egy korai fázisában. Iskolai esettanulmányokra alapozva a program hiányosságaira hívták fel a figyelmet, úgymint: az integrációs program országos vezetői és helyi működtetői, illetve megvalósítói közötti hiányos kommunikációra, amely csak formális találkozásokra és beszámolókra korlátozódik; a bázisiskolák és a helyi önkormányzatok közötti egyeztetés hiányára, ami az oktatási integrációs program tartalmát és megvalósításának helyi következményeit illeti; a stabilitás hiányára, ami azt jelenti, hogy a programon túl a célok nem épülnek be a rutinba, az intézményi kapcsolatok és hálózatok felbomlanak.¹⁹ A két kutatás eredményeinek különbsége vitákat váltott ki a szakmában és a tágabb közéletben, pedig ez az ellentmondás nem a kutatásból, hanem a kutatott jelenség lényegéből származik. A következőkben legalábbis

¹⁶ Kézdi–Surányi 2009.

¹⁷ Kézdi–Surányi 2009: 13.

¹⁸ Kézdi–Surányi 2009: 14.

¹⁹ Németh–Papp Z. 2006: 28–29.

erre tudunk rávilágítani egy olyan kutatás eredményei alapján, amelynek elsőrendű célja nem az integráció hatékonyságának vizsgálata, hanem a kisebbségi gyerekek és az iskola, illetve az oktatás viszonyának vizsgálata volt.

Társadalmi szegregáció – iskolai deszegregáció két magyarországi városban

A kutatás (EDUMIGROM,²⁰ www.edumigrom.eu), amelynek eredményeit e tanulmányban az iskoláknak a kisebbségek integrációjához, de/re/szegregációjához való viszonyuk perspektívájából elemezzük, valójában kilenc európai országban, közöttük Magyarországon vizsgálta a kisebbségekkel kapcsolatos oktatáspolitikák és iskolai gyakorlatok hatásait, azokat a módokat, ahogyan az iskola a kisebbségi – roma és migráns szülők – gyerekeinek lehetőségeit meghatározza, illetve, ahogyan a gyerekek céljaikat, viszonyaikat, jövőre vonatkozó terveiket az iskolával összefüggésben értelmezik. A következőkben ennek az összehasonlító kutatásnak a magyarországi eredményeire támaszkodunk, de azok értelmezéséhez komparatív adatokat is fel fogunk használni. A kutatás módszertanilag összetett, az oktatás- és kisebbségpolitikai dokumentumok összehasonlító elemzéséből indult ki, majd kérdőíves módszerrel vizsgálta az egy nemzedékhez tartozó, Magyarországon két középmezőre eső iparváros 8. osztályaiba járó összes fiatal iskolához való viszonyát, identitásának különböző elemeit és a jövőről való elképzeléseit. Végül a kutatás szempontjából legfontosabb csoportra, a kisebbségi származású gyerekekre, illetve fiatalokra és az őket legnagyobb számban fogadó iskolákra vonatkozóan interjúk és etnográfiai módszerekkel vizsgálta meg e viszony összetevőit és működését.

Az EDUMIGROM kutatás Magyarországon két középmezőre eső iparvárosra irányult.²¹ A két településen²² ma tíz százalék körüli a roma népesség aránya, akiknek jelentős része több hullámban költözött az iparosítás következtében a két városba, ahol a teljes körű foglalkoztatás és az infrastrukturális fejlesztés előnyeiből ők is részesültek. Az 1970-es, 1980-as évek során ennek következtében jelentős mobilitási folyamat indult meg a körükben, ami ugyanakkor társadalmi és kulturális asszimilációval is járt. A két ipari centrum munkahelyein és lakó-

²⁰ A kutatási konzorcium szakmai vezetője Szalai Júlia, a magyar kutatócsoport vezetője Neményi Mária volt. A kutatócsoport további tagjai Kende Ágnes, Kovai Cili és Vidra Zsuzsanna voltak. Az itt következő gondolatok jelentős része a közös gondolkodásra és a közös kutatási beszámolókra épül. Köszönöm nekik, hogy hozzájárultak ezek felhasználásához a jelen tanulmányban.

²¹ Erről két esettanulmány számolt be, az egyik kvantitatív (Messing–Neményi–Szalai 2010) a másik kvalitatív adatokra épülve (Feischmidt–Messing–Neményi 2010).

²² A két település nevét megváltoztattuk adatközlőink védelmében, egyik, Chemváros Magyarország északi régiójához, a másik, Szénváros a délnyugat-magyarországi bányavidékhez tartozik.

telepein korábban nem látott etnikai keveredés vette kezdetét, főként az ország délnyugati részében található településen a beás közösségekből és a környező falvakból származó nem romák, közöttük német származású bányászok között. Ez a folyamat minimum megtorpant, sok értelemben egyenesen megfordult a rendszerváltás után, annak következtében, hogy bezártak, megszűntek azok a bányák, illetve nagyüzemek, amelyek a települések szinte kizárólagos foglalkoztatói voltak. Az elszegényedés fontos következménye volt a lakáspiac átszerveződése, a lakóhelyi szegregáció kialakulása, benne olyan városi gettók megjelenése, amely a szegénységnek részben etnikai arculatot adott. A munkanélküliség által létrehozott versenyhelyzetben a vesztesek két kategóriája, a romák és nem romák közötti társadalmi távolság és az azt legitimáló kulturális különbségek növekedni kezdtek, sőt soha nem látott módon politizálódtak át. Az ugyancsak megingott helyzetüket fizikai és szimbolikus erőfölénnyel kompenzálni kívánó, illetve bűnbakot kereső nem romák egy része, különösen Chemvárosban, a szélsőjobb-oldali pártok és rétegkulturák világában lelt magyarázatra és támogatásra. A kutatás idején annak északkelet-magyarországi terepén a jobboldali radikális párt és szervezetei az országos átlagnál jelentősebb népszerűsége tettek szert, ennél jóval kisebbre a délnyugat-magyarországi városban. Ennek oka egyfelől, hogy utóbbiban a cigányság szervezettebb, mi több, az önszerveződés során formálódó roma elitjét a városi nem roma elit több vonatkozásban partnerként kezeli. Másfelől az etnikai keveredés mértéke, a vegyes családok száma nagyobb, aminek következtében a romák és nem romák közötti társadalmi távolság kisebb. Ez a tényező fontos magyarázatául szolgál annak is, hogy Szénnvárosban miért tud társadalmilag jobban beágyazódni az az oktatáspolitikai kezdeményezés, amely az együtt nevelést, illetve a deszegregációt szolgálja, míg Chemvárosban lényegében támogatás nélkül marad.

A kvalitatív kutatás fókuszában álló, magukat roma származásúnak valló gyerekek családjait a marginális helyzet jellemzi, aminek változatai a mélyszegénységgel járó mindennapi nélkülözéstől a máról holnapra élésen keresztül egyfajta bizonytalan boldogulásig terjednek. A szülők jelentős részére a tartós munkanélküliség és a szociális juttatásoknak való kiszolgáltatottság jellemző, amit ideig-óráig tudnak a másodlagos munkaerőpiacról származó időszakos jövedelmekkel kiegészíteni, beleértve a helyi és külföldi foglalkoztatást egyaránt. A lakáspiaci helyzet tükrözi a családok anyagi viszonyait és szociális státuszát. Az általunk vizsgált gyerekek egy része – a dél-magyarországi városban kisebbik, az északkeleti városban nagyobbik része – teljesen szegregált és deprivált környezetben, a város határában álló barakképületekben, a városon kívüli telepeken lakik. Másik részük, és mindkét helyen ők vannak a legnagyobb számban, abban az egy-egy hosszú utcából álló városrészben lakik, amit a köztudat a város lesüllyedt és veszélyes környékeként tart számon. Míg az előbbieket, a teljesen deprivált „telepek” etnoszociális zárványként működnek, az utóbbiakban, a városi gettókban van

társadalmi kohézió és mozgás is – ki- és beköltözés –, valamint ugyancsak nem elhanyagolható az etnikai keveredés mértéke. Mindazonáltal kifelé az utóbbiak is etnikailag stigmatizáltak. Az itt lakó gyerekekkel és szüleikkel készült interjúk az intézményes és személyes diszkrimináció panaszaitól hemzsegnek, miközben legtöbbjük valójában „érdektelen” az etnicitással kapcsolatos kérdésekkel szemben, vagy szándékosan törekszik elfedni, eltakarni, megtagadni a cigányságát. De ugyancsak sokakat aggaszt a periférikus helyzettel összefüggő törvényténykivültség, a bűnelkövetés mindennapisága, amibe bizonyos családok vagy baráti társaságok révén észrevétlenül sodródik bele a gyerekek egy része.

Az oktatásirányítás mindkét városban az országos oktatáspolitikai elvekhez igyekezett igazodni, a megvalósítás komolysága és hatékonysága tekintetében azonban a két város és még inkább bizonyos iskolák között jelentős különbségek voltak/vannak. A beiskolázott gyerekek számának csökkenése mindkét településen iskola-összevonásokat tett szükségessé. Az intézmények megszüntetésekor és átalakításakor ugyanakkor a deszegregációt elősegítő adminisztratív intézkedéseket is igyekeztek életbe léptetni. Szénnvárosban, amiként az önkormányzat által jegyzett, a tanoda vezetőinek bevonásával született Oktatási Esélyegyenlőségi Stratégia²³ (2008) is rámutat, a lakóhelyi szegregáció következtében a társadalomilag deprivált gyerekek egy iskolában koncentráálódtak. Ezt a folyamatot iskola-összevonásokkal és beiskolázási körzetek átalakításával akarták megfordítani. Az átszervezések mögött ugyanakkor erőteljes költségvetési megfontolások is voltak. Az önkormányzat az oktatásra fordítandó kiadásokat csökkenteni kívánta, mi több, az évtizedekig iskolaként használt önkormányzati ingatlanok eladásából plusz bevételhez is akart jutni. Másfelől arra az állami normatívára is szüksége volt, amit a hátrányos helyzetű gyerekek megfelelő szétosztásától ugyancsak reméltek.

Szénnvárosban az iskolák beiskolázási körzeteit úgy rajzolták át – igen merész tollvonásokkal –, hogy a város rossz hírű, az erőteljes slumosodás jeleit mutató részében működő iskolába kívülről minél több gyerek jöjjön, az ott lakó gyerekek egy részét pedig a város többi iskoláiba irányították. A megvalósítást pedig, különös tekintettel az első osztályosok beiskolázását, figyelemmel követték, sőt segítséget is adtak ehhez az iskoláknak. Azonban az iskolák átszervezésének már az 1980-as évektől kezdődően voltak nem elhanyagolható előzményei Szénnvárosban. Első lépésként, a cigánytelep felszámolásával egy időben, megszüntették a korábban tagiskolaként működő „cigányiskolát”. 2000 és 2005 között több hullámban történt átalakítás, előbb iskolaépületek átcsoportosításával (közülük a legjelentősebb pont a telepről beköltözött gyerekeket és az ő utódjaikat kiszolgáló iskolát érintette), majd iskolák összevonásával. Végül az egyik szénnvárosi iskola fokozatos felszámolására is sor került. Miután 2003-tól már nem történt felvétel, 2008-ban csak egy-egy megcsappant létszámú ötödik, hatodik, hetedik

²³ Oktatási Esélyegyenlőségi Stratégia 2008.

és nyolcadik osztálynak kellett költöznie a már korábban is anyaintézményeként működő iskola épületébe. Az utóbbi kettőt önálló osztályként vették át, amiből nagyon sok konfliktus származott. Az 5. és 6. osztályba járó gyerekeket szétosztották a fogadó iskola azonos évfolyamán található osztályok között. A tanárok egy része nyugdíjba ment, másik részüket átvette a fogadó iskola.

Ez, illetve a további intézkedések is azt mutatják, hogy Szénavárosban a városi oktatásirányítás elkötelezett, sőt innovatív a deszegregáció megvalósítását illetően. Ezzel együtt számos problémával nem tudott megküzdeni. Az egyikről ők maguk is beszéltek, ez a hátrányos és halmozottan hátrányos (2H és 3H) gyerekek regisztrációjára vonatkozik, amit a szülők bevallott iskolai végzettségéhez kötnek. Mivel ezek az adatok évről évre jelentős mértékben változnak, ez nagyon megnehezíti a tervezést. A másik probléma, amivel ugyancsak nem tudnak megküzdeni, az iskolán belüli szelekció, ami különböző – alább még részletesen bemutatandó – mechanizmusok révén a „versenyképes” és „kezelhető” diákokról leválasztja a „nem ösztönözhető” és „nem kezelhető” diákokat, vagyis pontosan azoknak egy jelentős részét, akiket beiskolázásukkor olyan nagy erőfeszítéssel sikerült az integráció logikájának megfelelően beilleszteni a rendszerbe.

Ugyancsak az önkormányzat elkötelezettségét mutatja a Tanoda támogatása is, ami önkormányzati ingatlanban működik, vezetőinek véleményét a városvezetés stratégiai kérdésekben is kikéri. A szénavárosi Tanodát 2005-ben hozták létre a szénavárosi és a közeli falvakból származó pedagógusi és szociálpolitikai területen dolgozó fiatal roma értelmiségiek azzal a szándékkal, hogy a tanulási nehézségekkel küzdő fiataloknak – romáknak elsősorban, de nem kizárólag – segítséget nyújtsanak. A Tanodát fenntartó Egyesület vezetője szándékaikról így beszélt a vele készült interjúban: *„Tizenegy cigány származású fiatal kezdeményezte, nagy részüknek már volt érettségije vagy már középiskolában tanult, nekem meg volt már diplomám. Arra törekedtünk, hogy végzettséghez kötöttük az alapító tagságot. Ezen páran megharagudtak, de nem az volt a célunk, hogy valakit kiközösítsünk, hanem hogy a város felé is megmutassuk, hogy itt van annyi ember, amennyi kell egy egyesület alapításához, hogy összefogjon és csináljon egy szervezetet. Az egyesület célja elsősorban a hátrányos helyzetű és azon belül is a cigány gyerekek iskolai tanulmányainak segítése, szociális problémák kezelése, munkaerőpiaci tanácsadás a pályakezdőknek, hogy kezdjen el dolgozni, a munka világába bevezetni őket, és a fő profilunk a tanoda volt eddig.”* Az első időszakban 50-60 gyerek fordult meg náluk, míg végül 30 körül állapodott meg a létszám, többségük K. utca környékéről jön, amelynek közelében működik helyileg a Tanoda. Tevékenységük eredményességét mutatja, hogy azoknak a gyerekeknek, akik ötödiktől nyolcadikig rendszeresen jártak a Tanodába, javultak a tanulmányi eredményei. Sikerült a szülőkkel is jó viszonyt kialakítaniuk, amit az iskolák nem minden esetben mondhatnak el magukról. A korrepetáláson, egyéni foglalkozáson túl a gyerekek szabadidejük jelentős részét is együtt töltik,

a tanodában lehetőségük van számítógéphez, internethez jutni, társasjátékokat játszani. Az iskolák közül eggyel van kifejezetten erős és aktív kapcsolatuk, azzal az intézménnyel, amely tudatosan foglalkozik kisebbségi diákjainak társadalmi, közösségi kötődéseivel és problémáival, és az alábbiakban még részletesebben is lesz szó róla.

Chemvárosban az iskolapolitika városi szinten ugyancsak próbálta követni az országos iskolapolitika elveit, azon belül pedig megvalósítani a deszegregációt. Ezt azonban mindig – deklarált módon – úgy tette, hogy másik szemével a többségi középosztály reakcióit figyelte. A közoktatási törvény előírásainak értelmében a beiskolázási körzeteket itt is elvileg úgy alakították át, hogy minden iskolába egyenlő arányba kerüljenek hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek. Kutatásunk azonban rámutatott, hogy ez nem valósult meg. Ennek egyik oka, hogy a gyereklétszám csökkenésének következtében állandóan olyan szabad helyek generálódnak az iskolákban, amelyekre beiskolázási körzeten kívüli gyerekeket is felvettek, illetve felszvesznek. A másik ok a hibás döntések sorozata volt, amikor az „etnikai gettóként” működő iskolát felszámolták. A M. úti „cigányiskola” bezárásakor az önkormányzat azt javasolta, hogy az odajáró gyerekeket a város különböző iskolái között osszák szét. Ez azonban a szülők, közvetve a városi közvélemény ellenállásába ütközött. Arra való hivatkozással, hogy a „magyar szülők” megijednek és elviszik gyermekeiket, az iskolák megtagadták a roma gyerekek befogadását. Ennek hatására az önkormányzat tulajdonképpen „beáldozta” a város egyik amúgy is alacsony presztízsű iskoláját, ahonnan a szülők egy része szintén „kimenekítette” gyermekét. Ráadásul az önkormányzat a fenti döntést úgy hozta meg, hogy semmilyen szinten nem egyeztettek az iskola vezetésével, és nem hagytak időt arra, hogy az iskolák felkészüljenek a gyerekek fogadására. A kiválasztott iskola tanárai ezt a döntést büntetésként élték meg, és a hozzájuk érkező gyerekekkel ekként is viselkedtek. A „cigányiskola” tanulóit a többségi szülők meglegedésére külön osztályokba helyezték, amelyeket fizikailag is elkülönítettek a többségi gyerekektől. (Az iskolán belüli szegregáció következményeiről bővebben szólunk a következő fejezetben.) Az integráció legfontosabb lépését tehát úgy valósították meg, hogy az inkább a szegregáció átalakulását és új formában való rögzülését, semmint annak megszűnését eredményezte.

Az iskolák viszonyulása a deszegregációs politikához

Mint láttuk, az iskolafenntartó önkormányzatok eltérő komolysággal és elkötelezettséggel, de a maguk módján mindkét településen igyekeztek végrehajtani a deszegregációra vonatkozó állami előírásokat. Az iskolák vezetése és tantestületeinek

többsége azonban, még ha látszólag teljesítette is a rá kirótt feladatokat, alapvetően motiválatlan maradt.²⁴

A passzív rezisztenciától az aktív elutasításig terjedő tanári és intézményi viszonyulásokat a következő tényezők magyarázzák:

- (1) tanárok számára követhetetlenül gyakori oktatáspolitikai koncepcióváltások;
- (2) az iskolák és a tanárok mellőzése az oktatáspolitikai megvalósításának tervezésekor;
- (3) a tanulók közötti különbségek kezelésére alkalmas pedagógiai módszerek ismeretének hiánya;
- (4) egzisztenciális félelmek a versenyképes és kezelhető, többnyire közép- és alsó középosztályi gyerekek menekülése miatt;
- (5) a „kezelhetetleneknek” minősítettek rejtett társadalmi bekódolása, a velük szembeni elutasítás reflektálatlan továbbélése; és legvégül
- (6) a pedagógusok kora; többségük az idősebb nemzedékhez tartozván nem rendelkezik kellő rugalmassággal és személyes, szakmai motivációval újabb problémák megoldására.

Az oktatási esélyegyenlőség megvalósítását és az együtt nevelés helyi módszereinek kidolgozását és elsajátítását nagymértékben hátráltatja a szabályozás gyakori változása. Az iskolavezetés és a tanárok, még ha azonosulnak is a központilag előírt céllal, az irányelvek gyakorlati megvalósításához kevés eszközzel rendelkeznek. Az egyik vizsgált iskolában állt elő az a helyzet, hogy alig tették magukévá a feladatot, hogy speciális nevelési igényű gyerekeket fognak tanítani, éppen hogy elkezdtek szakmailag is felkészülni a feladatra, amikor egy következő oktatáspolitikai váltás már azt követelte meg tőlük, hogy a speciális nevelési igényű gyerekeket „integrálják” a „normál” tanmenetű osztályokba. Az egy-két évvel korábban létrehozott kis létszámú speciális osztályokat fel kellett bontani, és a gyerekeket szétosztani. A szülők részéről megbotráncozás, felháborodás, a tanárok részéről teljes tanácstalanság következett, ami a munkájukat nagyon megnehezítette. Ez az egyik tanár értelmezésében a következőképpen hangzott: „...és akkor jött ez a döntés, és nekünk nem az a fájdalmas, hogy integrálni kell, mert felfogtuk, megértettük, támogatjuk, ilyen pályázatokban is szerepelünk. De maga az a tény, hogy az eddig felépített rendszert erőszakkal kellett szétverni. Majdnem szó szerint nekem. Ennyi szülőt sosem láttam sírni, ennyi kollégát megbotráncozni, káromkodni nem hallottam, még az összeköltözések révén sem. Egy évfolyamnak három osztálya van. Ezek a C osztályok voltak a diszlexiaprevenciós osztályok, volt ezekben átlagban 12 gyerek, és ezek közül a gyerekek közül legalább egyharmadát át kellett tennem a másik két osztályba, hogy az arány,

²⁴ Papp Z. Attila az Integrációs Pedagógiai Rendszerhez való viszony három típusáról beszél: lemaradó, elinduló és élenjáró iskolákról. Papp Z. A. 2010b 13.

ami elő van írva, ne boruljon. Mert megint csak a pénz irányít mindent. Nem a szakma, nem a gyerek érdeke a fontos. A meglévő osztályokat kellett szétverni, ez a probléma. Ez az óriási probléma, és a másik, hogy a nem SNI-s osztályokból is kellett betenni ezekbe az osztályokba évfolyamonként. Nem azt mondom, hogy károszt okozott. Ez egyszerűen nekünk szakmai fájdalmat okozott, mert akivel kitaláltuk, tanítónő kollégám, szakmailag nagyon elismert, ő az elmúlt esztendőben sírva eltávozott. Ha azt mondták volna, hogy folyamatosan menjenek ki, nem szóltunk volna egy bűdös szót sem, de ezt nem”.

A tanárok többsége úgy értelmezte, hogy felsőbb utasítást kell végrehajtania. Nem kérdezték őket, nem konzultáltak velük, sőt még időt sem hagytak arra, hogy feldolgozzák a változásokat:

„– Nem jöttek el és mondták meg egyenesen a dolgokat, hanem csak utasítottak, és nekünk kellett ezt végrehajtani.

– Szerintem úgy csináljuk, mintha be lenne kötve a szemünk. Már rutinból csináljuk de ...

– Ezt kell csinálni, ezt csináljuk, mert úgyis azt kell csinálni, amit akarnak a városban, teljesen mindegy. A gyerekek részéről nehéz.”²⁵

A korábban általuk alig ismert, különböző hátrányokkal küzdő gyerekek tanítása már önmagában is nehéz feladat volt azon pedagógusok számára, akik a speciális és szegregált iskolák fenntartására épülő korábbi rendszer preferáltjai voltak. A hiányzó ismeretek és tapasztalatok miatti frusztráció csak fokozódott azáltal, hogy rögtön egy következő problémát is meg kellett oldaniuk, a „motiválatlanak” és „kezelhetetlenek” gondolt gyerekeket együtt kellett tanítani a „versenyképes”, vagy legalábbis „kezelhető” diákokkal.

A tanári fókuszcsoporthoz interjúkban két jellemző vélemény fogalmazódott meg az együtt vagy külön oktatás dilemmájával kapcsolatban: a szegregáció mindenkinek jobb, mert a tapasztalat az igazolja, hogy ha már meglévő osztályokat egyesítenek, ott az integráló és az integrálandó diákok teljesítménye is leromlik. Ezzel szemben mások azt gondolták, hogy az integráció szükséges, mégpedig abból a megfontolásból, hogy csak cigány gyerekekből álló vagy cigány többségű osztályokban nem lehet tanítani. Az integráció azonban csak akkor nem történik a „nem roma” gyerekek kárára, ha a roma gyerekeket szétszórják a település különböző iskoláiban úgy, hogy egy kritikus aránynál sehol se legyenek többen, ami kb. 4-5 fő osztályonként. Abban minden álláspont képviselői egyetértettek, hogy az elszórt integráció minden másnál rosszabb megoldás: *„A probléma, hogy nagyon hamar akarják, hogy megtörténjen ez a befogadás. Nincs meg az előkészítő rész, ami hosszú időt venne igénybe. Nem lehet az, hogy meghozunk*

²⁵ Tanári fókusz, Szénaváros.

mondjuk tanév végén egy döntést, és szeptembertől, mindenki véleményét kizárva, elkezdjük.”²⁶

A pedagógusok bevonásának hiányosságaira az integráció bázisintézményeiben már egy korábbi kutatás nyomán felhívták a figyelmet Papp Z. Attila és Németh Szilvia. Ők úgy találták, hogy míg az intézményvezetők és a programfelelősök tájékozódtak az integrált oktatás megvalósulásáról, a pedagógusok többsége csekély információval rendelkezett. Még a továbbképzésen részt vettek egy része sem tudta – mivel sokféle továbbképzésen volt –, hogy melyik milyen céllal, tartalommal készült.²⁷ Németh és Papp beszélnek a „kényszervállalkozó iskolákról”, amelyek különböző projektekben vesznek részt, olykor nem kellően átgondolva, hogy melyik projektnek mi a célja. A bázisiskolák legtöbbször számos oktatási program résztvevője. Ugyanezzel a problémával szembesültünk Szénvárosban is, ahol az iskola-összevonás nyomán egy alulméretezett és rossz állapotban levő iskolaépületbe kényszerülve az iskolavezetésnek minden pályázati lehetőséget meg kellett ragadnia, és minden feltételt teljesítenie, hogy a tanítás körülményein javítani tudjanak.

A fenn felsorolt körülmények elsősorban az iskolák és a tanárok körében jellemzőnek talált motivátlanság magyarázatául szolgálnak. Találkoztunk azonban ettől eltérő viszonyulással is, ami arra int, hogy bizonyos faktorok együtt járása az iskolák és tanárok erősebb motiváltságát eredményezik azonos feltételek mellett is. A tanárok együttműködése az integrációs oktatáspolitikai szándékkal ott nagyobb, ahol az iskolának van múltja, gyakorlata és tapasztalata a hátrányos helyzetű gyerekek oktatásában, és még inkább, ahol ezt nem csupán kényszerként élik meg, hanem alakítható és alakítandó adottságként, ahol hagyománya van annak, hogy a diákok különös, sokszor bosszantó másságát az adott társadalmi és kulturális környezet részeként értelmezzék, és ekként kezeljék. És ahol nem utolsósorban van egy elkötelezett és karizmatikus vezető, aki a tantestületet stabilan ezen az úton tartja, aki így fogalmaz: „...*lehet kívülről megoldani, külső utasításokkal, hogy most integrálunk, szegregálunk, ezt csinálunk, azt csinálunk... ezt vagy belülről meg tudja egy tantestület valósítani, vagyis megtalálja azt a hangot, azt a saját maga által végigjárt utat, amivel tud változást hozni vagy nem. Kívülről ez nem fog menni.*”

Egyik szénvárosi iskolánkban, ahol a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya meghaladja a nyolcvan százalékot, a romáké pedig az ötvenet, erre a helyzetre az iskolavezetés egy több évtizede vallott és a tanári munka mentalitásbeli alapjának elgondolt szociális elkötelezettséggel reagált. Az iskola társadalmi missziója a gyakorlatban a gyerekekkel való tanórán túli törődés, a szülőkkel való kommunikáció révén valósul meg, aminek alapján egy bizalmi viszony

²⁶ Tanári fókusz, Chemváros.

²⁷ Németh–Papp 2006: 2.

épült ki a mások által megvetett „gettótársadalom” és az iskola között. Ebből a bizalomból fakad, hogy az iskola az esetek többségében a szülők támogatása mellett tud szembenézni azokkal a konfliktusokkal, amelyek egy nehezen motiválható vagy részben egyenesen a szembenállásban érdekelt tanulói közegeből származnak. Ott, ahol a sajátos adottságokhoz való alkalmazkodás és konfliktusokkal való szembenézés szakmai, pedagógiai innovativitással párosul, a tanítási folyamat minden aktora – diák, tanár és szülő – motiváltabb lesz. Ennek pedig akkor is pozitív hatása van, ha ez egyébként a tanulási eredményekben közvetlenül nem mérhető. A tanulók például szinte egyöntetűen pozitívabb viszonyokról beszélnek az iskolán belül, akár diák–diák, akár diák–tanár relációban, mint amit az iskolán kívüli tágabb társadalmi környezetükben tapasztalnak. Ez elsősorban azért van, mert az iskola tudatosan szembenéz a tanulók társadalmi eredetű problémáival. Ezzel együtt a kisebbségi gyerekek méltóságát az általuk képviselt – vagy képviselni vélt – sajátos kultúra láthatóságán keresztül is próbálják megteremteni. (Ezt elősegítette az adott intézményben évtizedek óta folyó német nemzetiségi program.) A cigányságról konkrét esetekben ritkán szokott szó lenni, mondják a tanárok, amit egyébként saját megfigyeléseink is alátámasztanak, de ha mégis aktuálissá válik, nem tagadják a gyerekek. Erre azáltal van esélyük, hogy a tanárok is beszélnek róla, az iskola beszédmódjában jelen van „a cigányság”, mégpedig elsősorban „a kultúra” kategóriáiban. *„Működött nálunk sokáig cigány néptánc, most éppen nem, mert nincsenek olyan táncos lábúak, de a K. J. tanította őket táncolni. Ezek a gyerekek szerepelnek, tanítottuk őket gitározni, énekelni, minden osztály megtanul mindenféle népdalt. Köztük a cigány népdalokat is, ugyanúgy tanulják, mint a magyar népdalokat. A cigány népmeséket tanulják alsóban. Ez úgy hozzátartozik a mi életünkhöz. Nem titkolják a cigányságukat, elfogadják, elismerik, hogy ők igenis cigányok. Nem szoktuk mi mondani, de ha úgy felvetődik a kérdés, akkor ők ezt felvállalják.”* A kilencvenes évek elején, pályázati úton elnyert alapítványi támogatással „cigány nemzetiségi programot” működtettek, majd, amikor az lehetővé vált, bevezették a cigány népismeret tanítását ún. csatlakozó órában. Részben az oktatáspolitikai irányváltásnak, részben a csekély érdeklődésnek tudható be, hogy ezek az etnikai önismeretet megcélzó iskolai foglalkozások megcsappantak. A tantervnek ma kétféleképpen része a roma kisebbségi hagyomány: a hon- és népismeret keretében az általános tanmenet része. Ezenkívül van egy speciális népismereti foglalkozás, amin csak azok vesznek részt, akik nyilatkozatukkal kérik a nemzetiségi oktatást. Iskolai viszonylatban 56 gyerek részesül cigány népismereti oktatásból.

Az iskolavezetésnek és a tanároknak azonban nemcsak a kisebbségi és hátrányos helyzetű gyerekek és szüleik bizalmáért kell megküzdeniük, hanem azért is, hogy az oktatásipiaci versenyben is helyt tudjanak állni. Ehhez az kell, hogy az együtt nevelés elvét, illetve annak a tanítás szervezésére és menetére gyakorolt hatásait a magasabb státuszú szülőkkel is el tudják fogadtatni. *„Több mindent*

megtennénk a roma gyerekek érdekében, hogy ha nem kellene örökké másik szemünkkel a nem roma többségre nézniünk, akiktől egzisztenciálisan függ az iskola, közvetve maguk a tanárok is” – mondta a szóban forgó, motivált iskola egyik vezető tanára. A gyakorlatban ez azt jelenti, és ezt nevezték az adott iskolákban a legnyagobb pedagógiai kihívásnak, hogy a felzárkóztatást és a tehetséggondozást össze kell egyeztetni. Ezt az adott intézményben úgy próbálják működtetni, hogy egy speciális tanmenetű – itt német nemzetiségi – és egy normál/átlagos tanmenetű osztályt indítanak minden évfolyamon. Ez a megoldás olyan szelekciós mechanizmusokat indít be, amely a szándékok szintjén nem, a valóságban mégis reprodukálja a társadalmon belüli osztály- és etnikai különbségeket. Erről azonban a következő fejezetben fogunk bővebben beszélni.

Felemás deszegregáció, etnicizáló szelekció az iskolákban

A vizsgált két magyarországi településen – az iskolafenntartó önkormányzatok és az iskolák szintjén – a deszegregáció felemás vagy ellentmondásos alkalmazását találtuk.²⁸ Kormányzati nyomásra elindult ugyan a deszegregációs folyamat, de körülbelül az intézményi átszervezések szintjéig jutott el, és mivel teljesen megkerülte az egyeztetést, idegen maradt a tanárok többsége számára, nem hozott újat a pedagógia munka mindennapjaiba, kényszer maradt, amit passzív módon hajtanak végre. Vagyis az iskolák és tanárok nem váltak az együtt nevelés aktív és innovatív ágenseivé, ami nélkül pedig az új helyzettel nem is tudtak megbirkózni. Ott, ahol a deszegregáció és az együtt nevelés ilyen mértékű ellenállásba ütközik, illetve ahol ilyen mértékben nincsen szakmailag előkészítve és egyeztetve azokkal, akiken múlik a megvalósítása, a szegregáció különböző mechanizmusai továbbra is érvényben maradnak, illetve az iskolafenntartó által kikényszerített újítások ellenére is megtalálják a módját annak, hogy a különböző képességű és származású gyerekeket elkülönítsék egymástól. A különbségtétel legerősebb formái iskolai kontextusban azok, amelyek az intézményi cselekvés bizonyos formáival kapcsolódnak össze, különösen a be- és kizárással, az iskolából való eltanácsolással, az iskolai felvétel elutasításával vagy az osztályba sorolással. A fenntartók által szorgalmazott deszegregációban való részleges együttműködéssel egy időben tehát az iskolák egyéb, látszólag kizárólag oktatásspecifikus különbségrejsímekeket működtetnek, amelyek azonban, minthogy etnikailag és osztályszempontból egyaránt erősen megosztott társadalomba ágyazódnak, annak különbségeit rejtett módon termelik újra.²⁹

²⁸ Nem egyedülálló módon, két további település esetében Zolnay beszél a szelekció alább részletesebb bemutatott módjairól, lásd Zolnay 2006.

²⁹ A különbségtétel iskolai rendszereivel foglalkozott egy korábbi kutatás elsősorban az iskolaválasztás kérdéseire fókuszálva. Berényi, Berkovits és Erőss az iskolai differenciálás mechaniz-

A deszegregáció részlegességének legnyilvánvalóbb bizonyítékát azok a vizsgált városok közelében fekvő falusi szegregált iskolák alkotják, amelyek amolyan pufferekként működnek a városi iskolák körül, az amott nemkívánatos diákokat „felfogják”. A városi iskolákat ilyenformán „megvédik” a legszegényebb, részben az alacsonyabb ingatlanárak miatt a városból kiköltözött szülők gyerekeitől, akikben a tanárok a tanítási színvonal és a fegyelem csökkenésének veszélyét látják. A szegregáció másfelől annak a szabad iskolaválasztás által lehetővé tett spontán folyamatnak a következménye, amelynek keretében előbb a felső, majd mindinkább az alsó középosztályi szülők is „elmenekítik” gyerekeiket a faluból a közeli városi iskolákba („white flight”). Helyben csak azok maradnak, akik ezt nem tudják, vagy nem akarják megtenni. Kutatásunk ezt a helyzetet egy Chemvárostól öt kilométerre fekvő faluban találta, ahol a település lakóinak ugyan csak 37 százaléka roma, de az iskolában a roma gyerekek aránya közelít a száz százalékhoz, a legkisebb becslés szerint is 80 százalék. Az iskola beiskolázási körzete az ország egyik legszegényebb „cigánytelepe”, ahol a felnőtt lakosság jelentős részének nincsen meg a nyolc általánosa. Az ő továbbtanulásuk elősegítésére a faluban a közelmúltban buddhista egyházi alapítású ún. második esély iskola jött létre. Utóbbi ugyan délutáni időszakban használja az önkormányzati iskola termeit, lényegét tekintve azonban semmiféle kapcsolat nincsen a két tanintézmény között, sőt az önkormányzati iskola vezetése, csakúgy, mint a falu elitje általában, fenyegetésnek éli meg a külső kezdeményezésre és támogatással létrejött új intézmény létét a faluban. Az iskola körül valóságos háború zajlik, a társadalmi feszültségek és konfliktusok jelentős része az iskolában, illetve az iskola megítéléséről folyó társadalmi diskusszióban csapódik le.

Az elkülönítés másik tovább élő intézményes formája a speciális nevelési igényű, enyhe, közép súlyos és súlyos értelmi fogyatékos és értelmileg akadályozott gyerekeket szolgáló tanítási intézmény által valósul meg. Egyik kutatási terepünkön egy megyei fenntartású gyógypedagógiai intézmény működik, helyileg a városnak abban a rohamosan elszegényedő, slumosodó részében, amely a deszegregációs oktatáspolitikai egyes számú célpontja. Néhány éve speciális szakiskolai osztályokat is indítanak, ami elsősorban a máshová fel nem vett tanköteles diákokat szolgálja. Közülük sokan korábban is ugyanennek az intézménynek a diákjai voltak. Általános tapasztalat ugyanis, hogy akik itt kezdik az iskolát, többnyire itt is fejezik be. Az elmúlt években néhány próbálkozás volt az „integrálásra”, nagyon kevés kivételtől eltekintve sikertelenül. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a gyógypedagógiai intézmény diákjaival lassabban haladnak, leegyszerűsített, összevont tárgyakat tanulnak, osztályozással csak későn találko-

---

musait írják le, elemzésükkel pedig azoknak a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójához való hozzájárulását hangsúlyozzák. Elemzésünk szemléletileg rokonságot mutat ezzel (Berényi–Berkovits–Erőss 2008). A kategorizáció momentumát és jelentőségét a különbségtétel iskolai rendszereiben aprólékosabban elemzi Oblath, lásd Oblath 2010.

nak, tehát a közoktatási mainstreammel számos ponton inkompatibilis rendszer részei. Befelé annál inkább van mozgás, az általános iskolák általában 4. osztály után szűrik a tanulási zavarokkal küzdő gyerekeket, és küldik szakértői bizottság elé, ahonnan a gyerekek indokolt esetben hozzájuk kerülnek. A gyógypedagógiai az összes többi szénvárosi iskolánál jobb infrastruktúrával rendelkezik, pl. saját kollégiummal, ami ugyan elsősorban a megye többi településéről származó gyerekeket látja el, de nem ritka, hogy a fennmaradó helyekre szociális okok miatt szénvárosi gyerekeket is felvesznek. A gyerekek 75 százaléka szénvárosi, döntő mértékben a város határán álló barakktelepről és a városi gettóból érkeznek, sok esetben nagycsaládokból, akik egymás után több gyermeküket is ebbe az iskolába iratják. (Okai az iskola vezetője szerint elsősorban örökletes betegségek, és ettől korántsem függetlenül a korai fejlesztés hiánya.) „*A legnehezebbek a K. utcaiak, aki idejár onnan, nem sokan, azok mind ezek a durva, nagyhangú, agresszív, teljesíteni nem akar, haza se viszi a táskáját. Mert ők úgyis védelmet éreznek. Ha egymás között összevesznek, felhívja a nagybátyját, az berohan ide, és lepofozza a másikat. A K. utcaiak közül egy van, aki nem fogyatékos, csak úgy ragadt itt, hogy nem kellett senkinek.*”³⁰ A gyerekek között, illetve gyerekek és tanárok között gyakoriak a konfliktusok, utóbbiakkal elsősorban a rongálások miatt, előbbiek között magánéleti konfliktusok („szerelmi ügyek”). „*Cigányozás? Nem, az nincs. Sok ám itt a vegyes. [...] Összeordítózasok, kurvaanyázások vannak. A lakásotthonosok okozzák a legtöbb problémát. Azért vannak itt, mert a megyében itt voltak olcsók a lakások a módszer bevezetésekor. A lakásotthonokban nincsen napirend. A lakásotthonos normál gyerekektől rossz mintát vesznek át a sérült gyerekek, és ők azok, aki felborítják a rendet. Minden osztályban van egy-egy.*”³¹

A szegregáció tehát nem tűnt el a két településen – bizonyos formákban változatlanul termelődik újra. Hatásköre azonban beszűkült. A szegregátumok mellett a deszegregációs intézkedések hatásai tagadhatatlanul jelentősek. A szegregáció másik nyilvánvaló formája azonban abszurd módon a deszegregáció nyomán, a látszatra integrált iskolákon belül jön létre a roma gyerekek elkülönített „cigány osztályba” sorolásával. Ez a helyzet az iskola-összevonás következtében állt elő Chemvárosban, azáltal, hogy a korábbi „cigány iskola” osztályait az intézmény-összevonás után is érintetlenül hagyták, sőt egy különálló épületszárnyba költöztették. Ennek nyomán az iskolán belül egy „cigány” és egy „magyar” entitás jött létre, amelyek között nemhogy átjárás nincsen, de a különbség tudatával és jelentőségével szembesíti nap mint nap nemcsak a roma/cigány, de a többségi gyerekeket is. Utóbb már a fenntartó sem biztos benne, hogy tíz évvel ezelőtt jó döntést hoztak, amikor ahelyett, hogy szétosztoták volna a roma gyerekeket a város kü-

³⁰ Tanár, gyógypedagógiai iskola, Szénaváros.

³¹ Tanár, gyógypedagógiai iskola, Szénaváros.

lőnböző iskolái között, egyetlen intézményben, azon belül is egy-egy osztályban tartották őket. A tanárok azzal védekeznek, hogy elsősorban a szülők nyomására cselekedtek. De volt egy pedagógiai érvük is, és pedig, hogy olyan nagy volt az azonos évfolyamra járó „normál” és „cigány iskolás” gyerekek közötti tudáskülönbség, hogy az áthidalhatatlan lett volna. Bár látják, hogy a felemás integráció nagyon komoly problémákat szült, az integrációban még több problémát látnak, sőt alapvetően illuzórikusnak gondolják. Minden igyekezetükkel azon vannak, hogy az integráció előtti állapotot konzerválják, ott, ahol felülről átalakították, restaurálják azt. Ez a viszonyulás rendkívüli módon hátráltatja olyan módszerek elsajátítását vagy kidolgozását, amelyek megkönnyítenék a pedagógusoknak az iskola-összevonás által frusztrált roma és nem roma gyerekekkel való munkáját. A tanárok szisztematikusan „cigány” és „normál” tanulókról beszélnek, ahol „a normál” a „magyar” szinonimája, a „cigány” pedig a „deviánsaké”. A diákok pedig ugyanebben a duális és totális etnicizált rendszerben gondolkodnak. A mentális határokat felülíró személyes viszony pedig nincsen a „cigány” és „normál” osztály diákjai között. A súrlódások pedig, amelyek a közös udvar, az iskola előtti tér használata során előfordulnak, azonnal beépülnek ebbe a kétpólusú rendbe. Mindenre és mindenkire ez az interpretációs háló kerül, legyen az tanár, szülő vagy diák. A származás, ahogy a gyerekek mondják, a „faj”, mindent magyarázó erejű lesz. A megkülönböztetés tehát egyfajta természetes dologgá válik, *„hát miért ne védené a magyarokat a tanári kar, ha egyszer ők is magyarok”*, érvelt egy általunk megkérdezett roma fiú.

A szelekció második iskolán belüli módja a tanárok által „kezelhetetlen”, „fegyelmezhetetlen” gyerekeket választja külön a „kezelhetőktől”. Ennek legradikálisabb formája bizonyos „magatartászavarok” azonosítása, és a „magatartászavarosnak” ítélt tanulók eltanácsolása. Az elkülönítésnek ez a formája az oktatás feltételének tekintett fegyelmet állítja a középpontba, és azt vallja, hogy a fegyelmezést egyéb társadalmi körülményekre, a gyerekek szociális és kulturális hátterére való tekintet nélkül, vagyis különbségvak módon teszi. Ha azonban az elkülönítettek, elutasítottak felől nézünk vissza erre a szelekciós mechanizmusra, nehéz volna nem észrevenni, hogy a fegyelmezéssel és a rendteremtéssel együtt egy etno-szociális szelekció is történik. Tekintsünk itt is egy példát, ahol a korábbihoz hasonlóan az iskola-összevonások következtében áll elő egy feszültségekkel és konfliktusokkal terhes helyzet. A konfliktusok, ahogyan a gyerekek és a tanárok ma egybehangzóan megítélik, nem etnikai színezetűek. Ottjártunkkor magunk is azt tapasztaltuk, hogy a frontvonalban sokkal inkább a nemi szerepekről való eltérő elképzelések voltak, a beolvasztott iskolából érkezett és egyben tartott osztályba járó lányok álltak szemben az egyik fogadó iskolabeli osztályba járó lányokkal, avagy olyan tanár–diák konfliktusok voltak, amelyekben sokkal inkább az átköltöztetett diákok szembenállása, bosszúja fogalmazódott meg amiatt, hogy egy számukra ismerős és sokkal kényelmesebb környezetet

kellett felváltaniuk egy idegen és távoli közeggel. Látszatra tehát az iskolának az a szándéka, hogy a kisebbségi származást figyelmen kívül hagyja, eredményes volt. Amikor azonban áttekintettük, hogy mi lett azzal a közel egyosztálynyi (egészen pontosan 23) gyerekkel, akikkel az akkori nyolcadik osztályosok 5. osztályban még együtt jártak, nemcsak azt tapasztaltuk, hogy a szelekció, illetve a lemorzsolódás még a fizikai összevonás előtt elkezdődött, sőt igen nagymértékű volt, hanem azt is, hogy meghatározó módon érintette a különböző hátrányokkal érkező és ezzel részleges összefüggésben a roma származású gyerekeket (A 23 gyerekből 14 volt roma, 4 nem roma, 1 félig roma, a többi származását nem tudta az osztályfőnök. Hárman voltak intézeti gondozásban álló gyerekek, akikkel a tanárok megítélése szerint mindig a legtöbb probléma van, különösen amiatt, hogy az állami gondozásba adás oka többnyire családon belüli erőszak vagy más bűnelkövetés volt, ami miatt a szülők büntetés-végrehajtási intézményben voltak.) A szóban forgó 23 gyerekből 15-en kerültek ki az adott oktatási intézményből fegyelmi úton (3-an intézményen belül ismételték évet, 2-en pedig önszántukból mentek „jobb iskolába”).

Az elutasított gyerekeket befogadó speciális iskola vezetőjével beszélve még világosabban láttuk, hogy az egyik szénvárosi iskolából a magatartászavaros és tanulási nehézségekkel küzdő gyerekeket rendszeresen „leválogatják”, és egy olyan magán-, illetve alapítványi fenntartású pécsi iskolába küldik, ahol felzárkóztató képzés folyik. (Ez azt jelenti, hogy a gyerekek összevont tárgyakat tanulnak, más oktatási intézményekkel inkompatibilis bizonyítványt kapnak, amivel a speciális iskola szakiskolai felső tagozatán folytathatják és fejezhetik be tanulmányait.) A megyei beiskolázású pécsi magániskola jelenlegi 206 tanulója közül 15-en szénvárosiak, és 13-an egyetlen iskolából kerültek oda. Tehát ami Szénvárosból nézve még különbségvak szelekciónak tűnt, itt már etnikai leválogatásnak látszik: a speciális iskola tanulóinak 60 százaléka roma, de egyik tanára elmondása szerint a többiek is félig romák, vagy teljesen, csak nem vallják magukat annak.

A gyerekek „kezelhetőkre”, „jókra” és „kezelhetetlen” „rosszakra” való szétválogatása más helyzetekben és más módokon is megtörténik. Utóbbiakat – „akikben nem lehet megbízni” – nem viszik el például osztálykirándulásra. Ebből a megfontolásból egy egész osztályról döntött úgy az osztályfőnök, hogy nem viszi el kirándulni, ami a gyerekek perspektívájából az egyik elképzelhető legnagyobb sérelem.

Az iskola által sérelmezett magatartászavarok, mint már fentebb is szó volt róla, kétségtelenül a sokféle szempontból sérült családi háttérre vezethetők vissza. Másik részük azonban ott keletkezik az iskolában, és abból a feszültségekkel, konfliktusokkal terhelt viszonyból eredeztethető, amely a diákok egy része és a tanárok egy része között kialakult. Ennek a viszonyoknak egy jellemző momentumába enged betekintést a következő osztálytermi helyzet, amelyet etnográfiai munkánk során rögzítettünk. A leírás értelmezéséhez fontos tudni, hogy nem el-

szigetelt eseményről van szó, hasonló teátrális momentumokra, amelyeket az iskolai ellenkultúra domináns szereplői alkotnak meg, elég gyakran kerül sor.

A fizikaóra ismétléssel kezdődik, a fénytörésről van szó, tanárnő kérdez, gyerekek válaszolnak, táblára ábrát rajzol. Két gyerek aktív, Patrik, aki okosakat mond, és belesimul a tanár diktálta rendbe, valamint Feri, aki mindennek szöges ellentéte. Feri a hátsó padból szórakoztatja az osztályt, többször huzavonába kerül a tanárnővel, mert nem hajlandó végrehajtani annak utasításait. A legnagyobb derűtséget az kelti, amikor Feri kinyitja az ablakot, és a huzat leröpi a katedréről és néhány asztalról a papírokat. A tanárnő a múlt heti dolgozatokat osztja ki, a mellettem ülő dacosan azonnal összegyűri, Feri hangosan lázad. Két pont hiányzott az ötöshöz, pont az a két pont, amit a dolgozatírás közbeni helytelen viselkedése miatt vont le a tanárnő. Új lecke következik: a tükör, a táblára egy táblázat kerül, bizonyos ismérvek a domború és homorú tükrőről. Szemléltetőeszköz nincsen. Zaj annál inkább, alig néhányan figyelnek. A táblázat befejezetlenül marad, amikor hirtelen újra dolgozatot jelent be a tanárnő. Banálisan egyszerű kérdések, de eltelik vele a hátralevő negyed óra. Közben még egy párszor nyílik, csukódik az ablak.

Az óra egy színházhoz hasonlított, amit ketten rendeztek és alakítottak, a tanárnő és Feri. Az osztály többi tagja statisztált. De amíg a tanárnő idegesen távozik, Feri nagyot nevet az óra végén, ezt a csatát nyilvánvaló módon ő nyerte meg.

Az elkülönítés harmadik formája a legáltalánosabb, mert az oktatási rendszer alapjait meghatározó meritokratikus szemléletből következik. A tanulási teljesítmény fokozása érdekében a sikeres és ígéretesebb tanulókat kiválasztják és elkülönítik azoktól, akik kevésbé vagy egyáltalán nem eredményesek, lassabban haladnak vagy motiválhatatlanok az iskolai munkában. A sikeresség ígérete egyben az oktatási piaci versenyben való helytállás garanciája. A szülők, akik a társadalmi mobilitásban gondolkodnak és azt az iskola által gondolják megvalósíthatónak, azokat az iskolákat keresik, amelyekről elhiszik, hogy gyerekek számára versenyképes tudást, „minőségi oktatást” nyújt. Ezt az ígéretet a magyar általános iskolák oktatási piacán leginkább a speciális tanmenetű, vagy tagozatos osztályok hordozzák. Nincsen ez másként a két vizsgált településen sem. Egy iskolán belül tagozatos és átlagos/normál tantervű osztályok elkülönítése gyakran eredményezi azt, hogy az egyikbe motivált szülők gyerekei, másikba kevésbé motiváltak kerülnek, és mint tudjuk, az iskolai motiváció jelentős mértékben társadalmilag meghatározott. Lehet ugyan, hogy az iskola szándékosan nem válogat, nem csoportosítja származás szerint a gyerekeket, az iskola-, illetve osztályválasztás azonban társadalmilag meghatározott: a szülők vágyai, preferenciái és bizalma gyermeke versenyképességében nagymértékben iskolázottságuktól és munkaerő-piaci státuszuktól függ. Ezért tud létrejönni az a helyzet, hogy még a legbefogadóbb, legegálitariusabb iskolában is jóval kevesebb roma származású tanuló

kerül az idegen nyelv tagozatos osztályba, mint az átlagos vagy normál tanmenetűbe. (Az egyik szénvárosi iskolában tagozatos osztályban 30% a roma, 70% a nem roma származású tanulók aránya, míg az átlagos osztályban éppen fordítva: 70% roma és/vagy halmozottan hátrányos helyzetűek aránya a 30% nem roma tanulóval szemben).³²

A két osztály között azonban sokkal több különbség van annál, hogy egyikben a tagozatos tárgyakat emelt óraszámban tanítják, a másikban nem. A magasabb státuszú osztályba járókkal szemben magasabb elvárások is vannak, a „problémás” osztály diákjait tanulásra ugyan igen, de teljesítményre, eredményekre nem ösztönzik. Arányukat tekintve kevesebben ugyan, de mindkét ebbe a típusba sorolt iskola tagozatos osztályában vannak roma származású gyerekek. A szénvárosi iskolában különösen nagy figyelem irányul rájuk azáltal, hogy az iskola részt vesz a roma gyerekeket támogató tehetséggondozó programokban. Iskolai ünnepek alkalmával az iskolazászlót vivő négy diák közül ketten roma származásúak, mindketten tagozatos osztály kitűnő tanulói, tanulmányi versenyek győztesei. A változtatást a tantestület egy része és az iskolavezetés ildomosnak látja, de mint korábban szó volt már róla, a két osztály megőrzésével gondolják fenntartani azt a kényes egyensúlyt, ami egyfelől a tehetséges és ambiciózus, másfelől a felzárkóztatásra szoruló diákok egyidejű kiszolgálása között fennáll. Osztálytermi megfigyeléseink azt mutatták, hogy adott osztályokon belül sem a tanárok, sem a diákok nem végeznek további szelekciót, csoportmunkában nem különülnek el, és a szünetekben sem volt megfigyelhető a jók és rosszabbak, még kevésbé romák és nem romák következetes különválása. Nem úgy az ebbe a típusba sorolt chemvárosi iskolánk egyik, jónak tartott osztályában, ahol négy roma származású tanuló van, két fiú, akiknek az átlagnál jobbak az iskolai eredményei, mindketten a város magasabb státuszú részében laktak, dolgozó szülei egyedüli gyermekei, viszonylag elszigeteltek a rokonságtól és a tágabb roma közösségtől, vagyis minden körülmény adott az esetükben ahhoz, hogy az iskola által diktált (és segített) mobilitási pályán haladjanak, valamint két lány, akik viszont egyáltalán nem teljesítenek jól, és nem is érzik jól magukat az iskolában. Az iskolán belül egy kis enklávéban élnek, együtt ülnek az osztályban, és ahogy kicsöngetnek, azonnal szaladnak más osztályokba járó társaikhoz. Ezek sokkal

³² Korábbi kutatások is felhívták már arra a figyelmet, hogy az osztályok szerinti szelekció szempontjaiban faji/etnikai előítéletek és másfajta társadalmi szegregációs mechanizmusok együtt érvényesülnek. Ahogyan Havas, Kemény és Liskó is fogalmaznak: Az elkülönítés többnyire nem kizárólag etnikai alapon működik, hanem keverednek benne az egyértelmű faji diszkrimináció és az általánosabb társadalmi szelekció elemei. Ez az jelenti, hogy egyrészt létrejönnek a magasabb státuszú családok gyerekeinek magasabb színvonalú oktatást szolgáló, különleges pedagógiai szolgáltatásokat biztosító osztályok, ahova kivételképpen bekerülhet néhány cigány gyerek is a legintegráltabb, legjobb társadalmi pozíciójú családokból. Másrészt az iskolázatlan, alacsony jövedelmű és státuszú nem cigány családokból is kerülnek gyerekek azokba az osztályokba, amelyeket elsősorban a cigány gyerekek elkülönítésére hoztak létre. (Havas–Kemény–Liskó 2006: 80.)

inkább a rokonság és szomszédsági viszonyok folytatásai, mint újabb iskolai eredetű kapcsolatok származékai.

A különbségek etnicizálása a tanári diskurzusokban

A fentiekben rámutattunk, hogy a vizsgált iskolákban az oktatáspolitikai által szorgalmazott deszegregáció ellenére létrejönnek a különbségtétel és az elkülönítés különböző formái. Ezek többnyire az oktatásra különböző irányból nehezedő társadalmi elvárások, másfelől bizonyos oktatási tradíciók következményei. Elsősorban a mentális képességekből, a versenyképességből és a fegyelmezhetőségből származó kategóriákkal operálnak, és ezeknek megfelelő alcsoportokat működtetnek, amelyek direkt módon többnyire nem kapcsolódnak etnikai vagy más társadalmi kategóriákhoz. A szelekció azonban, amely a felszínen ugyan az oktatási munka hatékonyságát szolgálja, ha beépül egy etnikailag megosztott társadalomba, rejtett módon reprodukálja annak különbségeit. Nyilvános beszéd nincsen ugyan a „cigányságról”, sőt sok esetben mintha tudatosan lenne deetnicizálva a másság vagy különbözőség. „A cigányság nálunk nem számít” – ennél a mondatnál aligha hangzott el más gyakrabban az interjúink során, aminek okára a következő részletből lehet következtetni: *„Tehát sok olyan általam romának gondolt gyermek van, aki véleményem szerint egyik kategóriába sem tartozik. De mondom, ha neveket látnék, akkor ...meg ugye most már nagyon sok a félvér, akiről gondolhatom ezt is, azt is. Nem azt akarom mondani, hogy a mi iskolánk a demokrácia szigete. Vagy az elismerés, teljes megbecsülés helye. Én azt gondolom, hogy a sok szerencsétlenség közepette elég szerencsésen alakulnak az emberi viszonyok, és nálunk nem számít, nem szokott ebből gond lenni, hogy azt mondta rám, hogy cigány vagyok. Nem hangzott el, nem kerültek olyan ügyek elé, amibe ez a dolog jött volna ki, vagy az, hogy te SNI-s vagy, ezek nem olyan... Gyerekek közötti konfliktusok vannak. Miközben olvasom meg hallom, és tényleg őszintén válaszolok a kérdésére, igen, van, de nem itt... Egyszerűen nem tapasztalok ilyeneket.”*³³

A félnyilvános vagy informális beszéd azonban működtet etnikai kategóriákat (akár abban az iskolában is, ahol a fenti nyilatkozat elhangzott). Sőt azokat az attitűdöket is életben tartja, amelyek ezekhez a kategóriákhoz a mindennapi gondolkodásban és viselkedésben kapcsolódnak. Az iskolán belüli különbségtétel etnicizáló hatásaira úgy tudtunk rávilágítani, hogy a tanári diskurzusokat és az osztálytermi interakciókat vizsgáltuk. Ennek alapján három, a gyerekek másságával kapcsolatos diszkurzív stratégiát rekonstruáltunk, amelyek mindegyike a tanári munka bizonyos értelmezéseivel is összefügg.

³³ Tanár, egyéni interjú, Szénnádas.

kor nyilvánvalóan, nem feltétlenül, de valószínű, hogy ő is olyan környezetet fog teremteni a családjának. Ha valakinek családi oldalról nincs hátszele, nem inspirálják, akkor az illetőben nem fog kialakulni a késztetés, hogy változzon. Látjuk számtalanszor, hogy magyar szülők gyerekéből csak azért lesz valami, mert apuka-anyuka rugdalja a fenekét hátulról. Egyébként nem lenne belőle semmi, de apuka-anyuka kiterjeszti a védőszárnyát, és mindent megtesz, hogy legyen a csemetéjéből valaki. Ha ezt nem kapja meg valaki, akkor az illető már eleve hátrányban van, képességeitől függetlenül. A jó képességű is elkallódhat.”

Egy tanár a vele készült egyéni interjúbán a család által meghatározott hátrányokat a következőképpen fejtette ki: *„A családi indíttatás azért sokat jelent, ha egy családban rendszeresen dolgoznak a szülők, a gyerek ezt tanulja meg, ha egy családban munkanélküliek is vannak, akkor meg az egy másfajta munkakultúrát hagyományoz a következő generációra. Ilyen értelemben tehát a korábbi időszak, amikor Magyarországon még mindenkinek volt munkája, lehet, hogy jobb példát tudott mutatni a szülő. Én korábban azt hittem, hogy az a szülő, akinek több ideje van a gyerekével otthon lenni, majd többet törődik a gyerekével, de a tapasztalat viszont az, hogy ha ő neki nincs, akkor ő is egy kicsit közömbössé válik, és nem törődik annyit a gyerekével, amennyit törődhetne.”*³⁵

A tanárok által érzékelt „kollektív deficit” paradox módon kapcsolódik össze a cigány szülőknél érzékelt „önértékelés zavarai”. Az egyik tanári fókuszcsoporthoz tartozó résztvevői mind osztották azt a véleményt, hogy a cigány szülők túlságosan sokat gondolnak a gyermekük képességeiről, túl magasra teszik a mércét számukra. Az interjú során kevés témáról alakult ki olyan intenzív beszélgetés majd olyan erős konszenzus, mint a túlértékelés kérdéséről.

Amikor a roma fiatalok nem romákhoz viszonyított rosszabb továbbtanulási eredményei lehetséges okainak értékelésére kértük a tanárokat, újra a családi háttér különbségeihez tértek vissza. Egyesek e különbségek kulturális eredete, mások egyértelműen a genetikai eredet mellett törtek lándzsát...

*„– ...hagyományok közötti különbség, kulturális különbség.
– El kell ismerni, a cigány vér, az cigány vér.”*

Később az interjút lezáró összefoglalásnál is kiemelik, a *„genetikai meghatározottság előbbre való, mint a baráti kör, mert az abból következik”*.

A kulturális és a biológiai érvelés nem különül el egymástól, hiszen akár ugyanaz a beszélő felváltva használja, beszédében oda-vissza csúszik a kettő között. Azért nem, mert mindkettő funkciója ugyanaz, egy erősen hierarchizált viszonyt hivatott legitimálni, amelyben a kulturálisan és/vagy fajilag jelölt „cigány” struktúrálisan alárendelt a jelöletlen’mi’-hez, tanárokhoz és tanítható, engedelmeskedő

³⁵ Szénváros, tanár.

diákokhoz képest. A roma gyerekek másságát kulturális vagy egyenesen biológiai determinizmus keretei között értelmező diskurzus jól megfér a különbségvakság látszatával. Nagyon széles körben elterjedt, nagyon mélyen ülő szemléletről van szó, amellyel különösen a látszólag színvak iskolák tanárai körében találkozunk, akik hivatalosan „nem foglalkoznak” tanítványaik etnikai hovatartozásával.

A lefokozás egyik módja a nehezen kezelhető roma gyerekek „állatokként” való bemutatása, amely mögött érezhető ugyan a pedagógus döbbenete, amit számára kezelhetetlen és érthetetlen jelenségek kiváltanak, ugyanakkor az is, hogy azokat nem az emberi viszonyok egy sajátos konstellációjával magyarázza meg, hanem a másság szubhumanizálását választja: *„Úgy érzem, hogy ezek a gyerekek, lehet, hogy csúnyát mondok, de úgy nőnek fel, mint a vadállatok. Ki vannak a telepen, a S.-n, ki vannak csapva az utcára, a játszótérre. Ezeknek nincs, hogy alkalmazkodom valakihez... nem tudnak normális hangnemben beszélni, ordítanak, üvöltenek, a lába mindig a levegőben lóg. A szülőnek fogalma sincs róla, hol van a gyerek. Ha sorozat van a tévében, hazamegy, azt csinál, amit akar. Nincs az a következetesség, igény, ami úgy gondolom, annak idején minden családban megvolt, hogy a szülő tudta, hol van a gyerek, tudta, mit csinál, rászólt. Ha mi elmondjuk a panaszainkat itt az iskolában, a szülő azt mondja, tudja, otthon is ezt csinálja.”*³⁶

Az esszenciális és összevethetetlen másságot, ami a roma tanulókra és családjaikra jellemző, sok esetben a tisztaság–mocsok dichotómiában érzékelik és fogalmazzák meg: *„...most pl. 50-60 gyerek tisztaságával volt gond szeptemberben, a vizsgálatról elsőként vagy 10-15, nyilván mert nem akarta, hogy megnézzék. Ez nem volt régen. Hiába mondja a védőnő... ha hazamegy, minden kezdődik előlről. Az a lakókörnyezet, az a környék, ami ott van... kilép a gyerek az ajtón, odapisil az ajtó elé. A szemét elborítja őket. Ezt az igénytelenséget én nem tudom a kultúrához kötni, ez nem a roma kultúra. Ezt se lehet általánosítani, mert van a Solyom telepen is sok olyan ház, ahol egy papír sincs a földön.”* Esszenciális különbség morális kategóriákban is értelmeződhet: más normáik vannak, olyanmire mások, hogy azok képtelenné teszik őket a társadalmi együttélésre, az iskolai rendhez és szabályokhoz való alkalmazkodásra. *„Szerintem a roma gyerekek nem probléma. Egy baj van, és ez az egész lényege, gyökere. Az a baj, hogy a többségi társadalom akarja a saját normáit ráerőltetni a romákra, és a saját képére formálni őket. A 13. századtól vannak itt romák, nem sikerült. Szerette volna mindenki letelepíteni őket, munkára fogni őket, adózásra fogni őket, nem sikerült. Ez az alapvető probléma, hogy mi továbbra is abban utazunk, hogy saját képünk-re formáljuk őket, hogy belőlük nem romát, hanem parasztot, magyart csináljunk. Azt hiszem, ezt kellene valahogy feloldani. Hogy hogy lehet feloldani? Fogalmam*

³⁶ Tanár, Chemváros.

sincs, hétszáz éve nem sikerült ezt a kérdést olyan mederbe terelni... és kevésbé elfogadóak, sokkal több erőfeszítéssel érhetünk el ugyanolyan eredményt.”

Az alávetettség általában akkor kezelhető magasabb strukturális pozícióból, ha az alávetett magáévá teszi és természetesnek veszi helyzetét. Idősebb tanárok nosztalgiával emlékeznek vissza arra a néhány évtizeddel ezelőtti állapotra, amikor a cigány gyerekek hálásak voltak minden feléjük irányuló pozitív gesztusért, azért, hogy iskolába járhattak, hogy megtanították őket a „civilizált viselkedés szabályaira”, és törekedtek arra, hogy alkalmazkodjanak az iskola által képviselt normákhoz. A tanár pedig a civilizátor felemelő szerepében tudhatta magát, és mivel egy kétségbe nem vont hatalmi pozícióból tette mindezt, még eredményesnek is érzékelhette a munkáját. Ugyanebből a pozícióból és ugyanezzel a szemlélettel a lázadó, sérelmeit hangoztató cigány gyereket vagy szülőt nem lehet megérteni, sőt viselkedését ellenségesnek érzékelik a tanárok: *„Védekezésnek használják, hogy ő roma. Ha egyest kap, azért kapja, mert roma. Nem azért, mert annyi csak a tudása, hanem mert hogy roma gyerek. Ezt nagyon sokszor... meg ha ő felel, biztos azért felel, mert ő roma. Ha előtte felel egy magyar gyerek, az nem számít. Csak ugyanúgy rákerül a sor, mint egy magyar gyerekre.”*³⁷

A cigány gyerekek társadalmi helyzetükből adódó sérelmeinek megítélése vízválasztó kérdés a tanári diskurzusokban. Az előbb idézett megvetéssel vegyes érthetlenséggel szemben a diszkrimináció felismerése és a hozzá való megértő viszonyulás a meghatározó eleme a harmadik tanári beszédmódnak. A roma gyerekek és családok tartós szegénysége, a szülők hátrányos megkülönböztetése, valamint mindezeknek a gyerekek helyzetére és teljesítményére tett hatása ismerődik el itt. Az utóbbi esetben egyértelmű, hogy az érzékenység háttérben személyes élmények állnak, az, hogy a tanárok ismerik a gyerekek és családjaik életkörülményeit, mert kapcsolatban állnak velük, beszélnek velük. Ezt a viszonyulást tapasztaltuk olyan tanároknál, akik különösen sokat foglalkoznak a roma gyerekekkel. Ilyenek mindkét település iskoláiban voltak. Általában azonban egy a tanárok többsége által meg nem értett, olykor megvetett kisebbséget alkotnak, a korábban részletesen bemutatott motivált szénvárosi iskolában is ez volt a meghatározó tanári hang. Ez nem azt jelenti, hogy ebben az iskolában ne volnának a legáltalánosabb etnikai sztereotípiákban gondolkodó tanárok, de azok, akik felismerik a szegénység, valamint az előítéletes és diszkriminatív társadalmi környezet hatásait, a cigány gyerekek küzdelmét, hangadók ebben a közegben. Nézzük a következő fókuszcsoporthoz tartozó interjúrészletet, amely jól szemlélteti a vélemények dinamikáját:

J: Volt egy olyan példa, amit soha nem felejték el. Itt történt a Gagarin úti pék-ségben (cigányok által sűrűn lakott utca), nem is a Vörösmarty utcában (főutca).

³⁷ Tanári fókusz, Chemváros.

Egy roma, ipari gyakorlaton levő fiatal, aki kereskedést tanult, fehér kesztyűben szolgálta ki a vevőket. Úgy mérte a kenyeret.

Y: Ez miért baj?

J: Ez önmagában nem baj, a baj az, hogy a többiek nem viseltek kesztyűt, csak a roma eladó. Ezt soha nem felejttem el, szegény fiú.

Együttérzés: ez sajnos így van.

I: ...és akkor elmondja a környezetében, hogy látjátok: tanultam, de minek.

X: Az ő példaképek nem az értéket képviselik. Amit ők követnek, az a média képei, az utca hangulata, nem találják meg azt, ami igazán érdekes lenne.

I: Ha sokkal több roma származású ember venné őket körül, akik példaképek lehetnének, akik valahová eljutottak, az talán egy motiváló tényező lehetne. De nagyon kevesen vannak. Valahol elvesznek a rendszerben, mert azért azt tudjuk, hogy sokan vannak, akik főiskolán, egyetemen végeznek, jó szakemberek lesznek, de ők eltűnnek. A személyes példa lenne nagyon fontos.

E: Én most ellentmondanék egy kicsit. Itt a K. (tanársegéd), aki a személyes példáján keresztül mutathatná, hogy hova lehet jutni.

I: De ő a fehér holló.

Összegzés és nemzetközi kitekintés

Tanulmányunkban annak a kérdésnek a megválaszolására vállalkoztunk, hogy miként viszonyul a szegregációt létrehozó, a társadalmi és etnikai különbségeket az elkülönítés különböző formáival újratermelő társadalmi közeg ahhoz az állami beavatkozáshoz, ami az integrációt, a társadalmi távolságok és különbségek csökkentését tűzi ki célul. A közeg, amelyet vizsgáltunk, az iskola, amelyben a kétféle hatás egyszerre érvényesül, egyfelől bizonyos állami víziók implementálásának terepe, másfelől mélységesen beágyazott a helyi és tágabb társadalmi viszonyokba. Két település általános iskoláiban végzett vizsgálatunk alapján azt állítottuk, hogy a deszegregációs felülről jövő kezdeményezését formálisan végrehajtják ugyan, de ez az esetek többségében nem jár az oktatás és a kisebbségi gyerekekhez való viszony szemléletbeli változásával. Motivált iskolák és tanárok vannak ugyan, a rendszer azonban sokkal inkább a szelekció és az elkülönítés változó formákban való fenntartásának irányába mutat. Ilyen általános keretek között arra a kérdésre, amelyet teoretikus formában tettünk fel a tanulmány elején, hogy miként viszonyul az iskola a társadalmi környezetéből származó kulturális és társadalmi különbségekhez, válaszunk három iskolatípust rajzol körül.

Az egyik és leggyakoribb a társadalmi konfliktusokat kerülő, a különbségeket tagadó (különbségvak), de a különbségtétel rejtett formáit alkalmazó iskola, amely a rendelkezésére álló szelekciós eszközökkel próbálja megjelölni és eltávolítani a problémaforrásként érzékelt „deviáns” gyerekeket. Az oktatáspolitikai „színvaksága”

mögé rejtőzve, tabukkal igyekszik láthatatlanná tenni azokat a különbségeket, amelyek mégis beférkőznek az iskola falai közé. Miközben a tanári viszonyulásokban és diskurzusokban a többségi középosztály habitusa és kulturális beidegződései tükröződnek, beleértve a hierarchikus különbségek rasszizált diskurzusát is, azt vallják, hogy minden gyereknek meg kell adni az esélyt, hogy olyan lehessen, mint a többi. Ez a szemlélet a kisebbségi származású gyerekek egy része számára tényleges esélyt jelent. Azok számára elsősorban, akik életében, társadalmi viszonyaiban amúgy sem játszik túl nagy szerepet kisebbségi származásuk. Ők a szülők által megkezdett és támogatott asszimilációt folytathatják, amihez tanáraik támogatását is megkapják. A gyerekek másik része számára azonban idegen és ellenséges közzé teszi az iskolát, amely a számukra valóságos problémákkal nem foglalkozik. Ők kudarcot kudarcra halmoznak, amit „a” cigányokkal szembeni megkülönböztetéssel, előítéletességgel magyaráznak, és a rendszer perifériáján tengődnek, amíg le nem morzsolódnak.

A másik a különbségtudatos, sőt esszenciális különbségeket látó, ezek alapján az elkülönítés különböző módjait alkalmazó, konfliktusgeneráló iskola típusa, amely az intézményi deszegregáció politikájával nem konfrontálódva az iskolán belül „állítja helyre” a társadalmi elkülönülést, mi több, fenntartja és táplálja azokat a konfliktusokat, amelyek a deszegregációs intézkedések következtében a helyi társadalomban létrejönnek. A tanárok a többségi középosztály dominálta strukturális hierarchia fenntartásában érdekeltek, amihez támogatást a helyi többségi társadalomból kapnak. A roma tanulóknak itt kétféle viszonyulása alakul ki az iskolához: az egyiket inkább a viszony hiánya jellemzi, ezek a gyerekek tanulásban motiválatlanok, szociálisan nem tudnak a családi, rokoni kötelékben zajló életükből kizökkenni, addig maradnak az iskolában, amíg a kettő nem kerül egymással konfliktusba, amikor pedig igen, az utóbbit választják, lényegében szüleik életét folytatják. A másik fajta viszonyt a konfrontáció jellemzi, a gyerekeket az iskolarend a szembenállásra ösztönzi, amihez megfelelő közeget a városi gettó kínál. A látszatra integrált, etnikailag felcímkezett párhuzamos szerkezeteket működtető iskola valójában az egymást kizáró osztály és etnikai kultúrák küzdőtere.

A deszegregációhoz pozitívan viszonyuló, a kisebbségi és hátrányos helyzetű gyerekekkel kapcsolatban emancipatorikus, de a szelekció iskolaszpecifikus tradícióihoz is ragaszkodó iskolát kétféle elkötelezettség motiválja: egyfelől annak a számos hátránnyal küzdő társadalmi közegnek az ismerete és a vele való hosszú távú bizalmi viszony, melynek gyerekeit tanítja, másfelől a minőségi oktatás, a szakmai rugalmasság és innováció. A kettő ötvözéséhez az iskolavezetés elkötelezése és a tantestület kohéziója szükséges, amely lehetővé teszi a problémákkal való nyílt szembenézést, újabb és újabb módszerek kidolgozását, illetve alkalmazását ezek kezelésére. Az emancipatorikus szándék a láthatósággal párosul, ami egyfelől pozitív példák, eredményes roma tanulók felmutatásában, másfelől az azonos cél iránt elkötelezett, többek között etnikai intézményekkel való

együttműködésben mutatkozik meg. A kisebbségi identitás támogatását szolgáló önismereti tárgyaknak és foglalkozásoknak ugyancsak teret ad, de ez, az adott közegben előrehaladott asszimilációs folyamatok miatt, nem tud intézményesülni. A minőségi oktatás fenntartása a motivált, nagyobb részben nem roma, kisebb részben roma gyerekek megtartását szolgálja, tudatosan nem konfrontálódva a kétféle oktatási kínálat társadalmi szelekciós következményével.

Lezárásként szeretnénk vetni egy pillantást a kutatásból származó komparatív adatokra. A kisebbségi és migráns gyerekeket befogadó, ellátó iskolák nemcsak Magyarországon, hanem mind a kilenc ország vizsgált településein olyan társadalmi környezetben találhatók, amelyet az etnikai és/vagy szociális szegregáció jellemez. Az iskolai szegregáció – ami az általunk vizsgált iskolák jelentős részére jellemző – általában a lakóhelyi szegregáció következménye. Ez a strukturális következményeken túl a gyerekek iskolai és iskolán kívüli (a kettő csak ritka esetben válik el egymástól) mindennapi életére és identitására is hatással van. Sokan, különösképpen francia szerzők mutattak rá a lakóhelyi kapcsolatok fontosságára a kisebbségi vagy migráns gyerekeknél. A lakóhelyin túl azonban az iskolai, vagyis intézményspecifikus szegregációnak is jelentős, nehezen meghaladható hagyományai és beidegződései vannak több helyen. Az elkülönítés legerősebb formáit a speciális iskolák hozzák létre, amelyek negatív hatását sokan felismerik ugyan, de még többen vannak, akik érdekeltek a fenntartásukban. A többségi iskolák tanárai azért, mert nem kell szenvedniük a szerintük taníthatatlan gyerekekkel. A speciális iskolák tanárai azért, mert egzisztenciális érdekük, hogy ezek az intézmények fennmaradjanak, a többségi szülők, mert a gyerekeik az iskolában sem kell hogy találkozzanak azokkal a gyerekekkel, akiket minden egyéb helyzetben igyekeznek elkerülni, és még a kisebbségi gyerek szülei is, mert amúgy sem sokat várnak el az iskolarendszertől, viszont a kötelező minimumot biztonságabb körülmények között teljesítik.³⁸ Ilyen speciális iskolák legnagyobb számban Csehországban találhatók, valamivel kisebb számban az összes többi kelet-európai országban. De Németországban, Dániában és Franciaországban is kimutatható volt a „szegregált iskolák” léte, ott elsősorban a lakóhelyi szegregáció és a többségi középosztály és alsó középosztály elvándorlásának következtében. Belülről, a gyerekek szemszögéből azonban nem minden „szegregált iskola” egyforma. Survey kutatásunk során arra a következtetésre jutottunk, hogy ahol a szegregáció a tehetősebbek menekülésével és a szegényebbek tehetetlenségének és kitaszítottságának tapasztalatával jár együtt, a szegregációt tehát a kényszer hozza létre, romlik a hátrányos helyzetű gyerekek iskolához való viszonya. Ott azonban, ahol a szeparáció önkéntes vagy legalábbis részben az, a pozitív viszony sokkal gyakoribb. Kutatásunk egyik bázisintézménye egy stockholmi „kisebbségi iskola”, ami a lakóhelyi szegregáció következtében lett ilyenné. Itt

³⁸ Szalai és mások 2010: 17.

nincsen szó róla, hogy meg akarnák szüntetni vagy a gyerekeket más kerületekbe vinni, tehát oktatáspolitikai eszközökkel „belenyúlni” a spontán szegregációs folyamatokba, sokkal inkább arra törekednek, hogy az oktatás színvonalát, minőségét emeljék. A diákok teljesítményeit vizsgálva azonban azt tapasztaltuk, hogy a szegregált iskolákban szignifikánsabban rosszabb teljesítménye van a kisebbségi diákoknak, mint a vegyes iskolákba járóknak.

Az iskolák kisebbségi gyerekekhez való viszonyulásának másik szempontja a meglévő társadalmi és kulturális különbségek kezelése, aminek vonatkozásában újfent különböző tendenciák mutatkoztak a vizsgált európai iskolákban. A Magyarországon is tapasztalt különbségvak percepció általánosan jellemzőnek látszik. Szinte kizárólagos a közép-európai országokban. Jellemző Németországban is, ahol az egyik vizsgált iskolánk elsősorban a középosztályi menekülés (white flight) következtében szegregálódott, a tanári gyakorlatot a tanítványaik többségét kitevő török származású muszlim gyerekekkel kapcsolatban a többnyire kulturalista érveket használó beszédnek a tabusítással való kombinálása határozza meg. Mindezekkel szemben a különbségtudatosság leginkább a brit és a dán iskolákra volt jellemző. Mindkét esetben céljuknak tekintik pozitív önazonosságot felépíteni a kisebbségi gyerekekben, aminek fontos része a multikulturális tartalmak bevezetése és a társadalmi tudatosság egyaránt. Utóbbi elsősorban a kisebbségi gyerekekkel együtt tanuló többségi származásúakat célozza meg, elég jelentős eredménnyel. Ellentétben az elkülönítést követelő többségi nyomással, ami a közép-európai városokban a tanárookra nehezedik, a kisebbségi gyerekek jelenlétéről a brit és dán többségi szülők sem nyilatkoznak elítélőleg.

A különbség másik kulcsa a tanári attitűdökben rejlik, amivel kapcsolatban a kutatás rámutatott a kisebbségi tanárok szerepére. Közép-európai országokban egyetlenegy komoly és tartós együttműködést láttunk oktatással foglalkozó roma értelmiségiek (alapítvány formában működő iskolán kívüli intézmény) és egy iskola között, illetve néhány esetben egy központi költségvetésből működtetett „roma mediátor” vagy „roma asszisztens” programot, akiknek az a feladata, hogy az iskolába „bevigyék” a roma gyereket, tehát közvetítsenek (de nem az, hogy tanítsanak). Ezzel szemben a vizsgált francia és svéd iskolákban a tanárok 30 százaléka kisebbségi, bár ennek különböző okai és még különbözőbb hatásai vannak. Franciaországban ez nem egyfajta kisebbségpolitikai vagy emancipatorikus szándékkal történik, sőt bizonyos értelemben két folyamat koincidenenciájából adódik: a kisebbségi származású tanárok fölülreprezentáltak az állami tanári szakvizsgával nem rendelkezők között, akik pedig nagyobb arányban kerülnek az alacsonyabb státuszú iskolákba, ahol a diákok között is felülreprezentáltak a kisebbségi származásúak. De a kisebbségi tanárok igyekeznek elkerülni, hogy a diákokkal bármiféle partikuláris témáról beszéljenek, hogy involválódjanak etnikai vagy vallási különbségekkel kapcsolatos vitákba. Nem úgy Svédországban és Dániában, ahol a kisebbségi származású tanárookra maguk és kollégáik is úgy

tekintenek, mint közvetítőkre. (Erre nyilván azért is van szükség, mert a migráns gyerekeknek nyelvi problémáik vannak, ami nem áll fenn a volt gyarmatokról származó tanulók esetén.) Még másabb a helyzet Nagy-Britanniában, ahol a kisebbségi diákokat megcélzó speciális programoknak a kitalálásában és megvalósításában fontos szerepet játszanak a kisebbségi származású tanárok.³⁹

Talán ennél is fontosabb kérdés, hogy milyen felkészültség és pedagógusi attitűd birtokában vannak azok a tanárok, akik elsődlegesen találkoznak a kisebbségi gyerekekkel. Szociálisan elkötelezett tanárok kerülnek túlnyomórészt a kisebbségi gyerekekkel kapcsolatba, ez Romániában és Magyarországon egy-egy iskolára, Svédországra, Dániára és Franciaországra viszont túlnyomórészt jellemző. Pont az ellenkezője történik egy németországi és egy francia iskolában, valamint a cseh, szlovák és magyar iskolák többségében. Ott a tanárok kudarnak vagy egyenesen büntetésnek élik meg, hogy kisebbségi tanulókat nekik kell tanítaniuk, akikre ez a családottság nyilvánvalóan kihat. Míg az első szinte automatikusan vonzza maga után a szakmai megújulásra való igényt, az utóbbi esetekben a tanárok autoriter, erőt és hatalmat felmutató viselkedéssel válaszolnak. Mindezzel együtt a diákok fölötti kontroll jelentős részét kisebb diákcsoportok gyakorolják, akiket pont úgy, mint tanáraikat, a reménytelennek ítélt jövőjük miatt érzett frusztráció motivál.

Ha a különbségek kezelésére a tanárok beszédmódjából következtetünk, amit igen részletesen elemeztünk a magyar iskolák vonatkozásában, akkor azt látjuk, hogy míg a német tanárok szabadon etnicizálnak (harmadik generációs tanulókat is felmenőik nemzeti vagy vallási hovatartozása szerint kategorizálják „török-ként”, „arabként”, „muszlimként”), és az elvárásaiktól eltérő viselkedést kulturális tradíciókkal vagy az alkalmazkodás hiányával magyarázzák (miközben ezeket a másságokat ténylegesen nem tartják tiszteletben), a brit tanárok ugyancsak nyugodtan használnak etnikai kategóriákat, vagy még inkább a „black minority ethnics” gyűjtőkategóriát, de sokkal ritkábban kapcsolnak hozzájuk problémákat és még kevésbé „etnikai magyarázatokat”. Ennek egyik oka, hogy belátják, a kisebbségi diákok többfélék, nemcsak származási országukat, de a szülők társadalmi helyzetét és nagyvárosi szubkulturális hovatartozásukat tekintve is. Másik lehetséges oka a politikai korrektség alkalmazása, ami – amiként az angol esettanulmány és a komparatív elemzés is kiemeli – időnként korlátozza az iskolákat a problémák feltárásában. A francia tanárok legnagyobb problémája a megnevezéssel van. Interjújuk során is igyekeztek elkerülni az egyértelmű etnikai címkézést és mindenféle idézőjelet használni. A legritkább esetben próbálták az iskolai sikertelenséget kulturális sajátosságokkal magyarázni. Tény azonban, hogy a nemzetközi mintában egyedülállóan semmiféle viszonyuk nincs a szülőkkel. Ennek szinte az ellenkezője igaz a dániai és svédországi tanárookra vonatkozóan, akik sokkal

³⁹ Szalai (szerk.) 2010. 33.

inkább azt vallják, hogy csak a családokkal való együttműködésben lehet tenni a diákokért. „*Azt hiszem a tanárok számára az az igazi kihívás: annak érdekében, hogy a diákok érdeklődését felkeltsük, elsősorban az ő valóságukra kell jobban odafigyeljünk. A kisebbségi diákok valóságát be kell engedni az iskolába.*”

Ahogy nagyon találóan Claire Schiff fogalmaz, bármilyen távol is van egymástól a brit, a német és a francia tanárok percepciója a külföldi vagy kisebbségi gyerekekről, közös bennük az, hogy mindegyikük saját társadalmuk reprezentánsaként szólal meg, a német a kulturális normák, a brit a diverzitás, a francia a színvak univerzalizmus nevében. Mindeközben a dán és a svéd tanárok rugalmasabbak és nyitottabbak a gyerekekkel és szüleikkel való eseti egyezkedésekre, kevésbé alkalmaznak kész magyarázati vagy diszkurzív sémákat. Nem úgy a kelet-európaiak, akik egy alapvető ellentmondást testesítenek meg: részlegesen ugyan, de alkalmazkodnak az állam által szorgalmazott integrációs politikához, diskurzív és habituális szinten azonban ahhoz a többségi középosztályhoz igazodnak, amelynek egzisztenciális érdeke a kudarcokért és konfliktusokért felelőssé tett cigányok gyerekeinek távoltartása saját gyermekeiktől. A legtöbb konfliktus az összevonások, átalakítások által érintett iskolákban volt tapasztalható, a legkevesebb ott, ahol az integráció saját módszerekkel, a tanárok és a diákok közötti kommunikációban, valamint a helyi társadalommal való egyeztetésben zajlik. Ezért lehet talán azt remélni, hogy azok az ellentmondások és buktatók, amelyeket a magyar esettanulmány – más kutatásokkal nagyjából egybecsengetően – felfedett, csak egy átmeneti helyzet nehézségeit mutatják, a célról pedig ennél nagyobb mértékű konszenzus van.

Irodalom

- Banks, James: Multikulturális oktatás: megközelítések, fejlesztések, dimenziók. In: Cs. Czahesz Erzsébet szerk.: *Multikulturális nevelés. Szöveggyűjtemény tanító és tanárszakos hallgatók számára*. Szeged, Mozaik Oktatási Stúdió, 1998 (1992). 65–76.
- Berényi Eszter–Berkovits Balázs–Eröss Gábor: *Iskolarend. Kiváltság és különbségtétel az oktatásban*. Budapest, Gondolat, 2008.
- Dupcsik Csaba–Molnár Emilia: *Country Report on Education: Hungary*. Edumigrom Background Papers, 2008. http://www.edumigrom.eu/sites/default/files/field_attachment/page/node-1817/edumigrombackgroundpaperhungaryeducation.pdf
- Eröss Gábor–Kende Anna: *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*. Budapest, L'Harmattan, 2008.
- Favell, Adrian: Integration policy and integration research in Europe: a review and critique. In: T. Alexander Aleinikoff and Doug Klusmeyer (eds.): *Citizen-*

- ship Today: Global Perspectives and Practices*. Washington, DC, Brookings Institute/Carnegie Endowment for International Peace, 2001. 349–399.
- Feischmidt Margit–Messing Vera–Neményi Mária: *Ethnic Differences in Education in Hungary*. Community Study. Edumigrom Community Studies, 2010. https://www.edumigrom.eu/sites/default/files/field_attachment/page/node-5387/community-reporthungary.pdf
- Forray R. Katalin: A cigánysággal kapcsolatos hazai oktatáspolitikai története. In: Forray R. K. and Hegedüs A.: *Cigányság, iskola, oktatáspolitikai*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet Új Mandátum, 2003.
- Havas Gábor–Liskó Ilona: *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet, 2005.
- Havas Gábor–Kemény István–Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest, OKI–Új Mandátum, 2002.
- Havas Gábor–Liskó Ilona: *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet, 2005.
- Kende Ágnes: A roma gyerekek oktatási integrációja alulnézetből. *Mozgó Világ*, 2008. 3. sz. 19–24.
- Kertesi Gábor–Kézdí Gábor: Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle*, 2009. 11. sz. 959–1000.
- Kertesi Gábor: *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest, Osiris, 2005.
- Kézdí Gábor–Surányi Éva: *Egy sikeres iskolai integrációs program tapasztalatai. A hátrányos helyzetű tanulók oktatási integrációs programjának hatásvizsgálata 2005–2007*. 2008. http://www.biztoskezdnet.hu/uploads/attachments/Kezdi_Suranyi_OIIH_hatasvizsgalat.pdf
- Köllő János–Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Budapest, Magyarország Holnap Oktatás és Gyermekesély Kerekasztal, 2008.
- Ladányi János–Csanádi Gábor: *Szelekció az általános iskolában*. Budapest, Magvető, 1983.
- Lesznyák Márta–Cs. Czahesz Erzsébet: Multikulturális oktatáspolitikai koncepciók. In: Cs. Czahesz Erzsébet (szerk.): *Multikulturális nevelés. Szöveggyűjtemény tanító és tanár szakos hallgatók számára*. Szeged, Mozaik Oktatási Stúdió, 1998. 7–17.
- Loss Sándor: Út a kisegítő iskolába. In: Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon*. Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum, 2000. 365–401.
- Messing, Vera–Neményi, Mária–Szalai, Júlia: *Ethnic Differences in Education*. EDUMIGROM Survey Studies. Budapest, Central European University Central for Policy Studies, 2010.
- Neményi Mária: Serdülő roma gyerekek identitásstratégiái. *Educatio*, 2007. 1. sz. 84–98.

- Németh Szilvia–Papp Z. Attila: „És mi adjuk az integráció vezérfonalát...” Dokumentumelemzés és a kvalitatív vizsgálat eredményei. In: Németh Szilvia (szerk.): *Integráció a gyakorlatban. A roma tanulók együttnevelésének iskolai modelljei*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 2006. http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=integracio_gyakorlatban-02_vezerfonal
- Németh Szilvia (szerk.): *Integráció a gyakorlatban. A roma tanulók együttnevelésének iskolai modelljei*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 2009.
- Neumann Eszter–Berényi Eszter–Bajomi Iván: *The Politics if Seating Plans. Knowledge and Policy in the Integrated Education Public Action*. 2010. www.knowandpol.eu
- Oblath Márton: „Itt már stagnálunk” – Az „elcigányosodás” folyamata az iskolában. *AnBlok*k, 2010. 4. sz.
- Papp Z Attila: Az integrációs pedagógiai rendszer kontextusai és szerkezete. In: Németh Szilvia (szerk.): *HH-s gyermekek a közoktatásban. Kézikönyv hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek neveléséhez és oktatásához*. Budapest, Raabe, 2010a.
- Papp Z. Attila: Hatékonyság vagy méltóság. A kisebbségi oktatás változatai és kihívásai. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat, 2010b. 79–96.
- Radó Péter: *A nemzeti és etnikai kisebbségek oktatása*. 1998. <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=Jelentes97-hatter-Rado-Nemzeti>
- Szalai Júlia: A szabadságtalanság bővülő körei. Az iskolai szegregáció társadalmi „értelméről”. *Esély*, 2010. 3. sz. 2–22. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_3/01szalai.indd.pdf
- Szalai Júlia (szerk.): *Being „Visibly Different”: Experiences of Second-Generation Migrant and Roma Youth at School. A Comparative Study of Communities in Nine Member States of the European Union*. Szerzők: Feischmidt Margit, Jenny Kallstenius, Davis Kostlan, Ian Law, Sabine Mannitz, Radim Marada, Vera Messing, Bolette Moldenhawer, Michal Nekorjak, Mária Neményi, Claire Schiff, Gaby Strassburger, Sarah Swann, Róza Vajda and Enikő Vincze. 2010. <http://www.edumigrom.eu/working-papers>
- Zolnay János: *Oktatáspolitikai és etnikai szegregáció Miskolc és Nyíregyháza általános iskoláiban*. Budapest, EÖKIK, 2005. http://www.eokik.hu/publikaciok/mht_16htm
- Zolnay János: Szakítópróbák. A roma közoktatási integráció esélyei. In: Neményi Mária–Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest, Új Mandátum, 2005. 193–220.

Sikeres cigányok Esztergomban és térségében¹

A szociológiai szakirodalom viszonylag bőséges tudással rendelkezik a cigány etnikum jellemzőiről. A rendszerváltás utáni legfontosabb kutatási területeket a szegregációs és diszkriminációs fogalmakkal körülhatárolható iskolai, foglalkoztatottsági, lakhatási viszonyok jelentették. Megfigyelhető, hogy egy szűk réteg – a kiemelkedett, felfelé mobil romák – vizsgálata kevesebb figyelmet kapott. Tanulmányomban épp ezzel a kérdéssel foglalkozom Esztergom és térsége vonatkozásában.

Kutatási előzmények

A sikeres cigányok vizsgálata során az etnikai identitás mibenléte foglalkoztatta elsősorban a kutatókat. Az első, és egyben kvantitatív technikát alkalmazó kutatás 2001-ben készült a témában, melyet Székelyi Mária, Csepeli György és Örkény Antal végeztek el. A sikeressé vált romák² életpályáját, identitását feltáró kutatás alapján többféle etnikai identitásmintázat rajzolódott ki aszerint, hogy többségében vagy teljes egészében roma felmenői voltak-e a megkérdezettnek. A többségében roma felmenőkkel rendelkezők szülei minél inkább magyarnak tekintették magukat, annál inkább jellemző volt, hogy a válaszoló is annak érezte önmagát. A „tisztán” cigány származásúak körében viszont csak 5% tartotta magát magyarnak. A tanulmány megállapítja továbbá, hogy a kiemelkedés során jelentős szerepet játszott a gyermekkori szegregáltság mértéke is. A megkérdezettek 23%-a asszimilációra hajlamosító környezetben³ nevelkedett. Akik viszont

¹ A tanulmány a szerző szakdolgozatának rövidített, átdolgozott változata.

² A sikerességet a tanulmány ezekhez a feltételekhez kötötte: minimum szakmunkás iskolai végzettség, és/vagy állandó munkahely, és/vagy jómódban élés. Azt tekintette cigánynak a vizsgálat, akinek felmenői között a megkérdezett szerint roma származásúak is találhatók. A kutatás során 465 sikeres cigány töltötte ki a kérdőívet, akiket vagy a helyi cigány kisebbségi önkormányzat ajánlott, vagy pedig hólabdamódszerrel érték el. Székelyi–Csepeli–Örkény 2001.

³ A kutatás a lakóhely szegregáltsága, továbbá az iskolai és baráti környezet cigány–nem cigány aránya alapján képzett egy asszimilációra hajlamosító mutatót. Székelyi–Csepeli–Örkény 2001.

többségében roma közösségben nőttek fel, azok számára ez a kiemelkedésre legkevésbé kedvező közeg volt.⁴

Eltérő vizsgálati módszerrel,⁵ azonban hasonló etnikai identitáskategóriákat tárt fel kutatásai során Tóth Kinga Dóra. Kiderült, hogy a sikeres magyarországi roma interjúalanyok több mint 2/3-a kettős identitásúként⁶ jellemezhető, viszont jóval kisebb mértékű a dominánsan roma identitású, vagy az identitásválságban lévő interjúalany.⁷

Második csomópontként jelentkezik a kiemelkedett cigányság vizsgálata során a kitörésről alkotott elképzelések, illetve a ténylegesen megvalósuló kitörési modellek vizsgálata. A már említett Székelyi–Csepeli–Örkény-vizsgálat során háromféle kiemelkedési modell rajzolódott ki aszerint, hogy a válaszadóknak gyermekkorában szüleik milyen „forgatókönyvet” hangsúlyoztak a jövőjükre nézve. A szerzők által Lucien Rubempre-ről elnevezett első kitörési modell a társadalom részéről nyitottságot feltételez, ezáltal az akaratától, kitartástól függő kiemelkedést hangsúlyozza. A második kitörési modell, a „Twist Oliver-típus” szerint a rossz származási közeg végleg rányomja bélyegét a jövőre, az előítéletek miatt sohasem tudnak majd kiemelkedni a romák. A vizsgálat eredményei alapján kirajzolódó harmadik modell, a „Julien Sorel-típus” pedig a kiemelkedéssel járó konfliktusforrásokat hangoztatja, azaz a roma és nem roma közösség oldaláról egyaránt várható elutasítást. Azokban a családokban, ahol az apa szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezik, az első típusban leírt, konfliktusmentességet tükröző modellt vallották a családban. Minél inkább csökkent azonban az apa iskolai végzettsége, annál inkább a reménytelenség, a konfliktussal terhelt mobilitás hangsúlyozása került előtérbe. A jelen generáció életpályájának vizsgálatakor pedig világossá vált, hogy a harmadik modell szerinti életút az elszenvedett diszkriminációval áll statisztikailag is kimutatható összefüggésben.

Ha megvizsgáljuk a sikeresnek tartott romákkal készült interjúk tartalmát,⁸ további információkat nyerhetünk az egyes élettörténetekből. A közel 40 interjút olvasva az alábbi életpályatípusok rajzolódnak ki:

⁴ Székelyi–Csepeli–Örkény 2001.

⁵ A kutatás során 25 félig strukturált interjút készített a kutató Magyarországon, melyet a Nagy-Britanniában felvett további 22 interjú eredményeivel vetett össze. Az interjúalanyokat hólabdás mintavétellel érte el. Azt tekintette a szerző sikeresnek, aki a többségi társadalom mércéje szerint is sikeresnek mondható, így például értelmiségi, művész vagy politikai pályán mozog. A magát cigánynak identifikálókat tekintette romának a kutató. Tóth 2008.

⁶ A szerző azokat tekinti kettős identitásúnak, akik esetén a kisebbségi és többségi kultúrához való kötődés egyenlő mértékű. A dominánsan roma identitásúak esetén nincs meg ez a kiegyensúlyozottság, azonban az előzőhöz hasonlóan pozitív identitásnak értelmezi a szerző. Az identitásválságban lévőknél viszont semmiféle identifikáló jellemzőhöz nincs kötődés, aminek hátterében leggyakrabban az ellentmondásos identitáselemek időleges összehangolatlansága áll. Tóth 2008.

⁷ Tóth 2008.

⁸ Diósi 1998a, 1998b, 1999a, 1999b, 1999c, Juhász 1998., Feischmidt 2008., Szále 2009., Gulyás 2010.

1. „*önmaga szerencséjének kovácsa*”: azaz olyan életutat bejárt roma, aki a boldogulásáért rendkívül nagy áldozatokat hozott, roppant elszánt, folyamatosan a jövőjén „dolgozik”, viszont szüleitől, környezetétől nem számíthatott segítségre.

2. *ösztönző családi légkörben nevelkedők*: e típusba tartozók szüleinek nem adatott meg, hogy az általános iskola néhány osztálya után tovább tanuljanak, így saját „bőrükön” kellett megtapasztalniuk iskolázatlanságuk hátrányait. Gyermekük könnyebb boldogulása érdekében így mindent feláldoznak. Egy gyakori intelem, amit e körben a szülőktől rendszeresen hallottak, hogy egy cigánynak mindig bizonyítania kell a nem cigány környezetben. Erre egy példa: „*Apámék mindig azt mondták nekem, hogy kislányom, neked mindenért meg kell küzdened. Neked ötször annyit kell teljesítened, neked ötször jobbnak kell lenned, mint másnak, ha azt akarod, hogy elfogadjanak.*”⁹

3. *ösztönző környezetben nevelkedők*: Ez esetben a pedagógusok, és/vagy a baráti környezet tereli, irányítja a továbbtanulás felé a roma fiataalt. Egy már kiemelkedett cigány támogatása is roppant jelentőségű lehet az életpályát tekintve. Gyakori, hogy az első vagy a második típussal kapcsolódik össze ez a kategória, de nem minden esetben.

Végül harmadik kutatási irányt képez a roma értelmiség mentális állapotának feltárása, melyet eddig csak Szabóné Kármán Judit tanulmányozott részletekbe menően. A 2004-ben lefolytatott kutatás¹⁰ eredményei aggasztóak voltak: a vizsgálatba kerültek 2/3-ának enyhe, további 8%-ának pedig közép súlyos depressziós tünetei voltak. A vizsgált diplomás cigányok 43%-ának hiányos volt a társas támogatottsági szintje, és emellett depressziós tünetek is jelentkeztek náluk. A kutatás alapján a kiemelkedés nem feltétlen hozta magával a kívánt státuszt, és sokan panaszkodtak arra, hogy sem a magyar, sem a cigány közösségben nem érzik otthon magukat.¹¹

Habár három különböző kutatási irányt említettem, eredményeik egy irányba mutatnak. Az előbb említett „se ide, se oda tartozás” érzése például szorosan kapcsolódik a Székelyi–Csepeli–Örkény tanulmányban bemutatott „Julien Sorel-típusú” kiemelkedéssel, vagy a Tóth Kinga Dóra tanulmányában leírt etnikai identitásválsággal.

⁹ Juhász 1998. 119.

¹⁰ A kutatásban használt kérdőív egyéni és standard kérdéseket tartalmazott. A kérdőívet 51 főn kérdezték le, a válaszolók kiválasztása nem reprezentatív módon történt. A kutatás azokat tekintette cigánynak, akik magukat annak tartják, értelmiséginek pedig a diplomával rendelkezőket. Szabóné 2004.

¹¹ Szabóné 2004.

A terep

A kutatás megszületése előtt az a gondolat foglalkoztatott leginkább, hogy egy minden tekintetben hátrányból induló roma felemelkedését a véletlen alakította, vagy pedig bizonyos társadalmi tényezők mentén pontosan körülhatárolhatók a sikeressé válás körülményei. Az általam lefolytatott kutatás így az életpálya, a sikeressé válás körülményeinek feltárását tűzte ki célul. Újdonságként emelendő ki azonban az eddigi kutatási megközelítésekhez képest, hogy a kiemelkedést befolyásoló különböző tényezőket teljes mélységükben igyekeztem feltárni. Újfajta szemléletmód továbbá, hogy a területiség dimenzióját is beemeltam a vizsgálatba. A sikeres romák vizsgálata során kiemelkedően fontosnak tartottam, hogy egymáshoz közel eső települések lakóit választottam vizsgálati alanyként a későbbi összehasonlíthatóság kedvéért. Egy-egy település viszonyai nagymértékben megszabják a helyi társadalom tagjainak kitérési lehetőségeit, így csak ugyanazon, vagy nagyon hasonló történeti, gazdasági és társadalmi feltételekkel rendelkező településeket tartottam alkalmasnak bevonni a vizsgálatba.

Kutatásomhoz Esztergom (lakossága 30 928 fő), Dorog (12 262 fő) és Bajna (1955 fő)¹² településeket választottam ki. A három település a Közép-Dunántúl régióban, azon belül Komárom-Esztergom megyében található. A megye két, egymás mellett elhelyezkedő kistérségi központját adja Esztergom és Dorog, Bajna pedig a Dorogi kistérség legnagyobb községe. Esztergomtól Dorog 5 km-re, Bajna pedig 27 km-re fekszik.

Azért e három településre esett választásom, mert különböző méretű településeket prezentálnak, másrészt pedig mindhárom településen működik cigány kisebbségi önkormányzat. Ezek a szervezetek segítséget tudtak nyújtani a helyi cigányság általános feltérképezéséhez, másrészt a potenciális interjúalanyok felkutatásához. További indok volt, hogy mindhárom településen közel azonos arányú, 5–10%-os a cigány lakosság. Különbözőképpen megjegyzendő azonban, hogy Bajnán túlnyomó többségben romungró cigányok élnek, míg a másik két településen vegyesen, oláh és muzsikus cigányok egyaránt. A továbbiakban az ezeken a településen élő romák élethelyzetét ismertetem.

A 2001-es népszámlálás Komárom-Esztergom megyei adatai alapján a leggyakoribb iskolai végzettség a befejezett 8 általános az ott élő cigányság körében.¹³ Diplomával az egész megyében csak 14-en rendelkeznek, ez a cigány lakosság 1%-át teszi ki. A roma nők iskolázottsága jóval alulmúlja a férfiakét. A cigány

¹² http://portal.ksh.hu/pls/portal/cp.hnt_telep?NN=25131 (2009-es adat)

¹³ A 2001-es népszámlálás többféle dimenzióban is megjeleníti a cigány etnikumhoz való kötődést: a nemzetiség, a kulturális kötődés, az anyanyelv és a családi, baráti környezetben használt nyelv esetén is. Aki az önkéntes bevallás során legalább egyik dimenzió mentén cigánynak jelölte magát, az jelenik meg a tárgyalta statisztikákban. (<http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/fo-galmak.html>)

nők kiszolgáltatottságát az is tovább erősítheti, hogy jóval alacsonyabb a foglalkoztatott nők aránya, mint a férfiaké.¹⁴

Az Esztergomi Cigány Kisebbségi Önkormányzat becslései szerint 2010-ben kb. 2600 cigány élt Esztergomban, a teljes lakosság 8,4%-a, többségében oláh-cigányok. Az itt élő oláhcigány származásúak többsége aktívan használja a lovári nyelvet, és szokásaikban megtartották a cigány hagyományokat.¹⁵ A város közigazgatási területén belül négy cigánytelep alakult ki, amelyek közül mára kettőt felszámoltak, kettő pedig továbbra is fennmaradt: a Töltés utcai cigánysor közel 150 lakossal és a Sándor major 73 fővel.¹⁶

Sajnos Dorog és Bajna esetében kevésbé differenciált képpel rendelkezünk. Az utolsó két népszámlálás alapján az látható, hogy Dorogon 1990-ben a lakosság 0,1%-a, 2001-ben pedig 0,8%-a vallotta magát cigánynak. Ezek az adatok azonban a valóságosnak csak egy töredékét képezik, hiszen a környezetük által cigánynak tartottak többszöröse él a településen, de erről megközelítő adatunk sincs. Mindenesetre az egyértelműen látszik, hogy a cigány nemzetiséget felvállalók egyharmada cigány anyanyelvű Dorogon, vagy a cigány nyelvet használó a népszámlálási statisztika alapján.¹⁷ A Dorogi Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnökhelyettesének elmondása alapján többségében romungró cigányok laknak a településen, oláhcigányok csak kisebb arányban vannak jelen. Az elnökhelyettes asszony szerint nincs cigánytelep Dorogon, viszont a lakótelepi részen koncentrálódik a cigány népesség nagy része.

A bajnai cigányság becsült aránya napjainkban az összlakossághoz viszonyítva nagyjából 10–20% körüli.¹⁸ Egyértelmű települési szegregáció nincs Bajnán, viszont ahogy Dorogon, úgy itt is a település egyik részén koncentrálódik egy nagyobb csoport. A községben – egy oláhcigány család kivételével – csak romungrók élnek, akik már a cigány nyelvet sem ismerik. Ezt erősíti meg a 2001-es népszámlálás is, melynek során egyetlen cigány anyanyelvűt vagy cigány nyelvet használót sem írtak össze.¹⁹ Bajnán jellemző a vegyes – azaz magyar és cigány származásúak közötti – házasság.²⁰

¹⁴ Míg a cigány nemzetiségűek 84%-ának van legfeljebb általános iskolai végzettsége, addig a magyar nemzetiségűeknél ez az arány csak 68,5%. Diplomával a magyar nemzetiségűek 6%-a rendelkezik, közel ugyanannyi nő, mint férfi. Evvel szemben a cigány nemzetiségűeknél drasztikus eltérések figyelhetők meg a két nem között e tekintetben. A magyar nemzetiségű nők 34%-a foglalkoztatott a cigány nők 11%-ával szemben. (www.nepszamlalas.hu)

¹⁵ Az esztergomi CKÖ által közölt információ.

¹⁶ Az Esztergomi Cigány Kisebbségi Önkormányzattól kaptam meg a *Roma felzárkóztatás esztergomi programja* c. (2009) dokumentumot, amely számos hasznos és hiánypótló információval szolgált. A fentebb közölt adatok is ebből a dokumentumból valók.

¹⁷ www.nepszamlalas.hu

¹⁸ A cigány népességet a település cigány kisebbségi önkormányzatának tagjai, a polgármester, és az egyik képviselő becsüli ilyen arányúnak.

¹⁹ www.nepszamlalas.hu

²⁰ http://www.komp.mtaki.hu/tanulmanyok/telepulesek/H_Bajna.doc

A módszerek

A szakirodalomból nyert információk és a területi sajátosságok alapján összeállítottam a romák sikeressé válásának feltételeit tartalmazó listát. A tényezőket két csoportra osztottam: külsőre és belsőre. A belső tényezők az egyéntől nem függetlenek, és a jellemből, személyiségből fakadó jellegzetességek képezik. Ezzel szemben a külső tényezők az egyént körülvevő közeget jelentik. A kutatás során ezeknek a külső és belső tényezőknek az erősségét, illetve a gyengeségét, valamint arányát igyekeztem kimutatni egy-egy életút kapcsán.

1. táblázat. A sikeresség tényezői a romák körében

<i>Külső tényezők</i>	<i>Belső tényezők</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Családi környezet (szülők, nagyszülők példamutatása, lakóhely minősége, szegregáltsága) • Iskolai légkör (tanítók, tanárok, iskolai közösség) • Tágabb környezet (például szomszédság, lakókörnyezet) • Egyéb külső segítségek (pl. anyagi/nem anyagi formában) 	<ul style="list-style-type: none"> • Személyiség (ambíciók, kitörési vágy, akaratéró stb.) • (Különleges) tehetség • Cigány hagyományokhoz való kötődés

Cigánynak/romának tekintem azokat a személyeket, akik önmagukat cigány nemzetiségűnek identifkálják, a cigány közösséghez tartozónak érzik magukat. A *siker/sikeressé válás* értelmezésemben azt jelenti, hogy az adott személy minimum érettségivel és/vagy állandó munkahellyel rendelkezik. Az állandó munkahely lehet részmunkaidős vagy teljes munkaidős, illetve a munkaviszony időtartamában sem tettem megkötést.²¹ Ezen túl a *kitörési modell* részeként kezeltem mindazokat az elemeket, amelyeket a sikeressé válás alapkövei. A kitörés nem feltétlenül a kisebbségi népcsoportból való kiszakadást jelenti, hanem a társadalmi pozícióban való emelkedést, felfelé mobilitást szimbolizálja. A sikeressé vált cigányok életpályáját – a téma természetéből fakadóan – félig strukturált interjúkkal vizsgáltam meg. Az interjúkérdések összeállítása során a külső és a belső tényezőknél felsoroltakat vettem figyelembe, igyekezve több szempontból is megvizsgálni azokat. Az interjúkérdéseket az alábbi struktúra szerint tagoltam: a) a nagyszülői és szülői generáció feltérképezése, melyet iskolázottsági, foglalkoztatottsági, felekezeti és hagyományokhoz való kötődés felől közelítettem

²¹ Természetesen ezek a feltételek a többségi társadalom nézőpontjából adják meg a sikeresség fogalmát. A romák oldaláról nézve valószínűleg a családi élettel kapcsolatos tényezőket kellene figyelembe venni. Ezek alapján tehát egyáltalán nem biztos, hogy a cigányság körében is sikeresnek számítanak a vizsgálatomba került személyek.

meg, de figyelembe vettem a helyi társadalom róluk kialakított véleményét is; *b)* az interjúalany életpályájának feltárása, amelyet az iskolai és munkahelyi karrier, a család és baráti közeg, a hagyományokhoz való kötődés, a vallásosság és az egyéni készségek mentén vizsgáltam; *c)* az interjúalany jövőképe. Az interjúkból ezáltal egy széles körű, több generációt is átfogó képet kaptam.

Nyilvánvalóan csak rendkívül összetett folyamatként írható le egy roma felemelkedése, életében az előzőeknél is több összetevő játszhat szerepet. Feltételezéseim szerint azonban az eddig ismertetett külső és belső tényezők lehetnek a leggyakrabban felmerülő elemek, s köztük is prioritásként emelendő ki a család hatása, valamint a személyiségvonások.

E kettő alapjául fog szolgálni a többi felsorolt tényezőnek. Véleményem szerint a családi ösztökélés és szorgalom adhat értelmet a tehetségnek vagy éppen az iskolai teljesítménynek, és nem fordítva. A család és a személyiség szolgáltatja minden egyes esetben az adott személy kitörési modelljének kiinduló feltételeit.

Feltételezhető továbbá, hogy az egyes kitörési modellekben szereplő tényezők eltérő arányban lesznek jelen bizonyos társadalmi csoportokban, így a férfiak és nők, illetve a fiatalok és az idősebb korosztály esetén. A nemek szerinti eltérést az adhatja, hogy a cigány kultúrában a hagyományos női szerep az otthon melegének biztosítása, a család ellátása, ami szembehehelyezkedhet a karrierépítéssel, így tehát a továbbtanulással, míg a férfiak esetében a család eltartása a hagyományos szerep, ami a pénzkereséssel, ezáltal a szaktudással áll párhuzamban. Az életkor pedig azért játszhat szerepet, mert a fiatalabb generáció már jobban alkalmazkodott – kevesebb gyermek születik körükben, magasabb iskolai végzettséget szereznek – a többségi társadalom elvárásaihoz.

Végezetül pedig az egyén kitörési modelljében valószínűsíthető, hogy szerepet játszhat az a településtípus, ahol él, illetve az a cigány közösség, amelybe beleszületett. Az oláh és romungró cigány közösségek ugyanis eltérő mértékben vették át a többségi társadalom szokásait, gondolkodásmódját, ergo jobban vagy kevésbé lehet fontos számukra a továbbtanulás és a karrier is. A településtípus abban játszhat szerepet, hogy a helyi közösség mennyire modernizált szemléletű.

A vizsgálat

A továbbiakban ismertetett alapfeltevéseim helytállóságát vizsgálom. Az interjúalanyok bemutatása után számba veszem a kapott eredményeket a már felsorolt belső és a külső tényezők szerint, rámutatva, hogy mely elemek bizonyulnak erősebbnek, s melyek gyengébbnek a kitörés szempontjából.

Az interjúalanyok bemutatása

2010. január és február során 17 interjút készítettem a vizsgált településeken. Az interjúk leggyakrabban 40–60 perc hosszúságúak voltak, és az interjúalany otthonában vagy a munkahelyén készültek. Az interjúalanyokhoz legtöbbször hólabdás mintavétellel jutottam el. Egyik kiindulópontom a települési cigány kisebbségi önkormányzatok voltak, másik pedig az esztergomi cigánysoron élők felemelkedését segítő Határtalan Szív Alapítvány. Az interjúalanyok közül – egy kivételével – mindenki hozzájárult nevének közléséhez, a tanulmány során azonban jobbnak láttam utólagosan elrejtetni azokat.

Az interjúalanyok kiválasztásánál figyelembe vettem, hogy minél magasabb iskolai végzettsége legyen az illetőnek, továbbá hogy a női-férfi arány kiegyenlített legyen. Végül az alábbiak szerint oszlottak meg az arányok:

2. táblázat. Az interjúalanyok település, nem és iskolai végzettség szerint

Település	Nem		Legmagasabb iskolai végzettség				Összesen
	Férfi	Nő	Befejezett 8 általános	Szakiskola	Szakközépiskola/ gimnázium	Főiskola/ egyetem	
Esztergom	8	4	5	1	3	3	12
Dorog	1	2	0	1	1	1	3
Bajna	0	2	0	0	2	0	2
Összesen	9	8	5	2	6	4	17

A legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkező interjúalanyok – egy kivételével – érettségire felkészítő esti vagy nappali tagozatra jártak. Az érettségizettek között pedig volt három főiskolai, egyetemi hallgató, és olyan is, akinek szándékában állt továbbtanulni. Az interjúalanyok túlnyomó többsége, 15 fő dolgozott teljes vagy részmunkaidőben, a dolgozók fele a munka mellett tanult is.

Sajnos az életkor és a különböző cigánycsoportokhoz tartozás terén nem tudtam hasonlóan kiegyenlített mintát létrehozni. Az interjúalanyok átlagéletkora 27 év (a legfiatalabb 16, a legidősebb 38 éves volt). Az alanyok között 7 fő romungró, 10 fő pedig oláh-cigány származású volt.

Külső tényezők vizsgálata

a) Családi háttér

Az interjúk során 12 család történetével ismerkedhettem meg, további 3 család múltjával pedig még részletesebben, hiszen több testvérral is beszélgettem. Az Sz. családból 4 fiúval, további két családból két-két testvérral.

Több családban is voltak nagy tiszteletnek örvendő szülők, nagyszülők, így például egy országszerte ismert muzsikuss, vagy éppen egy karmester a Száztagú Cigányzenekarban. További két interjúalany esetén pedig a nagypapa vajda volt, akinek szava szent volt minden körülmények között. Az interjúalanyok családját elfogadó, szerető, megbecsülő környezet vette körül, mert tudták róluk, hogy rendszeresen dolgoznak, becsületesek, és csak ez számított. *„Szerették őket. Szerették az anyukámat. Hamarabb hívták őket dolgozni, mint bárkit, mert becsületes asszony volt.”* (1. sz. interjúalany)

A legtöbb nagyszülő–szülő azonban alacsony iskolai végzettségű volt. A nagymama sok esetben analfabéta, alacsony presztízssű munkát végzett, például utca-seprő vagy betanított munkás volt. A család férfi tagjai közül többen foglalkoztak lókereskedéssel, színesfémeladással. Csak két családban volt vállalkozó felmenő, kezdeményezésük azonban nem járt sikerrel.

Generációról generációra rendkívüli módon növekedett az iskolázottság és a jó munkahely fontossága, és ez az interjúalanyok korosztályát már nagymértékben befolyásolta. Az összes interjúalany azt mesélte, hogy a tanulás és a becsületes munka fontosságát hangsúlyozták számukra otthon, és igen keményen fogták őket a tanulásban. A megkérdezettek családjában a tanulás fontosságát jelzi, hogy az interjúalanyok testvérei is az átlaghoz képest sokra vitték, és többségük vagy ugyanolyan „magasan” iskolázott, vagy pedig állandó munkával rendelkezik.

Az interjúalanyok többsége szegényes körülmények között nevelkedett, de éhezniük, igazán nélkülözniük csak keveseknek kellett. A többség úgy fogalmazott, hogy habár mindig be kellett osztani a pénzt, és nem mindig kapták meg a kívánt új ruhát, mégsem érezték azt, hogy nélkülözniük kellett volna.

Két interjúalany nevelkedett cigányputriban vagy cigánysoron, amire egyikük így emlékszik vissza: *„Szoba-konyhában laktunk éveken keresztül. Ruhám, cipőm, zoknim nem volt soha. Nagyon-nagyon szegények voltunk... magyarul mondv a putriból jöttem.”* (2. sz. interjúalany) Egy interjúalany édesapja pedig szintén a cigánysoron nevelkedett. A többi család esetében azonban egy nem szegregált, akkoriban átlagos életkörülményeket nyújtó lakókörnyezet rajzolódott ki.

A nagyszülő–szülő–interjúalany hármasában a legtöbb esetben megváltozott a cigány hagyományok jelentősége. Itt azonban el kell különíteni az oláh-cigányságot a romungroktól. Utóbbi esetén ugyanis már eleve nem volt meg a saját nyelv, sőt sok esetben csak néhány ünnephez kötődő szokás/babona maradt fenn.

Ezeket a szokásokat is inkább csak a nagyszülők ismerték, a mai generáció már ritkán használja őket. Intergenerációs folyamatról tehát ez esetben kevésbé beszélhetünk, de a nemzedékek váltakozása során itt is visszaesést figyelhetünk meg, például a muzsikálás, a szokások ápolása terén.

Ezzel szemben az oláh cigány származásúak esetében szembetűnőbb folyamatok játszódtak le. Többségük az otthoni, baráti környezetben még ma is lovári nyelven beszél, de néhányan elismerik, hogy a fiatalok egymás között már ritkábban használják a nyelvet. Egyre kevésbé fontos a korai házasodás és gyermekáldás, sőt az interjúalanyok többsége el is ítéli, felelőtlenységnek tartja. A házasodási kor kitolódásával párhuzamosan a tanulmányok egyre fontosabbá váltak, és a lányokat is iskoláztatni kezdték. Így foglalja össze mindezt az egyik interjúalany: *„Például egy generációval ezelőtt elképzelhetetlen volt, hogy valaki a családban nem beszél cigányul. Most nálunk a húgom tud, érti, csak nem beszéli, nem tudom, miért. Szóval elképzelhetetlen volt. Vagy például az, hogy tovább tanuljon főiskolára, vagy egyetemre ugye, ez is elképzelhetetlen volt. Aztán hogy 24 évesen még nincs férjnél, ez is elképzelhetetlen volt... Visszaesés? Inkább változás. Én így mondanám.”* (3. sz. interjúalany) Emellett azonban a hétköznapi keretek között fennmaradt a nyelv, a családon belüli – még így is rendkívülinek számító – erős érzelmi kötődés és a tudatos cigány identitás. Ez a fajta cigány hagyomány azonban már nem áll szemben a karrierrel, a sikeressé válással.

A vallás terén hasonló folyamatok játszódtak le néhány családban, mint a cigány kultúra ápolása esetén. Azaz a nagyszülőkről vallásosabb színezetben mesélnek az interjúalanyok, mint önmagukról. A legtöbb családban különböző mértékben ugyan, de a vallásosság megmaradt: hiszik Istent, fontosnak tartják a vallást, a kegyhelyekre, zarándokhelyekre eljárnak, de a templomba járás csak a legfőbb vallási ünnepeken jellemző. *„Ennek történelmi hagyománya van, régen füstösek voltak a romák, kinézték őket a templomban.”* (4. sz. interjúalany)

b) Iskolai környezet

A legtöbb családban a szülők erőn felül dolgoztak, hogy el tudják tartani a családjukat, a sok gyermeket. Ezt a lemondásokkal teli életet úgy tudták elviselni, hogy a következő generáció feljebb jutását tartották szem előtt. Ennek megfelelően az iskoláztatásban keményen fogták a gyerekeket: *„Mindent megtesznek mind a ketten. Tudod, az volt nekik az elsődleges céljuk, hogy ha már ők ennyit szenvedtek az életben, akkor valamire vigyék a gyerekei, nekik már ne kelljen [szenvedni]. [...] Az iskola fontosságát nagyon hangsúlyozták. Ezzel keltünk, ezzel feküdtünk. [...] Reggel elmentünk suliba: <figyeljete oda órán!>, hazajöttünk: <Na mi volt az iskolában? Mutasd az ellenőrződ!> Egy nap nem volt, amikor nem látták az ellenőrzőnket. Minden este sorba álltunk, és mutattuk az ellenőrzőnket, hogy mi*

volt.” (H. János) Más így emlékszik vissza az iskolaévekre: „*Másodikban majdnem megbuktam, de ez azért volt, mert nem szerettem iskolába járni. Legszívesebben otthon maradtam, és apukámnak segítettem volna a lovazásban. Nagyon szerettem a lovakat. [...] De apukám bizony amikor hazaszöktem az iskolából, nemegyszer felültetett a motorjára, és visszavitt az iskolába. Azt mondta: < Márpedig neked tanulni kell!> ” (5. sz. interjúalany)²²*

A legtöbben arról számoltak be, hogy az alsó tagozatot még szerették, jól teljesítettek, általában hármás-négyes tanulók voltak. Akiknek viszont jelenleg csak 8 osztályos végzettségük van, azok a felső tagozatban kezdtek el romló teljesítményt nyújtani. „*Régen, első osztályba nagyon szerettem járni, mert sok új dolgot ismertem meg, ami tetszett nekem. De minden évben lankadt ez az öröm. [...] Közepes tanuló voltam úgy ötödik osztályig, utána volt egy időszak, amikor nem volt kedvem már tanulni, lázadtam, hogy én meg akarok bukni... [...] Már felnőtt akartam lenni, a magam ura akartam lenni, ne parancsoljon nekem senki.*” (6. sz. interjúalany)

De volt olyan, akit a szülei nem engedtek továbbtanulni: „*A roma kultúrában a lányoknak nem lehetett régebben, amikor még én voltam 14 éves, nem lehetett tovább tanulni, hanem otthon az anyjuk mellett kellett megtanulni mindent. Főzés, takarítás... [...] Én szerettem volna tovább tanulni, de nem engedtek, és igenis hajlottam anyukám, apukám felé, hogy nem lehet.*” (7. sz. interjúalany)

Akik mögött viszont egy határozott, továbbtanulást szorgalmazó háttér állt, tovább is mentek. Volt, aki a környék elitnek számító középiskolájába, volt, aki szakmunkásképzőbe adta be a jelentkezését a jegyeitől függően. Az iskolákról személyesen döntöttek, esetleg a szülők adtak támpontokat, hogy mit érdemes tanulniuk, de sokszor önálló döntés meghozásával tanultak tovább.

A középiskolában „kuriózumnak” számítottak, számítanak a roma fiatalok, mert míg az általános iskolában sokan voltak cigány osztálytársai, ez a középiskolára már nem volt igaz, sőt valakik egyedüli cigányok (voltak) az egész iskolában. A középiskolai években meglehetősen vegyes teljesítményt nyújtottak az interjúalanyok: egyesek kitűnő vagy jó eredménnyel érettségiztek le, mások pedig otthagyták az iskolát, mert nem bírták, vagy dolgozniuk kellett.

A vizsgálat időpontjában hárman is egyetemi, főiskolai hallgatók voltak az interjúalanyok között, illetve négyük diplomás már. Közös pont, hogy kevesen tanultak tovább rögtön az érettségi után. Érdekeség, hogy az összes szak, amelyet választottak az interjúalanyok, mind a humán képzéshez tartozik: szociálpedagógia, szociálpolitika, politológia, jogi, államigazgatási és kommunikáció szakon tanultak, tanulnak.²³

²² A szakirodalomban bemutatott életútinterjúkban is számos alkalommal találkoztam hasonló szülői mentalitással.

²³ További két diplomás cigány származású hölgyről tudok Esztergomban, akiknek szintén humán területű, azaz óvónői végzettségük van, ők azonban elutasították a megkeresésemet.

Az iskolai éveket folyamatosan végigkísérő személyek a tanítók, tanárok. Az interjúalanyok pedagógusairól összetett képet kaptam: megjelentek a támogató, ösztönző tanárok, akik többségben voltak, de emellett jó néhány kivételező, kedvet szegő pedagógusról is beszámoltak az interjúalanyok.

Lássunk néhány példát, milyenek is voltak a szakmailag és emberileg is becsülendő tanárok, akik nem hagyták elkallódni diákjaikat. *„Nekem általánosban nagyon sokat segítettek [a tanárok]. Szeretett engem nagyon a tanárnő, mert hát úgy volt, hogy volt cigány osztály, és amikor harmadikban jöttem oda az iskolába, áttettek oda elsőnek a cigány osztályba, de látták, hogy hogy viselkedem, hogy tanulok... egy-két héten belül én már a magyar osztályban voltam.”* (8. sz. interjúalany)²⁴

Másrészről néhányan beszámoltak olyan tanárokról is, akik nem egyenlően bántak diákjaikkal. *„Volt, hogy kaptam csillagos négyest. Igen, odakerült az iskolába egy tanár. Ott az iskolában megszokták már, hogy cigány létemre én jól tanulok, de ő akkor idegen volt még. A nyelvtan dolgozatomban volt egy hiba, és akkor nem ötöst adott, vagy ötös alát, hanem csillagos négyest. [...] Aztán anyu reklamált, szóvá tette, az igazgatóhelyettes javított. Azután elég normális lett a hozzáállása.”* (4. sz. interjúalany)

Egy másik interjúalany így emlékezett vissza: *„Egy hozzám közel álló tanártól megkérdeztem, hogy hova menjek tovább tanulni. Meggyőződésemm volt, hogy én egy jó tanuló voltam, nem kitűnő, de négyes-ötös. [...] Megkérdeztem, mit javasol nekem, és a legnagyobb meglepetésemre nem azt mondta, hogy gimnáziumba vagy szakközépiskolába menjek, hanem hogy: <Hát jó jegyeid vannak, de belőled egy jó szakmunkás válna.> [...] Aztán 16 évesen, másodikosként ott akartam hagyni az iskolát, mert ciki volt nő emberként oda járni. Volt tanár, aki szóvá is tette, hogy: <Mi van, ide már nők emberek is járnak?>. Meg volt olyan, hogy ugyanez a tanár másnap bejött, és megkérdezte, na mit főzött az asszony?”* (5. sz. interjúalany)

Úgy tűnt az interjúalanyok beszámolója alapján, hogy a sikereesebb, jól szereplő cigány diákokat nehezebben toleráltak egyes tanárok. Ezzel szemben a gyengébb tanulók közül senki sem panaszkodott hasonlóakra.

A fentebb kiemelt néhány szélsőséges esetet leszámítva megállapítható, hogy többnyire elfogadó, támogató tanári közösség vezette végig az interjúalanyokat az iskolai évek alatt, legtöbbször máig szívesen gondolnak vissza rájuk. Az iskolai légkörben *„nem az alapján ítélték meg, hogy cigány gyerek lennék. Tehát ott az embert nézték. [...] Azt se tudtuk, mi az a hátrányos megkülönböztetés.”* (4. sz. interjúalany)

²⁴ Csak néhány interjúalany említette, hogy cigány osztályba is járt, többségük azonban integrált körülmények között végezte tanulmányait. Összehasonlításképpen egy 1999–2000-ben végzett kutatás eredményét említeném, miszerint a cigány gyerekek harmada tanul cigány többségű osztályban. Havas–Kemény–Liskó 2001.

c) Tágabb környezet

Ahogy már bemutattam, az interjúalanyok közül gyerekkorukban kevesen éltek cigányok szomszédságában, sőt leginkább magyarok lakta településrészen nevelkedtek. Sokan számoltak be arról, hogy barátaik többsége magyar volt.

Az interjúalanyok közül ketten is beszámoltak arról, hogy elismertnek, népszerűnek számítottak az osztályukban, az iskolában. *„Hogy lásd, hogy mennyire nem számított ez, hogy cigány vagy nem cigány, például tizedikes koromban megválasztottak a gimnáziumnak a királyává. [...] Mögém állt az egész osztály, meg hát akik rám szavaztak. Ott, abban az iskolában tényleg nem volt gond. Jó, voltak összeütközések, atrocitások, tudod, de ezek nem olyan lényegesek.”* (3. sz. interjúalany)

Sajnos nemcsak ilyen elfogadó emberekkel találkoztak az interjúalanyok a tágabb környezetükben. Sokakat ért diszkrimináció a származásuk miatt: munkára jelentkezésnél, a munkahelyen, az utcán, rendőri intézkedés során vagy éppen a szórakozóhelyeken. A beszélgetések során az rajzolódott ki számomra, hogy a legtöbbjüket olyan szituációban érte a diszkrimináció, amelyben a másik fél nem ismerte az interjúalanyt. *„Azokkal, akikkel mindennapos kapcsolatban voltam, azokkal [a távolságtartás] egy idő után elmúlt. Az előítéletek falát le kellett dönteni. Sokszor egyedül, de valamikor van segítség, hogy a másik oldal is nyitott.”* (3. sz. interjúalany)

d) Külső segítségek

Az interjúalanyok döntő többsége kapott pénzbeli támogatást élete során, például ún. cigány ösztöndíjat, tanulmányi támogatást, vagy az esztergomi roma programon²⁵ keresztüli támogatást. Az összes interjúalany arról számolt be, hogy barátaik és családjuk is segítő kezet nyújtott, mindig számíthattak rájuk. Ez a segítség nem (csak) anyagi formában jelent meg, hanem ösztökélésben, biztatásokban is. A nők esetén pedig sokszor az jelentett segítséget, ha gyermekükre vigyázott a család, amíg ők iskolában voltak. Fontos még kiemelni a civil szervezetek segítségét is, akik iskolán kívüli foglalkozásokat, felkészítőket tartottak.

²⁵ Az esztergomi roma program 2008 szeptemberében indult, és komplex segítséget kívánt nyújtani a településen élő cigányság számára a képzettségi szint emelésével és a tartós foglalkoztatás elősegítésével. Csak néhány elemét mutatom be a példa kedvéért: a közép- és felsőfokú intézményekben tanuló összes roma számára tanulmányi ösztöndíjat biztosítanak, az iskolákban külön mentorok segítik a diákok munkáját, a munkanélküliek számára segítséget nyújtanak a munkahelykeresésben, később a munkahelyi beilleszkedésben, végül pedig romológiai és esélyegyenlőségi képzések indultak pedagógusok számára. A roma felzárkóztatás esztergomi programja, 2009.

Ezek nélkül a segítségek nélkül csak rendkívül nehezen tudták volna befejezni az iskolát, jutottak volna el idáig az interjúalanyok meglátásuk szerint.

A segítségek nemcsak rövid, hanem hosszú távon is nagy hatást gyakoroltak az interjúalanyokra. A rövid távon érzett hála átkonvertálódott egyfajta elkötelezettséggé: *„Talán azért indultam el ezen a pályán. Én is kaptam segítséget, én is szeretnék adni, ahol tudok.”* (9. sz. interjúalany)²⁶

Belső tényezők

A számos külső tényező után tekintsük át azokat a belső tényezőket, amelyek szintén szerepet játszottak, játszhattak a sikeressé válás során. A belső tényezők feltárása sokkal bonyolultabb feladatnak bizonyult, mint a külső tényezőké, hiszen a személyiség több vonását is meg kellett vizsgálni, így például az interjúalanyok ambícióit, értékvilágát, identitását, készségeit is. Ezeket fogom a továbbiakban bemutatni.

a) Ambíciók

Az ambíciók vizsgálata során rákérdeztem a gyermekkori álmokra, tervekre, ezenkívül a jövőbeli célokra is. A gyermekkori vágyak között ugyanúgy szerepeltek népszerű szakmák – orvos, énekesnő, színész, tűzoltó, rendőr –, ahogy a jövőbeni családdal kapcsolatos tervek is, így szüzen férjhez menni, megbízható feleséget szerezni, gyermekeket nevelni. Utóbbiak azonban tartósabbnak bizonyultak, és jó részük meg is valósult. Ezzel szemben – ahogy sok gyermek esetén is – a jövőbeni karriervágyak igen gyorsan váltakoztak, vagy múltak el. Csak igen kevesen rendelkeztek hosszú ideig fennálló elképzelésekkel, amik aztán ténylegesen meg is valósultak: *„Igen, voltak nagy álmaim. Ez, hogy táncot oktathassak. Imádom a gyerekeket, rengeteg gyerek jár ide hozzám... nekem a nagy álmom az volt, hogy egy hatalmas tánctermem legyen.”* (10. sz. interjúalany) Akik azonban ilyen határozott elképzelésekről számoltak be, azok most felnőttként mind a vágyott szakmában – vagy ahhoz hasonló területen – tevékenykednek.

A jövőbeli célokra, tervekre is rákérdeztem, ahol szintén vegyesen szerepeltek a családdal és a karrierrel kapcsolatos tervek a válaszokban. Többen is éppen tanultak, így ők az iskola befejezését emelték ki, de emellett gyermek születésére is sokan vágytak. Összességében azonban úgy érződött az interjúk alapján – és ahogy azt többen ki is emelték –, a karrier abszolút másodlagos tényező az ő éle-

²⁶ Az interjúalany az interjú időpontjában az akkori Miniszterelnöki Hivatal Kisebbség- és Nemzetpolitikáért Felelős Szakállamtitkárságán dolgozott.

tükben. Evvel szemben a család, a gyermekek folyamatosan előtérbe kerültek minden válasz során. Még azok esetében is, akik a legmagasabb pozícióba jutottak, nőknél, férfiaknál egyaránt.

b) Értékvilág

Az interjúalanyok szülei a tanulás ösztönzése, a tisztességesség megkövetelése mellett igen nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a családi életre neveljék gyermeküket, és ebben ők is igyekeztek példát mutatni számukra. Mindegyik interjúalany élénk családi életéről számolt be, szinte napi jellegű kapcsolatáról szülő–gyermek és testvéri szinten is. „*Tudni kell, hogy a cigányoknál a legszentebb dolog a család. Az öt testvér elég sokáig élt együtt, mindvégig érelődött ez a szoros kapcsolat, ez a szoros együttműködés, ami most köztünk van.*” (11. sz. interjúalany)

Az értékek másik fő vonulata a cigány identitáshoz kötődik. A cigány kultúra ápolását, fenntartását rendkívül fontosnak tartották az interjúalanyok, és ez a már említett igen élénk családi életben is meglátszott. Rendszerezsek a nagy családi események, ahol a cigányzene, esetleg a tánc fontos pillanatait jelentik az ünnepnek.

A nemzetiségi identitást firtató kérdésemre a „roma vagyok, de magyar állampolgár”, illetve a „csakis roma” választ adták a legtöbben, azonban a cigány identitás tartalmát illetően különbségek figyelhetők meg az oláh- és a romungró cigányok esetén. A különbségek a hagyományok ápolásában, házassági szokásokban és a nyelvhasználat terén mutatkoztak meg leginkább. Míg az oláh-cigány származásúak sokszínű, jelenleg is használatos szokásokat tudtak felsorolni, addig a romungró cigányok már nehezebben, inkább csak az idősebb generáció által használt szokásokat tudtak említeni. Ennek oka, hogy az oláh-cigányok között még a szülők is igen hagyománytisztelők voltak: volt olyan, akinek az édesanyja például soha nem viselt nadrágot, vagy az édesapja lókereskedelemmel foglalkozott. Evvel szemben a romungrók szülein, nagyszülein már akkulturáció jelei figyelhetők meg. Másrészt az oláh-cigányok között egyáltalán nem találkoztam olyannal, aki magyar nemzetiségűvel kötött volna házasságot, ellenben a romungrók között ez igen gyakorinak mutatkozott. A romungrók emellett később is házasodtak meg.

Végül pedig a lovári nyelv fontosságát emelném ki különbségképpen, hiszen minden oláh-cigány interjúalanyom beszéli, aktívan használja ezt a nyelvet otthon és a baráti körben. Több interjúalany is említette, hogy a magyar nyelv használata nehézséget jelentett számára az óvodában, az iskolában.²⁷ Így mesél mindezekről egyikük: „*Amikor a család úgy összejött, mindig csak lováriul beszéltünk.*

²⁷ Esetükben az interjú alatt is érződött néha, hogy nehézkesen fejezik ki magukat, nem találják a megfelelő szavakat mondanivalójukhoz.

Amikor elmegyünk ilyen intézményekbe, irodákba, oktatási helyre, akkor ott magyarul beszélünk. [...] Hatéves koromban tanultam meg magyarul beszélni, és az óvodában is kicsit nehézkes volt. [...] Volt egy unokatesóm, aki a szomszéd terem-be járt [az óvodában], s ő szokott átjönni, amikor már nagyon nem értették, hogy mit akarok mondani. Hatéves korunkban már kezdtük úgy érteni, hogy mi van, de nem nagyon beszélünk, mert egész nap otthon voltunk, és nem voltunk olyan társaságban, ahol a magyart beszélik. [...] Óvodában jártam logopédushoz, többnyire ott tanultam meg magyarul beszélni.” (6. sz. interjúalany) Ezek után nem nehéz elképzelni, hogy mekkora szerepet játszik a magyar nyelvtudás akár már az első iskolai évtől kezdve. Tapasztalatként leszögezhető, hogy amelyik oláhci-gány családban elsődlegesen magyarul tanult meg a gyermek, ott tudott eljutni a felsőfokú tanulmányokig. Ezzel szemben a romungró cigányok nem indultak ekkora hátránnyal nyelvtudásuk miatt.

Több interjúalany is rendkívül fontosnak érezte hangsúlyozni, hogy büszke cigány származására, illetve sohasem tagadta meg gyökereit. Így nyilatkozott az identitását firtató kérdésekre az egyik interjúalany: *„Első gondolatom az, hogy román-nak vallom magam, úgy, hogy magyar állampolgár. [...] Eljut az ember egy olyan szintre, ahol megtagadhatja. Én nem az az ember vagyok. Tehát mindenkor, amíg én élek, sohasem fogom megtagadni, és a gyereke sem, és az ő gyereke sem, hogy mi román vagyunk, és büszkén vállaljuk.” (11. sz. interjúalany)*

A sikeressé válás nem jelentette egyetlen alany esetében sem, hogy elveszítette volna csoportbeli kötődéseit. Igazi meghasonlottságot egyáltalán nem tapasztaltam amiatt, hogy egyik csoport se fogadná be őt. Egyik egyetemi hallgató azonban így nyilatkozott a problémáról: *„Én tudom magamról, hogy én az egyetemen cigány vagyok, és nem magyar. Pedig én magyar vagyok. És cigány. Vagy cigány és magyar. És nem vagy, és egyszer ez, egyszer az, hanem egyszerre mind a kettő. [...] De én ha elmegyek az egyetemre, vagy bármilyen közösségbe, ahol esetleg én vagyok az egyedüli cigány származású, ott én cigány leszek, és nem magyar. Ez probléma, sajnos, de így van, el kell fogadni.” (3. sz. interjúalany)* E hosszas vallomás ellenére úgy érzem, az ő esetében sem jelentkeztek lelki betegségek, hiszen sikerült kialakítania olyan stratégiákat, amelyekkel le tudja dönteni az „elő-ítéletek falát”, és ténylegesen úgy számolt be családjáról, barátairól, mint akikre számíthat. Így tehát megállapítható, hogy a szakirodalomban bemutatott mentális betegségek nem jelentkeztek egyik interjúalany esetében sem. Ennek okát abban látom, hogy több interjúalany is beszámolt arról, hogy szülei hangsúlyozták etnikai kötődéseinek kettős jellegét, és már igazán korán tisztába került önmagával, így identitása szilárd talajon áll.

c) További fontosabb belső tulajdonságok

Az értékvilág bemutatása után elengedhetetlen megvizsgálni a témánk szerinti fontosabb, egyéb belső tulajdonságokat is. Szinte az összes interjúalany esetén találkoztam egyfajta segítői szándékkal. A segítői szándék a pályaválasztásban, jelenlegi munkahely választása esetén került előtérbe. A munkahellyel rendelkező interjúalanyok között több CKÖ-vezető, cigány fiatalokat segítő mentor, tutor is szerepel. Az egyik leginkább kikristályosodott elhatározásról így nyilatkozott az egyik interjúalany: *„Ha nekem az lett volna a célom, hogy egy befutott vállalkozást indítsak, márpedig a [szoba]festői vállalkozás mindenkor jövedelmező, [megtehettem volna]. Nem az volt a cél. Szakközépiskolában már felismertem, hogy mit kívánok elérni. [...] Ekkor vált világossá számomra, hogy a cigányság fejlődésében kívánok részt venni.”* (11. sz. interjúalany)²⁸ Ezek az elhatározások részben egyfajta szociális érzékenységből származhatnak, hiszen ismerik azt a szituációt, hogy milyen a nulláról indulni, másrésről abból az elköteleződésből, amit már kimutattam a külső segítség során.

Kérésemre, hogy a gyermekkori önmagát írja le az interjúalanyom, a legtöbben teljesen hétköznapi, a sikeressé váláshoz irreleváns tulajdonságokat soroltak fel, csak ritkán tapasztaltam például kiemelkedésre vágyó motívumot. Több interjú során azonban előtérbe került egyfajta megfelelési kényszer, ami abban nyilvánult meg leggyakrabban, hogy az őket lenéző embereknek bizonyítani akartak, hogy igenis meg tudják ugrani a mércét. Ez a megfelelési kényszer esetlegesen abban is megmutatkozott, hogy nem egy konkrét személy elvárásainak akartak megfelelni, hanem a maximálisat akarták nyújtani az élet minden területén, a legjobbak akartak lenni.

d) Készségek, tehetség

Minden harmadik interjúalany említett olyan képességeket, amelyben komoly sikereket ért el, vagy legalábbis tehetségesnek bizonyult. Ilyen készségek voltak például a tánctudás, a zenei készség, a „kereskedői véna”, a tehetség a labdarúgásban. Ezek a készségek, tehetségek azonban csak ritkán váltak a jelenlegi sikerességük alapkövévé. Kivételt képez az üzleti készségeiről beszélő ingatlankereskedő interjúalany, illetve a tehetséges táncos, aki jelenleg táncoktató. Általánosságban az jellemző, hogy a fentebb említett készségek inkább a hobbi szintjén maradtak. Bár jelentőségük nem elhanyagolható, a sikeresség egy másik dimenzióját adják meg, amellyel a jelen tanulmányban nem foglalkozom.

²⁸ Az interjúalany egy települési önkormányzat kisebbségi referense.

A sikeressé válás feltételei az interjúalanyok szerint

Mielőtt levonnánk a végső konklúziókat arra vonatkozóan, hogy a vizsgálatba került interjúalanyok életében mi vezethetett a sikerességhez, fontosnak megismerni az alanyok által elképzelt kitörési lehetőségekkel. Szinte az összes interjúalany egyetértett azzal az állítással, hogy megvan a kitörés lehetősége a romák számára. A különbségek a „hogyan?”-ban mutatkoztak meg. A leggyakrabban emlegetett tényezők gyakorisági sorrendben az alábbiak voltak: intézményektől, szervezetektől származó segítség; akaraterő/kitartás/elhatározás; családi háttér; tanulás.

Ha az interjúalanyok által megadott tényezőket aszerint csoportosítjuk, hogy az egyéntől függőek-e (pl. akaraterő, tanulás, jó magatartás), illetve hogy külső tényezők-e (pl. család, intézmények, szervezetek segítsége), akkor azt láthatjuk, hogy az interjúalanyok közel 2/3-a teszi első helyre az egyéntől függő, azaz belső tényezőket, míg második helyen 4/5-ük a külső tényezőket említi. Ezek alapján a belső és a külső tényezők meglétét is fontosnak ítélik, de elsősorban az önmaguktól függőeket emelik ki prioritásként.²⁹

Következtetések

A tanulmányban egy adott területegységen élő sikeres cigányok kiemelkedésében szerepet játszó tényezőket vizsgáltam. Összességében megállapítható, hogy elsődleges a családi légkör szerepe. A családi légkör alapvetően befolyásolta a következő generáció sorsát: a többségi társadalom felé integrált környezet, az ösztökélő szülők, a minimális anyagiak megléte nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy a sikeressé válás kiinduló feltételei meglegyenek.

A kiinduló feltételek megléte esetén az iskola szerepét kell kihangsúlyozni az életpálya későbbi szakaszában. A tanítók, tanárok többsége a megkülönböztetés, hátráltatás helyett inkább a cigány fiatalok pályáját segítették, és támogatták diákjaik előmenetelét. A minimális családi erőforrás az iskolai évek során további erőforrásokkal egészült ki: tanulmányi támogatásokkal, segítségekkel, amelyek sokféle formában érkezhettek, sokféle szervezetettől, személytől. Mindenesetre rendkívüli fontosságú volt, hogy ezeket a támogatásokat megkapták az interjúalanyok, hiszen nagyot lendített életükön, pályájukon.

Mindezekon felül alapvetően szükséges volt az is, hogy az interjúalanyok felismerjék: a jövőjük szempontjából elengedhetetlen a továbbtanulás, az iskolai teljesítmény. Ez a felismerés adhatta meg azt az akaraterőt, azt a kitartást, amely

²⁹ Természetesen a belső tényezők erősebb hangsúlyozása torzításból is fakadhat, hiszen a saját siker értékelésekor önmagunk szerepét esetleg felnagyíthatjuk.

kiemelkedésükhöz vezetett. Természetesen a felismerés sokszor a családi, környezeti intelmekből származott.

Mindent egybevetve tehát részben beigazolódtak a hipotéziseim, azaz a család tényleg rendkívüli fontossággal bír a kiemelkedés során, azzal kiegészítve, hogy ez a kiinduló feltétel is egyben. A személyiség jelentősége is a hipotéziseimet támasztotta alá, bár talán kisebb mértékben kell figyelembe vennünk, mint ahogyan azt kezdetben feltételeztem. Ellenben a településtípus, a nem, illetve az, hogy melyik cigány népcsoporthoz tartozik az illető, nem játszott igazán szerepet.

Ezen végső következtetések csak egy nem reprezentatív módon vett, kis mintán lefolytatott kutatás eredményei, így további vizsgálódás tudná csak megerősíteni, megcáfolni vagy pontosítani az itt leírtakat. Célszerű lenne az ország más, messzebb fekvő településeire is kiterjeszteni a kutatást, ezáltal egzakt képet kaphatnánk a területi meghatározottság szerepéről. Elgondolkodtató továbbá, hogy ha későbbi kutatásainkat az ugyanazon területegységben élő, de nem sikeres cigányok vizsgálataival folytatnánk, mennyiben tudnánk eltérő eredményeket kimutatni. Egy ilyen „kontrollcsoport” ugyanis megmutathatná, hogy ugyanazon kondíciók mellett miben volt más a sikeres és a nem sikeres romák életútja. Hasonlóképpen érdemes lenne keresni a választ arra a kérdésre is, hogy miben tér el, és miben hasonlít egymásra egy roma és egy nem roma kitörési élettörténete.

Végül pedig nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a jelenség feltárásakor eddig kevésbé vették figyelembe a kulturális tényezők szerepét. E tényező hatásának megismerése friss szemléletet hozhatna, és további értékes információkkal szolgálhatna a sikeres romák vizsgálata során.

Irodalom

A roma felzárkóztatás esztergomi programja. Esztergom, Esztergom Város Önkormányzata, 2009.

Diósi Ágnes: Értelmiségi roma nők I. *Esély*, 1998. 5. sz. 53–59.

Diósi Ágnes: Értelmiségi roma nők II. *Esély*, 1998. 6. sz. 98–102.

Diósi Ágnes: Értelmiségi roma nők III. *Esély*, 1999. 1. sz. 109–112.

Diósi Ágnes: Értelmiségi roma nők IV. *Esély*, 1999. 4. sz. 82–87.

Diósi Ágnes: Értelmiségi roma nők V. *Esély*, 1999. 5. sz. 93–98.

Feischmidt Margit: A boldogulók identitásküzdelsei. *Beszélő*, 2008. 11–12. sz. 96–114.

Gulyás Attila: „Tulajdonképpen két csoport közé szorulva élünk...” (Interjú egy roma egyetemi hallgatónak). *Valóság*, (53. évf.) 2010. 5. sz. 73–81.

Havas Gábor–Kemény István–Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolában.* Budapest, Oktatáskutató Intézet–Új Mandátum Kiadó, 2002.

Juhász Júlia: *Találkoztam boldoguló cigányokkal is.* Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

Szabóné Kármán Judit: Sar si von? A hazai cigány értelmiség helyzete egy nem reprezentatív kutatás tükrében. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 2004. 4. sz. 335–357.

Szále László: *Kitörők*. Budapest, Kornétás Kiadó, 2009.

Székelyi Mária–Csepeli György–Örkény Antal: Ambíciók iskolája (A család, az iskola és a barátok szerepe a sikeres roma életpályák alakulásában). In: Pál Eszter (szerk.) *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. Somlai Péter 60. születésnapjára*. Budapest, Új Mandátum, 2001. 61–74.

Tóth Kinga Dóra: *Sikeres cigányok identitása Angliában és Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2008.

Internetes források: http://portal.ksh.hu/pls/portal/cp.hnt_telep?NN=25131
<http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/fogalmak.html>
http://www.komp.mtaki.hu/tanulmanyok/telepulesek/H_Bajna.doc

Tudatos nyelvi disszimiláció: Jiddis a magyarországi ultra-orthodox zsidó eszmerendszerben

A babyloni fogság óta vándorlásaik során a zsidók általában felvették a környező népek nyelvét. Így alakultak ki az általuk addig beszélt nyelvből és a felvett új nyelvből – nyelvi keveredés, fúzió során – a speciálisan zsidó nyelvek vagy szociolektusok, mint például az arámi, a judeo-görög (*jevani*), a judeo-latin, a judeo-francia (*carfati*), a judeo-arab (*judezmo*), a *ladino* (judeo-spanyol), a 19–20. század fordulóján magyar környezetben a jidlizés, vagy ma Amerikában a *Yinglish* vagy *Yeshivish*. A jiddis is így alakult ki a 10–13. század körül Speier-Worms-Mainz (héber akronímiával: a *Sum*-városok), vagy kicsit keletebbre, Regensburg környékén. A jiddis tehát eredetileg a kortárs helyi német, középfelnémet dialektus zsidó változata volt: ez a középfelnémet dialektus és a zsidók által addig használt nyelvek (a héber-arámi és kora újlatin nyelvek, különösen az ófrancia) fúziója során alakult ki. A többi zsidó nyelvvvel ellentétben a jiddis túlélte a zsidók további vándorlásait, és a zsidók beszélt nyelve maradt később, más nyelvterületeken is. Kelet-Európában, szláv nyelvterületeken a szláv elem is belépett a nyelvi fúzióba, és így alakult ki a jiddis két fő dialektusa: a nyugati és a keleti jiddis. A 15–16. századra Európa jelentős részén a jiddis lett a zsidóság általános beszélt nyelve, és ez a helyzet csak a 19. században, az emancipáció és az asszimiláció hatására kezdett megváltozni.

A 19. század előtti, hagyományos askenázi zsidó társadalomra a diglosszia volt jellemző. A szociolingvisztikai szakirodalom azt a nyelvi helyzetet nevezi diglossziának, amikor egy közösségnek két egymástól funkcionálisan elkülönülő belső nyelve van, gyakran különböző eszmei értékkel. Ez általában abból adódik, hogy a nyelvközösségnek nagy tekintéllyel rendelkező irodalma van a beszélt nyelvvvel nem azonos nyelven, amely irodalom teljes egészében csak egy szűk szellemi elit számára hozzáférhető. Míg a középkori, reneszánsz Európában a helyi nyelvekkel szemben a latin volt ez a tekintélyes nyelv, az askenázi zsidóság esetében a jiddis volt a mindennapi beszélt nyelv, és az úgynevezett *losn kojdes* [szent nyelv] pedig a különleges becsben tartott irodalom nyelve. Maga a *losn kojdes* kifejezés valójában nem egy, hanem két nyelvet takar: a hébert és az arámit – bár a gyakorlati életben nem nagyon tettek közöttük különbséget. Nem

csak a vallási irodalom és a tradicionális szövegközpontú tanulás tárgya és nyelve volt a *losn kojdes*, hanem általában az írásbelisége is. Ráadásul, mint azt már a neve is mutatja, a két nyelv és az irodalom szentnek számított. A *losn kojdes* a vallási szentség mellett a tanultság és a tudományok nyelve és jelképe, egyben státusszimbólum is lett. A jiddis ezzel szemben a szóbeliség, a mindennapi élet nyelve volt. És – ahogy diglosszia-helyzetben jellemző – a beszélt nyelv a társadalom minden rétegében alacsony presztízzsel bírt. A jiddis az askenázi közösségben is hagyományosan a tudatlanság, tanulatlanság jelképe lett, megvetették és lenézték.

A 19. században ez a helyzet megváltozott. Nyugat-Európában a felvilágosodással, az emancipációval és az asszimilációval egy időben nyelvi asszimiláció volt jellemző: a zsidó társadalom minden rétege a jiddis helyett egyre inkább a környezet nyelvét, a németet használta beszélt nyelvként, és ennek hatására német nyelvterületeken a jiddis a század második felére gyakorlatilag kihalt. Kelet-Európában ezzel szemben a jiddis nyelv és kultúra virágzásnak indult, a vallásos és a szekuláris világban egyaránt. A R. Izrael Baal Sem Tov (ca. 1700–1760) által alapított, egyre erősödő haszid mozgalom például egyik fontos célkitűzésének azt tekintette, hogy megszólítsa az egyszerű emberek tömegeit is. Ennek érdekében pedig addig szokatlan – a szent nyelvnek fenntartott – területeken is használták a jiddist: míg korábban az imák nyelve a héber volt, és jiddis fordításokat csupán a szent szövegek pontosabb megértése céljából használtak, a haszidizmus spontán, jiddis imára ösztökölte híveit; saját tanításaikat és tanmeséiket nem csak jiddisül mondták el, hanem jiddisül is jelentették meg stb. A jiddis nyelv használata ezzel egyre több helyzetben és műfajban vált általuk elfogadottá.

Magyarországon pedig – a jiddis nyelv, illetve a zsidó kultúra szempontjából kelet és nyugat határán – különleges helyzet alakult ki a 19. század második felére. Az orthodoxia vezetői közelről láthatták a társadalmi, vallási és nyelvi változásokat Nyugat-Európában és Kelet-Európában egyaránt, és levonták a maguk következtetéseit.¹ A nyugat-európai példát ők úgy értelmezték, hogy a nyelvi asszimilációnak egyértelmű és közvetlen következménye lesz a kulturális és vallási asszimiláció – még az orthodox, vallásos közegben is. Galíciában és Kelet-Európában ezzel szemben továbbra is a jiddis volt a zsidóság beszélt nyelve, miközben a zsidó társadalom jelentős része vallásos maradt, és a haszidizmus is egyre több követőre talált. Ezen fejleményekben egyes magyarországi orthodox rabbik jelentős szerepet tulajdonítottak a beszélt nyelvnek, és ezért minden eszközzel harcba szálltak a jiddis védelméért: a héber és az arámi mellett szinte szent nyelvvé tették azt is, és kötelezővé tették annak megőrzését és ápolását is.

¹ A magyarországi ultra-orthodoxia kialakulásáról részletesebben lásd Nathaniel Katzburg 1964; Max Weinreich 1973: vol. 3: 303–310. Michael K. Silber 1992; Michael K. Silber (szerk.) 1992; Dovid Katz 1997; Jacob Katz 1998; Nathaniel Katzburg 1999; stb.

A vallási reform és az asszimiláció elleni legbefolyásosabb harcos R. Mose Szofer (Schreiber Mózes, 1762–1839) pozsonyi rabbi volt, akit az utókor *posztumusz* könyvének címe alapján leginkább a Hatam Szoferként ismer.² Frankfurt am Mainban született, ahol a hírhedten szigorú R. Pinhas Horowitz (1730–1805) és R. Nathan Adler (1741–1800) tanítványa volt. Amikor Adlernek konfliktusai miatt el kellett hagynia a várost 1781-ben, Hatam Szofer is követte Morvaországba. Egy ideig Prossnitzban (Prostějov) élt, majd 1794-től Dresnitzben (Strážnice), 1798-tól pedig Nagymartonban (Mattersdorf / Mattersburg) volt rabbi. Mindkét helyen harcolva a reform tendenciák és minden változás ellen. Végül 1806-ban kinevezték pozsonyi rabbinak, ahol haláláig, több mint harminc évig szolgált.

Ebben az időben Pozsony volt a legfontosabb zsidó központ Magyarországon. A 18. században R. Mose Harif (Lwuw / Lemberger, 1706–1757) és R. Meir Barbi (Halberstadt, ca. 1725/29–1789) által alapított pozsonyi jesivát a Hatam Szofer tovább bővítette, és a kor legbefolyásosabb jesivájává tette – nem csak Magyarországon, hanem egész Európában. A vallási reform és a modernizáció elleni küzdelem új fellegrárába áramlottak a diákok az egész országból: egyetlen generáción belül nem volt a környéken olyan orthodox rabbi, aki ne tanult volna több-kevesebb ideig a Hatam Szofer jesivájában. Nem csak a diákok áramlottak a Hatam Szoferhez, hanem a környék rabbijai is gyakran fordultak hozzá aktuális kérdéseikkel.³ A Hatam Szofer válaszai, döntvényei és a zsidó törvényekről, zsidó életéről és politikáról megfogalmazott véleménye pedig meghatározó szerepet játszott a későbbi *haredi* [ultra-orthodox, szó szerint '(Isten előtt) reszkető'] zsidóság kialakulásában.

A Hatam Szofer döntései mögött a legfontosabb alapelv az volt, miszerint az embernek „falat kell építenie a törvények köré”. Ez a misnai alapelv⁴ eredetileg arra szolgált, hogy egy-egy törvény félreértését vagy véletlen megszegését elkerülendő, különös szigorral tárgítsák annak értelmét. A Hatam Szofer azonban ezt a falat nem csak egy adott törvény, hanem az egész zsidóság védelmére használta. Úgy gondolta, hogy a fal megerősítésével sikeresen megóvhatja a zsidóságot a külvilág befolyásaitól, a reformtól és a változásoktól. Ennek megfelelően döntvényeiben gyakran ismételt utasítása tiltja az újítást, reformot és változtatást:

Minden újítás tilos a Tóra alapján! Ne újítson az ember, hagyjon mindent úgy, ahogy azt a korábbi rabbik felállították.⁵

Ez alapján a Hatam Szofer elítélte és ellenezte a modernizáció és az asszimiláció minden jelét, még az emancipációs törekvéseket is. Meggyőződése volt, hogy

² Jacob Katz 1998

³ Moshe Küntlicher 1993.

⁴ Misna „Avot” 1:1.

⁵ *Sut Hatam Szofer*, „Even ha-Ezer” 2:29. Lásd még *Sut Hatam Szofer*, „Orah Haim” 28:148, 181, „Jore Dea” 19, etc.

a zsinagógai reformok, a vallási újítások vagy akár olyan apró változások is, mint mondjuk egy név írásmódjának megváltoztatása, idővel lerombolják a falat a zsidóság és a környező világ között.

A nyelvhasználattal kapcsolatos egyik legfontosabb véleményét is erre az elvre alapozta a Hatam Szofer. R. Schwab Löw (1794–1857) pesti rabbi és *bet dinje* [rabbinikus bíróság] szerint helytelenül írta Pest városának nevét egy *getben* [válólevél], amitől az akár érvénytelenné is válhatott; ráadásul a latin orthográfiának megfelelő módon írták a város nevét, ami újítás volt a bevett szokáshoz képest. A Hatam Szofer felháborodott levélben fordult hozzájuk:

Ismét meglepődtem a magukfajta nagy bölcseken. Hiszen miközben az iratban magában [ti. a *getben*] az áll, hogy „Peszt, amelyet Pestnek hívnak”, és a város latin neve, „Pesth”, meg sincs említve – ahogy azt a *Tuv gittin* c. könyv [*Tiv gittin* (Žółkiew, 1814), R. Cvi Hirs Heller (Harif, 1776–1834) válási törvényeket tartalmazó összefoglaló műve] is írja, ld. ott – miért kell maguknak, nagytiszteletű rabbiknak a tanúk aláírásánál a *get* végén azt írniuk, hogy „aláírva, stb. Pesth szent községében”? Még a végén azt gondolják, hogy más városról van szó, és ott írták alá a bet din előtt, pedig [a szövegben] fentebb az áll, hogy „Peszten” írták alá.

Én magam pedig egyáltalán nem értem, miért kell maguknak a város latin nevét használni az aláíráshoz még a civil szerződéseken vagy a *heksereken* [kórságot bizonyító pecsét] sem, ami apáinknak és a korábbi rabbiknak eszébe sem jutott tiszteletreméltó személyük előtt. Véleményem szerint a korábbi generációk tagjai is tökéletesen tudtak a nem-zsidókkal a nem-zsidó nyelven beszélni, azonban szándékosan megrontották a nyelveket a tizen-nyolc szigorító intézkedést követve, amelyeket a jeruzsálemi Talmud ír le a „Sabbat” traktátus első fejezetében, a bécsi kiadás szerint a 6. lap első oldalán – „és a nyelveket...”, ld. ott –, de erről nem beszélünk hosszasan, nagy bűneink miatt.⁶

A latin használata ellen nem csak azért emelt szót a Hatam Szofer, mert az eltért a megszokottól és hagyományostól, hanem azért is, mert a rabbik nem-zsidó nyelvet használtak az adott rituális kontextusban. A Hatam Szofer által hivatkozott jeruzsálemi talmudi történet szerint az első században Babylóniában Sammaj hírhedten szigorú diákjai tizennyolc szigorító intézkedést vezettek be, hogy megóvják a zsidókat az asszimilációtól. Így többek között eltiltották őket a nem-zsidó nőktől, sajttól, bortól, ruháktól, kenyértől, olajtól és nyelvektől is.⁷ A zsidó hagyományban Hillel és Sammaj örökös vitái a talmudi idők óta az engedékeny és

⁶ *Sut Hatam Szofer*, „Even ha-Ezer” 2:11.

⁷ Jeruzsálemi Talmud, „Sabbat” 9b.

a szigorú álláspont vitájának paradigmái. Hagyományosan a *halakha* [zsidó jog] Hillel álláspontját követi. A Hatam Szofer itt tehát szokatlan módon egy egyébként érdektelen intézkedést emel törvénnyé, és ráadásul a Jeruzsálemi Talmudot más halakhikus és rabbinikus forrásokkal egyenértékűként kezeli – ami szintén a hagyomány egyfajta megújítása.

Azáltal, hogy a Hatam Szofer általános érvényű szabályként kezeli a Jeruzsálemi Talmud ezen történetét, ellentmondásba került a történelmi valósággal – hiszen a rabbik, akiknek felháborodott levelét címezte, saját közössége, saját maga és az askenázi zsidóság egésze is évszázadokon keresztül egy eredetileg nem-zsidó nyelvet használtak mindennapi beszélt nyelvként. Ezt az ellentmondást ő úgy oldja föl, hogy azt állítja, a korábbi generációk rabbijai felvehették volna a helyi nem-zsidó nyelvet (ti. a németet), ha akarták volna, de nem akarták, hanem – a Sammaj diákjai által bevezetett tilalmak miatt – azt inkább szándékosan megváltoztatták, és zsidó nyelvet csináltak belőle (ti. a jiddist). Ezzel a logikai csavarral a Hatam Szofer gyakorlatilag épp a jiddis használatát alkalmazta bizonyítékként arra, hogy a nem-zsidó nyelvek használatának tilalma mindig is érvényben volt a zsidó társadalomban.

Mint annak idején Sammaj diákjai, a Hatam Szofer is tartott attól, hogy a nem-zsidó nyelvek ismerete és széles körű használata rést üthet a nem-zsidó kultúra számára azon a bizonyos falon. Szerinte ha a rabbik és a szellemi elit nem-zsidó nyelvet használnak, különösen vallási kontextusban, azzal rossz példát mutatnak a közösségnek, és legitimizálják azt. Ezért fordult felháborodott levéllel a pesti bet dinhez. A nem-zsidó nyelvek használatát tehát kifejezetten azért tiltotta, hogy hátráltassa a nyelvi és kulturális asszimilációt. Ezzel a tiltással párhuzamosan pedig egyenesen támogatta a zsidó nyelvek használatát azáltal, hogy a zsidó nyelvek kialakulását történelmi precedensként állította be. A nyelvhasználat szerint fontos eleme annak a falnak, amely a zsidóságot az asszimilációtól és az akkulturációtól hivatott megóvni. A nyelvi asszimilációval kapcsolatos véleményét ennek megfelelően munkássága során más alkalommal is hangoztatta.

Amikor például az ideális rabbi képességeiről értekezett, azt hangsúlyozta, hogy zsidó közösség ne alkalmazzon olyan személyt, aki nem-zsidó nyelveket használ, mert szerinte az egyenértékű eretnek könyvek olvasásával és írásával, és így áttételesen a bálványimádással is:

A községeitek, vagy más hasonló község bölcsei közül legyen, és rabbinak neveztessek, aki Isten útján vezet Isten népét, és ne legyen – Isten ments – azok közül való, akik eretnek könyveket írnak, a rabbinikus hagyományokon kívül álló könyveket olvasnak, vagy nem-zsidó nyelvet használnak, mert az

ilyenek szájából tilos Tórát tanulni, olyannak számítanak ugyanis, mint aki idegen tüzet állít az Örökkévaló Szentélyébe.⁸

Végrendeletében – amely egyfajta erkölcsi útmutató az eljövendő generációknak, és amely számos alkalommal jelent meg héberül és jiddisül is⁹ – szintén foglalkozik a nyelvi asszimiláció kérdésével. Az ott található rendelkezése, hogy követői ne változtassák meg nevüket, nyelvüket és öltözetüket a nem-zsidó szokáshoz hasonlóra, egyik legbefolyásosabb és leggyakrabban idézett tanítása lett:

Óvakodjatok attól, hogy megváltoztassátok neveteket, nyelveteket, öltözeteket a nem-zsidó szokáshoz hasonlóra, Isten ments!¹⁰

Bár a fenti idézetek alapján egyértelmű a Hatam Szofer véleménye a nyelvhasználatról és a nyelvi asszimilációról, ő maga soha nem említette a nem-zsidó nyelvek használatát vitathatatlan törvényként, és nem beszélt soha kifejezetten a jiddisről sem. Ezen rendelkezéseit tehát lehet úgy értelmezni, hogy azok a héberre, az arámira, a jiddisre vonatkozzanak, vagy bármi más zsidók által használt nyelvre, amíg az különbözik a helyi beszélt nyelvtől. Tanításának a lényege tehát az, hogy mindenképpen kifejezetten zsidó nyelvet kell használni beszélt nyelvként is, és a történelem során mindig is létezett ilyen nyelv.

Életrajzát és korának körülményeit nézve a Hatam Szofer ennél nem is fogalmazhatott volna pontosabban. Amikor ő született, Frankfurtban már valószínűleg nem jiddis volt a zsidóság beszélt nyelve, és ő maga is biztosan tudott németül kisgyermekkorától. Még ha szigorúan vallásos közegben nőtt is fel, amelyet kevésbé érintett a nyelvi asszimiláció, és ha saját maga külön erőfeszítéseket tett is arra vonatkozóan, hogy a német nyelv ne legyen hatással saját beszélt nyelvére, az már szinte biztosan nem jiddis, hanem legjobb esetben is judeo-német volt. Ahogy keletebbre költözött, úgy az általa beszélt nyelv minden bizonnyal egyre jobban németnek, vagy legalábbis németesnek tűnt – Morvaországban és Pozsonyban ugyanis a nyelvi asszimiláció még nem volt olyan előrehaladott akkoriban, mint Frankfurtban. Az ottani zsidóság számára tehát egyértelmű lehetett a különbség a rabbi által beszélt nyelv és saját nyelvük között. És a Hatam Szofer által beszélt nyelv különösen németes lehetett a kelet-magyarországi területekről érkező – eleve más, a némettől távolabb álló jiddis dialektust beszélő – diákjai számára.

Mivel a fenti idézetek egyike sem tartalmaz konkrét utasítást a nyelvhasználattal kapcsolatosan, a Hatam Szofer követői különféle módon viszonyulhattak

⁸ *Sut Hatam Szofer*, „Hosen Mispas” 197.

⁹ A végrendelet különféle kiadásainak bibliográfiájához l. Meir Hildesheimer 2001.

¹⁰ Akiva Jozsef Schlesinger: *Szefer lev ha-ivri*, 2 vols. Schlesinger, Jeruzsálem, 1990, vol. 1: 62-71..

mesterük tanításához.¹¹ Diákjainak egy része – többek között saját fia és utóda a pozsonyi rabbiszéken, R. Abraham Samuel Benjamin Szofer (a Ketav Szofer, 1815–1871) – így könnyen elsiklott a mester tanításainak ezen aspektusa fölött. Az ő értelmezésükben ezek a szöveghelyek nem kifejezetten a jiddisre vonatkoznak, és ennek megfelelően engedélyezték az éppen aktuális zsidók által beszélt nyelv használatát még a zsinagógában is, és így elnézték, hogy idővel közösségeikben is egyre inkább a judeo-német, a német vagy akár a magyar lett a beszélt nyelv.

A Hatam Szofer híveinek másik része – és közülük is elsősorban R. Hillel Lichtenstein és R. Akiva Joszef Schlesinger – számára azonban egyértelmű volt, hogy ezek a szöveghelyek kifejezetten a jiddisre vonatkoznak. Ők szó szerint értelmezték a fenti idézeteket, és ennek megfelelően nagy hangsúlyt helyeztek a nyelvi asszimiláció kérdésére, és különös szigorral, a legszélsőségesebb módon próbálták a Hatam Szofer ezen döntvényeit érvényre juttatni. Ez utóbbi olvasatban a Hatam Szofer volt az első rabbi, aki vallásos, ideológiai háttérrel biztosított a jiddis használatára és megőrzésére.

R. Hillel Lichtenstein (1815–1891) Vágvecsén (Veča, Szlovákia) született.¹² A Hatam Szofer jesivájában tanult Pozsonyban, majd Galántán, Margittán, Kolozsvárott, Szikszón és végül 1867-től haláláig Kolomeában (Kolomyja / Kolomiya) volt rabbi. Hírhedten szigorú rabbi volt, rendszeresen került konfliktusba is véleménye miatt. Beszédeiben és írásaiban teljes odaadással küzdött az asszimiláció és a reform minden jele, valamint az ezt elfogadó, elnéző, elfogadó orthodox rabbik ellen. Ezért például vehemensen támadta a zsinagógai építészeti reformokat, így például a *bima* [tóraolvasáshoz használt emelvény] áthelyezését, az alacsonyabb *mehica* [válaszfal a zsinagógában a női és a férfi rész között] állítását, vagy a zsinagógai kórus bevezetését. Sőt tiltotta az ilyen újításokat elfogadó zsinagógában imádkozó *sakterek* [rituális vágó] által vágott hús fogyasztását, *szoferok* [írnok] által írt Tóra-tekerces, *tfilin* [imaszíj] és *mezüze* használatát, vagy az ilyen rabbik döntéseinek elfogadását is.

Hillel Lichtensteinnek érdemi szerepe volt a híres 1865-ös nagymihályi rabbi-gyűlés megszervezésében, és az ott elfogadott *Pszak bet din* [Bíróági döntés] megfogalmazásában, majd későbbi terjesztésében.¹³ A nagymihályi rabbi-gyűlés által elfogadott tíz pont fontos stádium volt a magyar zsidóság szakadásához vezető úton. Ezek közül az első és legfontosabb pont a nem-zsidó nyelvek hasz-

¹¹ A Hatam Szofer ezen intézkedésének különféle értelmezéseiről lásd pl. Michael K. Silber 1987; uő 1992; Jacob Katz 1998.

¹² Életéről és munkásságáról lásd a tanítványai és követői által írt műveket, pl. Cvi Hirsch Heller: *Szefer bet Hillel*. Bleier & Kohn, Munkács, 1890; Haim Jakob Lichtenstein: *Toldot ve-zikhront*. Meir Leib Hirsch, Szatmárnémeti, 1931. Lásd még Yitshak Yosef Cohen 1989: 142–143; Jacob Katz 1998: 56–69.

¹³ Nathaniel Katzburg 1980; Jacob Katz: 1998: 77–85.

nálatát tiltja. A Hatam Szofer tanításain túlmenően azt is megtiltja, hogy vallásos zsidók olyan zsinagógában imádkozzanak, ahol nem-zsidó nyelven hangzik a prédikáció, vagy akár csak betegyék a lábukat oda:

Tilos zsinagógai beszédet tartani a népek nyelvén, és tilos a népek nyelvén mondott beszédet hallgatni, ennek következtében minden zsidó, aki azt hallja, hogy a rabbi, vagy bárki más nem-zsidó nyelven mond beszédet, köteles elhagyni a zsinagógát és kimenni. A szónoknak a zsidó nyelven kell prédikálnia, amelyet ebben az országban a kóser zsidók beszélnek.¹⁴

Ismét érdekes megvizsgálni a nyelvi helyzetet, amelyben Hillel Lichtenstein ezt a törvényt megfogalmazta és orthodox kollégáival elfogadtatta. Az 1860-as években már a német volt a zsidóság elterjedt beszélt nyelve a Felvidék legnagyobb részén, de Pozsonyban és a többi nagyobb városban mindenképp. A zsidó társadalom alacsonyabb, tanulatlan rétegei mutattak egyedül némi nyelvi konzervativizmust, visszamaradottságot. De ők sem jiddisül beszéltek már, bár akkor még inkább a judeo-német volt elterjedt a körükben, és nem a német. Az ő számukra a budai Egyetemi Nyomda és a pozsonyi héber nyomdák tucatszám adtak ki apró judeo-német lektűröket a 19. század második felében. Ahogy a Hatam Szofer egy generációval korábban – talán ösztönösen követve mestere példáját –, Hillel Lichtenstein is egyre keletebbre költözött élete során: Pozsonyból Szikszóra, majd végül Galíciába. Így menekült ő maga a nyugat felől terjedő modernizáció és a nyelvi asszimiláció elől. Csak ilyen háttérrel, és csak Nagymihályon vagy annak környékén lehetett ilyen döntést hozni és azt keresztülvinni.

Hillel Lichtenstein beszédeiben és rabbinikus döntvényeiben is többször tiltotta egyértelműen és szélsőségesen a nem-zsidó nyelvek, és kifejezetten a német nyelv használatát. Egyik levelében például a már említett Ketav Szofert támadja, a Hatam Szofer fiát és örökösét a pozsonyi rabbiszekben, mert zsinagógájában németül hangzottak el a beszédek.¹⁵ Ebben a levélben a Hatam Szofer fentebb idézett döntéseire hivatkozva Hillel Lichtenstein azt mondja, hogy még akkor sem beszélhet a rabbi németül, ha a közösség nagy része nem érti meg a beszédet jiddisül. Azzal érvel, hogy ha a rabbi németül beszél, a hívek azt gondolhatják, hogy a német nyelv önmagában hitelt érdemel, és így mindenkinek hihetnek, aki németül beszél, és könnyen tévútra jutnak.

Lichtenstein veje, R. Akiva Joszef Schlesinger (1837–1922) hasonlóan szélsőséges álláspontot képviselt a nyelvi asszimilációval kapcsolatosan.¹⁶ Schlesinger Pozsonyban született, és ő is a Hatam Szofer jesivájában tanult, de már a Ketav

¹⁴ Az idézet fordítása a következő facsimile kép alapján készült: Jacob Katz 1995: 94.

¹⁵ *Tesuvot bet Hillel*. Szerk. Haim Jakob Lichtenstein, Schwartz, Szatmárnémeti, 1908, no. 39.

¹⁶ Michael K. Silber részletes kutatásokat végzett Akiva Joszef Schlesingerről. Lásd pl. Michael K. Silber 1994: uő: 2003.

Szofer vezetése alatt. Egy ideig a szekuláris kultúra hatása alá került Nikolsburgban, de hamarosan visszafordult, és onnantól fogva minden addiginál erőteljesebben ellenezte a szekuláris élettel és kultúrával való kapcsolatot. Műveiben tiltotta a nem-zsidó tudományokkal való foglalkozást, a nem-zsidó nyelvek használatát és a vallási hagyomány megváltoztatását. Miután elvette Hillel Lichtenstein lányát, egy ideig Szikszón élt. 1870-ben kivándorolt a Szentföldre, ahol vallásos zsidó közösséget akart alapítani, és idővel a modern vallásos cionizmus egyik hőse lett.

Schlesinger 1863-ban jelentette meg *Naar ivri* [*Héber iffú*, illetve akrosztichonként olvasva: *Az iffú Akiva Jozsef, R. Jehiel fia*] című művét,¹⁷ mely a Hatam Szofer fentebb említett végrendeletének jiddis fordítását tartalmazza, és azt magyarázza. Egy évvel később *Lev ha-ivri* [*Héber szív*, illetve akrosztichonként olvasva: *Akiva Jozsefnek, R. Jehiel fiának szíve*] címen héber tudományos kommentárral jelentette meg ugyanezt a végrendeletet,¹⁸ bőséges bibliai és rabbinikus forrást és magyarázatot is szolgáltatva a döntésekhez. Ezekkel a forrásokkal történelmi és halakhikus kontextusba helyezte a Hatam Szofer szavait, és kötelező érvényűnek tüntette azokat fel. Érvélése során a jiddist a héberrel és az arámival egyenrangúnak nevezte:

Így tehát teljesen egyértelmű, hogy Mesterünk mit parancsol itt: óvakodnunk kell attól, hogy megváltoztassuk nyelvünket, mert a zsidó nyelvre ugyanaz a törvény vonatkozik, mint a szent nyelvre, ahogy azt megírja a *Maajan ganim* című könyv, és ahogy azt hallottam és láttam a szent Ari [R. Jichak Luria, 16. század] nevében, emléke legyen áldott, aki nem beszélt profán dolgokat szombaton, és a mi nyelvünkön beszélt és tanított erkölcsi tanításokat és Tórát, és azt mondta, hogy „a nyelv, amelyben megegyeztek a zsidók, és amely közös nyelvük, szentséggel bír, és a szent nyelv törvényei vonatkoznak rá”.¹⁹

1866-ban Schlesinger jiddis folyóiratot alapított *Amud ha-jiro* [*Amud ha-jira, Az Isten-félelem pillére*] címen, amelynek ő maga volt a főszerkesztője, szerzője és kiadója is.²⁰ Ez volt az első jiddis újság Magyarországon – mégsem említi a magyar jiddis sajtóval foglalkozó szakirodalom. A folyóirat egy éven át jelent meg, 1876 tavaszáig, összesen 12 számmal; az első hetet Kassán, a többi Ung-

¹⁷ Della Torre, Bécs, 1863.

¹⁸ Carl Jäger, Ungvár, 1864.

¹⁹ Akiva Joseph Schlesinger: *Sefer lev ha-ivri*, 2 vols. Schlesinger, Jeruzsálem, 1990, vol. 1: 65.

²⁰ A leírás az első olyan teljes példán alapján készült, amely nyilvános gyűjteményben is megtalálható, a Chabad-Lubavitch könyvtárban Crown Heights-ban, Brooklynban. Nemrégiben a Jewish National and University Library in Jerusalem gyűjteményébe is bekerült egy példány (R 8° 37 A 1820).

váron adta ki Schlesinger. A folyóiratnak héber melléklete is volt, *Amud ha-tora* [*A Tóra pillére*] címen, amely az aktuális hetiszakaszokkal kapcsolatos cikkeket tartalmazott. Schlesinger vezércikkein és egyéb írásain kívül az *Amud ha-jiro* a mindennapi élettel kapcsolatos ügyekre koncentrált, és főképp hirdetményeket, hirdetéseket, levelezői beszámolókat tartalmazott. Ebből a szempontból az újság egyik célja az volt, hogy vallásos, orthodox, és nem utolsósorban jiddis alternatívát nyújtson a kor népszerű német zsidó lapjaival szemben, mint például a *Ben Chananja* Magyarországon, a *Die Neuzeit* Ausztriában vagy az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* Németországban, amelyek mind az asszimilációt propagálták. Schlesinger újsága így nem csak magyar kontextusban érdekes, hanem a jiddis és általában a zsidó sajtó, sőt a szociolingvisztika szempontjából is: rabbi írta és adta ki, kifejezetten orthodox szempontból számol be a napi eseményekről, jiddisül és a jiddisért íródott, és tovább bővítette azon területek számát, ahol a jiddis is elfogadott írott nyelv.

Az *Amud ha-jiro* első számában Schlesinger szükségét érezte annak, hogy megmagyarázza, miért ezen a nyelven írja az újságot: a Hatam Szofer végrendeletére hivatkozva nem akart németül írni, még héber karaktereket használva sem. Ennek megfelelően megígéri, hogy csak jiddist fog használni. Szinte minden számban felsorolta a feltételeket, hogy a levelezők mikor küldhetnek beszámolókat az újságba, mikor számítanak hiteles tudósítónak: hithű zsidónak kell lenniük, és többek között ők maguk nem használhatnak nem-zsidó nyelveket, nem olvashatnak nem-zsidó könyveket.

Az újságnak rendszeresen voltak mellékletei, mint például a nagymihályi rabbigyűlés határozata héberül és jiddis fordítással.²¹ Egyik jiddis könyvét is a folyóirat folytatásos mellékletek jelentette meg Schlesinger, *El ha-adorim ha-sejni* [*Második felhívás a nyájakhoz*] címen. A könyv előzménye, *El ha-adorim* [*A nyájakhoz*], 1863-ban jelent meg Pozsonyban, a szerző nevének említése nélkül²² és a Hatam Szofer legszigorúbb diákjainak egyfajta kiáltványa. Ez a második kötet is felszólítja a hithű zsidókat, hogy álljanak ellen a kor csábításainak. A könyv első fele jelent csak meg az újság mellékleteként (és ahogy az újság maga, az is eleinte Kassán, majd Ungváron), a többi részét Lembergben (Lviv / Lwów) nyomtatták ki 1869-ben, külön címlappal, amelyen Schlesinger arra kéri az olvasókat, hogy kötéssék egybe a korábbi részekkel – a könyv így bibliográfiai kuriózumnak is számít: egyetlen kötete három különböző városban lett ki-nyomtatva.

A könyv nyelvészeti szempontból is különleges. Egyrészt Schlesinger tudatos nyelvhasználata és explicit nyelvpolitikája szociolingvisztikailag teszi érdekessé. Másrészt ahogy egyre keletebbre költözött Schlesinger maga, és így az egyes

²¹ A 9. számban (*kiszlev*, 1866).

²² Sieber's Erben, Pozsony, 1863.

fejezetek kiadási helye is egyre keletebbre került, úgy a könyv nyelve is változott a judeo-némettől a nyugati jiddisen át a keleti jiddisig.²³ Schlesinger eredetileg szó szerint követte a Hatam Szofer végrendeletét, és saját anyanyelvét használta: a Pozsonyban akkortájt elterjedt judeo-németet. A német kultúra, a modernizáció és az asszimiláció által kevésbé érintett kisebb városokba, és különösen keletebbre költözve azonban szembesülnie kellett azzal, hogy az általa beszélt nyelv sokkal inkább hasonlít a németre, mint új környezetének beszélt nyelve. Mivel ő a Hatam Szofer végrendeletét egyértelműen a jiddisre értette, így tudatosan erősítenie kellett saját nyelvének jiddis jellegét. Akiva Joszef Schlesinger tehát saját példájával és komoly nyelvi ideológiával propagálta a nyelvi disszimilációt kortársai körében.

A Hatam Szofer tekintélye, illetve Hillel Lichtenstein és Akiva Joszef Schlesinger erőfeszítései jelentős szerepet játszottak abban, hogy Magyarország területén az ultra-orthodox rabbik és közösségeik megpróbálták visszaszorítani vagy esetleg visszafordítani a nyelvi asszimilációt. Míg a zsidó diaszpórában a történelem során a nyelvet soha nem tekintették a zsidó hagyomány fontos elemének, a 19. század második felében Magyarországon fontos üggyé vált. Lichtensteint és Schlesingert több befolyásos rabbi is követte, akik vallási kötelességnek nyilvánították a jiddis nyelv megőrzését.²⁴ Ilyen volt többek között az ungvári R. Slomo Ganzfried (1804–1886), többek között a népszerű *Kicur sulhan arukh* [*Rövidített Sulhan arukh*, 1864] című művében, amely különféle fordításokban és adaptációkban az askenázi orthodox zsidók körében a legelterjedtebb halakhikus kézikönyv lett, vagy a paksi születésű galántai rabbi, R. Joszef-Cvi Duschinsky (1868–1948) is.

Munkásságuk eredményeképpen Nyugat-Magyarország bizonyos közösségeiben, különösen a Hatam Szofer buzgó követői körében, sikerült ideig-óráig megállítani a nyelvi asszimilációt. Egyes rabbik és szellemi vezetők a Hatam Szofer végrendeletét arra a nyelvállapotrak alkalmazták, amelyet ők és közösségeik beszéltek, és ennek megőrzését szorgalmazták. Egyik legismertebb példa erre R. Juda Krausz (Juda ha-Kohen Krauss, 1858–1939), lakompaki (Lackenback) rabbi, aki szinte tökéletes németiséggel írt, de a Hatam Szofer végrendeletére hivatkozva héber betűkkel nyomtatta ki műveit. És így fordulhatott elő az, hogy évtizedekkel azután, hogy Bécs és Prága könyvnyomdáiból eltűntek a jiddis és a judeo-német könyvek és újságok, Budán, Pesten, Pakson és Vácott továbbra is nyomtattak ilyeneket, még a 20. század elején is.

Kelet-Magyarországon még ennél is nagyobb hatása volt a Hatam Szofer és tanítványai nyelvi asszimilációval kapcsolatos tanításainak. A zsidó lakosság itt *ab ovo* kevésbé volt nyitott a nyelvi asszimiláció iránt. Egyrészt az itt elterjedt

²³ Dovid Katz 1997.

²⁴ Samuel Hiley 1991.

jiddis dialektus nyelvileg távolabb állt a némettől, másrészt ezek a közösségek kulturálisan is inkább Galícia felé orientálódtak, mint Ausztria vagy Németország felé. Ezeken a területeken alakultak ki az ultra-orthodoxia és a haszidizmus fellegvárai Magyarországon, és az itt élők számára a Hatam Szofer tilalma egyértelműen a jiddisre vonatkozott. A jiddis használata tehát szimbolikussá vált. A jiddis nyelvhez való ragaszkodás azóta is páratlan a környékről származó ultra-orthodox zsidóság körében.

A jiddis nyelv (néhány szekuláris kivételtől eltekintve) ma gyakorlatilag csak haszid, ultra-orthodox közösségekben maradt meg mint élő, mindennapi nyelv, és ezek között is elsősorban a magyar származású közösségekben. Jeruzsálemben a Mea Searim negyedben, Bnei Brakban, Montrealban, Brooklyn Williamsburgh és Boro Park negyedeiben, a londoni Stamford Hillen, Antwerpenben stb. Itt az utcákon sétálva sajátos Magyarország-térkép rajzolódik ki szemünk előtt. Magyar helységneveket olvashatunk zsinagógák, éttermek, iskolák, iskolabuszok feliratain: *Celem* (ti. Németkeresztúr / Deutschkreuz), *Erloj* (ti. Eger), *Huszt*, *Kalev* (ti. Nagykálló), *Klojznborg* (ti. Kolozsvár / Cluj), *Krole* (ti. Nagykaroly / Carei), *Minkacs* (ti. Munkács / Mukacseve), *Miskolc*, *Puppa* (ti. Pápa), *Szatmer* (ti. Szatmárnémeti / Satu Mare), *Sziget* (ti. Máramarossziget / Sighetu Marmației), *Tas* (ti. Nyírtass), *Uhel/lhel* (ti. Sátoraljaújhely), *Visheve* (ti. Felsővisó / Vișeu de Sus) stb.

Ezen közösségek tagjai közül a túlélők egy része nem is tért haza a vészidőszak után, másik része pedig, miután felmérte a veszteségeket, rögtön távozott, vagy 1948-ban, de legkésőbb 1956-ban elhagyta Magyarországot. Jellemzően olyan helyre mentek, ahol már volt haszid zsidó közösség, és így érkeztek tömegével Amerikába, Izraelbe, Nyugat-Európába. A közösségek új központja a rebbék háza volt, ahol idővel jesivát, iskolát és egyéb intézményeket is alapítottak. Így alakultak ki az új magyar haszid közösségek, és így születhetett meg az új magyar haszid földrajz is ezeken a helyeken. Ezek a közösségek ráadásul a szigorú szabályok, a zártság, a közösségen belüli házasságok gyakorisága miatt a mai napig magyar jiddist beszélnek.

A legjelentősebb magyar haszid közösség (számban és befolyásban egyaránt) a szatmár haszid közösség. Első amerikai jesivájuk, a Yeshiva Torah Vodaath az 1920-as években alakult meg Williamsburghban, és a vészidőszak után a túlélők sokan ide menekültek. R. Joel Teitelbaum (1887–1979), a szatmár rebbe 1946-ban telepedett itt le, és hamarosan elkezdte építeni azt az infrastruktúrát, amelynek eredményeképpen mára Williamsburgh lett a szatmár zsidóság központja. Idővel Amerikában máshol is alakultak jelentős szatmár haszid közösségek, Európában pedig Antwerpen, London és Manchester lett az új otthonuk. A 70-es években saját falut is alapítottak New York közelében Kiryas Yoel néven (Monroe, New York), és itt temették el 1979-ben R. Joel Teitelbaumot. A szatmár haszidok főképp az ő szélsőséges és harcias anticionista és reformellenes politikája miatt

váltak ismertté. R. Joel Teitelbaum utódja unokaöccse, a korábbi szigeti rabbi, R. Mose Teitelbaum (1914–2006) lett.

Ezekben a ma is jiddisül beszélő haszid közösségekben rabbik generációi harcoltak, és harcolnak a mai napig a jiddis nyelv megőrzéséért, a nyelvi asszimiláció megakadályozásáért. A Hatam Szoferhez hasonlóan ők is a nyelvi különbséget tartják kultúrájuk egyik fő védőbástyájának. R. Akiva Joszef Schlesinger nyomdokain haladva jiddis folyóiratokat és újságokat adnak ki, mint például az 1955 óta szatmár kézen levő *Der id* [A zsidó], amely ma több mint 25 000 példányban jelenik meg, vagy a 2000-ben alapított *Der blatt* [A lap]. Vallásos jiddis gyerekkönyvek, kazetták, CD-k, erkölcsi és vallási útmutatók, regények, társasjátékok jelennek meg tömegével. Jiddisül beszélnek otthon és az utcán, az iskolákban jiddisül tanítanak, sőt néhol külön jiddis nyelvtanárokat is képeznek, akik aztán külön tantárgyként tanítják a jiddist. Minden tőlük telhetőt megtesznek a jiddis nyelv megőrzéséért. A közösségen belül ellenzik az angol, illetve Izraelben a modern héber használatát – ez számukra egyenlő lenne a világi kultúra befogadásával, annak a bizonyos falnak a lerombolásával.

Kitűnő példa erre egy szatmár körökben népszerű társasjáték, amely Williamsburghban jelent meg, egy bizonyos Simon Farkasch terjesztésében. A játék a *Gazdálkodj okosan*, a *Capituly* és a *Monopoly* sajátos keveréke, *Handl erlakh* [Gazdálkodj erényesen] címen. A játékban szanatórium és börtön helyett édenkert és pokol vannak; a megvásárolható ingatlanok a nagy haszid közösségek világszerte; a vasútállatok helyett rituális tárgyakat árusító boltok, jesivák vannak; a bankon kívül pedig jótékonyossági kassza is működik. A játék során bizonyos mezőkön a játékosok szerencsekártyát, illetve büntető cédulát húznak. Ezeket hétköznapi (főképp vallási és rituális élettel kapcsolatos) események szerepelnek, és azoknak megfelelő büntetések és jutalmak. A két legszigorúbb büntetés azért jár, ha az illető társaival angolul vagy modern héberül beszélt: ezért egyrészt jelentős pénzbírságot kell fizetni, másrészt a játékos a pokolra megy, és néhány körből ki is marad.

Külön érdekesség, hogy ezek a közösségek a magyar jiddis dialektuson kívül magyar identitásukat is megőrizték, sőt sokszor a többedik generáció is megtanult valamennyire magyarul. A közösségek tagjai magyar zsidókként (*ingerise jidn*) definiálják magukat, és különösen nagy hangsúlyt helyeznek a magyar zsidó történelmi és vallási hagyomány megőrzésére. Ezért aztán rendszeresen jelennek meg például a *Der id*-ben cikkek magyar rabbik életéről, munkásságáról, magyar haszid dinasztiai történetéről, illetve legendák a magyar zsidó történelemről és magyar zsidó rabbikról. Ezeknek a cikkeknek egy része később összegyűjtve is megjelent, három kötetben, *Mispokhesz rabonim in Ungarin* [Rabbidinasztiák

Magyarországon] címen,²⁵ amely ott áll sok magyar haszid család könyvespolcán. Gyerekmesék is gyakran tartalmaznak magyar rabbikról szóló legendákat és történeteket. Jellegzetes példa még a magyar identitás megőrzésére egy közkedvelt, ismert zenés purimi paródia is, melynek *Megilaszb Budapest* [*Budapesti tekercs*] a címe. *A blik oif curik* [*Pillantás visszafelé*] pedig, egy jeruzsálemi haszid jiddis színpadi előadás, amely később filmként is forgalomba került,²⁶ egy régi jiddis legendát dolgoz fel Ajzik Tirna rabbiról (Nagyszombati Izsák, 1380/85-ca. 1450) és a zsidók kiűzetéséről Nagyszombatból.

Ebbe a sorba illeszkedik egy másik Williamsburghban népszerű jiddis játék is, amely a haszid történetekben ismert csodálatos rabbinikus utazások után a *Kficesz haderekh* [*Elképesztő utazás*] nevet kapta. A játék során különféle híres zsidó történelmi színhelyeket kell a játékosoknak felkeresniük Európában: rabbik szülőhelyeit, sírhelyeit, jelentős zsidó (haszid) központokat. A játék egyik érdekessége, hogy az egész askenáz világot ábrázoló térkép majd egynegyedét Magyarország teszi ki, és hogy a megnevezett huszonhat városból hét a történelmi Magyarországról van. Így a játékkal játszó gyerekek ma is Budapestet, Nyíregyházát, Nagyváradot (Oradea), Munkácsot vagy éppen Szilágysomlyót (Șimleu Silvaniei) emlegetik, ezekről tanulnak játékuk során.

A 19. századi Magyarországon, a nyugat-európai asszimilációs tendenciák és a galíciai vallásosság között, a beszélt nyelv fontos szerepet kapott az ultra-orthodox eszmerendszerben. A kor szellemi vezetői meg voltak róla győződve, hogy amíg híveik nem a környezet nyelvét, hanem kifejezetten zsidó nyelvet használnak mindennapjaikban, addig kevésbé érinti és befolyásolja őket a nem-zsidó kultúra, a modernizáció és az asszimiláció. A Hatam Szofer és szigorú követői ezért a jiddis nyelv megőrzését, a tudatos nyelvi disszimilációt szorgalmazták tanításaikban és munkáikban. Így lett hirtelen a jiddis, a korábban megvetett, lenézett beszélt nyelv, fontos építőköve annak a képzeletbeli falnak, amely megvédeni hivatott a vallásos zsidóságot a külvilág káros hatásaitól. A tudatos nyelvválasztás, a jiddis nyelv és a kulturális identitás szigorú megőrzése fontos eleme maradt azóta is a magyar haszid világnak.

Irodalom

Cohen, Yitshak Yosef: *Hakhme Transzilvania 1730–1944: Helek a) Prakim betoldot jehude Transzilvania, hakhameha, ve-ha-jecira ha-toranit bah; Helek*

²⁵ Jichak Simon Feder: *Mishpokhes rabonem in Ungarin: Kapitlekh artiklen bashriben in „Der id”*, 3 vols. Beer Jakov, Bnei Brak, 1994–1996.

²⁶ *A blik oyf tsurik: Der zuhn fun kenig fun Ungarin vil zikh megayer zayn, er vendet zikh tsum idishn rov un er hot moyre des tsu makhn. Vos hot vayter pasirt...* CD Rom, Gal Paz, Jeruzsálem, s.d.

- b) *Hakhme Transzilvania ve-hiburehem*. Jeruzsálem, Makhon Jerushalaim, 1989. 142–143.
- Hildesheimer, Meir: Defusze ha-cavaat ha-Hatam Szofer. *Alei Sefer*, 2001. vol. 19. 121–140.
- Hiley, Samuel: Halokhishe asmakhtes far oyfhitn yidish bay frume yidn. In: *Oksforder yidish*, 1991, vol. 2. 171–174.
- Katz, Dovid: Dos „yidishistishe” bukh fun Khsam Soyfers talmid R’Akiva-Yoysef Shlezinger. *Yidishe Kultur*, 1997, vol. 59: 3–4, 33–40.; vol. 59: 5–6, 34–40.
- Katz, Jacob: *Ha-kera se-lo nitaha: Prisat ha-ortodoksizim mi-klal ha-kehilot be-Hungaria u-ve-Germania*. Jeruzsálem, Zalman Shazar, 1995.
- Katz, Jacob: *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth Century Central European Jewry*. Hanover, Brandeis UP, 1998.
- Katz, Jacob: Towards a Biography of the Hatam Sofer. In: *Divine Law in Human Hands: Case Studies in Halakhic Flexibility*. Jerusalem, Magnes, 1998. 403–443.
- Katzburg, Nathaniel: Tmurot pnimiot be-jahadut Hungaria ba-mahacit ha-risona sel ha-mea ha-19. In: *Bar Ilan: Szefer ha-sana le-madae ha-jahadut ve-ha-ruah sel universzitat Bar Ilan*, 1964, vol. 2, 163–177.
- Katzburg, Nathaniel: Pszak bet-din sel Mihalovic 1865. In: Immanuel Etkes (ed.): *Prakim be-toldot ha-hevra ha-jehudit bi-jeme ha-benaim u-va-et ha-hadasa*. Jerusalem, Magnes, 1980. 373–386.
- Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport–Osiris, 1999.
- Künstlicher, Moshe Alexander Zusse: *Ha-Hatam Szofer u-vne doro: Isim bi-tesuvot Hatam Sofer*. Bnei Mose, Bnei Brak, 1993.
- Silber, Michael K.: The Historical Experience of German Jewry and its Impact on the Haskalah and Reform in Hungary. In: Jakob Katz (ed.): *Toward Modernity: The European Jewish Model*. Brunswick, Transaction Books, 1987. 107–157.
- Silber, Michael K.: The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition. In: Jack Wertheimer (ed.): *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*. New York, JTS, 1992. 23–84.
- Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945: Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on His Eightieth Birthday*. Jerusalem, Magnes, 1992.
- Silber, Michael K.: Paame lev ha-ivri be-erec Hagar. *Katedra*, 1994, vol 73. 84–105.
- Silber, Michael K.: Paame lev ha-ivri be-erec Hagar: R. Akiva Jozsef Schlesinger ben ultra-ortodoksia ve-leumiut jehudit be-resitan. In: Avraham Sagi & Dov Schwartz (eds.) *Mea snot cionut datit*, 3 vols. Bar Ilan, Ramat Gan, 2003. vol. 1. 225–254.
- Weinreich, Max: *Geshikhte fun der yidisher shprakh: Bagrifn, faktn, metodn*, 4 vols. New York, YIVO, 1973.

„Mit képzél, Kohn úr, nem otthon van!”

*Többes kötődések és humor
egy budapesti zsinagógai közösségben*

Tanulmányom¹ egy zsinagógai közösség élő humorának tükrében elemzi a magyarországi zsidóságot érintő kulturális-társadalmi adaptációk és asszimilációs folyamatok hatásait. A tanulmány a Bethlen téri zsinagógai közösség viceinek és szituatív humorának segítségével vizsgálja a közösségben „magyar zsidónak”² nevezett identitást, a történelmi változások, tragédiák, traumák, konfliktusok, asszimilációs nyomások és stratégiák változásait, illetve ezek egyszerre, egy időben megjelenő komplexitását. Az elemzett kérdéskörök kapcsán írásom arra is rá kíván mutatni, hogy egy mikroközösség életében több értelmezése létezik az asszimilációs folyamatoknak és az arra adott egyéni és közösségi válaszoknak. A humor a különböző hozzászólásokat és a mögöttük álló identitásokat is megjeleníti, oldva ezáltal az ezekből következő feszültségeket és konfliktusokat is, miközben felvázolja a „magyar zsidóság” helyét a közösség többes kötődéseinek s a különböző kötődések mögött álló „többségek” a magyarországi nem zsidó többség, a judaizmus irányzatai és Izrael állam irányában.

A Bethlen téri zsinagógai közösségben egyik beszélgetőtársam a következő, általa „tipikusnak” jellemzett példaként idézte nekem Karinthy Frigyes a *Jó tanuló felel* című novelláját. A felidézett epizódban a tanár sokáig lapozza az osztálynévsort, miközben az osztály felett „halálos feszültség remeg”. A tanár lassan jut előre a névsorban. Egyszer csak „kettőt lapoz – a K betűnél lehet –, Altmann, aki az év elején Katonára magyarosította a nevét, e percben mélyen megbánta ezt az elhamarkodott lépést.”

¹ A tanulmány a *Párhuzamos értelmezések és modellek – integráció, szegregáció, asszimiláció – a kisebbségkutatásban* című konferencián elhangzott előadásomat összegezi. Előadásom a *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény?* című 2009-ben megjelent könyvem, illetve a könyv megjelenése után is folytatott terepmunkám elemzéseire épül.

² Írásomban az idézőjelben szereplő, dőlt betűvel szedett szavak, mondatok, beszélgetés- és interjúrészletek, viccek a közösségben használt kifejezéseket, belső kategóriáikat fejezik ki. Az idézőjelbe tett, de nem dőlt betűs szavak az értelmezés során felmerült saját meglátásaimat, illetve a szakirodalmi idézeteket jelölik.

Beszélgetőtársam az idézethez ennyit fűzött hozzá: „*Bizony az asszimiláció nem mindig sül el jól.*” A Karinthy-részlet „asszimiláció” értékelésének „könynyed” ironiáját mutatja be számunkra, viszont a hozzáfűzött megjegyzés, miszerint az „*nem mindig sül el jól*”, negatív attitűdöt és az e mögött álló közösségi és személyes tapasztalatokat is érzékeltetheti. Ugyanakkor az idézet a magyar irodalomból hozott (és szó szerint idézett) példával világítja meg beszélgetőtársam véleményét, kifejezve ezzel a nem zsidó többséggel közösen birtokolt nemzeti tudáskészletet és az ehhez kapcsolódó kötődést.

További, a többes kötődések kapcsán felmerült példák hasonlóan a kérdéskör összetettségére világítottak rá. Így többek között Nagy Imre 1923-ban megjelent *A bölcs rabbi tréfái* című kötetéből idézett vicc,³ ami az „asszimiláció visszafordíthatatlan folyamatáról” fogalmazza meg értékelését: „A kávéházban három úr kerül egymás mellé. Beszélgetésük hamar a napi politikára fordul. Hogy tudják, kihez van szerencsájük a másikban, egymás vallása felől érdeklődnek. Én, mondja az egyik, híve vagyok a numerus claususnak. Én elítélem, mondja a másik. Az én apám is elítéli, mondja a harmadik, én azonban híve vagyok.”

A hasonló vicceket a közösségben „aktualitásként”, a „mai helyzetet is tökéletesen leíróként” nevezik meg, ezáltal vonva párhuzamot a viccekben felidézett időszakokkal és a ma is tapasztalható jelenségekkel. Az „asszimiláció” és értékelése ezáltal egy, az elmúlt másfél száz évben olyan „állandó állapotot” jelöl, amelynek dekódolása az azt átélők számára ugyanolyan egyszerű dolog, mint a fent idézett viccben.

Az eddig idézett két példa is rámutatott ugyanakkor, hogy a magyarországi nem zsidó többséggel való együttéléshez és az asszimilációs folyamatokhoz kapcsolódó értékelések és értelmezések komplex jelentésrendszert feltételeznek.

A továbbiakban ezeknek a jelentéseknek bemutatására teszünk kísérletet.

Közép-Európában a legnagyobb lélekszámú zsidó közösség Magyarországon, és ezen belül Budapesten él. Számukat 64 ezer és 118 ezer fő között becsülhetjük meg.⁴ Amennyire problematikus azonban a demográfiai ismérvek alkalmazása a magyarországi zsidóság mai élő valóságtartalmainak megközelítésére, olyan nehéz ennek a közösségnek empirikus elemzése, átfogó bemutatása is, hiszen a holokauszt borzalmai, a kommunizmus évtizedei, a kivándorlások, majd a politikai-társadalmi rendszerváltás után egyaránt érzékelhető zsidó revival-jelenségek és antiszemita megnyilvánulások egyszerre teremtették és formálják ma is a zsidósághoz való kötődések és identitások megélésének sokszínűségét.⁵

Leonard Mars brit antropológus három opciót lát jellemzőnek a posztkommunista Magyarországon a zsidóság identitásválasztási lehetőségeit illetően: az

³ Amelyet a közösségben az 1995-ben, az MTA Judaisztikai Kutatócsoport által írt *Zsidó Budapest* című könyvből (II. kötet 652) ismernek.

⁴ Stark 2002: 119.

⁵ Kovács 2002.

etnikait, a szociokulturálisat és a vallásit.⁶ Mindhárom lehetőség mögött állnak intézmények, közösségek Budapesten, így a körülmények optimálisnak tűnnek a budapesti zsidó kultúra újjáéledésére és folyamatossá válására. Budapest zsidó arculata a nem zsidó társadalom számára is közismert, hiszen a magyar fővárosban élő zsidóság jelentékenyen befolyásolta Budapest művelődés- és társadalomtörténetét.⁷

Tanulmányomban egy budapesti zsinagógai közösség életének tükrében próbálom meg bemutatni a budapesti zsidóság többes kötődéseinek egyik kulturális olvasatát.

A Budapesti Zsidó Hitközséghez tartozó Bethlen téri zsinagóga azon közösségek egyike a városban, ahol a sabesz⁸ és ünnepi istentiszteletek mellett minden nap tartanak reggeli imát. A rendszeresen imádkozók köre huszonöt-harminc fő között van. A közösségben minden generáció tagja jelen van, a harminc év alattiak száma is meghaladja a tízet. A közösség „külső köreihez” tartozik ötven-hatvan fő, akik heti rendszerességgel látogatják a zsinagógát a péntek esti kiddusok⁹ és a kisebb ünnepek alkalmával is. A nagy ünnepeken több száz fő látogat el a zsinagógába.¹⁰

Kutatásomat a mindennapi rituális életben részt vevők, a zsinagógát rendszeresen látogatók között végeztem.

A tanulmány elején felvetett kérdéskörökre egy konkrét kulturális jelenség, a humor elemzésének segítségével keresem az elemzési lehetőségeket. Az elmúlt években az élő, azaz a közösség tagjai által mesélt viccekkel, humoros történetek, beszélgetések és szituációk humorával behatóan foglalkoztam a Bethlen téri közösségben. Kutatásaim tükrében úgy vélem, a humor a Bethlen téri közösség életének olyan integratív kulturális rendszere, amelynek elemzésével mélyrehatóan ismerhetjük meg a zsinagógát, a közösség tagjainak életformáját és identitását.¹¹ Általánosabban szemlélve is azt mondhatjuk, hogy a zsidó humor folyamatosan reflektál és értelmezi a zsidóság kulturális gyakorlatát, életmódjának és élethelyzeteinek mozzanatait.¹²

A „zsidó” és „nem zsidó” kisebbségi-többségi viszonyrendszereinek és az ezekhez kapcsolódó többes kötődéseknek különböző jelentésekkel felruházott minősítéseit is folyamatosan kísérik a viccek és a tréfás megjegyzések.

⁶ Mars 1999: 24.

⁷ Komoróczy (szerk.) 1995.

⁸ Péntek estétől szombat estig tartó, a világ teremtésére emlékeztető hetente ismétlődő ünnep. A héber, jiddis, illetve a judaizmushoz kapcsolódó egyéb kifejezésekhez tartozó lábjegyzetek forrásai: Jólesz 1985, Raj 2006, Ujvári 1929, Unterman 1999.

⁹ Ünnepi alkalmak megszentelésére, borra mondott áldás.

¹⁰ Papp 2004, 2009.

¹¹ Papp 2009.

¹² Raj 2006: 50–51; Oring 1992: 112–122.

*„Ne hülyéskedj! Ettél te már a fagylaltomból?”
A nem zsidó többséggel kapcsolatos viszonyrendszer példái*

Egy alkalommal, amikor a magyarországi zsidóságról beszélgettünk a Bethlen téren, valaki a következőket mondta nekem: *„Mint a Kohn meg a Grün a Bazilika lépcsőjén, akármilyen is van, most is ott ülünk a lépcsőn.”* Ennek a mondatnak egy, a közösségben mindenki által ismert vicc szolgáltatta a hátterét, amelynek egyik variációját beszélgetőtársam így mondta el nekem:

„A háború után '46-ban ül két koldus a Bazilika lépcsőjén. Az egyik táblájára ez van írva: »Báró Bersekovszky Alfréd, hadirokkant«, a másikéra »Kohn Móric, auschwitzi túlélő«. Jönnek ki a katolikusok a templomból a mise után, és persze a grófnak¹³ adják a pénzüket, a Kohn nem kap semmit. Kijön utoljára a pap, és mondja:

– Kohn bácsi, nem akarom én magát megbántani, de nem kéne inkább a zsinagóga elé mennie?

Elmegy a pap, és akkor Kohn odafordul a másikhoz:

– Hallod, Grün, ő akar minket az üzletre tanítani...”

Az elhangzott viccen mindenki felszabadultan nevetett. A grófi cím hangsúlyozása és összekapcsolása a viccbe azzal, hogy *„persze a grófnak adják a pénzüket”* és nem az auschwitzi túlélőnek, azt a történelmi traumákkal terhelt feszültséget is kifejezi azonban, amely beszélgetőtársam szerint a mai napig érzékelhető a magyarországi nem zsidó többség és a magyarországi zsidóság együttélésében.

A viccbe ezt a feszültséget az „ügyes” kisebbségi adaptáció feloldja. A vicc egészének „élet”, a benne foglalt tragikumot viszont ez sem képes elnyomni teljesen, hasonlóan a következőhöz:

„A zsidó törvények idején, tudjátok, '38 körül megy a Grün az utcában, odaér a Kohn cukrászdájához, és látja, hogy ki van írva: »Zsidókat nem szolgálunk ki.« Bemegy nagy felháborodottan, és mondja:

– Kohn, hogy tehetted ezt?

– Ne hülyéskedj! Ettél te már a fagylaltomból?”

Ez a vicc talán „oldottabbnak” tűnik, mint az előző. A vicc mesélője azonban rögtön ezután hozzátette: *„Ez ma is így van.”* Rövid gondolkodás után pedig így folytatta: *„Ja, ahogy ez is.”* És egy újabb vicc mesélésébe kezdett:

„Amikor még az SA alakult Németországban, ott se engedték először, és szétzavarták a tüntetőket. Na egyszer egy pajeszos zsidó is bekeveredett egy ilyen illegális SA-tüntetésre. A tüntetést szétverik a rendőrök, csak az öreg zsidó maradt ott a placcon. Egy rendőr meg elkezdte azt verni:

– Biztos, úr – kérdezi a szegény pajeszos –, hát nem látja, hogy én nem vagyok SA?

– Ja, de én igen!”

¹³ Az eredetileg elhangzott és lejegyzet szövegben is báró illetve gróf szerepelt.

Leonard Mars a magyarországi zsidóságról szóló kulturális antropológiai tanulmányában négy szakaszra osztotta a magyarországi zsidó identitásstratégiák történeti hátterét. Az első szakaszban, amely 1867-től 1920-ig tartott, a magyarországi zsidóság az 1848–49-es forradalom emancipációs törekvéseinek folytatásaként polgárjogi értelemben egyenlővé vált a többi magyarországi polgárral. Ennek feltétele és egyben következménye a magyarországi zsidóságnak a magyar társadalomhoz, kultúrához és nyelvhez való fokozottabb asszimilációja volt. A zsidók mint „izraelita vallású magyar” állampolgárok elismerése azt is jelentette, hogy nem tekintették őket nemzetiségnek. A Magyar Királyságban a magyarok így velük együtt alkothattak etnikai többséget.

A második szakaszt (1920–1945) a trianoni döntés hatásai határozták meg. Magyarország ekkor elvesztette területének kétharmadát, népességének felét, és etnikailag majdnem teljesen homogénné vált. A zsidókat egyre inkább „idegenként” stigmatizálták, jogilag és gazdaságilag is kirekesztették őket, ellehetetlenítették társadalmi integrációjukat. Mindez végül a magyarországi zsidóság többségének elpusztításához vezetett.

A harmadik szakaszban – a kommunizmus évtizedei a rendszerváltozásig – a kommunista hatalom a zsidóság asszimilációjának radikális formáját ajánlotta föl. Ez az internacionalista ideológiának megfelelően a hagyományos zsidó kultúrával, kötődésekkel való szakítás kötelezettségét jelentette. Voltak, akik a két világháború közötti kirekesztettség és a második világháború borzalmai után ezt az utat választották, mások azonban ismét mint „burzsoá osztályidegenek” a politikai-társadalmi diszkrimináció elszenvedői lettek. Eközben a magyarországi zsidóság többségét az állami ideológia és politika évtizedekig „elvágtá” a külvilágtól és Izraeltől is. Ugyanez volt a helyzet a zsidó múlttal, a zsidó hagyományokkal kapcsolatban. A közelmúlt traumatikus tapasztalatait és a holokausztot is elhallgatták, kitiltották a társadalmi párbeszédéből.

A negyedik, a rendszerváltás utáni szakasz új helyzetet hozott a magyarországi zsidóság életében. A rendszerváltás óta a magyarországi zsidóság tagjai szabadon választhatnak a zsidó kultúra és identitás opciói, alternatívái közül.¹⁴

A múlt tragédiái, traumái – elsősorban a holokauszt – és az ezekből fakadó feszültségek a mai napig sem oldódtak fel Magyarországon a „múlttal való szembe-sülés közös katarziséban”.¹⁵ A rendszerváltás óta társadalmi nyilvánosságot kapó antiszemita beszédmód pedig tovább táplálja ezeket a feszültségeket.¹⁶ A félelem a magyarországi zsidóság – főképp az idősebb generációk – körében ma is jelen van. Ezt a félelmet olyan társadalmi konfliktusok, politikai jelenségek, retorikák is előhívják, „amelyek másokban nem keltenek félelmet”.¹⁷

¹⁴ Vö. Mars 1999: 21–24.

¹⁵ Kovács–Vajda 2002: 56.

¹⁶ Kovács–Vajda 2002: 46–57; vö. Karády 1992; 2002: 241–258.

¹⁷ Kovács 2002: 38.

Mindez hatással van a fiatalabb generáció múlt- és jelenértelmezéseire is. Egy huszonéves fiatal így látja ezt: *„Azért, ha belegondolsz, hátborzongató, hogy még csak hatvan éve volt, ami a nagyszüleinkkel történt. Nem valami ködös múlt. Én nem tudom, mi lenne, ha megint ez lenne. Én magyar vagyok, ez a nyelvem meg minden, de zsidó is. A nagyszüleim is. Ezt árulták el a magyarok, érted? Eltárulták a magyarokat. Én nem is tudom, mit csinálnék, ha elárulnának. Ez a felállás mindig, ha a nácik Magyarországon teret kapnak. Márpedig kapnak, hagyják őket. Ez egy élő seb, élő, ez a lényeg, nem történelem.”*

A múlt eseményeit a legidősebb generáció tagjai is aktualizálják: *„Itt nagyon ment az asszimiláció, az asszimilációt a holokauszt megtörte, és azok, akik a nagy asszimilánsok akartak lenni, akik magyarabbak akartak lenni a magyaroknál, azok rájöttek arra, hogy a zsidóságuk miatt kirabolják őket, pláne a szomszédok, akikre építettek, azok rabolják ki őket, aztán meg el is viszik a haláltáborba. Elárulták őket, persze voltak, akik segítettek, de a többség áruló volt. És amikor visszajöttek, mit mondtak? Hogy többen jöttek vissza, mint ahányan elmentek. És ennek az volt az oka, hogy merték visszakérni a lakásukat. És mi van ma? Ugyanez van!”* – foglalta össze egyik idős beszélgetőtársam is a továbbadott traumákat. Az idézett interjúrészletekből is kitűnik, hogy a múlt traumái nem csupán vicces, humoros megjelenítések tárgyát képezik. A humorizálással párhuzamosan a feldolgozatlan múlt árnyképei is megjelennek, és hatással vannak a jelenkori negatívan értékelt politikai-társadalmi események interpretációira.

Ezzel együtt a közelmúltban több tüntetésen is megjelenő „árpádsávos” zászlókra is, amelyek a zsidóság nagy részében a nyilas uralmat idézik fel, humorral reflektált a közösség. A minján egyik tagjának polgári neve Árpád. A fentiek kapcsán ugratták is őt ezért: *„Menj el a hivatalba, és változtasd meg a neved Gézára, mondd meg nekik, hogy cseszegetnek a zsinagógában a neved miatt!”*

A kiszolgáltatottság érzetének tréfás megfogalmazására utal a következő beszélgetésrészlet is: *„Erről jut eszembe, kialakult már, hogy mi lesz a mai pogrom?”* *„Az lesz a pogrom, hogy ma nem egyszer, hanem kétszer vernek meg.”* A beszélgetés az előbbi példákhoz hasonlóan humorosan oldotta föl a veszélyeztetettség érzését. A választ adó férfi személye és egy vele kapcsolatos, a közösségben mindenki által ismert történet azonban ebben az esetben sem tette lehetővé a kiszolgáltatottság érzésének teljes feloldását.

A „kiszolgáltatottság” érzete ugyanakkor az ebből is fakadó – több beszélgetőtársam szavaival – „befelé élés” kritikájával is jár. A „befelé élés” a nem zsidó terekben való gátlásokat és a – szintén beszélgetőtársam szavaival – „kisebbségi érzés” megnyilvánulásait, viselkedésmódjait jelenti.

A „kisebbségi érzés”, a „befelé élés” tehát „nyomasztó” állapotot is jelent még azzal együtt is, hogy a saját kultúra az „otthonosságot”, a biztonság érzetét mélyíti el a közösség tagjaiban.

Ez a kettősség a humorban is megjelenik. Egyrészt beépülnek az öniróniába

a többségi társadalom előítéleteiből származó elemek, amelyek a zsidók „fizikai antropológiai” jegyeinek előítéletes paneleit is átültetik a saját világukba a humor segítségével. Így, ha azt találgatják a Bethlen téren, hogy egyes személyek zsidók vagy sem, „*érvként*” szokott felmerülni az alábbi megjegyzés is: „*Biztos, hogy zsidó, rajta van az egész hitközség a pónemjén*”¹⁸. ”

Másrészt az ilyen poénok csupán úgy humorosak és elfogadhatók, ha a „belső kommunikáció” részeként jelennek meg. Egyik beszélgetőtársam így fogalmazta ezt meg: „*Úgy van ez a zsidó humorral, mint a Cyranóban. Magamat kigúnyolom, hogyha kell, de ha más teszi meg, azt nem fogadom el.*”

Érzékletes példaként szolgál erre a következő vicc és ennek közösségi interpretációi:

„*Miért kelt át Mózes a zsidókkal a Vörös-tengeren? Mert szégyellt velük végigmenni a parton.*”

Az idézett viccet beszélgetőtársaim kétféleképpen értelmezték. Amennyiben ez zsidó kontextusban hangzik el, az önirónia kifejeződését foglalja magában: a zsidóság széthúzását, egyet nem értését, az isteni akarrattal való lázadozást, az Egyiptomból való kivonulást Tórából ismert története alapján. A Bethlen téri zsinagóga a zsidó tradícióhoz kapcsolódó humorának meghatározó összetevője az önirónia, amelyben az emberi tökéletlenség áll szemben a szakrális minták tökéletességével.¹⁹

Ugyanakkor beszélgetőtársaim ezt a viccet „*antiszemita viccként*” is minősítették, amennyiben a vicc nem a belső kommunikáció részeként, hanem „*kívülről*” jövéen, bántó szándékkal, a zsidóság irányában megnyilvánuló negatív sztereotípiák megfogalmazásaként fejeződik ki. Beszélgetőtársaim szerint ennek dekódolása „*végtelenül egyszerű*” a mai magyarországi társadalmi diskurzus folyamataiban. Ezzel együtt megjelenik a többséggel való viszonyrendszerben, az említett „*végtelenül egyszerű*” dekódolási gyakorlattal együtt járó, „*néha túlzásba vitt*” reakciók irányában megfogalmazott önirónia is. A *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény?* című könyvem egyik bemutatóján a Bálint Házban a szervezők versenyt rendeztek a közönség tagjainak. A résztvevőknek vicceket kellett leírni egy darab papírra, amelyeket később felolvastak, és a közönség szavazatai alapján díjaztak.

A nyertes viccet a Bethlen téri közösségből részt vevők azóta is szívesen idézik föl: „*Találkozik Buenos Aires egyik utcáján hazafelé menet Icik és Mojse.*

– *Na, Mojse, hogy vagy mostanában?*

– *Vo-vo-voltam e-egy állásinterjún a r-rádióban.*

– *Na, Mojse, és mi volt?*

– *Ne-ne-nem vettek f-fel.*

¹⁸ Arcán.

¹⁹ Papp 2009: 39–65.

– *Ne mondd, miért?*

– *Me-mert zsi-zsi-zsidó va-gyok.*”

Más esetekben a kisebbségi kiszolgáltatottság érzéséből fakadó feszültség és a sajt kultúra és identitás „kiegyenlítése” is megfogalmazódik a humorban. Ennek példáját adta a fejezet címét is adó vicc Kohn cukrászdájáról, amelyben a kisebbségi adaptáció „ügyességére” láthattunk példát.

A kisebbségi lét felértékelése a nem zsidó környezettel való találkozásokkor is előfordul: „*Szoktam mondani a nem zsidó barátaimnak, hogy mi már Árpád előtt itt voltunk, mert mit gondoltok, ki adta el a magyaroknak a fehér lovat?*” – mesélte erről egyik beszélgetőtársam.

A személyes élettörténetekben is megjelenik a zsidóság „ügyes” adaptációja a többségi környezethez. Amikor például életútinterjút készítettem a közösség egyik idős tagjával, azt mondta nekem: „*Nekem soha nem volt bajom abból, hogy zsidó vagyok...– néhány pillanatig várt, majd folytatta –, mert kereskedelmi vállalatnál dolgoztam, és a vezetőségtől, meg az osztályvezetőtől kezdve majdnem mindenki zsidó volt. Aztán más vállalathoz kerültem. Ott meg a vezérigazgató az osztálytársam volt az orthodox tajrász emeszen.*”²⁰

Ezzel együtt a kisebbségi lét felértékelését is öniróniával szemléli a zsidó humor. Többek között ennek is kitűnő illusztrációját nyújtja a következő vicc:

„*Három bóher,*²¹ *a szegedi, a kolozsvári és a beregszászi beszélget tanítómestereikről. Azon vitatkoznak, hogy melyiküké a nagyobb rabbi. Azt mondja a szegedi:*

– *Képzeljétek, a mi rabbink olyan tiszteletnek örvend, hogy Szegeden mindenki előre köszön neki az utcán.*

A kolozsvári erre azt mondja:

– *Az semmi. A mi rabbink, ha kimegy a városba, mindenki vigyázzba vágja magát.*

Erre a beregszászi azt mondja:

– *Ez mind semmi. Bezzeg a mi rabbinkat a múltkor a pápa meghívta magához, és ahogy ott sétálnak a Vatikánban, jön arra két bíboros, és az egyik bíboros azt kérdezi a másiktól: »Te, nem tudod, ki az a goj a beregszászi rabbi mellett?«*”

Az önirónia kifejeződése a többséghez való viszonyulás tekintetében lehetővé teszi tehát, hogy a zsinagógai közösség tagjai önreflexív módon alakítsák ki identitás-stratégiáikat. Úgy vélem, az önirónia megléte ebben a komplex kisebbségi léthelyzetben, a traumák, a feszültségek, a negatív tapasztalatok és a többes kötődések együttes megélésében az együttélés folyamatosságához járulnak hozzá.

Ehhez kapcsolódnak azok a viccek is, amelyek a zsidóság és a kereszténység vallási különbségei mellett, a viccekben szereplő vallási vezetők és rajtuk kereszt-

²⁰ Olyan polgári iskola, ahol délelőtt volt a Talmud-tanulás, és délután a polgári oktatás.

²¹ Fiatalember, tanítvány.

tül a két vallás és a viccek elmesélése alkalmával velük azonosított kisebbségi-többségi kultúra lehetséges békés együttélésének lehetőségét is kifejezik:

„A rabbi meg a katolikus pap beszélgetnek a bevételről, ki mit csinál az adományokkal. Azt mondja a pap:

– Én 40 százalékát megtartom magamnak meg a parókiámnak, a 60 százalékot meg odaadom az egyháznak, oda kell adnom a püspökségnek. És te?

– Hát én, mondja a rabbi, feldobom a pénzerméket, és azt mondom, amit akarsz, Uram, vedd el, amit vissza akarsz nekem adni, azt hagyjad, hogy visszahulljon hozzám.”

„A katolikus paphoz elmegy a rabbi. A pap megmutatja neki, hogyan gyóntat. Beülnek a fölkébe, jön a bűnös, elmondja a bűneit. A pap azt mondja, 30 forint, és akkor fel van oldozva. Egyszer csak elhívják a papot, hogy menjen temetni vagy esketni. Azt mondja a rabbinak:

– Helyettesíts már, amíg visszajövök! Láttad, hogy kell csinálni.

– Jó – mondja a rabbi.

Jön is egy lány. Beül gyónni, és mondja:

– Atyám, paráználkodtam. Kétszer is.

– Jól van, lányom – mondja a rabbi –, fizess 60 forintot, és el van intézve.

– Nekem csak 100 forintom van – mondja a lány.

– Nem baj. Add oda, és még egyszer paráználkodhatsz!”

„Három magyar, olyan nincs...”

A magyarsághoz való kötődések példái

A többséggel való együttélés pozitív példái nemcsak vallási vonatkozásban fogalmazódnak meg a Bethlen téren. A magyar kultúrához és nemzeti identitáshoz való kötődés is része a közösség életének és tagjai azonosságtudatának. Erre utalnak többek között a nyelvi humor elemei, amelyek a magyar nyelvhez való kötődést is kifejezik. A közösség tagjai sokszor a magyarhoz hasonló hangzású, de egészen más jelentésű héber szavakat teszik a humor tárgyául.

Ilyen például az étkezés utáni áldásokra, *birkat hamazonra* utaló „*Jössz birkát hámozni?*” kérdés, vagy amikor az egyik, a Tóra és a reggeli imádkozás egyik részét (2Móz 15, 1–18) is képező mondatot („*Oz jósir Majse*”)²² így „magyarosítják”: „*Az jó sör, Majse!*”

A magyar nyelvhez kapcsolódnak olyan viccek is a közösségben, amelyek zsidó kisebbségi tapasztalatokat foglalnak magukban, de csak magyarul érthetők meg. Egy a nacionalizmusról szóló beszélgetés alkalmával is felmerülő vicc jól illusztrálja mindezt:

²² Ujvári 1929: 676.

- „Elmegy a néprajzos Peruba, és találkozik két indiánnal. Kérdezi az egyiktől:
 – Maga milyen törzshöz tartozik?
 – Én inka vagyok.
 – És a másik?
 – Ő még inkább!”

A vicc közösségi interpretációihoz tartozik, a többségi társadalomhoz kapcsolódó feszültségek feloldása mellett, a nyelvi-kulturális kötődések elmélyülése is, miszerint – egyik beszélgetőtársam megfogalmazását követve – „*ezt más nyelven nem lehetne elmondani, nem lehet megérteni, ez a nagyszerű a magyar nyelvben*”.

A beszélgetésekben is gyakran megfogalmazódik a magyar nyelvhez, kultúrához való kötődés. Beszélgetőtársaim közül többen így fogalmazták meg mindezt:

„*Magyarok is vagyunk, meg zsidók is, amilyen régen is volt a magyar zsidóság.*”

„*Nekem a magyar zsidó azt jelenti, hogy a trianoni határoknak ezen az oldalán élek. Az azért nem mindegy, hogy vannak trianoni határok, és volt egy Monarchia, melyben Magyarország domináns erő volt.*”

„*Abszolút patrióta vagyok, zsidó vagyok, de emellett teljesen magyarnak érzem magam, nem mennék el innen soha, ide kötődöm.*”

„*Az bennünk a magyar, ami mindenkiben az.*”

A fentiekben megjelenő „*patriotizmus*” egyik példája, hogy a Bethlen téri fiatalok egyike szervezte meg az 1848–1849-es magyarországi zsidó szabadságharcosok emlékére létrehozott bizottságot, amelynek elnöki tisztét is ellátja. A bizottság március 15-i megemlékezéseket tart a Herzl Tivadar téren, politikusok és rabbik részvételével. S bár az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményei is összetettek – a szabadságharcosok részvételével párhuzamosan zsidóellenes zavargások is kísérték a forradalmi eseményeket, a zsidók emancipációjának deklarálására a szabadságharc utolsó napjaiban került sor²³ – ez a megemlékezés mégis a magyar–zsidó történelmi, nemzeti sorsközösséget, a „magyar–zsidó szimbiózist” jelenítette meg.²⁴

Ennek társadalomtörténeti hátterét Leonard Mars szerint az szolgáltatja, hogy az 1920–1945 közötti traumák ellenére a mai magyarországi zsidóság többsége fenntartásokkal ugyan, de végeredményben azonosult az „asszimilációs modellel”.²⁵ Kovács András magyarországi zsidóságra vonatkozó átfogó szociológiai felmérésének eredményei is hasonló következtetésekhez vezetnek. A felmérésben a „teljes minta” 30 százaléka első helyen „zsidó vallású (származású) magyarnak”, 24 százaléka „magyarnak is meg zsidónak is” identifikálta magát. Második helyen is ez a két azonosságmegnevezés volt a legnagyobb arányú, 25 és 24 százalékkal. A többség tehát a „kettős identitáson” alapuló választípusokat, így el-

²³ Vö. Gonda 1990: 82–90.

²⁴ Vö. Karády 1992: 26; Kovács 2002: 36.; Mars 1999: 26.

²⁵ Mars 1999: 27.

sősorban a „zsidó vallású/származású magyar”, másodsorban a „zsidó is, meg magyar is” választ preferálta. A kettős identitás megfogalmazása tehát együttesen a válaszadók több mint a felénél megjelent.²⁶ A magyar és a zsidó kultúra együttélésének megkapó példáját nyújtja az alábbi interjúrészlet is egy idős néni visszaemlékezéséből:

„Harmadik gyereknek fiút várt apám, hogy legyen majd, aki káddist mond érte. Várta ezt augusztus 20-án, hogy a neve István lesz, Szent Istvánról. A magyar neve szóval már meg is volt. De lány lett. Meg is haragudott, két hétig egy szót se szólt hozzá. Aztán meg ő lett a legkedvesebb gyermeke, úgy megbánta. Rám, a negyedik lányra, már nem haragudott...”

Ugyanerre példa az is, amikor egy idős bácsi, meglátva a közösség Berci nevű tagját, rázendített az *Állj be, Berci, katonának!* kezdetű dalra, amit elmondása szerint „még apám is énekelt, amikor ment az első világháborúba”.

Az imént idézett szociológiai felmérésnek egyébként a Bethlen téri fiatalok többsége is „alanya” volt. Ezért, amikor hozzáférhetővé váltak a kutatás eredményei kíváncsian olvastuk végig azokat együtt. Az identitásra vonatkozó, fent említett következtetéseket egyikük így értékelte: „Hát igen. Nagyjából ezt vártam. Itt élünk Magyarországon. Lehet itt is az ember úgy magyar, hogy nem keresztény, hanem zsidó. Miért? Hány magyar keresztény igazából? Itt van dolgunk, ide születtünk, ez se lehet véletlen, nem? Itt is megvan a zsidó jövő szerintem, egy csomó ember vissza is jön Izraelből, mert ez az otthona, itt nőtt föl meg minden.”

Ebben az esetben a magyarsághoz való kötődés a vallás viszonyában fogalmazódik meg. A kereszténységet beszélgetőtársam „leválasztotta” a többségi társadalom jellemzéséről. A vallási hovatartozás ezek szerint nem azonosítható a közös kultúrához, nemzethez való tartozással. Ennek egyik oka a vallásos értékrend hiánya a magyarság többségének életében. Mindez kiegészül az isteni akarat megfogalmazásával is: „itt van dolgunk, ide születtünk, ez se lehet véletlen”.

Végül még a „zsidó jövő” magyarországi pozitív kilátásait is megemlítette beszélgetőtársam, a patriotizmus azon példájával igazolva ezt, miszerint Izraelből is sokan visszatérnek Magyarországra. Egy másik fiatal ezekre a gondolatokra a következőképpen reagált: „Ja, ez olyan, mint a jeruzsálemi abszurd.” A „jeruzsálemi abszurd” kifejezés egy néhányuk által közösen átélt eseményre utal. A Bethlen téri fiatalok közül néhányan az ezredforduló évében Jeruzsálemben tanultak egy jesivában.²⁷ Egyik alkalommal egy idős hászid²⁸ bácsi megállította őket az utcán: „Magyarok?” – kérdezte. Az igenlő válasz után komoly arccal ezt

²⁶ Kovács 2002: 9–17; 141–142. A kutatás 2015 fő megkérdezését foglalta magában. Ebből 10 személy zsidó vallású, de nem zsidó származású volt. Zsidó vallásúnak a megkérdezettek 65 százaléka vallotta magát. A minta 8 százaléka más vallású, a többiek felekezeten kívüliek voltak.

²⁷ Felsőfokú talmudiskola.

²⁸ 'Jámbor'. A XVIII. században Lengyelországból induló zsidó megújulási mozgalom és annak követői.

mondta nekik: „*Csonka-Magyarország nem ország, Nagy-Magyarország mennyország*” – majd még mindig komoly arccal továbbindult. Azok a fiatalok, akik ott voltak, ma sem tudják eldönteni, hogy humorizált-e, vagy komolyan beszélt az idős hászid, mindenestre a „*jeruzsálemi abszurd*” a „*kettős kötődések*” jelzőjeként tovább él körükben.

Egy Trianonnal kapcsolatos beszélgetésnek is tanúja voltam a Bethlen téren. A beszélgető fiatalok egyetértően utaltak a www.judapest.org honlapon Shadai néven író szerző bevezető írására, amely pozitív képet fest Nagy-Magyarországról:

„Nagy-Magyarországon élt és alkotott az a zsidóság, akikre ma is büszkén visszautalunk, akik minden értelemben a »benchmarkot« jelentik. A teljesség igénye nélkül: a »Trianon előtti Magyarországon« élt és alkotott Löw Lipót (1811–1875) szegedi főrabbi, Teitelbaum Mózes sátorlaújhelyi rabbi, Herzl Tivadar újságíró, a cionizmus alapítója, Ballagi Mór nyelvész, Rózsavölgyi Márk zenész, Vámbéry Ármin orientalista, Kiss József költő – a híres magyar zsidók listája ebből a korból sok ezer főt tesz ki, hatásuk ma is meghatározó.

»Nagy-Magyarország« multikulturális, multiethnicitású állam volt Trianon előtt. A magyar etnikum demográfiaiilag nem volt hegemón helyzetben: demográfiai-politikai-gazdasági többségének biztosításához szüksége volt a zsidóságra. A zsidók asszimilálódhattak, és három-négy generációjuk érezhette úgy, hogy együtt tudnak sikeresek lenni. Az ő történetük és a magyarság története: egy. Trianonnal szűnt meg ez a multikulturális állam, és helyébe hirtelen egy homogén etnicitású nemzetállam lépett. Itt már nem volt szükség a zsidókra, Trianonnal megszűnt a zsidóság »stratégiai szerepe«. Sőt: stratégiai szövetségesből stratégiai bűnbakká vált a magyar zsidóság”.²⁹

A fiataloknak az tetszett különösen ezekben a gondolatokban, hogy a szerző „Nagy-Magyarország” pozitívumát a multikulturalizmusban látja, amely alapot biztosított a „magyar zsidók sikeres” életéhez. Sok Bethlen téren elhangzó vicc, tréfás történet szintén – a trianoni döntés utáni Magyarországon is – multikulturális kontextusban helyezi el a magyarországi zsidóságot. A következő vicc például így világítja ezt meg:

„*Egy angol az lord, két angol egy klub, három angol egy világbirodalom. Egy német az Herr, két német egy hadsereg, három német az világháború. Egy francia az monseigneur, két francia az kapcsolat, három francia, az szerelmi háromszög. Egy magyar az úr, két magyar az három politikai párt, három magyar, olyan nincs..., mert abból egy sváb, egy meg zsidó.*”

A következő beszélgetés ugyanerre utal: „*Azt nem tudom, hogy az őseim ájtottak-e a Vörös-tengeren, de azt biztosan tudom, hogy a Vereckei-hágónál nem jöttek át.*” Bár a fenti szavakban a magyarságtól való különbözőség is megjelenik, a beszélgetésben részt vevő másik férfi reakciója mégis az előbb említett jelentéstár-

²⁹ Vö. www.judapest.org/trianon.

talommal ruházta fel a tréfás megjegyzést: *„Ja, szerintem se nagyon van olyan, hogy vér szerinti magyar.”*

Ezek a példák úgy oldják föl a nem zsidó többségtől elválasztó sérelmeket, határokat, és fogalmazzák meg ugyanakkor a magyar nemzeti kultúrához és identitáshoz kapcsolódó kötődéseket, hogy a zsidóságot kisebbségi sajátosságaival, másságával, különbségével együtt helyezik el a magyar nemzeti közösségen belül. Ezzel együtt ezt a nemzeti közösséget a sokszínűség, a több kultúra és etnikum ötvözeteként jellemzik, amely ezáltal a magyarországi zsidóság többséghez való kötődéseit is lehetővé teszi a saját, kisebbségi identitás feladása nélkül.

*„Mit képzelsz, Kohn úr, nem otthon van!?”
Az Izraelhez való kötődések példái*

A magyarországi zsidóság kötődéseiben az egyetemes judaizmus világához való kapcsolódás is meghatározó szerepet játszik. A hanuka³⁰ ünnepének alkalmával egyik beszélgetőtársam így fogalmazta meg ezt a – szavaival – *„határtalan összetartozást az egész világ zsidóságával”*:

„Az a legcsodálatosabb, hogy hazamegyek, áldást mondok, meggyújtom a gyertyát, és tudom, hogy az őseim is ugyanekkor ezt tették, és hogy most is Hollandiától Japánig égnek azok a gyertyák a zsidók ablakaiban. Ez olyan megnyugvást, biztonságot ad nekem, hogy határtalanul boldog vagyok. Szó szerint.”

Ez a *„határtalanság”*, mint olvashattuk, a saját kultúra biztonságos környezetének szimbolikus kitágítását is jelenti. Ez a kitágítás – beszélgetőtársam gondolatmenetét követve – egyszerre vertikális és horizontális. Az összetartozás vertikális dimenzióját a jelen nemzedéket az ősökkel összekötő tradíció biztosítja a rítus hagyományos mintáinak megőrzése által. A horizontális dimenziót a ma is *„Hollandiától Japánig a zsidók ablakaiban égő gyertyák”* teremtik meg. A hanukai rítus megtartása ezáltal a szakrális-rituális jelentéstartalommal együtt a közös zsidó identitás *„határtalanságát”*, egyetemességét is átélhetővé teszi.

A kisebbségi, magyarországi zsidó identitás szimbolikus kitágításának kötetlenebb példáit mutatja, amikor a zsinagógában arról folyik a beszélgetés, kik *„zsidók”* a világszerte ismert személyiségek közül: *„Terítékre kerülnek”* ilyenkor színészek, írók, tudósok és persze focisták is, mint például a korábban az olasz válogatottban játszó Julianó, a németországi bajnokságban játszó boszniai játékos, Barbarez vagy a Liverpool izraeli támadó középpályása, Benajun. A játékosok csapatainak drukkolnak is, és figyelemmel kísérik a *„zsidó”* játékosok pályafutását. Az izraeli válogatottnak is csakúgy szurkolnak a Bethlen tér tagjai,

³⁰ Nyolcnapos örömnép a Makkabeus-felkelés győzelmének és a jeruzsálemi Szentély felszentelésének emlékére.

mint a magyaroknak, s mivel ez a két válogatott eddig csupán barátságos mérkőzéseken találkozott, egyelőre nem kellett „választani” a két csapat között.

Közvetlen tapasztalatokat a „*zsidó világról*” a közösség tagjai egyrészt úgy szereztek, hogy – néhány kivételtől eltekintve – mindnyájan hosszabb időszakokat töltöttek rokonoknál, ismerősöknél vagy tanulmányokat folytatva Nyugat-Európában, Amerikában és – legtöbbször – Izraelben. Ezen kívül a külföldi rokonok, ismerősök, barátok rendszeresen járnak Magyarországra. Ilyenkor a zsinagógában – a kötetlen beszélgetések mellett – a péntek esti vagy a szombat délelőtti kidduson felkérlik őket, hogy mondják el a többieknek és értékeljék az aktuális híreket. A magyarországi zsidó sajtó is folyamatosan nyomon követi a világ zsidóságának és kiemelten Izrael állam életének híreit.

Az Izraelhez kapcsolódó „sorsközösség” fogalmának jelentéstartalmait így foglalta össze egyik beszélgetőtársam: „*Ami a zsidósággal történik, meg főleg az, ami Izraelben van, az veled is történik, kihatással van minden zsidó életére. Nagy szavak, de tényleg közös a sorsa Izraelnek meg nekünk. Akármilyen is ez a zsidó vircsaft, amikor valami történik Izraelben, akkor összezárunk. Mert Izrael mindig ott van. Ez egy sorsközösség.*”

Az Izraellel való „sorsközösség” a rituális gyakorlatban is átélhetővé válik. A Bethlen téren is kiemelkedő pillanat, amikor a jom haacmaut, Izrael Állam függetlenségének napja alkalmából az izraeli himnusz dallamára énekli el az előimádkozó és a közösség a hállél³¹ zsoltárok utolsó részeit. Ezt követi a héber áldáskérés Izraelre és könyörgés Izraelért. Ez utóbbi gyakorlat a hétköznapi rituális életben is rendszeresen megismétlődik. Az Izrael földjéhez való ragaszkodás tradicionálisan is a zsidó vallás „központi eleme”.³² Ezáltal Izrael mint politikai állam is része a vallási-rituális-közösségi életnek.

A Bethlen téri minján is befogad időről időre izraeli állampolgárokat, akik munkájuk vagy tanulmányaik miatt Budapesten élnek egy ideig. Ezzel a gesztussal az egymáshoz való igazodást, a kölcsönös tiszteletet is kimutatják. Az ivrit (modern héber) köszönéseket ivritül viszonyozzák, ahogy az izraeliek is többször élnek magyar vagy a zsinagógában használt jiddis kifejezésekkel, például „*Gut sabesz!*”-t (Jó szombatot!) kívánnak a héber „*Sabbat salom!*” mellett.

Többször az izraeli személyeket tisztelik meg a péntek esti ima előimádkozásával. Az előimádkozó ilyenkor szefárd³³ kiejtésben recitálja és énekli az ismert imákat, amelyeket a megszokott askenázi helyett ilyenkor a közösség is szefárd kiejtésben kísér. Az elmondottak tradicionális hátterére mutat rá az alábbi idézet

³¹ Istent dicsőítő (113–118.) zsoltárok.

³² Zsolt 137,5–6; Donin 1998: 22–27.

³³ A 15. században az Ibériai-félszigetről elűzött zsidók utódai. Tágabb értelemben a „keleti zsidóságra” is vonatkozik. Szokásaik és héber kiejtésük eltér az askenázitól. A modern héber a szefárd kiejtést követi.

is: „Minden zsidó szívében ott rejtőzik egy darab Jeruzsálem – szokták mondani. S valóban, Izrael öröme és gondja visszhangra talál mindannyiunk lelkében”.³⁴

Ugyanebben a könyvben néhány oldallal később azonban az Izraelhez való kötődés egy másik olvasatára is rápillanthatunk egy a kommunizmus évtizedeiben született anekdota kapcsán:

„Kohn... »télachra megy« [disszidál], és alijázik Izraelbe, majd egy év múlva meggondolja magát, és hazatelepül. A következő esztendőben újra megjelenik az útlevélosztályon, ismét ki akar vándorolni. Megkérdezik tőle:

– Kedves Kohn elvtárs, döntse már el végre, hol érzi jobban magát! Itt nálunk, vagy kinn, a fiánál, Izraelben?

Kohn magába mélyed, majd hosszas gondolkodás után azt mondja:

– Tetszik tudni, útközben...”³⁵

Az idézett viccben megfogalmazódó „útközben” érzésre és annak okára a Bethlen téren készített alábbi rövid interjúrészlet is rávilágít: „*Magyarországon a magyar zsidó az mindig zsidó lesz, Izraelben meg a magyar zsidó mindig magyar lesz.*”

Ennek az összetett jelenségnek szociológiai hátterét szintén vizsgálta Kovács András, amely során Izraelt mint a „biztonságérzet és egyfajta önbizalom forrását” jelölte meg a megkérdezettek többsége. Ugyanakkor az „Izrael a zsidóság szellemi központja” és az „Izrael a zsidóság igazi hazája” kijelentések 3,62, illetve 3,34 átlag pontszámot kaptak az 1-től 5-ig terjedő skálán a teljes minta körében. Az Izraellel kapcsolatos érzések jellemzésekor a teljes minta csaknem fele (49 százalék) a „van bizonyos összetartozás-érzésem” kijelentést preferálta, megelőzve az „erős összetartozás érzése jellemez” (29 százalék) egyértelműbb állásfoglalást is.³⁶

A fentiekhez hasonló komplex kötődésekhez a Bethlen téren hozzájárulnak a közösség tagjainak Izraelben szerzett tapasztalatai is, amelyek az összetartozás érzése mellett a kulturális és az identitásbeli eltéréseket is magukban foglalják. Az alábbi interjúrészletek így utalnak az utóbbiakra: „*Nagyon jó kint Izraelben, ott mindenki zsidó, még az utcaseprő is. Az emberek viszont mások, olyan rámenősek, meg »mi tudjuk aztán csak, hogy milyen igazi zsidónak lenni«, azért ez elég idegesítő volt nekem egy idő után.*”

„*Az izraeliek olyan sivatagi nép lettek. Mondják is rájuk, hogy szabra. Olyan szúrós gyümölcs, ami kívül szúr, belül édes. Az jó, hogy édes, de akkor is szúrogat. Mondta is nekem mindenki, hogy alijázzak [éljek Izraelben], de mondtam, nekem már hiányzik, hogy hazamenjek. Hiányzik a levegő, a barátok, hiányzik a zsinagógám, a magyar jiddiskájt.*”³⁷ Itt is szólnak a dolgok, de ez valahogy már az enyém, megszoktam.”

³⁴ Raj 2006: 76.

³⁵ Raj 2006: 81.

³⁶ Kovács 2002: 144–147.

³⁷ Zsidó életforma és értékrend.

Ezzel együtt sem kérdőjeleződik meg azonban a közösségben az Izrael állammal és az izraeliekkel meglévő „sorsközösség”. Ezt láthattuk korábban az „összetartozásról” szóló példákban is. Az alábbi példák ugyancsak az összetett kötődésre reflektálnak.

„Egy felmérést csinálnak. Az a kérdés, hogy: Kérem szépen, mi a véleménye a húsváságról? Elmennek az USA-ba. Ott visszakérdeznek, de mi az a válság? Aztán Oroszországba, ott meg azt kérdezik: De mi az a hús? Aztán elmennek Észak-Koreába, az észak-koreaiak megkérdezik, de mi az a vélemény? Végül elmennek Izraelbe, ott meg azt kérdezik: De mi az a kérem szépen?” – jellemzi az „izraeli mentalitást” az egyik vicc.

Ezzel együtt Izrael a történelmi traumákkal terhelt diaszpóra zsidóságnak „biztos” „pótotthonát” is jelenti:

„Nem vagyok cionista, de öregkoromra rájöttem, hogy Izrael nélkül nincs jövője a zsidóságnak. Pont azért, mert itt a galutban³⁸ kis közösségek vannak csak, meg egymás számára is alig láthatók. A népek között túl kevesek vagyunk, de Izrael az más. Kritizálni lehet, de ne feledd, az egy zsidó állam. Ahová, ha baj van, bármikor mehetsz, és ott nem azért vagy kisebbségben, másságban, mert zsidó vagy.”

„Izrael mégiscsak a zsidók állama, ott biztonságban vagy még ha balhék is vannak, azt nem lehet elfelejteni, hogy csak az az egyetlen stabil, biztos zsidó hely, ha bármi történik a világban, csak oda mehetsz, csak Izraelre számíthatsz. Végső fokon minden zsidónak az az igazi vagy pótotthona” – értékelték elsősorban Izraelt mint a „biztonság országát” interjúalanyaim.

Ugyanerre utal a következő vicc is: „Az izraeli elnök tiszteletére a hatnapos háború megnyerése után óriási ünnepséget tartanak. Ott van Kohn bácsi is, aki egyszer csak elkezd kigombolni az ingét, kilátszik a hasa meg a jó szőrös mellkasa, láthatólag elég jól érzi magát, mert meleg van, és most ő így könnyített magán. Odajön hozzá az elnök, és mondja:

– Nu, Kohn bácsi, hát ezt azért nem kéne csinálni, hagyja már abba!

Kohn bácsi erre azt mondja:

– Az angol királynő nekem ezt megengedte, sőt felhatalmazást adott rá.

– Hogyhogy?

– Hát ott voltam nála a fogadáson, akkor is jó meleg volt, elkezdtem vetkőzni, odajött hozzám a királynő, és azt mondta: »Mit képzelsz, Kohn úr, nem otthon van!«”

Láthatjuk tehát, hogy az Izraelhez való kötődések kapcsán az izraeliekhez kapcsolt sztereotípiákat is beépítve megfogalmazódnak a távolságok is, ugyanakkor az összetartozás tudata és értékelése Izraelhez egyértelműen pozitív irányú: Izrael a saját kultúra biztonságos hátterét, a diaszpóra zsidóság „igazi” vagy „pótotthonát” jelenti.

³⁸ Diaszpóra, szétszórtság.

Összefoglalás

Egyik idős beszélgetőtársam fogalmazta meg legtömörebben a magyarországi zsidóság viszonyrendszerét a magyarsághoz és Izraelhez, valamint ezek kapcsán saját identitáselemeihez. Nagyot sóhajtva, de egyben mosollyal az ajkán ennyit mondott: *„Hát nem egyszerű dolog ez, az biztos.”* Majd mindezt a következőkkel támasztotta alá: *„Zsidónak kell lenni, zsidónak. Lehet nagyon jó magyarnak is lenni, én is az vagyok. Adyval meg Petőfivel. Ezt megszerettem, de alapvetően zsidó vagyok, mert zsidó voltam, abban nőttem fel. Nemzetté kell lenni, közösségként van csak jövő, és végső soron ez csak Izraellel lehet meg. Csak együtt a kettő, ami egy.”*

Másik beszélgetőtársam egyik izraeli útja után beszámolt arról, hogy rokonai, barátai és az ottléte során szerzett ismerősei is arra biztatták, hogy alijázzon, telepedjen le Izraelben: *„És nincs igazuk?”* – kérdezte valaki a beszámolót hallgatók közül. *„De igazuk lenne, és mennék én is, ha valaki utánam tudná hozni a gyökereimet, mert azok itt vannak, és ide kötnek szó szerint. De ezt úgyse értenék meg ott Izraelben, ezért inkább azt mondom, hogy azért jövök vissza, mert nem akarok vasárnap is dolgozni. Tudjátok, ott a szombat a munkaszünet.”*

Később ugyanez a férfi egy másik alkalommal, amikor arról beszélgettünk, miért kéri a diaszpórában élő „vallásos zsidók”, hogy izraeli földet tegyenek a koporsójukba, azt mondta: *„Mert ez a gyökerünk szó szerint.”*

Ugyanígy a saját „gyökerének” nevezte tehát az izraeli földet és Magyarországot, ami miatt nem tud Izraelbe költözni. Láthatjuk tehát, hogy az említett komplex, többes kötődések a személyes identitásban is egyszerre vannak jelen.³⁹

Jonathan Webber kulturális antropológus szerint a diaszpórában élő zsidóság „transznacionális identitását” a világban szétszóródott zsidóság, az Izraelhez való kötődés és a helyi kultúrákhoz, társadalmakhoz való adaptáció együttes megléte és ezek rugalmas egymásra hatása alakítja folyamatosan. Véleménye szerint a diaszpóra-közösségek kultúrája „hibridként” definiálható. A „hibriditás”, a kulturális keveredés miatt pedig az adott diaszpóra-közösséghez tartozó személyek gondolkodását sokféle bizonytalanság és feszültség jellemezheti.⁴⁰

A Bethlen téri példák is azt mutatják, hogy az egyetemes zsidósághoz, különösen Izraelhez és a magyar többségi kultúrához és nemzeti identitáshoz való kötődés együttesen jelenik meg az általam kutatott közösség csoport- és személyes identitásaiban. Ez a „többszólamú” identitás, bár körülírható pólusok között mozog, valóban magában foglal bizonyos feszültséget.

Ezt az interjúkban is helyenként „ellentmondásosnak” jellemzett kifejezések esetében a „többségi” – főként a magyarországi, de helyenként az izraeli viszony-

³⁹ Vö. Bindorffer 2001: 18–21.

⁴⁰ Webber 2003.

rendszerben is – közösségek negatív hozzáállásaira vezették vissza beszélgetőtársaim. A fent említett pólusok között ugyanakkor kirajzolódik a saját identitás meghatározása, elhelyezése is. Egyik beszélgetőtársam ezt „magyar zsidó ötvözetnek” definiálta, rámutatva arra, hogy a „magyar zsidóság” véleménye szerint egy olyan kisebbségi kultúra, amely egyaránt ötvözi magában a „magyar” és az „egyetemes zsidó” kultúra és identitás elemeit úgy, hogy ezzel együtt mindkét kultúra kisebbségét alkotja. A „magyar zsidó” identitást a közösség tagjai számára tehát nem jellemzi bizonytalanság, hiszen a „magyar zsidóság” meghatározó pozíciót foglal el mind a magyarországi társadalom és nemzeti identitás, mind az egyetemes judaizmus és transznacionális zsidóság világában.

Ez a pozíció viszont szintén magába foglalja a komplex kötődésekből, kisebbségi léhelyzetekből fakadó feszültségeket. A „magyar zsidó” identitás egyik jellemzője ezért a saját kultúra és azonosságtudat ezekkel a feszültségekkel együtt való vállalása. Egyik beszélgetőtársam így foglalta össze mindezt: *„Megyek végig az utcán. Megnéznek, összesúgnak, lehet, hogy nem rólam, de én mégis úgy érzem. Magyar zsidónak lenni az a totális kisebbség. A magyarnak nem vagy jó, mert az többségben mégis katolikus vagy annak mondja magát, más, idegen neki a zsidó, az orthodoxnak sem vagy jó, ha idejön Amerikából, vagy máshonnan, be se megy hozzád, mert nem vagy glattkóser;⁴¹ meg túl liberális vagy, keresztény könyveket vagy a keresztények könyveit is olvasod például. Az izraelinek meg túl magyar vagy. Patrióta vagy, vallásilag Erec Jiszlélért⁴² imádkozol, fontos is neked, de ez itt a hazád, és ezt nehezen veszik be. Erre varrjál gombot! Sok itt a vita, elég a ganéj is, de mégiscsak ez a kis maradék, pesti zsidó világ az, ahol egyedül otthon van az ember.”*

A „magyar zsidóságot” minden negatív jellemzőjével együtt a saját kultúra és identitás pozitív értékelésével is felruházzák a közösség tagjai: *„Én a magyar zsidóságban nőttem fel. Ez egy unikum. Mindenki, az egész zsidóság lenne e nélkül szegényebb. Meg kéne ezt őrizni valahogy, hogy ne tűnjön el.”* „Ez a magyar zsidó jiddiskájt egy különleges valami a magyaroknak meg a zsidóknak is. Ezek vagyunk mi, maradjunk meg ennél! Ez mindenkinek jobb lesz így.”

A Bethlen téren tehát körülírhatóan megfogalmazódik a „magyar zsidó identitás”, amelyhez egy sajátos „magyar zsidó” kultúra is kapcsolódik. Ennek az identifikációnak és a mögötte álló kulturális gyakorlat összetartásának elengedhetetlen alkotóeleme a humor. A humor integráns része annak a dinamikus, folyamatos önreflexióval kísért kommunikációnak, amelyet a megélt tradícióval és a különböző „zsidó” és „nem zsidó” világokkal folytatnak a közösség tagjai.⁴³

Ennek megfelelően a „külső-többségi” világokhoz való adaptációkból, a több-

⁴¹ Tökéletesen kóser (rituálisan tiszta).

⁴² Izrael országáért.

⁴³ Vö. Katona 1990: 82.

szőrös kötődésekből s az ezekből fakadó, a mindennapokban újra és újra felépített identitásstratégiákból következő folyamatos önreflexiók és feszültségek a humor által oldódnak fel. Így kapcsolódik a humor a többes kötődések bonyolult hálózatában való közösségi és személyes pozíciók, önmeghatározások meg- és újrafogalmazásához.

Irodalom

- Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001.
- Donin, Hayim Halévi: *Zsidónak lenni*. Budapest, Göncöl, 1997.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, Századvég, 1992.
- Jólesz Károly: *Zsidó hitéleti kislexikon*. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1985.
- Karády Viktor: A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon. In: Kovács M. Mária–Yitzhak M. Kashti–Erős Ferenc: *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest, T-Twins, 1992.
- Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.
- Katona Imre: A politikus Kohn és Grün, valamint társaik. A zsidó kispolgárok közéleti vicceinkben. In: *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 75–85.
- Komoróczy Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest, Osiris, 1995.
- Komoróczy Géza (szerk.): *A zsidó Budapest*. Budapest, Városháza–MTA Judisztikai Kutatóközpont, 1995.
- Komoróczy Géza: *Zsidó nép, zsidó nemzet, zsidó nemzetiség*. 2006. <http://www.es.hu/index.php?view=doc;13678>
- Kovács András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai eredmények elemzése*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.
- Kovács András: Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon. In: Kovács András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai eredmények elemzése*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002. 9–41.
- Kovács András: Függelék. In: Kovács András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai eredmények elemzése*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002. 129–159.
- Kovács Éva–Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitás-történetek*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.

- Mars, Leonard: Discontinuity, Tradition and Innovation: Anthropological Reflections on Jewish Identity in Contemporary Hungary. *Social Compass*. 46/1. 1999. 21–33.
- Oring, Elliott: *Jokes and their relations*. Lexington, Kentucky, 1992.
- Papp Richárd: *Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*. Budapest, Múlt és Jövő, 2004.
- Papp Richárd: *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? Élő humor egy budapesti zsidó közösségben*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2009.
- Raj Tamás: *100+1 jiddis szó*. Budapest, Makkabi Kiadó, 2006.
- Stark Tamás: Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között. In: Kovács András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai eredmények elemzése*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002. 101–129.
- Unterman, Alan: *Zsidó hagyományok lexikona*. Budapest, Helikon, 1999.
- Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest, Pallas, 1929.

Felülnézetből

A kisebbségi közösségek társadalmi integrációjának külső és belső tényezői – a cigány kötődésük példája

Egy társadalom integráltságának mértékére a tényezők rendkívül nagy száma van befolyással, a ráhatás különböző mértékének összetett összefüggésrendszere által. Kutatásaink során e tényezőket négy csoportba soroljuk: a demográfiai, gazdasági, politikai és kulturális tényezők csoportjába.

Egy kisebbségi közösség esetében azonban nem csak a tényezők jellege a fontos, hanem az is, hogy a ráhatás milyen irányból érkezik. E rendezőelv szerint a tényezők három kategóriája különböztethető meg. A tényezők első csoportja a közösséget körülvevő társadalmi környezet: az állampolitika és a társadalom többi részének viszonyulása. Ezeket nevezhetjük külső tényezőknek. A tényezők második csoportja magának a kisebbségi közösségnek a belső, immanens tulajdonságaiból ered: a demográfiai jellemzők egész sorából, és abból a rendezőelvből, ami a közösséget közösséggé teszi, amire alapvetően a közösség domináns kulturális mintái nyomják rá bélyegüket. A tényezők harmadik csoportja maga a kisebbségi léthelyzet: a területi eloszlás, az intézményi ellátottság jellemzői. E harmadik tényezőcsoporttal kapcsolatban a demokratikus környezetekben fokozatosan kezd kialakulni az egyetértés abban, hogy a kisebbségi léthelyzetet olyan pozitív diszkriminációval lehet – és a harmonikus társadalmi viszonyok érdekében kell is – ellensúlyozni, amely a kisebbségi önkormányzatiság intézményrendszerének keretében magában foglalja a közösség önmegvalósításának és újratermelésének feltételeit is.

Nagyobb, és ideológiai mozzanatokkal is jelentős mértékben terhelt vita folyik akörül, hogy milyen és mekkora a külső és belső tényezők szerepe az integrációban. Vannak, akik egyoldalúan csak a külső tényezők szerepét hangsúlyozzák a folyamatban, szinte kizárólagosan a többség részéről megnyilvánuló rasszizmusról, nacionalizmusról, kirekesztésről beszélnek, s a kisebbségi közösségeket pusztán kiszolgáltatott áldozatoknak igyekeznek bemutatni, amivel nem csak a saját sorsuk iránti felelősség alól mentik fel őket, hanem az aktív cselekvésük értelmetlenségét hirdető ideológiáknak is tápot adnak. Mások ismét abba az egyoldalúságba esnek, hogy a kisebbségi közösségek helyzetét,

egyfajta esszencialista megközelítéssel, kizárólag az adott közösség belső jellemzőiből vezetik le.

Amikor mi elemzéseink során a társadalmi integráció folyamatát spirális vonallal ábrázoljuk, amely mentén elhelyezkedve a társadalmi integráció tényezői interaktív viszonyban hatnak egymásra, akkor ez a megközelítés magában még nem visz bennünket közelebb az integráció problémájának kezelését is segítő modell kimunkálásához. Amellett ugyanis, hogy szét tudjuk válogatni a dezintegráció külső és belső tényezőit, tudnunk kell kvantifikálni is ezen tényezők hatásának mértékét és módját. Ezt a célt szolgálják *Identitás és modernizáció* című projektumunk keretében azok a módszertani kísérletek, amelyek közül most egyet bemutatunk. Ez a települési szinten aggregált különböző demográfiai adatok közötti korreláció vizsgálatának elvén alapul, és a magyarországi cigányság köréből vesszük a példákat, mert a dezintegráció jelenségei és folyamatai itt a legkifejezettebbek. A módszertani kísérlet keretében azt mutatjuk meg, hogy az össznépeség és a cigányság iskolai végzettsége és gazdasági aktivitása közötti települési szintű korrelációjának értékéből hogyan következtethetünk az integráció külső, illetve belső tényezőinek szerepére.

A cigányság társadalmi integrációja című másik intézeti projektumban ezt az eljárást bővítjük ki az integráció gazdasági, politikai és kulturális tényezőinek indikátoraival, hogy lokalizálni tudjuk azokat a terepeket, amelyeken a kulturális mintáknak az integrációra gyakorolt hatását a leghatékonyabban tudjuk kvalitatív módszerekkel vizsgálni. Az elemzésnek az eddigiektől eltérő megközelítési módja, új módszertana, valamint a felhasznált források köre miatt itt és most azonban nem tartottuk indokoltnak, hogy megállapításainkat ütköztessük a cigányság foglalkoztatási, képzettségi jellemzőivel, s ezek összefüggéseivel eltérő módon foglalkozó korábbi vizsgálatok eredményeivel, hanem a módszertan leírására összpontosítottunk. Természetesen mi is nagyon fontosnak tartjuk a kutatási előzmények – a kérdéskör eddigi megközelítési módjai, a felhasznált adatok köre, a tett megállapítások relevanciája – összefoglalását és elemzését, mert a hiátusokkal és kudarccal való szembenézés elősegíthetné az új, komplexebb megközelítések kidolgozását is. Egy ilyen historiográfiai elemzés azonban egy másik tanulmány témája lesz.

A módszertani kísérlet célja

A cigányság munkaerő-piaci pozíciója köztudottan egyértelműen hátrányos. Ha e hátrány statisztikai mutatóit országos szinten nézzük, akkor az integráció belső tényezői körében ez egyaránt megmutatkozik az alacsonyabb iskolai végzettség, a kedvezőtlenebb foglalkozási megoszlás és az alacsonyabb gazdasági aktivitási arány terén. A három tényező rétegszerűen épül egymásra. Településenként azonban jelentős különbségek mutatkoznak. Ahol a társadalmi környezet jellemzői kedvez-

zőbbek, tehát ahol a nem cigány népesség körében magasabb az iskolai végzettség átlaga, kedvezőbb a foglalkozási megoszlás és több a foglalkoztatott, ott a cigányság mutatói is jobbak, mint a cigány kötődésűek összességének átlaga, de ott is nagyon ritkán érik el az ország, illetve az adott település össznépességének átlagát.

A lehetőségek beszűkülése esetében azonban a cigányság hatványozott mértékben szorul ki a munkaerőpiacról. Miért? Milyen mértékben ered ez a cigányság ugyancsak hatványozottan kedvezőtlen jellemzőiből, és milyen mértékben a többségi társadalom kirekesztő magatartásából, a szűkülő forrásokon való osztozkodás önös érdekű megideologizálásából? A válaszhoz úgy is közelebb juthatunk, ha megvizsgáljuk, hogy az adott településen hogyan viszonyulnak egymáshoz a cigány kötődésű személyek végzettségi, foglalkozási és gazdasági aktivitási jellemzői.

A kirekesztésnek mint a társadalmi dezintegráltság egyik lehetséges tényezőjének annál nagyobb szerepet tulajdoníthatunk, minél nagyobb a településen a cigány kötődésű személyek végzettségi és gazdasági aktivitási aránya közötti különbség a település össznépessége megfelelő arányaihoz viszonyítva. Ezzel a módszerrel arról is hipotézist állíthatunk fel, hogy a szegregáció forrását mely szinten, az oktatási rendszerben vagy az életpálya későbbi szakaszában, illetve hol, milyen mértékben kell keresni.

A módszer természetesen csak a diagnózisra jó, a terápia mikéntjének meghatározásához komplexebb társadalmi szerkezeti vizsgálatokra van szükség a demográfia, a gazdaságtudomány, a szociológia, a politológia, a jogtudomány, az antropológia eszköztárával. Ahhoz azonban hasznos támpontokat nyújt, hogy hol kell kutakodni, mely településeken kell mélyfúrásokat végezni mind a cigány közösség, mind környezete vonatkozásában.

A célcsoport

Ez alkalommal nem nyitottuk meg a „ki a cigány” kérdés körüli, időnként teljes parttalanságba torkolló vitát, amellyel némely kutatók alibiként akkor hozakodnak elő, ha kutatásaik gyakorlati hasznosíthatóságát kéri tőlük számon. Ugyanakkor mi is érezzük: már az is problematikus, ahogy a nagymértékben és sokféle rendezőelv alapján tagolt „cigányság”-ot egy fogalommal definiáljuk. Másrészt annak is tudatában vagyunk, hogy e csoport vizsgálatánál is folyamatosan együtt kell látnunk az identifikáció, a kategorizáció és a latencia hatását. Eközben azonban tisztáznunk kell, hogy a kisebbségi közösségek társadalmi integrációjának vizsgálata során mi nem az adott kisebbségi csoport, hanem a társadalmi szerkezet egészének irányából indulunk el, amelynek természetesen az adott kisebbségi csoport is többé-kevésbé szerves részét képezi. Ebből a perspektívából nézve pedig a társadalmi integráció szempontjából különösen veszélyes gyúanyagot jelent, ha

a helyzetüket egyenlőtlenként megélő személyek magukat csoportként etnikailag is identifikálják. Úgy látjuk tehát, hogy a társadalmi feszültségforrások vonatkozásában a kisebbségkutatás keretében elsősorban azokra kell összpontosítani, akik az adott kisebbséghez tartozókként identifikálják magukat, és a társadalmi dezintegrációnak az az igazán veszélyes forrása, ha, méltánytalanul tartván társadalmi helyzetüket, e helyzetet etnikai hovatartozásukkal hozzák összefüggésbe.

Az identifikáció azonban minden esetben szituatív, az egyén az adott körülmények függvényében dönt a számtalan csoportkötődése közötti prioritásokról, és ez nem csak az identitás nemzeti-etnikai elemére vonatkozik. A népszámlálás is csak egyike ezen identitásdeklarációknak, de a (majdnem) teljes körű adatfelvétel és az adott személy identitásdeklarációjához kapcsolható rendkívül nagyszámú változó megkerülhetetlenné teszi. Többéves vizsgálódásaink során folyamatosan igazolást nyert, hogy általa megbízhatóan lokalizálható az a viszonylag szilárd mag, amely holdudvarának mélységét és szélességét az egyéb (gazdasági, oktatási, kulturális, választási) adatállományok, illetve kutatói adatfelvételek segítségével lehet felmérni.

Kutatásunk kiindulópontjaként tehát a fentiek miatt részesítettük előnyben az identifikációt – a kategorizációval szemben. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az integráció külső tényezőinek a társadalmi szerkezet „objektív” mutatóit tekintjük, miközben a kulturális mintára csak mint belső tényezőre nézünk. A cigány közösséget körülvevő személyek kulturális mintái, mint a cigányság szempontjából külső tényezők, ugyanilyen relevánsak. A kulturális mintákat tehát ugyanúgy a többség és kisebbség interakciójában kell vizsgálnunk, mint a jelen elemzésünkben prezentált „objektív” adatokat. Ahhoz azonban, hogy a kulturális minták szubtilis világának működéséről megbízhatóbb tudásunk legyen, a társadalmi léhelyzetekről előbb le kell fejtenünk a felszínt, az objektívizálható, kvantifikálható külső tényezők lehetséges befolyását. Csak így tudhatunk meg többet nemcsak arról, hogy ki a cigány, hanem arról is, hogy ki miért gondolja, tudja, állítja magát arról azt, hogy e közösséghez tartozik.

A minta

Vizsgálatunkat azokra a településekre összpontosítottuk, amelyeken a 2001. évi népszámlálás során legalább száz személy mondta magát a nemzeti-etnikai kötődésre vonatkozó négy kérdés legalább egyike esetében a cigánysághoz tartozónak.¹ Őket nevezzük a továbbiakban cigány kötődésűnek.

¹ Az elemzésünkben szereplő adatok, ha másként nem jeleztük, a 2001. évi magyarországi népszámlálásra vonatkoznak, és a Központi Statisztikai Hivatal számítógépes adatbázisából származnak.

1. táblázat. A kiemelt településeken összeírt cigány kötődésűek száma és aránya megyénként

Megye	A megyében összesen	A kiemelt településeken (fő)	A kiemelt településeken (%)
Budapest	14 019	13 885	99,0
Bács-Kiskun	6 763	5 343	79,0
Baranya	10 623	6 159	58,0
Békés	5 578	4 590	82,3
Borsod-Abaúj-Zemplén	46 635	41 567	89,1
Csongrád	3 149	2 763	87,7
Fejér	4 317	3 306	76,6
Győr-Moson-Sopron	1 669	915	54,8
Hajdú-Bihar	11 742	10 501	89,4
Heves	12 629	10 989	87,0
Jász-Nagykun-Szolnok	12 305	11 478	93,3
Komárom-Esztergom	2 670	2 152	80,6
Nógrád	9 950	7 125	71,6
Pest	12 465	9 721	78,0
Somogy	10 360	5 705	55,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	26 628	22 220	83,4
Tolna	5 440	3 588	66,0
Vas	1 577	802	50,9
Veszprém	2 423	1 178	48,6
Zala	4 778	2 542	53,2
Összesen	205 720	166 529	80,9

Megjegyzés: Az összetettebb szerkezetű táblázatokban és ábrákban egyes megyéket rövidített megnevezéssel jelölünk (Borsod-AZ, Győr-MS, Jász-NSz, Komárom-E és Szabolcs-SzB).

Összesen 514 településen és fővárosi kerületben (a továbbiakban: kiemelt települések) írtak össze száz vagy több cigány kötődésű személyt. Ők az országban összeírt cigány kötődésűek 205 720 fős összlétszámának 80,9%-át képezik. Arányuk csak Veszprém megyében nem éri el a megyében összeírt cigány kötődésűek 50%-át, viszont a számunkra különösen fontos Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 89,1, illetve 83,4 százalék.

Ha a gazdasági aktivitási és az iskolai végzettségi jellemzők közötti összefüggéseket vizsgáljuk, a legjelentősebb torzító tényező az adott területi egység (megye, kistérség, település), illetve népességekategória (össznépesség, cigány kötődésűek) eltérő korösszetétele és a nemek aránya (amit leginkább a korösszetétel, illetve a vándorlás mértéke befolyásol). Az adott település mutatóinak részletes vizsgálata keretében az össznépesség és a cigány kötődésűek korcsoportok és nemek szerinti megoszlásának hatását is figyelembe vesszük.

A kiemelt településeken összeírt cigány kötődésűek átlagéletkora az összes ci-

gány kötődésűhöz viszonyítva valamivel fiatalabb: a 2001-ben e településeken összeírtak 13%-a tartozott a 0–4 éves korcsoportba, miközben a cigány kötődésűek összlétszámában csak 12,6%-ot képeztek. Ez az aránykülönbség a 25–29 évesek korcsoportjában egyenlítődik ki, majd megfordul, és az idősebbek már a nagyobb mértékben szórványban élők körében képviselnek magasabb arányt.

2. táblázat. Az összes és a kiemelt településeken összeírt cigány kötődésűek megoszlása öt éves korcsoportok szerint

Korcsoport	Cigány kötődésű összesen	Az összes cigány kötődésű %-a	Cigány kötődésű a kiemelt településeken	A kiemelt településeken összeírt cigány kötődésű %-a
0–4	25 829	12,6	21 710	13,0
5–9	24 117	11,7	20 166	12,1
10–14	21 059	10,2	17 420	10,5
15–19	19 480	9,5	16 105	9,7
20–24	19 541	9,5	16 009	9,6
25–29	18 954	9,2	15 358	9,2
30–34	16 410	8,0	13 046	7,8
35–39	14 963	7,3	11 736	7,0
40–44	13 894	6,8	10 813	6,5
45–49	10 203	5,0	7 914	4,8
50–54	7 116	3,5	5 499	3,3
55–59	4 484	2,2	3 437	2,1
60–X	9 670	4,7	7 316	4,4
Összesen	205 720	100	166 529	100

Azt is megfigyelhetjük, hogy az egyes kiemelt településeken összeírt cigány kötődésűek korösszetételében jelentős különbségek tapasztalhatók. A 0–4 évesek aránya a cigány kötődésűek körében az 514 kiemelt település közül mindössze 21-ben kisebb, mint az adott korúak részesedése az ország össznépességében (4,8%), ugyanakkor 34 településen a 20%-ot is meghaladja.

A települési arányok szórása a fiatalabb korcsoportoknál a legjelentősebb, és az idősebb korcsoportok felé haladva folyamatosan csökken. Míg a 0–4 éves korcsoport esetében a szórás értéke 4,8 (0–25,3%), addig az 55–59 évesek tekintetében mindössze 1,3 (0–8,7%). Miközben például a Borsod megyei Hernádlakon a település népességének 13%-át kitevő 186 cigány kötődésű 15,3%-a volt négyéves vagy fiatalabb, addig a Tolna megyei Sárszenlőrincen a 109 cigány kötődésű (a lakosság 11%-a) közül mindössze 0,9% tartozott ebbe a korcsoportba. Ugyanakkor az 55–59 évesek aránya az 514 kiemelt település közül mindössze 8-ban haladta meg a 6%-ot – az adott korcsoport részesedését az ország össznépességében –, és jellemző, hogy e települések közül egyetlenegy sem található Borsod vagy Sza-

bolcs megyében. Az össznépesség átlagától markánsan különböző arányokból többek között arra is következtethetünk, hogy – a többi magyarországi kisebbséggel ellentétben – a fiatalok körében sokkal alacsonyabb a latencia, de e kérdésről csak további kutatások után tudunk megbízhatóbb állítást megfogalmazni.

Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy elemzésünk során nem csak a cigány kötődésük végzettségében, foglalkozási összetételében és gazdasági aktivitásának mértékében településenként tapasztalható különbségeket elemezzük, hanem össze kell hasonlítanunk az adott település össznépességének megfelelő mutatóival is. Márpedig e téren is jelentősek a különbségek.

3. táblázat. A kiemelt településeken összeírt cigány kötődésűek korcsoportok szerinti megoszlásának aránya, szórása, és az ország össznépességének korcsoportok szerinti megoszlása

<i>Korcsoport</i>	<i>A cigány kötődésűek hányada az adott korcsoportban</i>	<i>A cigány kötődésűek adott korcsoportja településenkénti arányának szórása</i>	<i>Az ország össznépességének hányada az adott korcsoportban</i>
0–4	13,0	4,8	4,8
5–9	12,1	3,9	5,7
10–4	10,5	3,5	6,1
15–19	9,7	3,3	6,6
20–24	9,6	3,0	7,9
25–29	9,2	2,9	7,7
30–34	7,8	2,6	6,9
35–39	7,0	2,5	6,0
40–44	6,5	2,3	6,9
45–49	4,8	2,1	8,1
50–54	3,3	1,8	6,9
55–59	2,1	1,3	6,0
60–X	4,4	2,5	20,4
<i>Összesen</i>	<i>100</i>		<i>100</i>

Az említett két szempontot figyelembe véve döntöttünk úgy, hogy vizsgálatunkat a kiemelt településeken cigány kötődést vallók 20–54 éves korcsoportjára terjesztjük ki, mert egyrészt így a legkisebb a települések közötti szórás, másrészt így a legkisebb a különbség a cigány kötődésűek és az össznépesség korösszetétele között. E korcsoport Magyarország lakónépességének 50,4%-át, az összes cigány kötődésű 49,1%-át, a kiemelt településeken összeírt cigány kötődésűeknek pedig a 48,3%-át képezi. Ennek a 80 375 személynek az iskolai végzettségi, foglalkozási és gazdasági aktivitási jellemzőit ismertetjük a továbbiakban részletesebben.

4. táblázat. A kiemelt településeken összeírt 20–54 éves cigány kötődésűek megoszlása a legmagasabb iskolai végzettség szerint

	<i>Fő</i>	<i>%</i>
Általános iskola első évfolyamát sem végezte el	3 808	4,7
Általános iskola 1–7. évfolyam	23 010	28,6
Általános iskola 8. évfolyam	42 232	52,5
Középiskola érettségi és szakmai oklevél nélkül	1 193	1,5
Középiskola érettségi nélkül, szakmai oklevéllel	7 300	9,1
Középiskola érettségivel	1 973	2,5
Egyetem, főiskola oklevél nélkül	256	0,3
Egyetem, főiskola oklevéllel	603	0,8
<i>Összesen</i>	<i>80 375</i>	<i>100</i>

5. táblázat. A kiemelt településeken összeírt 20–54 éves cigány kötődésűek megoszlása gazdasági aktivitás szerint

	<i>Fő</i>	<i>%</i>
Foglalkoztatott	16 122	20,1
Munkanélküli	16 711	20,8
Gyeses, gyetes, gyedes inaktív kereső	13 965	17,4
Saját jogon öregségi nyugdíjas inaktív kereső	390	0,5
Saját jogon rokkantsági nyugdíjas inaktív kereső	9 602	11,9
Hozzá tartozói jogon nyugdíjas inaktív kereső	516	0,6
Munkanélküli járadékos inaktív kereső	1 034	1,3
Munkanélküli szociális segélyes inaktív kereső	7 323	9,1
Egyéb jövedelemmel rendelkező inaktív kereső	2 236	2,8
Eltartott nappali tagozatos tanuló	423	0,5
Egyéb eltartott	11 861	14,8
Ismeretlen	192	0,2
<i>Összesen</i>	<i>80 375</i>	<i>100</i>

6. táblázat. A kiemelt településeken összeírt 20–54 éves cigány kötődésű foglalkoztatottak megoszlása összevont foglalkozási főcsoport szerint

	<i>Fő</i>	<i>%</i>
Vezető, értelmiségi	826	5,1
Egyéb szellemi foglalkozású	990	6,1
Szolgáltatási foglalkozású	2 004	12,4
Mezőgazdasági foglalkozású	877	5,4
Ipari, építőipari foglalkozású	6 219	38,6
Egyéb foglalkozású	5 206	32,3
<i>Összesen</i>	<i>16 122</i>	<i>100</i>

7. táblázat. A kiemelt településeken összeírt 20–54 éves cigány kötődésűek megoszlása gazdasági aktivitás, legmagasabb iskolai végzettség és foglalkozás szerint

Gazdasági aktivitás	Foglalkozás	Általános iskola 1. évf. se	Általános iskola 1–7. évf.	Általános iskola 8. évf.	Középiskola érettségi és szakma nélkül	Középiskola szakmai oklevéllel	Középiskolai érettségi	Egyetem, főiskola oklevél nélkül	Egyetem, főiskola oklevéllel	Összesen
Foglalkoztatott	vezető, értelmiségi		3	129	14	82	187	33	378	826
Foglalkoztatott	egyéb szellemi		8	326	40	192	325	27	72	990
Foglalkoztatott	szolgáltatási	6	96	1078	61	524	213	8	18	2004
Foglalkoztatott	mezőgazdasági	12	218	544	17	74	10	1	1	877
Foglalkoztatott	ipari, építőipari	36	603	3 554	144	1 654	219	3	6	6219
Foglalkoztatott	egyéb	94	1 219	3 277	74	444	79	5	14	5206
Munkanélküli		412	4 553	9 678	223	1 558	247	14	26	16 711
Gyeges, gyetes, gyed-es inaktív kereső		402	4 879	7 468	203	835	154	5	19	13 965
Saját jogon öregségi nyugdíjas inaktív kereső		59	166	136	1	16	11		1	390
Saját jogon rokkantsági nyugdíjas inaktív kereső		1 032	3 436	4 378	86	473	170		27	9 602
Hozzá tartozói jogon nyugdíjas inaktív kereső		97	237	160	5	12		4	1	516

<i>Gazdasági aktivitás</i>	<i>Foglalkozás</i>	<i>Általános iskola 1. évf. se</i>	<i>Általános iskola 1–7. évf.</i>	<i>Általános iskola 8. évf.</i>	<i>Középiskola érettségi és szakma nélkül</i>	<i>Középiskola szakmai oklevéllel</i>	<i>Középiskolai érettségi</i>	<i>Egyetem, főiskola oklevél nélkül</i>	<i>Egyetem, főiskola oklevéllel</i>	<i>Összesen</i>
Munkanélküli járadékos inaktív kereső		21	202	628	17	136	20	3	7	1 034
Munkanélküli szoc. segélyes inaktív kereső		472	2 633	3 738	49	386	43	1	1	7 323
Egyéb jövedelemmel rendelkező inaktív kereső		95	532	1 297	34	201	53	12	12	2 236
Eltartott nappali tagozatos tanuló		5	73	55	50	41	72	124	3	423
Egyéb eltartott		1 064	4 107	5 668	170	651	168	16	17	11 861
Ismeretlen		1	45	118	5	21	2			192
<i>Összesen</i>		<i>3 808</i>	<i>23 010</i>	<i>42 232</i>	<i>1 193</i>	<i>7 300</i>	<i>1 973</i>	<i>256</i>	<i>603</i>	<i>80 375</i>

Iskolai végzettség

Az össznépeség legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása országosan

Magyarország össznépeségének öt éves korcsoportjai a népszámlálás adatai szerint 2001-ben a következőképp oszlottak meg legmagasabb iskolai végzettség szerint.

8. táblázat. Magyarország össznépeségének megoszlása korcsoportok és legmagasabb iskolai végzettség szerint (fő)

Kor-csoport	Egy osztályt se végzett	Általános 1–3 évf. (iscd 0)	Általános 4–7 évf. (iscd 1)	Általános 8 évf. (iscd 2)	Középfokú (iscd 3)	Középfokú 12+ évf. (iscd 4)	Felsőfokú (iscd 5–6)	Összesen
0–14	447 649	740 380	470 284	36 623				1 694 936
15–19	3 794	1 829	36 398	459 969	164 754	1 865		668 609
20–24	3 620	1 350	12 326	149 484	578 513	18 318	45 691	809 302
25–29	3 669	1 452	11 292	159 597	482 913	11 869	116 199	786 991
30–34	3 678	1 523	9 873	147 380	424 922	6 244	107 237	700 857
35–39	3 788	2 128	9 411	129 639	360 795	5 064	97 909	608 734
40–44	4 630	3 808	12 531	181 892	394 292	5 717	105 714	708 584
45–49	4 555	4 001	13 062	241 235	435 797	7 572	118 503	824 725
50–54	4 440	3 904	15 208	223 506	349 871	7 230	100 583	704 742
55–59	4 624	4 358	29 420	284 474	195 384	6 264	84 752	609 276
60–64	5 111	6 241	59 690	307 220	99 359	6 710	50 978	535 309
65–69	5 117	9 169	114 497	249 560	65 580	4 541	41 833	490 297
70–74	3 690	5 930	161 792	178 938	50 388	3 664	32 945	437 347
75–79	2 807	5 509	184 914	93 516	31 192	2 183	18 702	338 823
80–84	1 422	2 899	88 206	39 768	13 098	1 181	7 650	154 224
85–89	1 643	4 244	53 409	20 058	5 610	728	3 756	89 448
90–94	1 060	2 237	16 513	6 381	1 720	141	1 137	29 189
95+	263	470	2 781	2 129	787	45	447	6 922
Össz.	505 560	801 432	1 301 607	2 911 369	3 654 975	89 336	934 036	1 019 835

9. táblázat. Magyarország össznépességének megoszlása korcsoportok és legmagasabb iskolai végzettség szerint (%)

Kor-csoport	Egy osztályt se végzett	Általános 1–3 évf. (iscd 0)	Általános 4–7 évf. (iscd 1)	Általános 8 évf. (iscd 2)	Középfokú (iscd 3)	Középfokú 12+ évf. (iscd 4)	Felsőfokú (iscd 5–6)	Összesen
0–14	26,41	43,68	27,75	2,16	0,00	0,00	0,00	100
15–19	0,57	0,27	5,44	68,79	24,64	0,28	0,00	100
20–24	0,45	0,17	1,52	18,47	71,48	2,26	5,65	100
25–29	0,47	0,18	1,43	20,28	61,36	1,51	14,76	100
30–34	0,52	0,22	1,41	21,03	60,63	0,89	15,30	100
35–39	0,62	0,35	1,55	21,30	59,27	0,83	16,08	100
40–44	0,65	0,54	1,77	25,67	55,65	0,81	14,92	100
45–49	0,55	0,49	1,58	29,25	52,84	0,92	14,37	100
50–54	0,63	0,55	2,16	31,71	49,65	1,03	14,27	100
55–59	0,76	0,72	4,83	46,69	32,07	1,03	13,91	100
60–64	0,95	1,17	11,15	57,39	18,56	1,25	9,52	100
65–69	1,04	1,87	23,35	50,90	13,38	0,93	8,53	100
70–74	0,84	1,36	36,99	40,91	11,52	0,84	7,53	100
75–79	0,83	1,63	54,58	27,60	9,21	0,64	5,52	100
80–84	0,92	1,88	57,19	25,79	8,49	0,77	4,96	100
85–89	1,84	4,74	59,71	22,42	6,27	0,81	4,20	100
90–94	3,63	7,66	56,57	21,86	5,89	0,48	3,90	100
95+	3,80	6,79	40,18	30,76	11,37	0,65	6,46	100
Összesen	4,96	7,86	12,76	28,55	35,84	0,88	9,16	100

Az össznépesség legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása megyénként

A megyék népességének korösszetételében mutatkozó különbségek valamelyest kihatnak a végzettségi arányokra, de nem olyan mértékben, hogy felülírnák azt az állítást, amely szerint a megye fejlettsége – az egy főre eső GDP országos értékének százaléka a megyében – és népességének végzettsége között szoros összefüggés van.

10. táblázat. A 7 éves és idősebb népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása megyénként, a megyében egy főre eső GDP országos átlaghoz viszonyított arányának növekvő sorrendjében (fő)

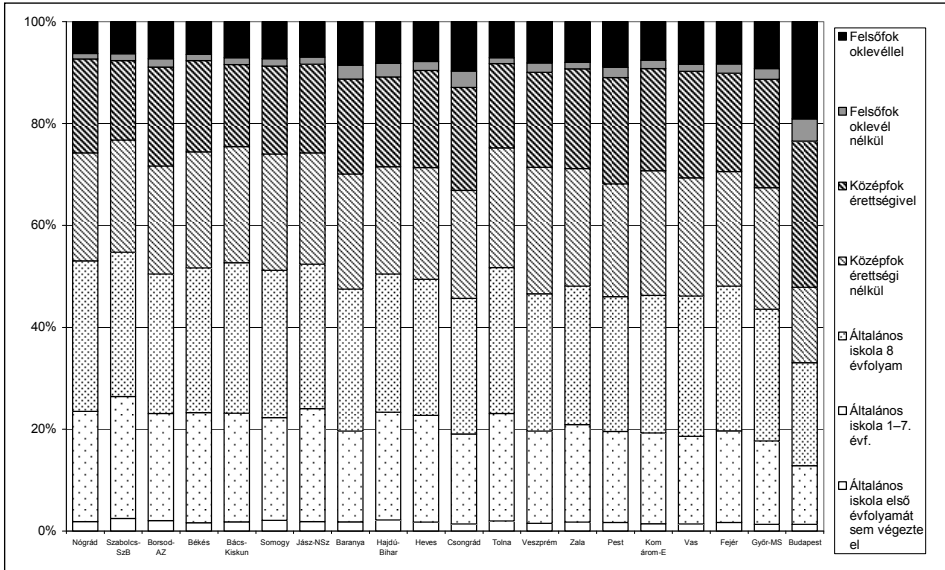
Megye	Orsz. GDP/fő %-a 2001	Összesen	Egy osztályt se végzett	Ált. iskola 1–7. évf.	Ált. iskola 8. évf.	Középfok érettségi nélkül	Középfok érettségivel	Felsőfok oklevél nélkül	Felsőfok oklevéllel
Nógrád	56	204 559	3 889	44 125	60 461	43 472	37 669	2 236	12 707
Szabolcs- Szatmár- Bereg	56,4	529 849	13 230	126 845	150 080	116 298	82 889	7 161	33 346
Borsod	63,4	683 460	14 221	143 433	187 169	144 792	132 787	11 317	49 741
Békés	64,6	370 779	6 033	80 229	105 202	84 507	66 424	4 548	23 836
Bács- Kiskun	68,3	508 196	9 251	108 337	150 198	115 647	81 955	6 883	35 925
Somogy	69,7	311 463	6 583	62 878	89 856	71 152	53 919	4 399	22 676
Jász- Nagykun- Szolnok	70,1	385 257	7 295	85 316	109 197	84 201	66 999	5 376	26 873
Baranya	73,4	380 218	6 905	67 640	106 099	85 849	70 921	10 442	32 362
Hajdú- Bihar	73,6	509 587	11 047	107 799	138 128	107 644	89 760	13 681	41 528
Heves	74,6	303 132	5 364	63 532	80 912	66 509	57 885	5 308	23 622
Csongrád	79,4	404 866	5 658	71 698	107 583	85 786	81 867	12 934	39 340
Tolna	79,5	232 520	4 584	49 081	66 649	54 541	38 489	2 659	16 517
Veszprém	84,5	348 615	5 181	63 264	94 006	86 530	64 912	6 358	28 364
Zala	86,3	278 568	4 929	53 249	75 849	64 246	54 451	3 504	22 340
Pest	87,4	1 000 088	17 077	178 649	264 360	221 311	209 257	19 566	89 868
Komárom- Esztergom	92,7	294 466	4 344	52 360	79 547	72 062	59 072	4 821	22 260
Vas	101,4	250 324	3 500	43 081	68 924	58 040	52 394	3 398	20 987
Fejér	103,7	403 982	6 841	72 658	114 817	90 842	78 012	7 373	33 439
Győr- Moson- Sopron	121,6	406 063	5 494	66 262	104 976	96 911	86 320	8 694	37 406
Budapest	202,5	1 681 195	22 737	192 872	340 783	247 548	483 576	72 780	320 899
Összesen		948 717	164 163	1 733 308	249 476	199 788	1 949 558	213 438	93 406

Ha kiszámítjuk a GDP/fő oszlop és az egyes végzettségi szintek oszlopai közötti korrelációkat, akkor látjuk, hogy a korreláció az egyetemi, főiskolai oklevéllel rendelkezők részaránya tekintetében a legszorosabb (0,93), és már az érettségi nélküli középiskolai végzettségűek részaránya esetében negatív értékbe fordul.

11. táblázat. A 7 éves és idősebb népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása megyénként, a megyében egy főre eső GDP országos átlaghoz viszonyított arányának növekvő sorrendjében (%)

Megye	Országos GDP/fő %-a 2001	Összesen	Ált. iskola első évf. se végezte el	Általános iskola 1–7. évf.	Általános iskola 8. évfolyam	Középfok érettségi nélkül	Középfok érettségivel	Felsőfok oklevél nélkül
Nógrád	56,0	1,90	21,57	29,56	21,25	18,41	1,09	6,21
Szabolcs-Szatmár-Bereg	56,4	2,50	23,94	28,33	21,95	15,64	1,35	6,29
Borsod-Abaúj-Zemplén	63,4	2,08	20,99	27,39	21,19	19,43	1,66	7,28
Békés	64,6	1,63	21,64	28,37	22,79	17,91	1,23	6,43
Bács-Kiskun	68,3	1,82	21,32	29,56	22,76	16,13	1,35	7,07
Somogy	69,7	2,11	20,19	28,85	22,84	17,31	1,41	7,28
Jász-Nagykun-Szolnok	70,1	1,89	22,15	28,34	21,86	17,39	1,40	6,98
Baranya	73,4	1,82	17,79	27,90	22,58	18,65	2,75	8,51
Hajdú-Bihar	73,6	2,17	21,15	27,11	21,12	17,61	2,68	8,15
Heves	74,6	1,77	20,96	26,69	21,94	19,10	1,75	7,79
Csongrád	79,4	1,40	17,71	26,57	21,19	20,22	3,19	9,72
Tolna	79,5	1,97	21,11	28,66	23,46	16,55	1,14	7,10
Veszprém	84,5	1,49	18,15	26,97	24,82	18,62	1,82	8,14
Zala	86,3	1,77	19,12	27,23	23,06	19,55	1,26	8,02
Pest	87,4	1,71	17,86	26,43	22,13	20,92	1,96	8,99
Komárom-Esztergom	92,7	1,48	17,78	27,01	24,47	20,06	1,64	7,56
Vas	101,4	1,40	17,21	27,53	23,19	20,93	1,36	8,38
Fejér	103,7	1,69	17,99	28,42	22,49	19,31	1,83	8,28
Győr-Moson-Sopron	121,6	1,35	16,32	25,85	23,87	21,26	2,14	9,21
Budapest	202,5	1,35	11,47	20,27	14,72	28,76	4,33	19,09
Összesen		1,73	18,27	26,30	21,06	20,55	2,25	9,85
Korreláció az országos GDP/fő %-ával		-0,61	-0,89	-0,89	-0,59	0,91	0,69	0,93

E szabályszerűség alól csak néhány megye mutat kivételt, például Csongrád, aminek alapvetően gazdaságszerkezeti okai vannak. Ezt az összefüggést szemlélteti az alábbi diagram is.

1. ábra. A 7 éves és idősebb népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása megyénként, a megyében egy főre eső GDP országos átlaghoz viszonyított arányának növekvő sorrendjében (%)

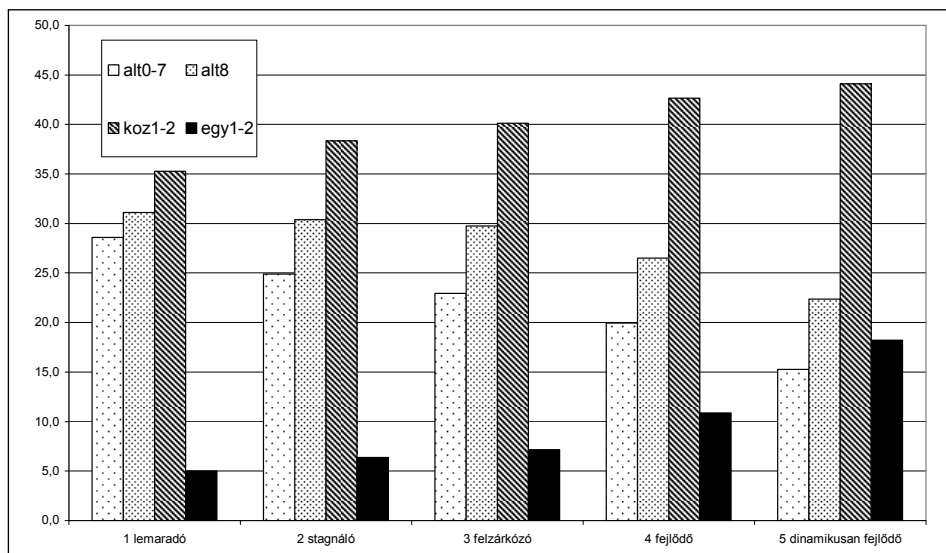
Az össznépesség legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása kistérségenként

Amikor azt vizsgáljuk, hogy az adott kistérség fejlettségi szintje milyen korrelációban áll a kistérség területén összeírt lakónépesség legmagasabb iskolai végzettsége szerinti megoszlásával, akkor a 2001. évi népszámlálás időpontjában érvényes kistérségi beosztást vesszük alapul. Ekkor az ország területe 150 kistérségre volt felosztva, s a KSH módszertana szerint a kistérségeket öt fejlettségi kategóriába sorolták a következő kilenc jellemző bevonásával kialakított komplex mutató alapján: 1. Külföldi érdekltségű vállalkozások külföldi jegyzett tőkéje egy lakosra, 1998; 2. Személyi jövedelemadó alapot képező jövedelem egy lakosra, 1998; 3. Személyi jövedelemadó-alapot képező jövedelem egy lakosra, 1998/1998; 4. Működő gazdasági szervezetek ezer lakosra jutó száma, 1998; 5. Működő gazdasági szervezetek ezer lakosra jutó száma, 1998/1995; 6. Munkanélküliek aránya, 1998; 7. Vándorlási különbözet ezer lakosra jutó száma, 1990–1998; 8. Távbeszélő főállomások ezer lakosra jutó száma, 1998; 9. Személygépkocsik ezer lakosra jutó száma, 1998.

12. táblázat. A 7 éves és idősebb lakónépesség legmagasabb iskolai végzettsége szerinti megoszlása a lakott kistérség fejlettsége szerint (fő)

A kistérség fejlettsége	Általános iskola 0–7 osztály	Általános iskola 8 osztály	Középiskola	Főiskola, egyetem	Összesen
1. Lemaradó	273 712	297 753	337 759	47 913	957 137
2. Stagnáló	231 656	282 580	356 606	59 207	930 049
3. Felzárkózó	401 369	519 733	701 252	125 474	1 747 828
4. Fejlődő	411 926	547 190	880 813	224 530	2 064 459
5. Dinamikusan fejlődő	578 808	847 540	1 671 016	690 350	3 787 714
Összesen	1 897 471	2 494 796	3 947 446	1 147 474	9 487 187

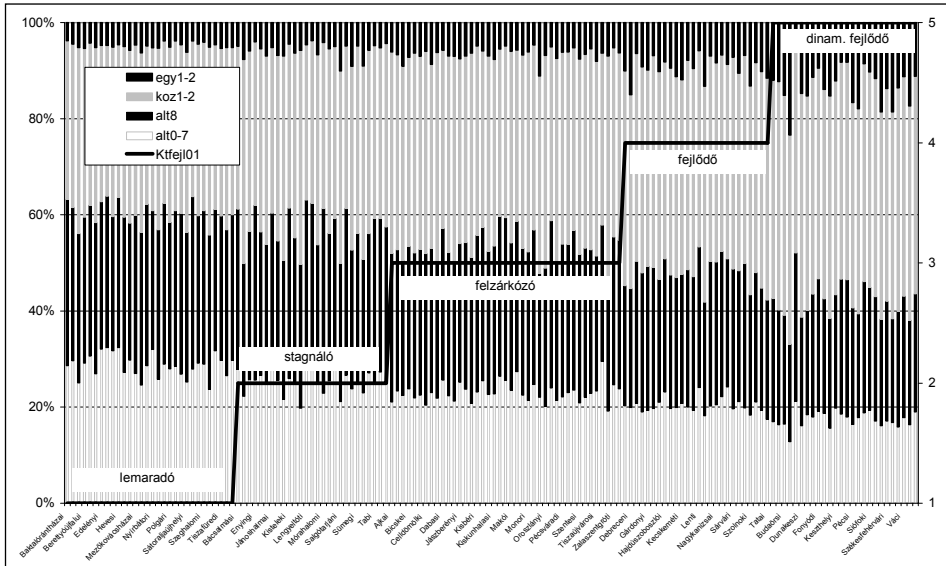
A kistérségeknek a fejlettségi kategóriákként összevont jellemzői világosan mutatják az összefüggést a gazdasági fejlettség és a népesség iskolai végzettsége között.

2. ábra. A 7 éves és idősebb lakónépesség legmagasabb iskolai végzettsége szerinti megoszlása a lakott kistérség fejlettsége szerint

Ha azonban a kistérségeket egyenként megvizsgáljuk, akkor látjuk, hogy van olyan stagnáló kistérség, amelyben az egyetemi végzettségűek magasabb arányt képviselnek, mint néhány dinamikusan fejlődő kistérségben, és van olyan felzárkózó kistérség is, amelyben az általános iskolát el nem végeztek aránya jóval magasabb, mint a stagnáló kistérségek némelyikében. A szórás mutatja, hogy a végzett-

ség természetesen a fejlettségnek csak egyik összetevője, de a fejlettségi kategóriánként összevont kistérségek adatainak korrelációja itt is kirajzolódik.

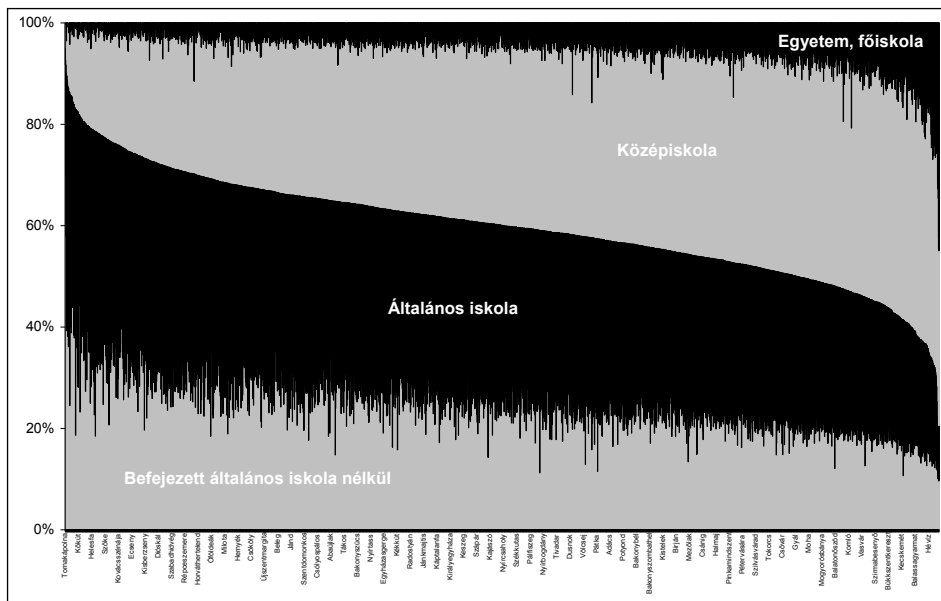

3. ábra. Az egyes kistérségek 7 éves és idősebb lakónépességének iskolai végzettség szerinti megoszlása a kistérségek fejlettségi kategóriáinak növekvő sorrendjében

Az össznépesség legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása településenként

A bemutatott korrelációtól még nagyobb az eltérés települési szinten. Mutassuk be csak egy ábrán, az országban mekkora különbségek tapasztalhatók egy-egy település népességének iskolai végzettségi arányaiban.

Az alábbi ábrán az ország mind a 3158 települését sorba raktuk a legalább középiskolát végzett 7 éves és idősebb lakónépesség arányának növekvő sorrendjében.

4. ábra. A 7 éves és idősebb lakónépesség megoszlása legmagasabb iskolai végzettség szerint településenként, a legalább középiskolát végzettek arányának növekvő sorrendjében

Cigány kötődésűek

A cigányság legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása országosan

Mielőtt a cigányság legmagasabb iskolai végzettségének az össznépességgel összehasonlítható, tehát az eltérő korösszetételből adódó különbségektől megtisztított, és a kiemelt településekre vonatkoztatott adataira rátérnénk, adatközlésként álljon itt néhány táblázat a további kutatások számára. Az alábbiakat mutatjuk be, hogyan oszlik meg az ország teljes cigány kötődésű népessége (205 720 fő) legmagasabb iskolai végzettség szerint.

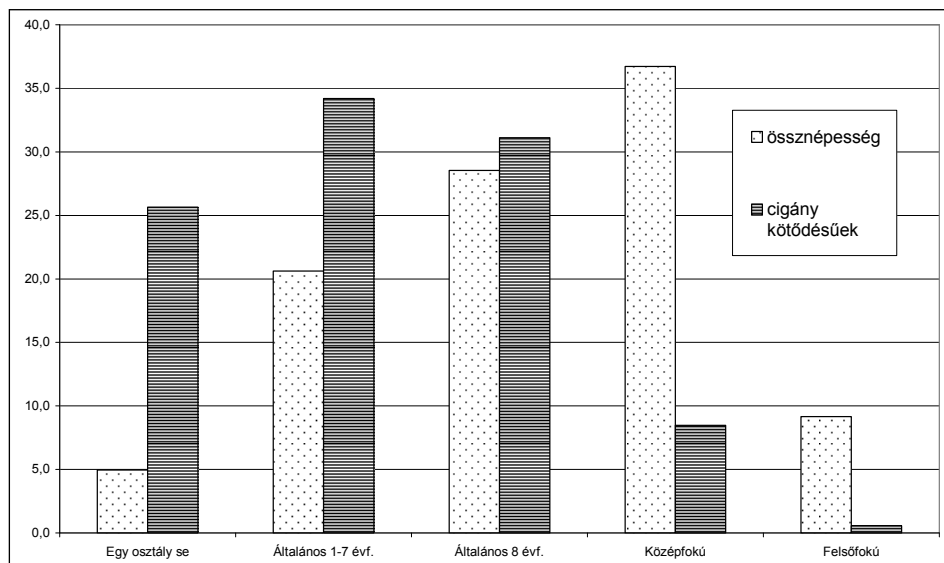
13. táblázat. Az összes cigány kötődésű megoszlása korcsoport és legmagasabb iskolai végzettség szerint (fő)

Kor-csoport	Általános iskola 1. évfolyamát se végezte el	Általános iskola 1–7. évf.	Általános iskola 8 évf.	Középiskolai érettségi és szakmai oklevél nélkül	Középiskolai érettségi nélkül, szakmai oklevéllel	Középiskola, érettségivel	Egyetem, főiskola oklevél nélkül	Egyetem, főiskola oklevéllel
0–4	25 829							
5–9	16 096	8 021						
10–14	406	20 259	394					
15–19	305	7074	8 237	2 677	922	256	9	
20–24	275	4 888	10 631	529	2 416	585	166	51
25–29	318	4 745	10 900	327	2 051	408	61	144
30–34	414	4 087	9 636	215	1 593	331	24	110
35–39	737	4 043	8 077	191	1 477	318	16	104
40–44	1 061	4 883	6 492	93	988	259	7	111
45–49	902	3 637	4 642	92	527	279	7	117
50–54	1 134	2 798	2 509	46	320	228	5	76
55–59	1 307	1 853	1 093	10	59	114	4	44
60–X	3 984	4 074	1 405	30	2	92	8	75
Össz.	52 768	70 362	64 016	4 210	10 355	2 870	307	832

14. táblázat. Az összes cigány kötődésű megoszlása korcsoport és legmagasabb iskolai végzettség szerint (%)

Kor-csoport	Általános iskola 1. évfolyamát se végezte el	Általános iskola 1–7. évf.	Általános iskola 8 évf.	Középiskolai érettségi és szakmai oklevél nélkül	Középiskolai érettségi nélkül, szakmai oklevéllel	Középiskola, érettségivel	Egyetem, főiskola oklevél nélkül	Egyetem, főiskola oklevéllel
0–4	100,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
5–9	66,74	33,26	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
10–14	1,93	96,20	1,87	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
15–19	1,57	36,31	42,28	13,74	4,73	1,31	0,05	0,00
20–24	1,41	25,01	54,40	2,71	12,36	2,99	0,85	0,26
25–29	1,68	25,03	57,51	1,73	10,82	2,15	0,32	0,76
30–34	2,52	24,91	58,72	1,31	9,71	2,02	0,15	0,67
35–39	4,93	27,02	53,98	1,28	9,87	2,13	0,11	0,70
40–44	7,64	35,14	46,73	0,67	7,11	1,86	0,05	0,80
45–49	8,84	35,65	45,50	0,90	5,17	2,73	0,07	1,15
50–54	15,94	39,32	35,26	0,65	4,50	3,20	0,07	1,07
55–59	29,15	41,32	24,38	0,22	1,32	2,54	0,09	0,98
60–X	41,20	42,13	14,53	0,31	0,02	0,95	0,08	0,78
Össz.	25,65	34,20	31,12	2,05	5,03	1,40	0,15	0,40

Ha a cigány kötődésűek országos összlétszámának iskolai végzettség szerinti megoszlását összehasonlítjuk az össznépeesség adataival, a következő képet kapjuk.

5. ábra. Az össznépeesség és a cigány kötődésűek legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása

Mint már bemutattuk, az össznépeesség adataival való összehasonlítás során az eltérő korösszetétel jelentősen torzítja a képet. Ezért vizsgáljuk meg azt is, hogy az összehasonlítandó korcsoportba tartozó lakónépeességnek milyenek a végzettségi mutatói. Mint a módszertani bevezetőben kifejtettük, az összehasonlításra a legalkalmasabb a 20–54 évesek korcsoportja, amely mind az össznépeességnek, mind a cigány kötődésűeknek a felét képezi (50,4%, illetve 49,1%) azzal, hogy a cigányság másik felében a fiatalabb, az össznépeesség másik felében pedig az idősebb korcsoportok dominálnak.

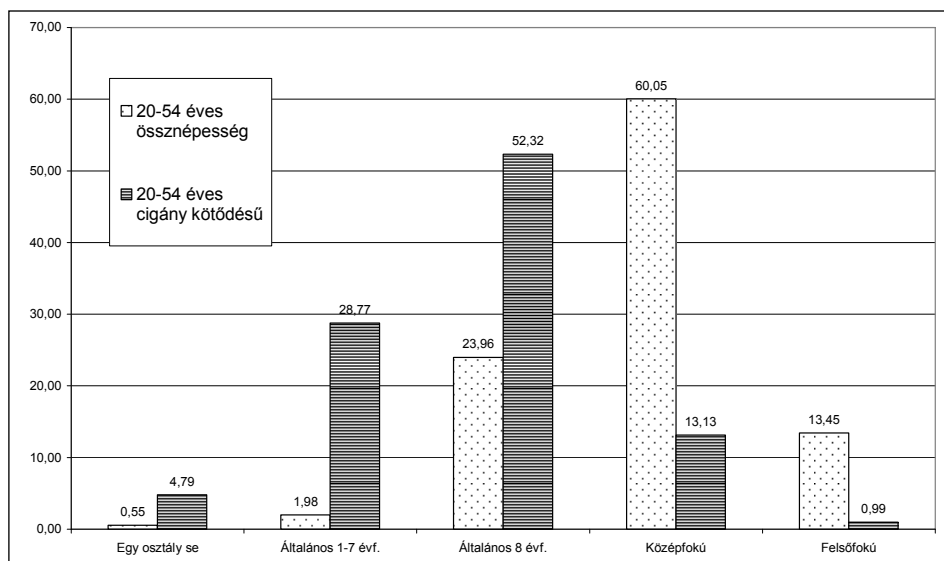
15. táblázat. A 20–54 éves lakónépesség megoszlása
korcsoport és legmagasabb iskolai végzettség szerint

	<i>Egy osztály se</i>	<i>Általános 1–7. évf.</i>	<i>Általános 8 évf.</i>	<i>Középfokú</i>	<i>Felsőfokú</i>	<i>Összesen</i>
20–24	3 620	13 676	149 484	596 831	45 691	809 302
25–29	3 669	12 744	159 597	494 782	116 199	786 991
30–34	3 678	11 396	147 380	431 166	107 237	700 857
35–39	3 788	11 539	129 639	365 859	97 909	608 734
40–44	4 630	16 339	181 892	400 009	105 714	708 584
45–49	4 555	17 063	241 235	443 369	118 503	824 725
50–54	4 440	19 112	223 506	357 101	100 583	704 742
<i>Összesen</i>	<i>28 380</i>	<i>101 869</i>	<i>1 232 733</i>	<i>3 089 117</i>	<i>691 836</i>	<i>5 143 935</i>

16. táblázat. A 20–54 éves cigány kötődésűek megoszlása
korcsoport és legmagasabb iskolai végzettség szerint

	<i>Egy osztály se</i>	<i>Általános 1–7. évf.</i>	<i>Általános 8 évf.</i>	<i>Középfokú</i>	<i>Felsőfokú</i>	<i>Összesen</i>
20–24	275	4 888	10 631	3 530	217	19 541
25–29	318	4 745	10 900	2 786	205	18 954
30–34	414	4 087	9 636	2 139	134	16 410
35–39	737	4 043	8 077	1 986	120	14 963
40–44	1 061	4 883	6 492	1 340	118	13 894
45–49	902	3 637	4 642	898	124	10 203
50–54	1 134	2 798	2 509	594	81	7 116
<i>Összesen</i>	<i>4 841</i>	<i>29 081</i>	<i>52 887</i>	<i>13 273</i>	<i>999</i>	<i>101 081</i>

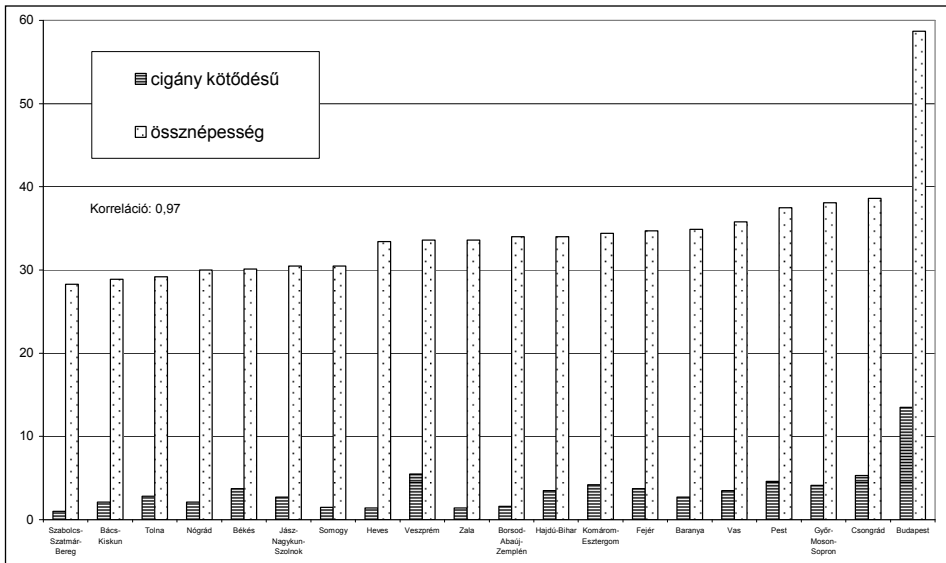
A korösszetételből eredő torzítás kiszűrése után is látható a cigány kötődésűek iskolai végzettségi arányainak drasztikus eltérése az össznépességétől. Körükben tízszer nagyobb azoknak az aránya, akik az általános iskola első évfolyamát se végezték el, és egyharmaduknak nincs befejezett általános iskolája. Az 1%-ot se éri el a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, miközben azok az össznépességben több mint 13%-ot képeznek.

6. ábra. Az össznépesség és a cigány kötődésűek 20–54 éves korcsoportjának megoszlása legmagasabb iskolai végzettség szerint országosan

A cigányság legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása megyénként

Ha megyénként szemléljük a cigány kötődésűek végzettségi arányait, megfigyelhetjük, hogy az szoros korrelációban áll az össznépesség arányaival. Ennek csak egyetlen kifejezett példáját mutatjuk meg az alábbi diagramon: a legalább középfokú iskolai végzettséggel rendelkező 18 éves és idősebb lakónépesség, illetve cigány kötődésűek megyénként aránya közötti korreláció értéke 0,97.

7. ábra. A legalább középszkolai érettségivel rendelkezők aránya a 18 éves és idősebb lakónépesség, illetve cigány kötődésűek körében megyénként

A cigányság legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása településenként

Ha településenként vizsgáljuk a cigány kötődésűek iskolai végzettség szerinti megoszlását, akkor ugyancsak megállapíthatjuk, hogy létezik korreláció az össznépesség és a cigányság végzettségi mutatói között, de az már sokkal gyengébb, sokkal több a kivétel, sokkal több tényező alakítja ki az értéket, amelyek közül sokat a magasabb területszervezési szinteken elfed az átlag.

Országos szinten a 15 éves és idősebb össznépesség 88,8%-a végezte el legalább az általános iskolát, míg az e korosztályba tartozó cigány kötődésűek körében ez az arány csak 61%. Az össznépesség országos átlagát a cigányság mutatója csak egy budapesti kerületben (II. kerület 95,2%) és egy településen (Tiszatárján 89,42%) haladja meg. A kiemelt településeket alapul véve az össznépesség és a cigány kötődésűek e jellemzője közötti települési szintű korreláció mindössze 0,54, miközben megyei szinten ennek értéke 0,97.

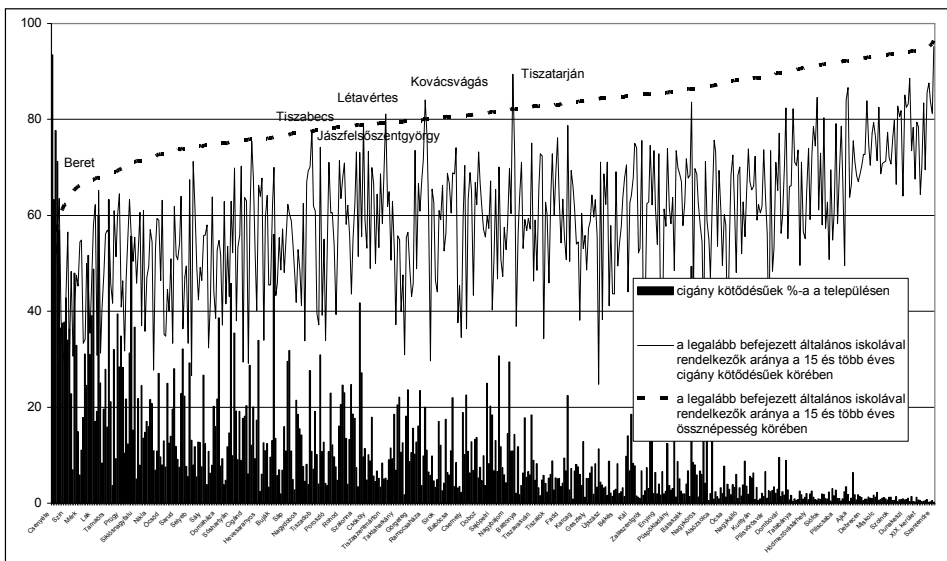
17. táblázat. Kiemelt települések a 15 éves és idősebb cigány kötődésűek körében legalább általános iskolát végzettek települési arányának csökkenő sorrendjében (első 40 érték)

Sorrend	Település/ kerület	Össz- népesség	Cigány kötődésű	Cigány kötődésű (%)	Legalább általános iskolával a 15 éves és idősebb cigány kötődésűek körében (%)	Legalább általános iskolával a 15 éves és idősebb össznépesség körében (%)
k1	II. kerület	92 520	151	0,16	95,20	96,4
1	Tiszatarján	1 483	161	10,86	89,42	82,1
k2	XVII. kerület	79 989	255	0,32	88,54	94,1
k3	XI. kerület	144 441	233	0,16	87,63	95,2
k4	VII. kerület	64 137	1 157	1,80	86,62	92,2
k5	IV. kerület	103 492	782	0,76	85,59	95
2	Dunakeszi	29 453	187	0,63	85,12	94
3	Várpalota	21 779	129	0,59	84,62	91,2
k6	VIII. kerület	81 787	2 771	3,39	84,09	92,1
4	Kovácsvágás	626	125	19,97	84,09	80
k7	VI. kerület	44 137	380	0,86	83,86	92,9
k8	III. kerület	131 605	343	0,26	83,66	95,5
5	Makkos- hotyka	989	488	49,34	83,61	86,4
6	Szombathely	81 920	303	0,37	83,42	94,9
k9	X. kerület	80 852	812	1,00	83,26	94,1
7	Sopron	56 175	184	0,33	82,78	93,8
8	Sziget- szentmiklós	23 359	128	0,55	82,56	93,3
k10	XIV. kerület	123 510	964	0,78	82,50	94,1
9	Bükkaranyos	1 393	124	8,90	82,43	90
10	Gyula	33 041	129	0,39	82,18	90,1
k11	XIII. kerület	114 353	864	0,76	81,83	93,9
11	Szentendre	22 747	114	0,50	81,25	95,7
12	Létavértes	7 045	367	5,21	81,13	79,2
k12	XXI. kerület	80 982	578	0,71	80,59	93,8
13	Pomáz	14 404	256	1,78	80,32	91,5
14	Tata	24 598	150	0,61	79,83	93,7
k13	V. kerület	28 948	361	1,25	79,47	94,4
k14	IX. kerület	62 995	1 070	1,70	79,40	93,1
15	Jászfelső- szentgyörgy	1 803	174	9,65	79,17	78,9
16	Piliscsaba	6 425	174	2,71	79,14	91,9
17	Lakócsa	580	130	22,41	78,72	83,5
18	Baja	37 916	176	0,46	78,62	92
19	Hatvan	22 906	274	1,20	78,53	91,1
k15	XIX. kerület	63 810	408	0,64	78,44	94,4
k16	XXII. kerület	52 548	185	0,35	78,38	94,2
20	Tiszabecs	1 049	113	10,77	77,78	77,5

Sorrend	Település/ kerület	Össz- népesség	Cigány kötődésű	Cigány kötődésű (%)	Legalább általános iskolával a 15 éves és idősebb cigány kötődésűek közében (%)	Legalább általános iskolával a 15 éves és idősebb össznépesség közében (%)
21	Dunaújváros	55 309	343	0,62	77,32	93,5
22	Hejőkeresztúr	1 122	107	9,54	77,14	89,7
23	Nyíregyháza	118 795	1 133	0,95	77,11	93,1
k17	XVIII. kerület	96 353	491	0,51	76,42	93,7

Megjegyzés: A budapesti kerületeket külön sorszámoztuk, és a sorszám előtt k betűvel jelöltük.

Az alábbi ábrán megfigyelhető, hogy a legalább általános iskolát végzettek aránya jelentős mértékben összefügg azzal, hogy az adott településen a népszámlálás során magukat cigány kötődésűeknek vallók milyen arányt képviseltek a település össznépességében. Láthatjuk, hogy ahol a cigányoknak a népességben betöltött aránya magasabb, ott mind az össznépesség, mind a cigány kötődésűek esetében nagyobb azoknak az aránya, akik még az általános iskolát sem fejezték be. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a cigányoknak a település népességében betöltött aránya erősebben korrelál negatív módon a település össznépességének végzettségi mutatóival (-0,77), mint a cigány kötődésűekével (-0,25). Ez újabb kérdéseket vet fel a kategorizációval és a latenciával kapcsolatos eddigi megállapítások vonatkozásában.

8. ábra. A legalább befejezett általános iskolával rendelkezők aránya a 15 éves és idősebb össznépesség, illetve cigány kötődésűek körében, valamint a cigány kötődésűek aránya a kiemelt települések össznépességében

Azt is észre kell vennünk, hogy a cigány kötődésűek szóban forgó végzettségi mutatói az általuk 113–367 fő által és 5,2–19,97%-ban lakott öt településen, valamint Bereten (144 fő, 57%) meghaladják az adott település össznépességének végzettségi mutatóit.

18. táblázat. Települések, amelyeken a 15 évesek és idősebbek között a legalább általános iskolát végzettek aránya a cigány kötődésűek körében magasabb, mint az adott település össznépességében

<i>Település/kerület</i>	<i>Össznépesség</i>	<i>Cigány kötődésű</i>	<i>Cigány kötődésű (%)</i>	<i>Legalább általános iskolával (a cigány kötődésűek %-a)</i>	<i>Legalább általános iskolával (az össznépesség %-a)</i>
Tiszatarján	1 483	161	10,9	89,4	82,1
Kovácsvágás	626	125	20,0	84,1	80,0
Létavértes	7 045	367	5,2	81,1	79,2
Jászfelsőszentgyörgy	1 803	174	9,7	79,2	78,9
Tiszabecs	1 049	113	10,8	77,8	77,5
Beret	253	144	56,9	63,5	59,9

Ezek a települések a legalább általános iskolát végzetteknek az össznépességben képviselt arányát tekintve – Beret kivételével – a középmezőnyben helyezkednek el.

A jelenség okát csak célzott helyi kutatásokkal lehet feltárni, ismét figyelmeztetve persze arra, hogy az identitás kérdéseinek elemzése során mindig együtt kell kezelni az identifikáció, a kategorizáció és a latencia viszonyrendszerét. Tehát nem tudhatjuk, hogy e településeken valóban a kategorizáció alapján cigánynak tekintettek eredménye a jobb, vagy pedig e településeken az általános iskolát sem végzettek körében nagyobb a latencia. De éppen ez jelenlegi módszertani kísérletünk célja: el kell jutnunk addig a végpontig, amíg az adott jelenség kvantitatív módszerekkel objektívizálható. Ki kell szűrni előbb a fecsegő felszín hangjait ahhoz, hogy utána megvizsgálhassuk, miről hallgat a mély.

Foglalkoztatottság

Össznépesség

Az össznépesség gazdasági aktivitás szerinti megoszlása országosan

A magyarországi népesség gazdasági aktivitási szerkezete nemzetközi összehasonlításban rendkívül kedvezőtlen: 2001-ben a foglalkoztatottak aránya 36,2% volt, miközben ez az arány akkor Németországban és Ausztriában 45–46,5%-ot tett ki. Hosz-

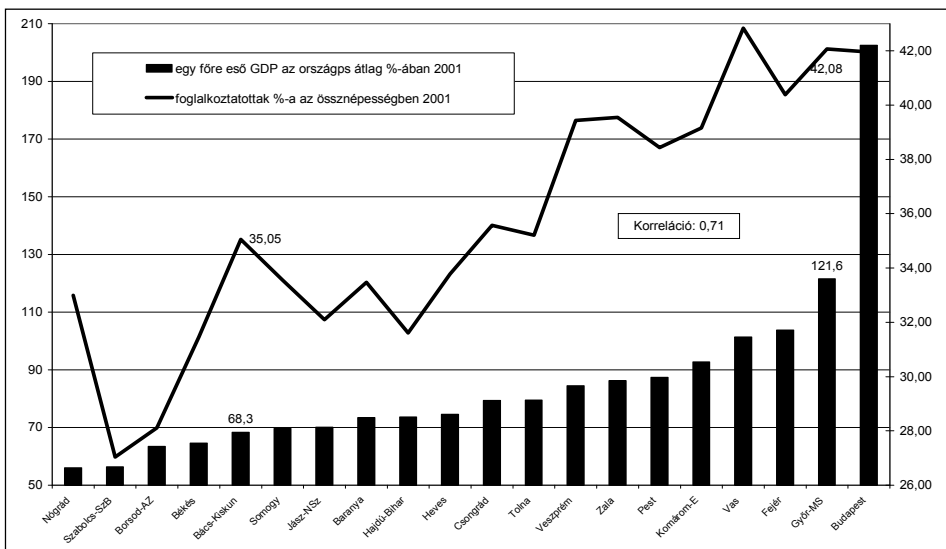
szű távon különösen aggasztó az inaktív keresők magas száma. Részesedése nem csak a nyugati országokban, de Romániában is alacsonyabb, mint Magyarországon, amely majdnem eléri, a munkanélküliek számával együtt pedig meg is haladja a foglalkoztatottak arányát. Ez elsősorban a népesség elöregedésének következménye.

19. táblázat. Magyarország népességének megoszlása gazdasági aktivitás szerint

	Népesség	Népesség %
Foglalkoztatott	3 690 269	36,2
Munkanélküli	416 210	4,1
Inaktív kereső	3 305 541	32,4
Eltartott	2 786 295	27,3
Összesen	10 198 315	100

A fejlettség és a foglalkoztatottak aránya az össznépességben megyénként

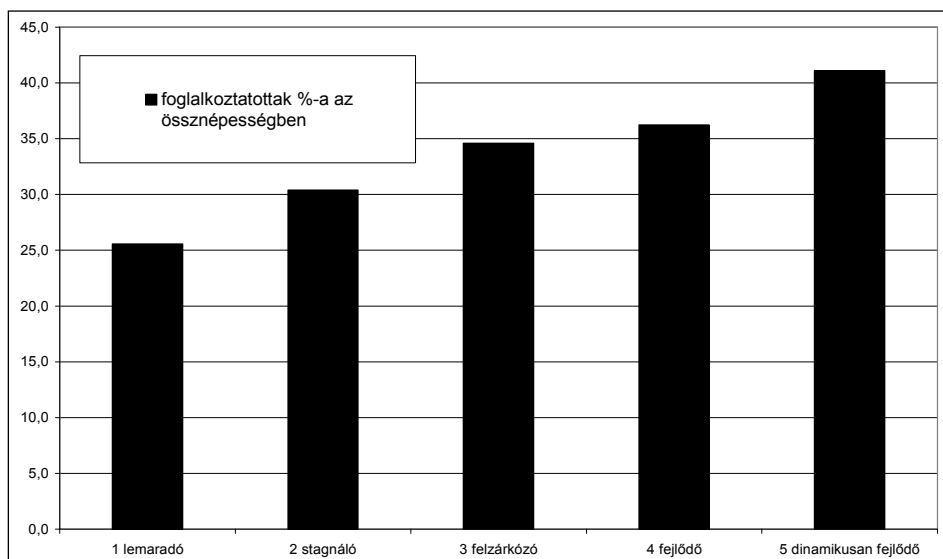
Ha összehasonlítjuk, hogy a népesség gazdasági aktivitása milyen viszonyban áll a terület gazdasági fejlettségével, akkor megyei szinten meglehetősen erős korrelációt (0,71) tapasztalhatunk. Fejlettségi szintként azt tekintettük, hogy a megyében egy főre eső bruttó hazai termék (GDP) az országos átlag hány százalékát teszi ki, és ezt a mutatót viszonyítottuk ahhoz, hogy a megye össznépességének hány százaléka mondta magát a 2001. évi népszámlálás során foglalkoztatottnak.

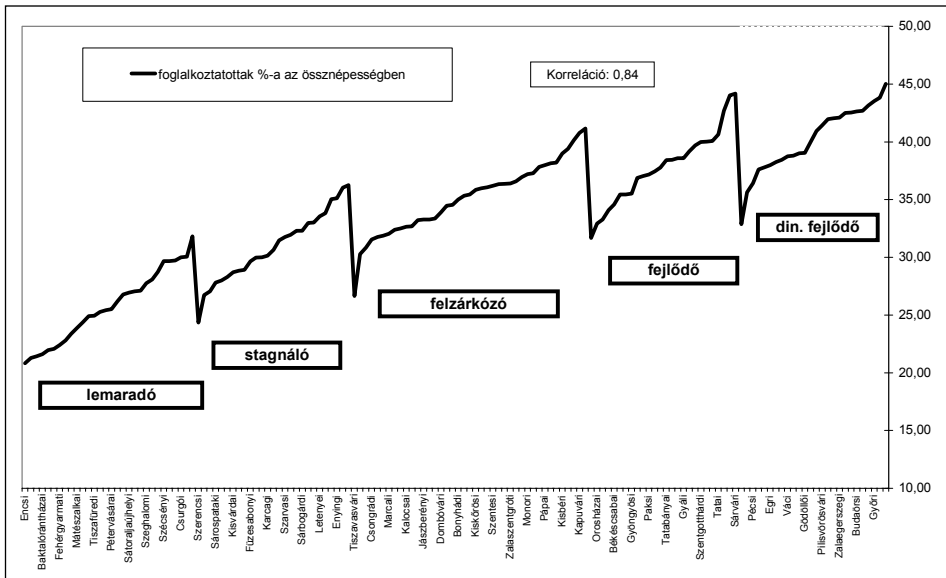
9. ábra. A foglalkoztatottak aránya megyénként az egy főre eső GDP növekvő sorrendjében

*A fejlettség és a foglalkoztatottak aránya az össznépeségben
kistérségeinként*

Ha a kistérségek foglalkoztatottsági mutatóit az öt fejlettségi kategóriába összegezzük, akkor a fejlettség és a foglalkoztatottság között rendkívül szoros korrelációt (0,99) tapasztalunk. Ez már azért sem csoda, mert a KSH kistérségi fejlettségre vonatkozó komplex mutatójának 9 indikátora közül az egyik a munkanélküliek aránya.

10. ábra. A foglalkoztatottak aránya
az egyes fejlettségi kategóriákba tartozó kistérségek össznépeségében

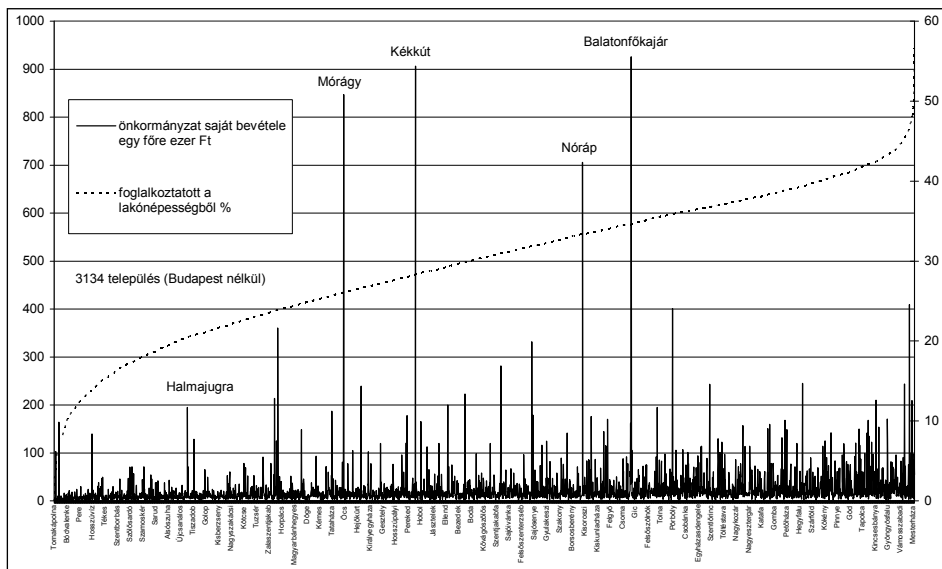
11. ábra. A foglalkoztatottak aránya kistérségenként a kistérség fejlettségének növekvő sorrendjében

Ha azonban a 2001-ben érvényben lévő felosztás szerinti 150 kistérség egyedi adatait vesszük szemügyre, akkor már nagyobb az eltérés. A korreláció azonban még mindig magasabb (0,84), mint a megyei szinten (0,71).

A fejlettség és a foglalkoztatottak aránya az össznépességben településenként

A gazdasági-infrastrukturális fejlettség szintje és a foglalkoztatottak aránya közötti korreláció a területszervezési szintek közül a települések szintjén a legalacsonyabb. Itt ugyanakkor már annyi sajátos körülmény hat a viszonyokra, hogy lehetetlen egyetlen komplex mutatóval kifejezni a település fejlettségi szintjét. Eközben az indikátorok sokasága ugyanúgy tanúskodik a fejlettség és a foglalkoztatottság közötti összefüggésről, mint ahogy az eltérések nagyságáról is. Elemzésünk számára éppen ezeknek az eltéréseknek a nagysága lesz a lényeges akkor, amikor a cigányság és az össznépesség arányait hasonlítjuk össze. Külön feladatot jelent, hogy a cigányság rendkívül hátrányos, és ezzel együtt sajátos társadalmi-gazdasági helyzete folytán az összehasonlításra alkalmatlanok a KSH által létrehozott és alkalmazott komplex mutatók. A KSH által működtetett T-STAR (településstatistikai adatbázisrendszer) több mint kétezer változójából kell majd kiválasztani és súlyozni azokat, amelyekből a saját specifikus

céljainkra előállított komplex mutatók egyaránt alkalmasak az egyes települések közötti, valamint a település cigány és nem cigány kötődésű népessége közötti különbségek számszerűsítésére. Egyelőre az alábbi diagramon a foglalkoztatottnak a település össznépességében képviselt aránya és a helyi önkormányzat egy főre eső saját folyó bevétele (T-STAR TAAC100) közötti viszony alakulásán szemléltetjük a „kilengések” mértékét.

12. ábra. Az önkormányzatok egy főre eső saját bevétele településenként a foglalkoztatottak arányának növekvő sorrendjében

Cigány kötődésűek

Most megvizsgáljuk, hogy az eddig az össznépesség vonatkozásában ismertetett gazdasági aktivitási arányok hogyan mutatkoznak meg a cigányság körében.

A foglalkoztatottak aránya a cigány kötődésűek körében országosan

Mint az alábbi táblázatból, illetve ábrán látjuk, a cigányság gazdasági aktivitásának mutatói alapvetően különböznek az össznépességétől. Harmadannyi a foglalkoztatott, és háromszor annyi a munkanélküli. Kevesebb az inaktív kereső – első sorban a nyugdíjas – az alacsony életkor miatt és azért, mert a foglalkoztatottság

aránya már korábban is alacsonyabb volt körükben. Több viszont az eltartott, elsősorban a gyermekkorúak magasabb aránya okán.

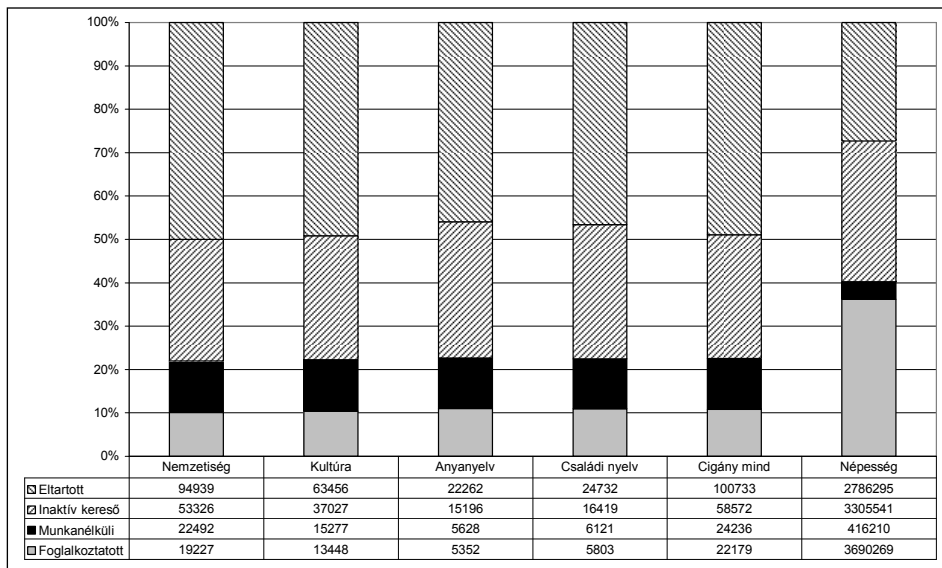
A táblázatban, illetve ábrán azt is megmutattuk, hogy a gazdasági aktivitási arányok hogyan alakultak a cigány kötődésűek körében az egyes népszámlálási identitáskategóriákat jelölők között. Megfigyelhetjük, hogy az össznépesség országos értékeihez viszonyítva az identitáskategóriánkénti arányokban nem mutatkozik lényeges különbség. Azt azonban észre kell vennünk, hogy a foglalkoztatottak aránya, ha nem is sokkal, de mégis magasabb azoknál, akik a cigány nyelvek valamelyikét anyanyelvüknek vallották, illetve azoknál, akik úgy nyilatkoztak, hogy családi, baráti körben is használják e nyelveket. A cigánysághoz nyelviileg – vagy az által is – kötődőknél hajszálmival kisebb volt a munkanélküliek aránya, valamennyivel több az inaktív kereső, és jóval (3–4%-kal) kisebb az eltartottak kategóriája, mint azoknál, akik nemzetiség, illetve kulturális kötődés alapján mondták magukat a cigánysághoz tartozónak.

20. táblázat. A cigány kötődésűek gazdasági aktivitás szerinti megoszlása identitáskategóriánként (fő)

	<i>Foglalkoztatott</i>	<i>Munkanélküli</i>	<i>Inaktív kereső</i>	<i>Eltartott</i>	<i>Összesen</i>
Nemzetiség	19 227	22 492	53 326	94 939	189 984
Kultúra	13 448	15 277	37 027	63 456	129 208
Anyanyelv	5 352	5 628	15 196	22 262	48 438
Családi nyelv	5 803	6 121	16 419	24 732	53 075
Cigány mind	22 179	24 236	58 572	100 733	205 720
Népesség	3 690 269	416 210	3 305 541	2 786 295	10 198 315

21. táblázat. A cigány kötődésűek gazdasági aktivitás szerinti megoszlása identitáskategóriánként (%)

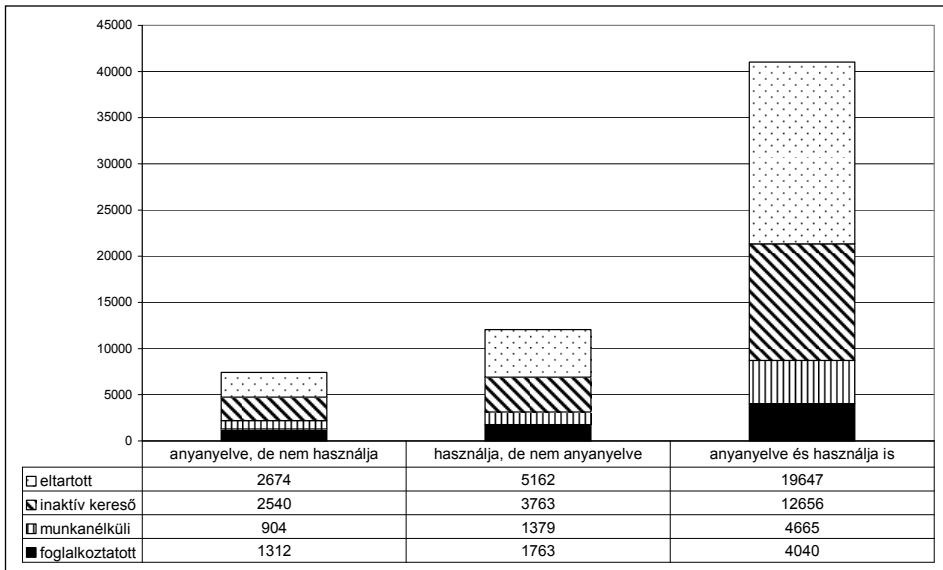
	<i>Foglalkoztatott</i>	<i>Munkanélküli</i>	<i>Inaktív kereső</i>	<i>Eltartott</i>	<i>Összesen</i>
Nemzetiség	10,1	11,8	28,1	50,0	100
Kultúra	10,4	11,8	28,7	49,1	100
Anyanyelv	11,0	11,6	31,4	46,0	100
Családi nyelv	10,9	11,5	30,9	46,6	100
Cigány mind	10,8	11,8	28,5	49,0	100
Népesség	36,2	4,1	32,4	27,3	100

13. ábra. A cigány kötődésűek gazdasági aktivitás szerinti megoszlása identitáskategóriáinként

Elgondolkodtató adatokat kapunk viszont, ha a cigánysághoz nyelvileg kötődők három kategóriájának gazdasági aktivitás szerinti megoszlását vizsgáljuk aszerint, hogy csak anyanyelvként, csak családi nyelvként vagy mindkettőként jelölték a cigány nyelvek valamelyikét.

Mint a fenti ábra mutatja, 48 438 személy mondta anyanyelvének a cigányt, és 53 075-en nyilatkoztak úgy, hogy közvetlen környezetükben használják is. E két kategória jelentősen átfedi egymást, és együttesen 60 505 személy kötődik nyelvileg a cigánysághoz. Ebből 7430-an nyilatkoztak úgy, hogy a cigány nyelvek valamelyikét anyanyelvüknek tartják, de a környezetükben nem használják, viszont 12 067 személy mondta, hogy nem anyanyelve, de családi, baráti környezetben használja azt. A nagy többség viszont azt vallotta, hogy anyanyelve is, és használja is. E három csoport gazdasági aktivitási arányait hasonlítjuk össze az alábbi ábrán, illetve táblázatokon.

14. ábra. A nyelvileg a cigánysághoz kötődők megoszlása gazdasági aktivitás szerint (fő)

A fenti ábrán már az is feltűnő, hogy a nyelvhez aktívan viszonyulók – tehát akiknek nem anyanyelvük, de családi-baráti körben használják; a vegyes házasságok alacsony aránya folytán feltételezhetően legnagyobbbrészt nyelvi disszimilánsok – száma majdnem kétszerese azoknak, akik passzív módon a nyelv elhagyásának útjára lépni látszottak. A gazdasági aktivitási kategóriáknak a fenti csoportokon belüli részarányát pontosabban szemlélteti az alábbi táblázat.

22. táblázat. A nyelvileg a cigánysághoz kötődők megoszlása gazdasági aktivitás szerint (%)

	<i>Foglalkoztatott</i>	<i>Munkanélküli</i>	<i>Inaktív kereső</i>	<i>Eltartott</i>	<i>Összesen</i>
Anyanyelve, de nem használja	17,7	12,2	34,2	36,0	100
Használja, de nem anyanyelve	14,6	11,4	31,2	42,8	100
Anyanyelve és használja is	9,9	11,4	30,9	47,9	100
Összesen	11,8	11,5	31,3	45,4	100

A négy identitáskategória szerinti bontás esetében a nyelvi kategóriák szerint magukat a cigánysághoz sorolók gazdasági aktivitási arányai valamivel kedvezőbbnek mutatkoztak, tehát úgy tűnhetett, mintha ők lennének valamelyest „in-

tegráltabbak” jelenlegi vizsgálatunk szempontjából. Amikor viszont most a nyelvi kötődésűeket bontjuk tovább, akkor azt tapasztaljuk, hogy a foglalkoztatottak aránya e körön belül azoknál a legalacsonyabb, akik a legszilárdabban kötődnek a cigányság nyelvének valamelyikéhez, tehát anyanyelvüknek is tekintik, és a napi érintkezésben is használják. Valamivel magasabb a foglalkoztatottak aránya azoknál, akik használják a nyelvet, de nem vallják anyanyelvüknek. Viszont a foglalkoztatottak aránya e három csoport közül azoknál a legmagasabb, akik anyanyelvüknek mondták, de már nem használják a nyelvet. Hogyan magyarázhatjuk ezt az ellentmondásnak látszó körülményt?

Ha valamelyik kisebbségnél, hát a cigányságnál végképp egyértelmű, hogy nem a nyelv az egyetlen belső integrációs tényező, és természetesen a kulturális mintáknak sem kizárólagos hordozója. Az említett ellentmondás csak megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a cigányságon belül a nyelvi és más kulturális szempontok mellett olyan törésvonalak is vannak, amelyek gazdasági vagy politikai eredetűek. De az e tényezők egymásra hatásával kapcsolatos téma részletezése messzire vinne bennünket eredeti gondolatmenetünkől: e helyen elég annyit leszögezni, hogy a népszámlálás során magukat a cigánysághoz sorolók gazdasági aktivitási jellemzői markánsan eltérnek az ország össznépszerűségének arányaitól akkor is, ha egy rendkívül sokrétűen tagolt csoportról beszélünk.

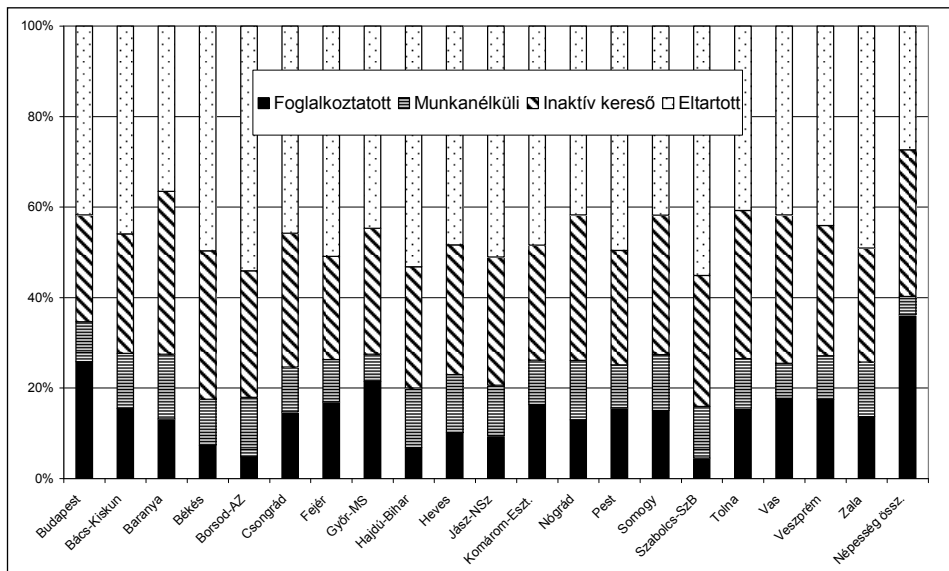
A foglalkoztatottak aránya a cigány kötődésűek körében megyénként

A megyei adatokat áttekintve látjuk, hogy a cigányok esetében a foglalkoztatottság aránya egy megyében se éri el az ország össznépszerűségének szintjét, és a munkanélküliség aránya se alacsonyabb annál sehol. Az inaktív keresők aránya csak Baranya, Békés, Tolna és Vas megyékben magasabb valamivel, mint az országos átlag, míg az eltartottaknál a cigányok esetében a legalacsonyabb megyei érték (Baranya 36,5%) is az országos átlag majdnem másfélszerese, a legmagasabb, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei pedig több mint kétszerese.

23. táblázat. A cigány kötődésűek megoszlása gazdasági aktivitás szerint megyénként (fő)

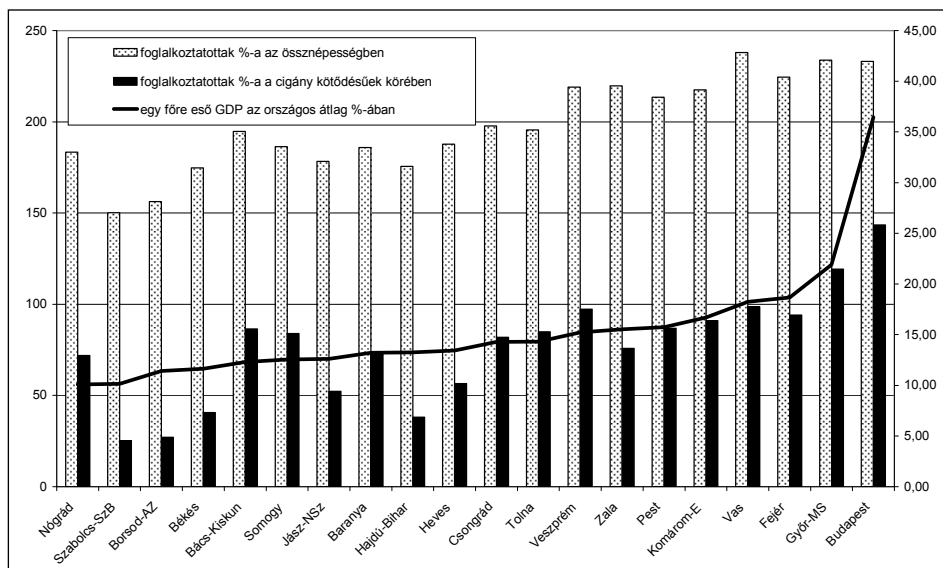
	<i>Foglalkoztatott</i>	<i>Munkanélküli</i>	<i>Inaktív kereső</i>	<i>Eltartott</i>	<i>Összesen</i>
Budapest	3 620	1 243	3 308	5 848	14 019
Bács-Kiskun	1 053	821	1 781	3 108	6 763
Baranya	1 399	1 522	3 820	3 882	10 623
Békés	408	571	1 829	2 770	5 578
Borsod-AZ	2 266	6 099	13 063	25 207	46 635
Csongrád	464	312	931	1 442	3 149

	<i>Foglalkoztatott</i>	<i>Munkanélküli</i>	<i>Inaktív kereső</i>	<i>Eltartott</i>	<i>Összesen</i>
Fejér	731	406	982	2 198	4 317
Győr-MS	358	101	464	746	1 669
Hajdú-Bihar	806	1 549	3 147	6 240	11 742
Heves	1 285	1 620	3 621	6 103	12 629
Jász-NSz	1 159	1 380	3 489	6 277	12 305
Komárom-Esztr.	437	262	678	1 293	2 670
Nógrád	1 289	1 309	3 203	4 149	9 950
Pest	1 946	1 185	3 151	6 183	12 465
Somogy	1 563	1 274	3 195	4 328	10 360
Szabolcs-SzB	1 208	3 035	7 711	14 674	26 628
Tolna	831	612	1 781	2 216	5 440
Vas	280	122	517	658	1 577
Veszprém	424	234	698	1 067	2 423
Zala	652	579	1 203	2 344	4 778
<i>Népesség össz.</i>	<i>3 690 269</i>	<i>416 210</i>	<i>3 305 541</i>	<i>2 786 295</i>	<i>10 198 315</i>
<i>Cigány köt. össz.</i>	<i>22 179</i>	<i>24 236</i>	<i>58 572</i>	<i>100 733</i>	<i>205 720</i>

15. ábra. A cigány kötődésűek megoszlása gazdasági aktivitás szerint megyénként (%)

Ha összehasonlítjuk az össznépesség és a cigány kötődésűek gazdasági aktivitás szerinti megyénkénti megoszlását, és a megyéket az egy főre eső GDP növekvő sorrendjébe rendezzük, akkor látjuk, hogy a megyék fejlettségével nő mind az össznépesség, mind a cigányság foglalkoztatottsági aránya.

16. ábra. A foglalkoztatottak aránya az össznépességben és a cigány kötődésűek körében megyénként az egy főre eső GDP növekvő sorrendjében

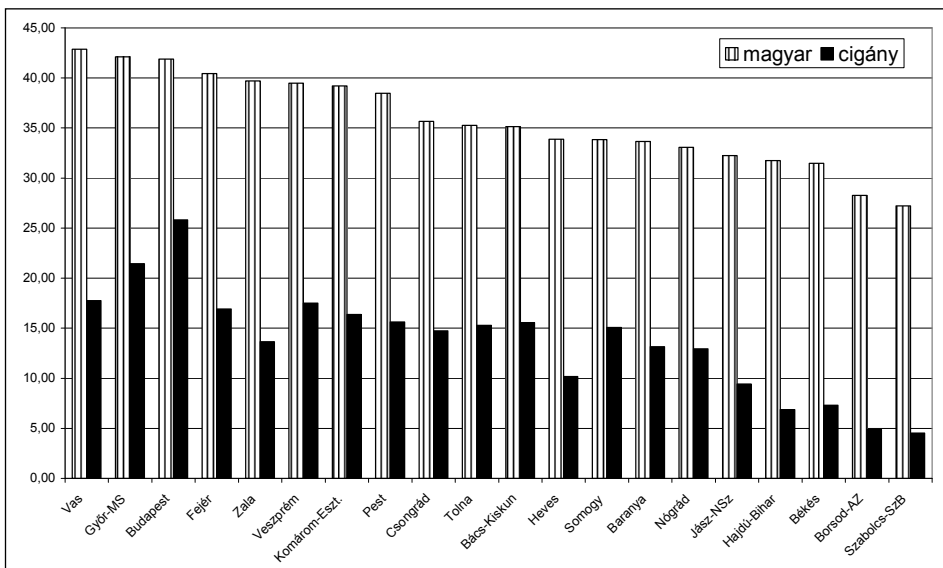
A cigányság foglalkoztatottsági aránya minden megyében sokkal alacsonyabb, mint az össznépesség átlaga, de a fejlettebb megyékben kisebb a lemaradás. A cigány kötődésűek megyénkénti foglalkoztatottsági aránya és a megye fejlettsége közötti korreláció magasabb (0,79), mint az össznépesség foglalkoztatottsági aránya és a megye fejlettsége között (0,71). Az alábbi táblázat utolsó oszlopa az össznépesség és a cigány kötődésűek foglalkoztatottságában mutatkozó különbség arányát fejezi ki. Látjuk, hogy a különbség Szabolcsban a legnagyobb, ahol a cigányok foglalkoztatottsága a megye össznépessége foglalkoztatottságának mindössze 16,78%-át tette ki.

24. táblázat. Az össznépesség és a cigány kötődésűek foglalkoztatottsági aránya megyénként

Megye	GDP/fő országos átlag %-a	Össznépesség foglalkoztatott %-a	Cigány kötődésű foglalkoztatott %-a	Cigány foglalk. / össznép. foglalk. %
Nógrád	56	32,99	12,95	39,26
Szabolcs-SzB	56,4	27,04	4,54	16,78
Borsod-AZ	63,4	28,12	4,86	17,28
Békés	64,6	31,46	7,31	23,25
Bács-Kiskun	68,3	35,05	15,57	44,42
Somogy	69,7	33,56	15,09	44,96
Jász-NSz	70,1	32,10	9,42	29,34
Baranya	73,4	33,47	13,17	39,34

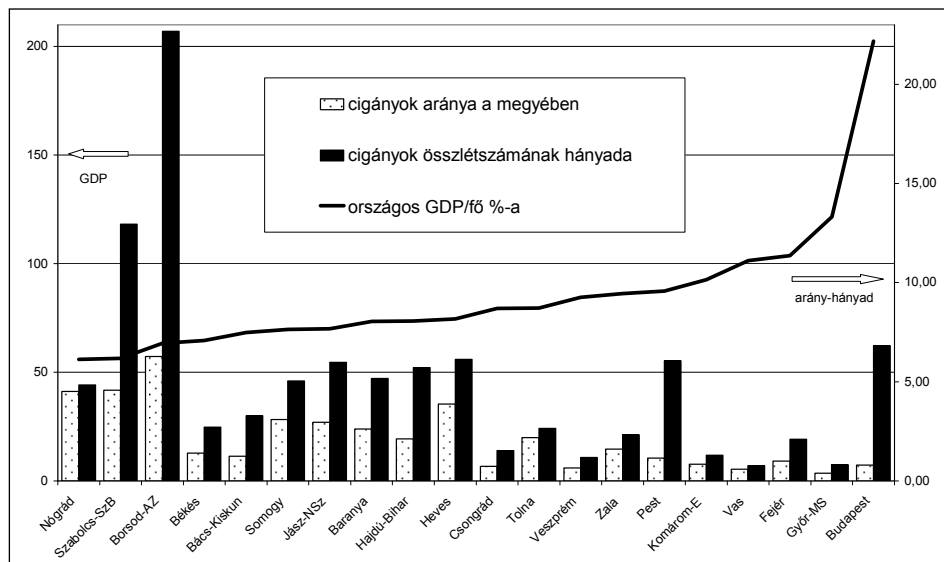
Megye	GDP/fő országos átlag %-a	Össznépesség foglalkoztatott %-a	Cigány kötődésű foglalkoztatott %-a	Cigány foglalk. / össznép. foglalk. %
Hajdú-Bihar	73,6	31,61	6,86	21,72
Heves	74,6	33,78	10,17	30,12
Csongrád	79,4	35,58	14,73	41,42
Tolna	79,5	35,21	15,28	43,39
Veszprém	84,5	39,44	17,50	44,37
Zala	86,3	39,55	13,65	34,51
Pest	87,4	38,44	15,61	40,61
Komárom-E	92,7	39,16	16,37	41,80
Vás	101,4	42,83	17,76	41,45
Fejér	103,7	40,39	16,93	41,92
Győr-MS	121,6	42,08	21,45	50,98
Budapest	202,5	41,96	25,82	61,54
Összesen	100	36,19	10,78	29,79

A különbség még érzékelhetőbb, ha a magyar kötődésűek és a cigány kötődésűek foglalkoztatási arányait hasonlítjuk össze, és a megyéket nem a fejlettség, hanem a magyar foglalkoztatottak arányának csökkenő sorrendjében rendezzük. Látjuk, hogy ahol a magyar foglalkoztatottak aránya enyhén csökken, ott a cigány foglalkoztatottak aránya zuhanni kezd.

17. ábra. A foglalkoztatottak aránya a magyar és a cigány kötődésűek körében megyénként, a magyar foglalkoztatottak arányának csökkenő sorrendjében

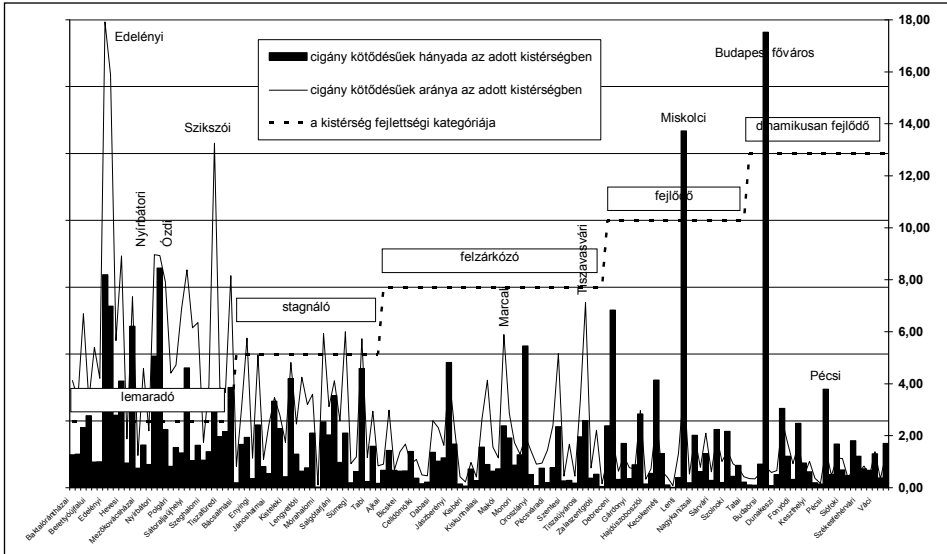
Mindeközben különösen nagy súllyal esik a latba az a tény, hogy a cigány kötődésűek nagyobb hányada éppen a legfejletlenebb megyékben él.

18. ábra. A cigány kötődésűek összlétszámának aránya és hányada megyénként, a megye fejlettségének csökkenő sorrendjében

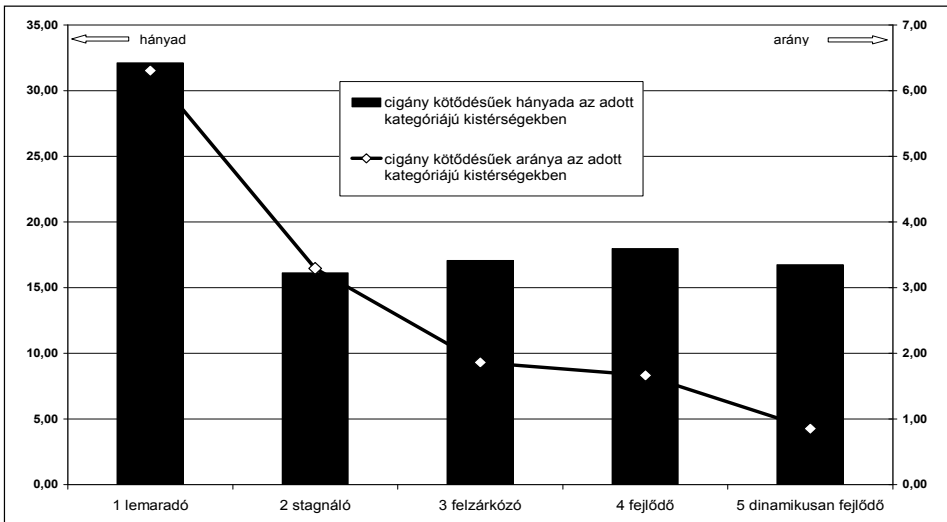
A foglalkoztatottak aránya a cigány kötődésűek körében kistérségeinként

A kistérségi vizsgálat még inkább megmutatja a cigányság koncentrációját a fejletlen területeken. Az alábbi ábrán láthatjuk, hogy bár a cigány kötődésűek összlétszámának jelentős hányada él a dinamikusan fejlődő kistérségekben, arányuk itt rendkívül alacsony, ellentétben a legfejletlenebb, lemaradó kistérségekkel. Igaz ugyan, hogy az egy kistérséget képező Budapesten a cigány kötődésűek összlétszámának 6,81%-át írták össze, de ők a főváros lakónépességének mindössze 0,79%-át képezték. Ezzel ellentétben az Edelényi kistérségben, ahol a cigány kötődésűek 3,19%-a lakott, az össznépességben képviselt arányuk majdnem elérte a 18%-ot.

19. ábra. A cigány kötődésűek aránya és hányada kistérségenként, a kistérségek fejlettségének sorrendjében

Ezeket az arányokat jobban szemléltethetjük, ha összevonjuk az egyes fejlettségi kategóriákba. Az alábbi táblázatból láthatjuk, hogy a cigány kötődésűek majd egyharmadát a lemaradó kistérségekben írták össze, ahol az össznépeségben betöltött arányuk is az országos átlag több mint háromszorosa.

20. ábra. A cigány kötődésűek hányada és aránya az adott fejlettségi kategóriákba tartozó kistérségekben

Vizsgáljuk most meg, hogy ugyanezek a kistérségi arányok hogyan mutatkoznak meg annak az 514 kiemelt településnek az esetében, amelyen 100 vagy több cigány kötődésűt írtak össze, és amelyek cigány kötődésű népessége faktorelemzésünk célcsoportját képezi majd.

A 150 kistérség közül 126-ban volt legalább egy kiemelt település. E települések száma a kistérség fejlettségi kategóriája szerint a következőképp oszlott meg.

25. táblázat. A kiemelt települések megoszlása a kistérség fejlettségi kategóriája szerint

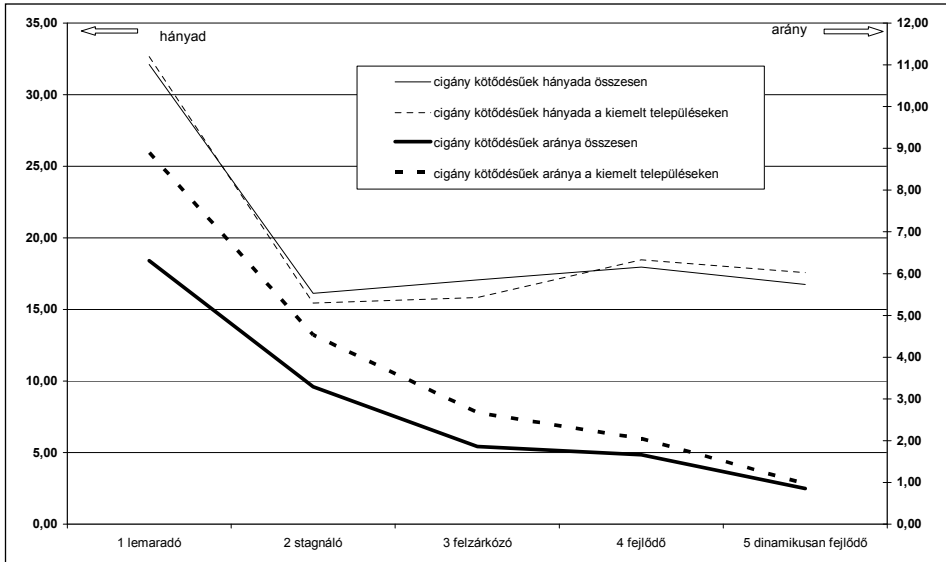
<i>Kistérség fejlettsége</i>	<i>Települések száma</i>
1. Lemaradó	178
2. Stagnáló	91
3. Felzárkózó	94
4. Fejlődő	81
5. Dinamikusan fejlődő	70
<i>Összesen</i>	<i>514</i>

Miután a 100-nál kevesebb cigány kötődésű által lakott településeket a vizsgálatból kihagytuk, a kiemelt településeken a cigány kötődésűek 80,95%-a lakott, miközben azokban az ország össznépességének csak 65,62%-át írták össze, amint az az alábbi táblázat utolsó sorában is látszik.

26. táblázat. A cigány kötődésűek hányada és aránya a kiemelt településeken a település kistérségének fejlettségi kategóriája szerint

<i>Kistérség fejlettségi kategóriája</i>	<i>Lakónépesség összesen</i>	<i>Cigány kötődésű</i>	<i>Cigány kötődésűek hányada az adott kistérségekben</i>	<i>Cigány kötődésűek aránya az adott kistérségekben</i>
1. Lemaradó	611 464	54 397	32,67	8,90
2. Stagnáló	568 341	25 738	15,46	4,53
3. Felzárkózó	986 598	26 366	15,83	2,67
4. Fejlődő	1 500 475	30 757	18,47	2,05
5. Dinamikusan fejlődő	3 025 294	29 271	17,58	0,97
Együtt	6 692 172	166 529	100,00	2,49
Országos	10 198 315	205 720		2,02
Országos%	65,62	80,95		

Ha most az összes település és a kiemelt települések adatait összehasonlítjuk, láthatjuk, hogy mind hányad, mind arány tekintetében rendkívül szoros a korreláció.

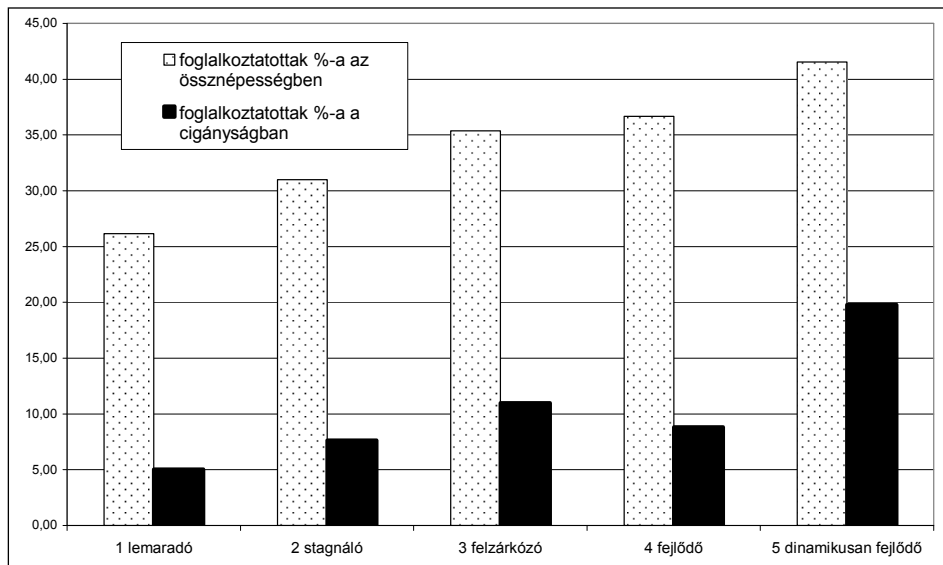

21. ábra. A cigány kötődésűek hányada és aránya az összes településen és a kiemelt településeken a település kistérségének fejlettségi kategóriája szerint

Vizsgáljuk meg végül, hogy a kiemelt településeken hogyan alakult a cigány kötődésűek foglalkoztatottsága a település kistérségének fejlettségi kategóriája vonatkozásában.

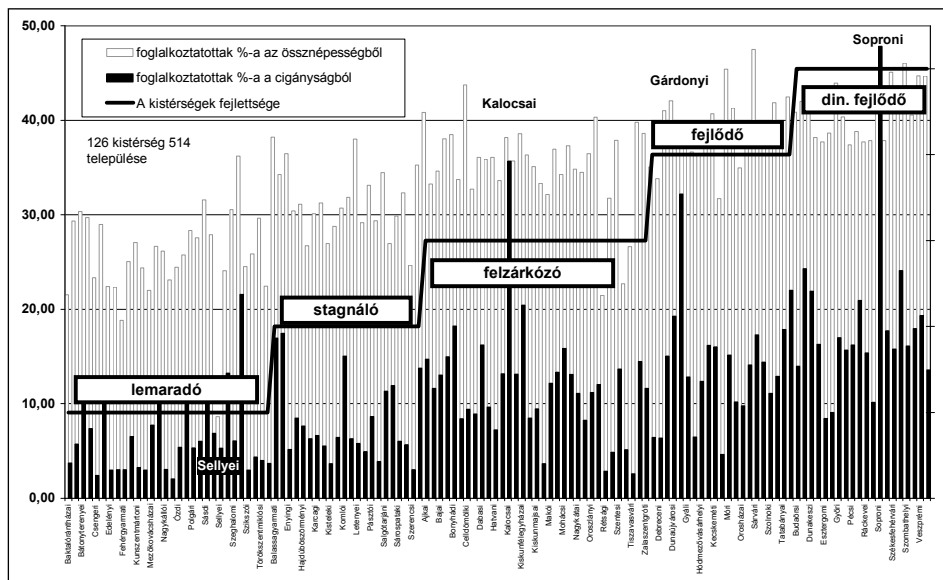
Az össznépeség vonatkozásában megfigyelhetjük, hogy a foglalkoztatottak aránya egyenletesen nő a kistérségek fejlettségi szintjének növekedésével. A 37,24%-os átlagérték a 4. és 5. kategória között helyezkedik el. Ugyancsak növekszik a cigány kötődésűek foglalkoztatottsága is, de egyrészt a 9,68%-os, az országosnál négyszer kisebb foglalkoztatottsági átlag a 2. és 3. kategória közé esik, másrészt magyarázatot kell találni arra, hogy miért törik meg a foglalkoztatottság arányának növekedése a 4. kategóriában.

Mindezek ellenére a két aránysor közötti korreláció (0,89) mindenképpen rendkívül magasnak tekinthető.

22. ábra. A foglalkoztatottak aránya az össznépességben és a cigányságban a kiemelt településeken kistérségük fejlettségi kategóriája szerint

A korreláció értéke már jóval alacsonyabb (0,66), ha a 126 kistérség aránypárjait hasonlítjuk össze.

23. ábra. A foglalkoztatottak aránya az össznépességben és a cigányságban a kiemelt települések kistérségeiként

Látjuk, hogy egy kistérségben, a dinamikusan fejlődő Soproniban, a cigány kötődést vallók körében magasabb volt a foglalkoztatottság aránya (47,83%), mint az össznépességben (43,54%). De a két arányszám közötti különbség a felzárkózó Kalocsai, a lemaradó Sellyei és a fejlődő Gárdonyi kistérség esetében is rendkívül alacsony.

Ezzel szemben a felzárkózónak számító Kunszentmiklósi kistérségben, ahol a 9103 főnyi össznépesség pontosan egyharmada foglalkoztatott, a 302 cigány kötődésű közül csak 11-en dolgoztak (3,64%). Nem sokkal volt jobb a helyzet Tiszavasvárin (26,64% : 2,57%), vagy akár a fejlődők közé sorolt Miskolci kistérségben sem (31,71% : 4,62%).

*A foglalkoztatottak aránya a cigány kötődésűek körében
a kiemelt településeken*

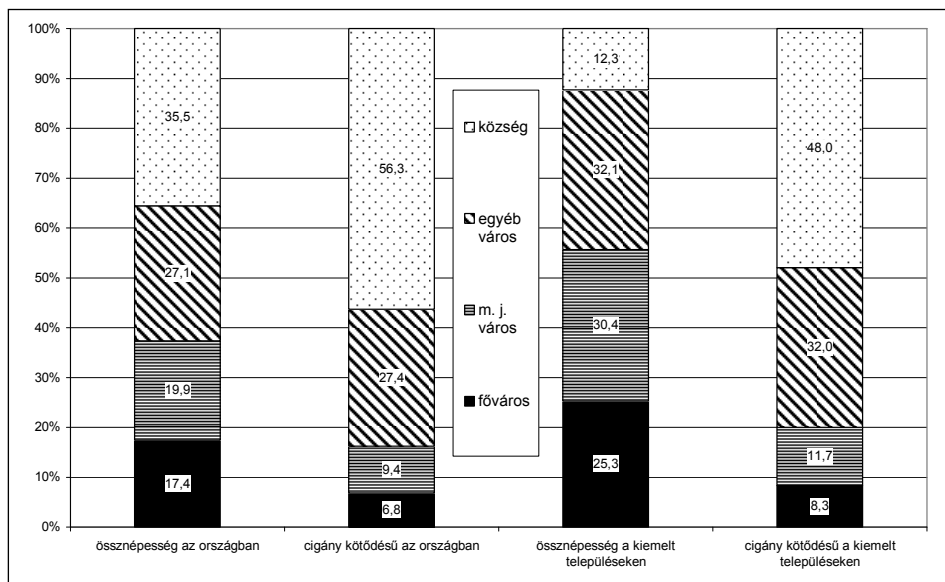
Látjuk tehát, hogy minél inkább haladunk a kisebb területi egységek felé, annál több az alapvető trendeket felülíró kivétel, annál komplexebb mutatórendszerrel tudjuk csak magyarázni a jelenségeket. Ahhoz, hogy egy-egy településen megértsük a cigányság integrációjának folyamatát, végig kellene tekintenünk a társadalmi integrációt befolyásoló tényezők teljes spektrumát, tehát a demográfiai, gazdasági, politikai és kulturális tényezőcsoportot egyaránt. Jelen módszertani kísérletünk keretében ezeknek csak egy-egy szeletére korlátozódunk. Először azonban megvizsgáljuk, hogy a kiemelt települések településtípus szerinti megoszlása mennyiben reprezentatív az ország egészéhez képest az ott összeírt össznépesség, illetve cigány kötődésűek tekintetében.

Azt természetesen rögtön leszögezhetjük, hogy a vizsgált minta az össznépesség tekintetében jóval urbánusabb, hiszen elsősorban a nem cigányok lakta aprófalvak estek ki belőle, amelyekben nem írtak össze legalább 100 cigány kötődésű személyt. Miközben tehát az országban a lakónépesség 35,5%-át írták össze a községekben, addig a mintában a községekben élő lakónépesség mindössze 12,3%-ot képvisel. Ez teszi szükségessé, hogy a települési szintű elemzésnél, amikor az össznépesség gazdasági aktivitási és végzettségi jellemzőit a cigányság megfelelő jellemzővel relációba állítva vizsgáljuk, akkor az indikátorok közé a település típusát és nagyságát is besoroljuk.

27. táblázat. Az egyes településtípusokon összeírt össznépesség és cigány kötődésük száma az összes településen és a kiemelt településeken (fő)

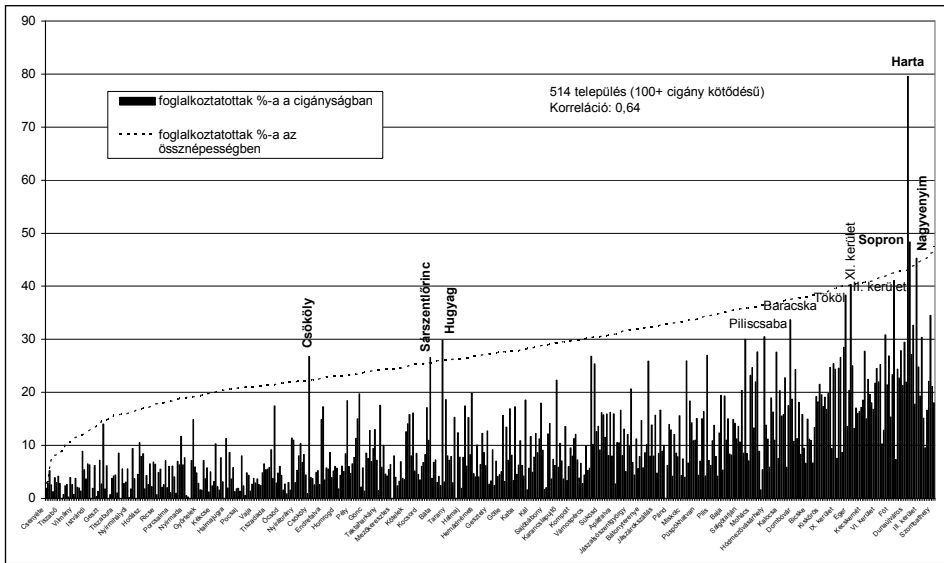
Településtípus	Össznépesség az országban	Cigány kötődésű az országban	Össznépesség a kiemelt településeken	Cigány kötődésű a kiemelt településeken
Főváros	1 777 921	14 019	1 690 244	13 885
M. j. város	2 033 919	19 413	2 033 919	19 413
Egyéb város	2 761 040	56 414	2 146 283	53 356
Község	3 625 435	115 874	821 726	79 875
Összesen	10 198 315	205 720	6 692 172	166 529

A cigányság vonatkozásában viszont – ami a minta meghatározási módjából eredően szintén érthető – a reprezentativitás igen jelentős. Miközben tehát az össznépességet tekintve az országos arányok és a kiemelt település arányai között a korreláció negatív (-0,68), addig a cigány kötődésűek vonatkozásában kiemelkedően magas (0,98). Tehát az adatokat nem lehet települési szint fölé aggregáltan az össznépesség adataival összehasonlítani, mert azokból kimaradnak a cigányok által nem lakott községeknek az ország átlagához képest ugyancsak kedvezőtlen adatai. Ez a kérdés releváns, de nem tartozik mostani vizsgálatunk körébe.

24. ábra. Az egyes településtípusokon összeírt össznépesség és cigány kötődésük aránya az összes településen és a kiemelt településeken

Ha most egyetlen diagramra felrajzoljuk az 514 kiemelt település össznépsé-
gének és cigány kötődést vallóinak foglalkoztatottsági arányát az össznépsé-
ség foglalkoztatottsági arányának növekvő sorrendjében, akkor láthatjuk, hogy mind-
össze 6 olyan település volt, amelyen a cigány kötődésük körében a foglalkoz-
tatottsági arány magasabb volt, mint az össznépségben. Ezek: Csökölly, Sár-
szentlőrinc, Hugyag, Harta, Sopron és Nagyvenyim.

25. ábra. A foglalkoztatottak aránya az össznépségben és a cigány kötődésük körében a kiemelt településeken

A két aránysor közötti korreláció 0,64, a szórás pedig az össznépségnél 8,86, a cigány kötődésük esetében 8,57.

Lássuk most azokat a településeket, amelyeken a cigány kötődésük foglal-
koztatottsági aránya a legmagasabb. Mint már mondtuk, a 2001. évi népszám-
lálás adatai szerint az össznépség 36,2%-a volt foglalkoztatott, míg a cigány
kötődésük országos összlétszámának körében ez az arány mindössze 10,8%-ot
tett ki. Az össznépség foglalkoztattságának országos átlagát a cigány kötö-
désük mindössze négy településen és két budapesti kerületben haladták meg.
Azt is megmutattuk, hogy hat olyan település volt, ahol a cigányok a település
össznépségénél magasabb arányban voltak foglalkoztatottak, ezek közül három
egybeesik azokkal, amelyeken a cigányság foglalkoztatottsági aránya a legmaga-
sabb. Ugyanakkor azt is meg kell figyelni, hogy e települések közül a cigányság-
nak az össznépségben betöltött aránya csak egyben éri el a 20%-ot (Hugyag) és
kettőn a 10%-ot, vagyis ezekben haladja meg azt az arányt, amelyet egy cigány

kötődésű átlagosan képvisel a magyarországi településeken (súlyozott települési arány, országos értéke 10,25%).

Az alábbi táblázaton a cigány kötődésűek körében foglalkoztatottak arányának csökkenő sorrendjébe raktuk a kiemelt településeket. Mielőtt azonban elkezdenénk elméleteket gyártani abból a tényből, hogy Hartán a cigány kötődésűek majdnem 80%-a foglalkoztatott, tudnunk kell, hogy a Hartán összeírt 230 cigány kötődésű személy közül 229 férfi, családi állás szerint egyedülálló, és intézeti háztartásban él: a településhez tartozik ugyanis a Állampusztai Országos Büntetés-végrehajtási Intézet egyik objektuma. Ezeket az eseteket – az említett kritériumok alapján – kiszűrjük a települési szintű elemzések során, a makroelemzés arányait azonban nem befolyásolják lényegesen.

Ugyanez vonatkozik a migráció hatására is, a mintába bekerült budapesti kerületek többek között ezért is követelnek külön módszertani megközelítést.

28. táblázat. Kiemelt települések a cigány kötődésűek települési foglalkoztatottsági arányának csökkenő sorrendjében (első 32 érték)

Sorrend	Település	Megye	GDP/ő országos átlagának %-a a megyében	Foglalkoztatottak %-a (össznépesség)	Foglalkoztatottak %-a (cigányok)	A település össz-népessége	Cigányok száma a településen	Cigányok %-a a településen
1	Harta	Bács-Kiskun	68,3	43,1	79,6	4 542	230	5,1
2	Sopron	Győr-Moson-Sopron	121,6	43,5	48,4	56 175	184	0,3
3	Nagyvenyim	Fejér	103,7	44,3	45,3	4 814	192	4,0
k1	II. ker.	Budapest	202,5	42,6	41,1	92 520	151	0,2
k2	XI. ker.	Budapest	202,5	40,3	40,3	144 441	233	0,2
4	Tököl	Pest	87,4	40,0	38,3	9 559	240	2,5
k3	IV. ker.	Budapest	202,5	46,2	34,5	103 492	782	0,8
5	Baracska	Fejér	103,7	37,5	33,7	3 916	205	5,2
6	Dunakeszi	Pest	87,4	43,9	32,6	29 453	187	0,6
k4	XXII. ker.	Budapest	202,5	42,0	30,8	52 548	185	0,4
7	Piliscsaba	Pest	87,4	36,4	30,5	6 425	174	2,7
k5	XIX. ker.	Budapest	202,5	44,9	30,4	63 810	408	0,6
8	Szenta	Somogy	69,7	35,8	30,0	466	110	23,6
9	Hugyag	Nógrád	56	26,0	29,8	904	181	20,0
10	Dunaújváros	Fejér	103,7	43,0	29,4	55 309	343	0,6
k6	XIV. ker.	Budapest	202,5	40,0	28,5	123 510	964	0,8
k7	XVII. ker.	Budapest	202,5	42,8	27,8	79 989	255	0,3

<i>Sorrend</i>	<i>Település</i>	<i>Megye</i>	<i>GDP/ő országos átlagának %-a a megyében</i>	<i>Foglalkoz- tatottak %-a (össz- népesség)</i>	<i>Foglalkoz- tatottak %-a (cigányok)</i>	<i>A település össz- népessége</i>	<i>Cigányok száma a településen</i>	<i>Cigányok %-a a településen</i>
k8	XXIII. ker.	Budapest	202,5	40,8	27,7	20 697	155	0,7
11	Csobánka	Pest	87,4	36,2	27,6	2 840	170	6,0
12	Barcs	Somogy	69,7	36,9	27,6	12 316	406	3,3
k9	X. ker.	Budapest	202,5	43,6	27,1	80 852	812	1,0
13	Parád	Heves	74,6	34,3	27,0	2 172	100	4,6
k10	XIII. ker.	Budapest	202,5	42,3	26,9	114 353	864	0,8
14	Bogyiszló	Tolna	79,5	30,3	26,8	2 368	153	6,5
15	Csököly	Somogy	69,7	22,3	26,8	1 111	112	10,1
16	Sár- szentlőrinc	Tolna	79,5	25,6	26,6	1 005	109	10,8
17	Pomáz	Pest	87,4	39,9	26,6	14 404	256	1,8
18	Jászfény- szaru	Jász- Nagykun- Szolnok	70,1	33,5	25,9	5 833	351	6,0
19	Jászfelső- szentgyörgy	Jász- Nagykun- Szolnok	70,1	32,3	25,9	1 803	174	9,7
k11	VII. ker.	Budapest	202,5	39,4	25,4	64 137	1 157	1,8
20	Kővágó- szőlős	Baranya	73,4	30,5	25,4	1 330	130	9,8
21	Ajka	Veszprém	84,5	41,7	25,2	31 805	107	0,3

Iskolai végzettség és foglalkoztatottság

Össznépesség

Iskolai végzettség és foglalkoztatottság – össznépesség településenként

Az össznépesség tekintetében az iskolai végzettség és a foglalkoztatottság közötti települési szinten is jelentős a korreláció (0,78): ahol jobb a végzettségi mutatók, ott a foglalkoztatottság is magasabb. Az alábbi ábrán az ország összes településének adatain (3158 egység) mutatjuk be, hogyan viszonyul a foglalkoztatottaknak az össznépességben képviselt aránya ahhoz az arányhoz, amelyet a 7 éves és idősebb népességben a legalább középiskolai végzettséggel rendelkezők képviselnek.

foglaló táblázatban emlékeztetünk az eddigi vizsgálati szempontok során feltárt korrelációkra.

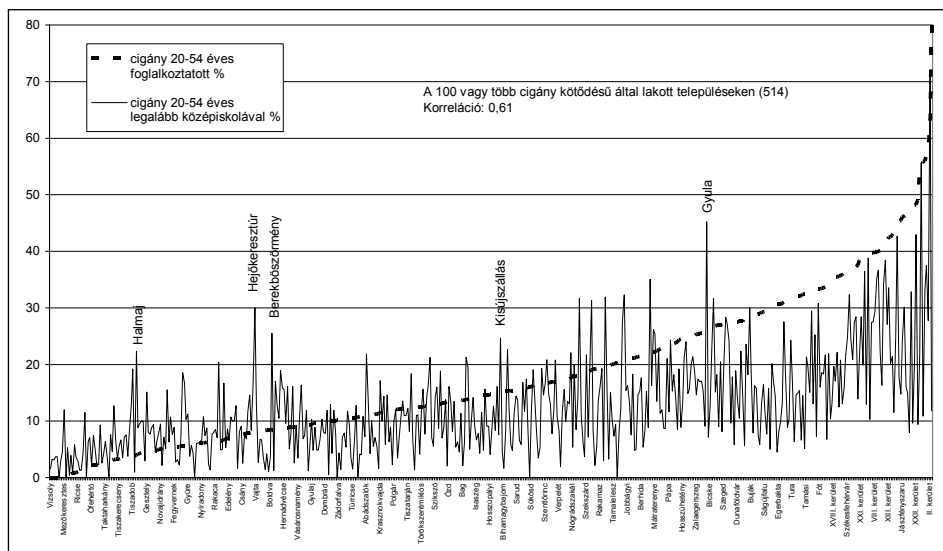
Az alábbi táblázatból látjuk, hogy a négy aránypár közül a korreláció az össznépeség iskolai végzettségének és foglalkoztatottságának aránya között a legerősebb (0,90). Sokkal gyöngébb viszont a cigányság végzettsége és foglalkoztatottsága közötti korreláció. Ennek magyarázata – persze statisztikai szempontból – a másik két korrelációs értékben van. Táblázatunk utolsó sorában látjuk, hogy a négy feltüntetett aránypár közül a cigány kötődésűek és az össznépeség végzettségi szintje közötti települési szintű korreláció a leggyengébb, még a cigányok végzettségi és foglalkoztatottsági arányaira vonatkozóan is alacsonyabb (0,57). Viszont a cigány kötődésűek és az össznépeség foglalkoztatottsági arányaiban valamivel szorosabb az összefüggés, és e két tényező együtthatása adja meg a kettő között elhelyezkedő, 0,62 értékű korrelációt a cigányok végzettségi és foglalkoztatottsági arányai között.

29. táblázat. Az össznépeség és a cigányság települési szintű végzettségi és foglalkoztatottsági aránypárainak korrelációi a kiemelt településeken

Aránypárok	Korreláció
Végzettség:foglalkoztatottság össznépeség	0,90
Foglalkoztatottság össznépeség:cigányok	0,68
Végzettség:foglalkoztatottság cigányok	0,62
Végzettség össznépeség:cigányok	0,57

Most nézzük meg ezt a helyzetet életszerűbben. Az alábbi diagramon a cigány kötődésűek végzettségi és foglalkoztatottsági arányait mutatjuk meg a kiemelt településeken. Miután ebben az esetben mindkét adatsor az azonos csoport azonos korösszetételét tartalmazza, a százalékos arányokat is összevethetjük. Látjuk, hogy azokon a településeken, amelyeken a 20–54 éves cigány kötődésűek kevesebb mint 10%-a volt foglalkoztatott, az e csoportban a legalább középiskolai végzettséggel rendelkezők aránya a legtöbb településen meghaladta a foglalkoztatottak arányát. Márpedig az iménti táblából láthattuk, hogy az össznépeség és a cigányság foglalkoztatottsági arányai korreláció tekintetében a második helyen vannak. Ez azt jelenti, hogy ott, ahol beszűkültek a foglalkoztatási lehetőségek, a cigány kötődésűek ezt fokozottan megszenvedik, és még a magasabb végzettség (például Halmán, Hejőkeresztúron vagy Berekböszörményen) sem tudja ellensúlyozni a más integrációs tényezők által okozott hátrányukat. Ez a helyzet nagyjából azoknak a településeknek a többségére jellemző, amelyeken a 20–54 éves cigány kötődésűek kevesebb mint 10%-a volt foglalkoztatott. Ahogy haladunk a magasabb foglalkoztatottsági arányok felé, mind kifejezettebbé válik a tendencia, hogy a cigány kötődésűek alacsonyabb iskolai végzettsége se akadályozza a fog-

lalkoztatottság növekedésének. Ugyanakkor persze azt is látjuk, hogy a cigány kötődésük végzettségi szintje is nő valamelyest, de nem olyan mértékben, mint a foglalkoztatottság aránya.

27. ábra. A legalább középfiskolával rendelkezők és a foglalkoztatottak aránya a 20–54 éves cigány kötődésűek körében a kiemelt településeken

Vannak tehát települések, amelyeken kedvező a cigányok foglalkoztatottsági aránya, de a végzettségi arány kedvezőtlen. Itt az integráció belső tényezőivel van gond, aminek kialakulásához korábban természetesen mind belső (pl. kulturális minták), mind külső (pl. az oktatás hatékonysága) tényezők hozzájárulhattak.

Vannak települések, amelyeken jók a végzettségi arányok, de a gazdasági aktivitás terén ez nem tükröződik. Itt az integráció külső tényezőit kell szemrevételezni a település össznépessége gazdasági aktivitási arányainak függvényében, tehát aszerint, hogy a cigányság ezen mutatói hogyan viszonyulnak a település össznépességének megfelelő mutatóihoz.

Ugyanakkor vannak olyan települések is, amelyek a cigányság mutatói tekintetében mind a végzettségi, mind az aktivitási rangsor elején szerepelnek. Úgy véljük, hogy a cigányság integrációjának kérdése szempontozó kutatásoknak ezekre fokozott figyelmet kell fordítani, itt kell megvizsgálni, mi az, ami az előző két kategóriába sorolt és végképp a minden szempontból leszakadt településeken hiányzik.

Az indikátorok adatbázisa

A bemutatott módszertani kísérlet természetesen durva leegyszerűsítés. Tudjuk, hogy a társadalmi integráció folyamatai sokkalta összetettebbek, mintsem hogy két indikátorpárral képet tudnánk róluk alkotni, és a trendek felvázolása, a megbízható prognózis megalkotása még ennél is bonyolultabb feladat. Nem elegendő ehhez az a néhány tucat indikátor sem, amelyeket identitáskutatásaink és integrációkutatásaink során eddig kialakítottunk. De nem is ez a cél. Mint már többször hangoztattuk, a kutatás kvantitatív bevezető része csak arra való, hogy lehántsuk a jelenségekről azt az objektívizálható kérget, amely alatt már más módszerekkel kell tovább kutakodni.

Másrészt, az adatok sosem elég frissek, aktuálisak, sosem az adott állapotot tükrözik. Végképp nem a tízéves periodicitású népszámlálás esetében, viszont ez az egyetlen olyan államigazgatási keretben végrehajtott és ellenőrzött teljes körű lekérdezés, amely etnikai adatokat is magában foglal. De éppen az utóbbi időben lehattünk tanúi annak, hogy a válság hatására a KSH évente frissített településstatisztikai adatai is milyen gyorsan elévülhetnek, a négyévente keletkező választási adatok dinamikájáról nem is beszélve.

A vizsgált probléma azonban nem olyan természetű, hogy azt „meg lehetne oldani”. A társadalmi szerkezet folyamatosan változik, és e változásnak az a tényezője, amelyet néha belső tényezőnek, néha kulturális mintának, néha identitásnak nevezünk, látszólagos képlékenysége, illékonysága ellenére talán a legmélyebben gyökerezik a társadalmi szerkezetben, és egy-egy helyzetben, látszatra váratlanul, búvópatakként tör a felszínre. Tudnunk kell, hogy mindvégig ott volt, csak hiányzott a megmutatkozását kiváltó körülmény.

Ezért az identitásnak a társadalmi szerkezetre gyakorolt hatását csak hosszú idősoros adatokkal tudjuk elemezni, és feladatunk most az, hogy kialakítsuk az ilyen adatsorok elemzését lehetővé tevő struktúrát, amely mind a változók, mind az idősorok tekintetében bővíthető.

Ezt mutatjuk most be röviden, csak az eddig ismertetett módszertani kísérlettel összefüggő demográfiai adatok vonatkozásában.

Az adatbázis első 26 demográfiai mutatóját tartalmazó alábbi mezőleírásból látjuk, hogy az adatbázisban minden települési mutatóhoz három oszlop tartozik: az értékoszlop, a sorrendoszlop és a kategóriaoszlop.

30. táblázat. Az adatbázis mezőszerkezete

<i>Kód</i>	<i>Leírás</i>
terul	a település KSH-azonosítója
név	a település/kerület megnevezése
Megye	a megye megnevezése
Ilakos	a település lakónépessége összesen

<i>Kód</i>	<i>Leírás</i>
2ossznfoglm%	foglalkoztatottak %-a lakónépességben
3osszn15-Xevalt8min%	15–X éves össznépesség legalább általános iskolával %
4osszn18-Xevkozmin%	18–X éves össznépesség legalább középiskolával %
5osszn25-Xevely%	25–X éves össznépesség egyetemi végzettséggel %
6cigany	cigány kötődésűek száma a településen
7cigany%	cigány kötődésűek %-a a településen
8cigfog_m	cigány kötődésű foglalkoztatott a településen összesen (fő)
9cigfog_m%	foglalkoztatottak %-a a település cigány kötődésű népességében
10cig20–54ev	20–54 éves cigány kötődésű a településen (fő)
11cig20–54ev%	20–54 évesek %-a a település cigány kötődésű népességében
12cig20–54evfoglalk%	foglalkoztatottak %-a 20–54 éves cigány kötődésűek körében
13cig20–54evalt8min%	legalább általános iskolával rendelkezők %-a a 20–54 éves cigányok körében
14cig20–54evkoz1min%	legalább középiskola érettségi és szakmai oklevél nélkül a 20–54 éves cigányok körében %
15cig20–54evkoz2min%	legalább középiskola érettségi nélkül, szakmai oklevéllel 20–54 éves cigányok körében %
16cig20–54evkoz3min%	legalább középiskola érettségivel a 20–54 éves cigányok körében %
17cig20–54evely1min%	legalább egyetem, főiskola oklevél nélkül a 20–54 éves cigányok körében %
18cig20–54evely2%	legalább egyetem, főiskola oklevéllel a 20–54 éves cigányok körében %
19cigszlahe1	a lakott településen született cigány kötődésűek száma
20cigszlahe1%	a lakott településen született cigány kötődésűek aránya a cigányságban %
21cigszlok1%	a cigány kötődésűek számlálóköri súlyozott aránya a településen
22cig20–54no%	a nők aránya a 20–54 éves cigány kötődésűek körében
23cig20–54foglalk_f%	foglalkoztatottak %-a a 20–54 éves cigány kötődésű férfiak körében
24cig20–54foglalk_n%	foglalkoztatottak %-a a 20–54 éves cigány kötődésű nők körében
25ossznfogl_f%	foglalkoztatottak %-a a férfi lakónépességben
26ossznfogl_n%	foglalkoztatottak %-a a női lakónépességben
(...)	(...)
s1lakos	a település lakónépessége összesen – csökkenő sorrend
(...)	(...)
k1lakos	a település lakónépessége összesen – kategória
(...)	(...)

Az egyes mutatók értékoszlopai egymástól rendkívül eltérő numerikus értékeket (fő, százalék, súlyozott arány, szórás, korreláció stb.) tartalmaznak. Annak érdekében, hogy egymással relációba állíthatók legyenek, az „egyneműsítés” két eljárását alkalmaztuk.

Az első eljárás eredménye megőrzi a települések közötti finom, árnyalatnyi különbségeket is: minden mutató értékoszlopát egyenként csökkenő sorrendbe rendeztük, és a rekordok sorszámát hozzárendeltük az adott rekord egy új mezőjéhez, amelyeket együttesen sorrendoszlopnak neveztünk el. Ez az oszlop a megfelelő értékoszlop kódját viseli, előtte egy „s” betűvel.

Sok változó használata esetén azonban ez a sorszámozás túl bonyolult műveletekhez vezet. Ezért a többkomponensű, de durvább elemzések céljából a településeket minden mutatójuk szerint négy kategóriába soroltuk, és a kategória jelölését hozzárendeltük az adott rekord egy új mezőjéhez, amelyeket együttesen kategóriaoszlopnak neveztünk el. Ez az oszlop a megfelelő értékoszlop kódját viseli, előtte egy „k” betűvel.

31. táblázat. A települések változóinak értékkategóriái

Jelölés	Megnevezés
3	felső kategória
2	felső közép kategória
1	alsó közép kategória
0	alsó kategória

A kategóriák meghatározásánál sem az egyenlő esetszámok, sem az egyenlő intervallumok módszere nem bizonyult alkalmazhatónak, az értéktartomány legfelső, illetve legalsó szegmentumában jelentkező nagy szórás miatt. Az egyenlő esetszámok alkalmazásával nagyon eltérő értékek kerültek volna egy kategóriába, az egyenlő intervallumok esetében pedig a kategóriák esetszáma különbözött volna drasztikusan. Kompromisszumos megoldásként az átlagoláshoz folyamodtunk. Először kiszámítottuk az 514 település adott jellemzőjének átlagértékét, ezt követően pedig az annál megfelezett adatsor felső felének és alsó felének átlagértékeit is. Ezek képezték az egyes kategóriák határértékeit.

32. táblázat. Az értékoszlopok kategóriáinak határértékei

Kód	Max. érték	Min. érték	3. kateg. min.	2. kateg. min.	1. kateg. min.
1lakos	211 034	253	47 657	13 020	3 480
2ossznfoglm%	47,49	2,78	36,16	27,61	20,52
3osszn15-Xevalt8min%	96,40	42,70	87,71	81,43	75,00
4osszn18-Xevkozmin%	79,20	0,50	37,04	24,69	16,47
5osszn25-Xevegy%	47,30	0,40	12,75	6,83	4,02
6cigany	4 135	100	654	324	148
7cigany%	93,43	0,16	22,92	10,63	4,07

<i>Kód</i>	<i>Max. érték</i>	<i>Min. érték</i>	<i>3. kateg. min.</i>	<i>2. kateg. min.</i>	<i>1. kateg. min.</i>
8cigfog_m	685	0	95	34	14
9cigfog_m%	79,57	0,00	14,97	9,98	4,99
10cig20–54ev	2063	4	324	156	85
11cig20–54ev%	99,57	3,17	56,16	48,60	42,86
12cig20–54evfoglalk%	79,91	0,00	30,87	18,00	9,37
13cig20–54evalt8min%	96,77	0,00	75,00	63,83	51,00
14cig20–54evkoz1min%	72,04	0,00	20,30	12,50	6,27
15cig20–54evkoz2min%	67,74	0,00	18,58	11,06	5,85
16cig20–54evkoz3min%	55,91	0,00	7,05	2,59	0,33
17cig20–54evegy1min%	36,56	0,00	2,83	0,72	0,04
18cig20–54evegy2%	30,11	0,00	2,35	0,52	0,01
(...)	(...)	(...)	(...)	(...)	(...)

Ezzel a módszerrel elértük, hogy minden kategóriában kaptunk a megbízható statisztikai elemzéshez elegendő esetszámot, és a szórás csak azon változók esetében volt kiemelkedően magas, amelyek nem rendelkeznek nagy súllyal a komplex mutatók kialakításakor.

33. táblázat. Az értékoszlopok kategóriáinak esetszámai

<i>Kód</i>	<i>3. kateg.</i>	<i>2. kateg.</i>	<i>1. kateg.</i>	<i>0. kateg.</i>	<i>Szórás</i>
1lakos	39	72	133	270	88,4
2ossznfoglm%	105	147	157	105	23,8
3osszn15-Xevalt8min%	125	135	156	98	20,9
4osszn18-Xevkozmin%	84	124	167	139	30,0
5osszn25-Xevegy%	61	104	184	165	48,9
6cigany	50	110	210	144	57,9
7cigany%	44	135	144	191	53,2
8cigfog_m	38	88	180	208	68,6
9cigfog_m%	73	123	157	161	35,3
10cig20–54ev	50	103	153	208	58,6
11cig20–54ev%	89	133	168	124	28,1
12cig20–54evfoglalk%	87	119	155	153	27,9
13cig20–54evalt8min%	133	145	139	97	18,7
14cig20–54evkoz1min%	82	136	172	124	32,1
15cig20–54evkoz2min%	74	137	161	142	32,7
16cig20–54evkoz3min%	52	98	163	201	57,5
17cig20–54evegy1min%	37	89	29	359	135,1
18cig20–54evegy2%	35	76	15	388	151,4

Jelenlegi módszertani kísérletünk tárgyában – példaként – a településeknek az össznépesség és a cigányság foglalkoztatottsági és végzettségi mutatói szerinti kategorizálása segítségével a következő problémátípusokat határozhatnánk meg.

34. táblázat. A vizsgálandó problémátípusok

	Össznépesség		Cigányság		
	foglalk.	végz.	foglalk.	végz.	
1	3–2	3–2	3–2	3–2	Viszonylag kedvező külső körülmények közepette a cigányság jellemzői nem maradnak el lényegesen az össznépesség jellemzőitől, néhány esetben még magasabbak is.
2	3–2	3–2	3–2	1–0	Kedvező külső körülmények ellensúlyozzák a belső tényezők hiányosságait a cigányság foglalkoztatottságában. Itt a legnagyobb az esély a cigányság oktatási rendszerének feljavítására.
3	3–2	3–2	1–0	3–2	Kedvezőtlen társadalmi közeg, amely az össznépesség magas foglalkoztatottsága és a cigányság viszonylag kedvező képzettségi foka ellenére is aránytalan mértékben szorítja ki őket a munkaerőpiacról. A település fejlődésében megtorpanás, visszaesés feltételezhető.
4	3–2	3–2	1–0	1–0	A cigányság halmozottan hátrányos helyzetben van a fejlett környezetben. Feltételezhető a cigánysággal szembeni előítéletesség tartós jelenléte.

Látható, hogy a fenti táblázatban nem is szerepelnek azok a kombinációk, amelyekben az adott település, össznépességének foglalkoztatási vagy végzettségi mutatói alapján, a két alsó (1–0) kategória valamelyikébe tartozik. Eddigi elemzéseink tapasztalatai alapján ezeken a településeken az átfogó és általános előzetes területfejlesztési intézkedések nélkül a cigányság integrációját segítő programok sikerére nem látunk esélyt.

Következtetések

1. A cigányság mint csoport társadalmi integrációjának lehetőségeinek kutatása során az identifikációs adatokból való kiindulást látjuk célszerűnek. Ezért tartjuk a más, „kemény” mutatók hosszabb idősoros adataival relációba állított népszámlálási identitásdeklarációt nem egyetlen, de megkerülhetetlen adatforrásnak.

2. Az adatokat elemezve látjuk, hogy vannak települések, amelyeken a cigányok jellemzői jobbak, és amelyeken kedvezőtlenebbek. Ugyanakkor a különböző in-

dikátorok vizsgálata azt jelzi, hogy egyes településeken a latencia a jobb, más helyeken pedig a kedvezőtlenebb gazdasági aktivitási jellemzőkkel bíró cigány kötődésűek körében volt magasabb. Mi több, a néprajzi, vagy kulturális antropológiai mércék, illetve más külső kategorizációs szempontok szerint a cigányság körébe sorolható személyek közül is az egyik helyen a képzetebbek mondták magukat cigánynak, másutt viszont a képzetlenebbek. Ez a körülmény nemhogy hátrány lenne célkitűzésünk szempontjából, hanem éppen előny. A környezet által cigánynak minősített, vagy néprajzi, antropológiai besorolás alapján cigánynak tekinthető személyek társadalmi-gazdasági jellemzői rendkívül fontosak a társadalmi kirekesztést tanulmányozó kutatások szempontjából, amelyek kétségtelenül erőteljes, de remélhetőleg nem domináns csoportképző tényezők. Fontosnak tartjuk megtalálni azokat a példákat, amelyekben a cigánysághoz való kötődés nem kizárólag a társadalmi-gazdasági alávetettségre, rasszista kirekesztésre adott reakció, ahol a kedvezőbb jellemzőkkel rendelkezők nem hagyják el a csoportot, hanem építeni lehet rájuk a cigányság csoportként való társadalmi integrációjának, afirmációjának folyamatában. Ezért fontos számunkra a települési mélyfúrások során mind a konfliktusok, mind a kulturális minták, mind pedig az elitek szerepének vizsgálata.

3. A cigányság integrációjának alapfeltétele a népesség összességének gazdasági felemelése, tehát az első lépés a területfejlesztés. Ahol az össznépesség foglalkoztatottsági arányai magasak, a cigányok kedvezőtlenebb végzettségi mutatói is az átlagosnál kisebb mértékben rontják le foglalkoztatottsági arányaikat.

4. A cigányság oktatásának rendszere a gazdaságilag viszonylag fejlett, az össznépesség viszonylag magas végzettségi mutatóival rendelkező településeken lehet eredményes. Ott, ahol az össznépesség foglalkoztatottsági arányai alacsonyak és az általános képzési feltételek is kedvezőtlenek, a cigány felzárkóztatási programok se eredményesek, a cigányság viszonylag magasabb végzettségi mutatói sem tudnak jelentősen javítani a leglényegesebb integrációs tényezők, foglalkoztatottsági arányaikon.

5. A cigányság társadalmi integrációjának kutatásában csak a kvantitatív és a kvalitatív elemzés megfelelő kombinációja hozhat eredményt. Kvantitatív módszerrel kell meghatározni a kutatás célját és terepét, majd a kvalitatív elemzések hipotéziseinek relevanciáját, gyakorlati hasznosíthatóságát ugyancsak kvantitatív módszerekkel kell ellenőrizni.

A cigányság integráltságának mérhetősége

Jelen tanulmány a cigányság külső integráltságának¹ településenkénti fokát mérő módszer kidolgozásának első lépéseként áttekintést ad a szakirodalomban fellelt, a témához kapcsolódó kutatások módszereiről, az azokban rejlő lehetőségekről és hiányokról is.

Először azon fogalmak, módszertani eszközök rövid bemutatására, kialakulásuk történetének ismertetésére kerül sor, melyek segítségével lehetséges a cigányság integráltságának mérhetősége is: ezek az indikátorok, az indikátorrendszerek és az indexek. Ezután ezek különféle vizsgálatokban betöltött szerepein keresztül szemléltetem használhatóságuk előnyeit és korlátait. Ezen vizsgálatok többsége olyan általánosabb jelenségek felmérésére koncentrál, mint a szegénység és a társadalmi kirekesztés. Ezek mellett néhány kutatás konkrétan az etnikai jellemzőket is figyelembe veszi, illetve a cigányság helyzetének vizsgálatára törekszik. Végezetül az összetett mutatók alkalmazásának módjáról, lehetőségeiről következik néhány gondolat.

Indikátor – indikátor-rendszer – index

Az indikátorok – jelzőszámok – a társadalmi-gazdasági jelenségek számszerűsített és redukált mérőeszközei. Egyik legfőbb feladatuk az időbeli, térbeli és csoportok közötti összehasonlítás lehetőségének megteremtése.

A legfontosabb követelmények az indikátorokkal szemben, hogy a szélesen értelmezett vizsgálati terület – például a „jólét” – minél szélesebb körű lefedését igyekezzenek megvalósítani. Ezzel együtt mindez a lehető legkevesebb, de legjellegzetesebb mutatók segítségével történjen, hogy a jelzőszámok érzékenyek legyenek – a jelenségek kis változását is képesek legyenek kimutatni, illetve az

¹ Általánosságban egy kisebbségi csoport külső integráltságán a csoport társadalmi-gazdasági környezetbe való beilleszkedtségét értjük. Ennek megkülönböztetjük három területi – megyei, kistérségi és települési – szinten mérhető értékeit.

indikátorok minél hosszabb idősorai és minél részletesebb társadalmi és területi bontásai elérhetőek legyenek.²

A jelzőszámok legalapvetőbb mennyiségi és minőségi csoportosításakor három típust különböztethetünk meg. Állhatnak egymás mellett tetszőleges számban egyedülálló indikátorok (pl. szegénységi ráta, munkanélküliségi ráta stb.). A következő lépcsőfok a több jelzőszámból összeálló indikátorrendszer, melyben bizonyos logika szerint összeválogatott indikátorokból épül fel lényegében egy indikátorlista (pl. a jövedelmi szegénység és a társadalmi kirekesztettség nemzetközi, úgynevezett Laekeni-indikátorai, lásd részletesebben alább). A harmadik típus pedig az index, mely valójában egy összetett indikátor, azaz egy adott eljárás során a számos jelzőszám összevonásra kerül, és egyetlen mutatóban fejeződik ki tartalma (pl. súlyozott összeg típusú a deprivációs index, lásd alább).

A különböző összetettségű fokozatú indikátorok elsősorban a társadalom egészének helyzetleírására szolgálnak, de az ilyen „nagy igényű” megközelítések mellett említésre méltók a kisebb, szűkebben értelmezett szférákat leírni vágyó próbálkozások is (pl. digitális szakadék kompozit index³).

A társadalmi jelzőszámok története

Nemzetközi viszonylatban az 1960–70-es években terjedt el a jelzőszámok, azon belül is a társadalmi jelzőszámok kialakítása és használata. Például Peter Townsend angol kutató már az 1960-as évek végén egy 60 mutatóból szerkesztett deprivációs indexet használt a szegénység mérésére.⁴ Az addig alapvetően gazdasági eredményeket, teljesítményt mérő statisztikák mellett egyre nagyobb igény jelent meg a kormányzatok oldaláról a társadalmi tartalmak mérésére. Ennek – többek közt – a gazdasági fejlődés ellenére egyre inkább kibontakozó társadalmi problémák adtak különösen alapot. Az alapvető elképzelések szerint ezen mutatók feladata, hogy olyan szélesen értelmezett fogalmakat, mint az életszínvonal, életminőség, társadalmi minőség, jólét, igyekezzenek úgy mérhetővé tenni, hogy az addig főleg gazdasági tartalmú indikátorok mellett – vagy azok helyett – a társadalmi, szociális tartalmat tudják megragadni.

² Andorka–Kulcsár 1975. 461.; Bukodi 2001.

³ A külföldi kutatók által kialakított indexben négy rizikócsoporthoz – a nők, az ötven év felettiek, a legfeljebb általános iskolai végzettségűek és az alsó jövedelmi kvartilisba tartozók – számítógép- és internethasználat tagjainak számát viszonyítják az adott csoport teljes létszámához, majd pedig a teljes népességben számított arányhoz. Az index a csoportok szerint számított digitális szakadék arányok számtani átlaga (Lengyel 2002.).

⁴ Az indikátorok az étkezés, a ruházkodás, a lakásfelszereltség, a lakókörnyezet, a munkahelyi körülmények, az egészség, a családon belüli és az azon kívüli társas kapcsolatok területére terjedtek ki (Townsend 1979. 1173–1176).

A társadalmi jelzőszámokkal való mérések Európában elsősorban német (pl. Wolfgang Zapf) és skandináv (pl. Erik Allardt, Robert Erikson, Joachim Vogel) kutatók munkásságán alapszanak. Az első évtizedekben az elméleti keretek kijelölésére, definícióalkotásra, illetve a módszertan kidolgozására, az operacionálizálásra tettek kísérletet. Az egyes iskolák a társadalmi mutatószámok fontosságának hangsúlyozása mellett azonban számos elméleti-módszertani kérdéstről eltérően gondolkodnak.

Lényegében úgy foglalhatók össze ezen elméletek különbségei, hogy az indikátor alapvető céljának a leíró és/vagy oksági magyarázatot kereső funkciót tulajdonítják-e, illetve hogy a társadalmi jelzőszámok kiválasztásakor „csak” objektív vagy emellett szubjektív indikátorokat is figyelembe vesznek-e. Ezen szempontok alapján két fő irányzat alakult ki: az egyik az „erőforrások” vagy az életkörülmények felől, míg a másik megközelítés az „életminőség” felől vizsgálja különféle mérőszámok segítségével a társadalmi jelenségeket.

1. táblázat. A társadalmi indikátor modellek csoportosítása⁵

	<i>Objektív indikátorok</i>	<i>Szubjektív indikátorok</i>
Leíró funkció	<ul style="list-style-type: none"> • „életminőség”-megközelítés vagy jóléti kutatások (német) • Zapf 	
Oksági funkció	<ul style="list-style-type: none"> • „erőforrás” vagy életkörülmények-megközelítés (skandináv) • Erikson • Vogel • Allardt (Having – Loving – Being) 	

Az erőforrás- vagy életkörülmények-modellben egy jól strukturált indikátorrendszer segítségével a lehető legátfogóbb képet igyekeznek adni az életkörülmények társadalmon belüli megoszlásáról, vagyis a társadalmi egyenlőtlenségekről. Ehhez az anyagi (pl. jövedelem, vagyon, megtakarítás) és nem anyagi (pl. iskolai végzettség, egészségi állapot, munkakörnyezet) erőforrásokat egzakt, objektív mutatók segítségével mérik. Majd a demográfiai, társadalmi osztálybeli, veszélyeztetett csoportok, illetve településtípusok szerinti bontásban először leíró módon elemzik a fennálló különbségeket, majd ezek okát is igyekeznek feltárni.

Erik Allardt⁶ finn kutató megközelítése egyfajta átmenetet jelent a skandináv és német modellek között: ő ugyanis a „puhább”, szubjektív szempontokat is figyelembe veendőnek találta a társadalmi problémák megismerésekor. Az

⁵ Bukodi 2001. alapján saját szerkesztés.

⁶ Allardt 1993.

úgynevezett „Having – Loving – Being” dimenziókkal, vagyis a materiális javak birtoklásának, az affektív szükségletek és a környezettel való harmonikus együttélés iránti igények mérésével ragadta meg a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Az életminőség-megközelítés esetében tehát az életkörülmények és ezek megélése, értékelése között esetlegesen fellépő eltérés mérésére alkalmas, objektív és szubjektív indikátorok együttes használatával végeznek – elsősorban deskriptív jellegű – elemzéseket. Az indikátorrendszer ez esetben is szisztematikusan felépített: az átfogó céltémákhoz (pl. népesedés, munkaerőpiac, jövedelmek, egészségi állapot) dimenziókatalógus (pl. az egészségi állapot esetében halálokok, várható élettartam, egészséges életmód stb.) tartozik, végül pedig a dimenziókat is több jelzőszámmal ragadják meg.⁷

A magyar társadalomstatisztika Andorka Rudolf⁸ vezetésével a hetvenes évektől szintén beindította a társadalmi indikátorokra vonatkozó programját, amelynek jelzőszámrendszer-felépítése a német irányzatra hasonlít. Az akkor lefektetett elméleti és módszertani alapokon nyugszik az 1990-től két évente megjelenő Társadalmi Riport-sorozat,⁹ mely az alapvető társadalmi-gazdasági adatok közlése mellett elemző tanulmányok segítségével törekszik napjaink társadalmi helyzetének és folyamatainak bemutatására. Az utóbbi évtizedben a társadalmi indikátorokkal elméleti megközelítésben foglalkozó fontosabb tanulmányok – többek közt – Bukodi Erzsébet, Havasi Éva és Lengyel György tollából származtak.¹⁰ A módszertani kérdésekről és a gyakorlati alkalmazásról szóló írások a következő egységben kerülnek ismertetésre.

A társadalmi indikátorok története már jó néhány évtizedet átölelt, és napjainkban is folytonosnak tekinthető a jelzőszámok tesztelése, formálása; tehát továbbra is fontos eszközei a kutatóknak.¹¹ A nemzeti szinten történő alkalmazásuk mellett az Európai Unió oldaláról is egyre növekvő igény mutatkozik a társadalmi folyamatok mérésére, azok időbeli követésére. Így tehát egy újabb kihívást jelent a statisztikusok számára, hogy a kapott adatok nemzetközileg is összehasonlíthatóak legyenek.

⁷ Bukodi 2001.

⁸ Andorka–Illés 1974; Andorka–Kulcsár 1975.

⁹ Andorka et al. 1990, 1992, 1994, 1996; Kolosi et al. 1998, 2000, 2002, 2004, 2006, 2008, 2010.

¹⁰ Bukod 2001; Havasi 2007; Lengyel 2002.

¹¹ Természetesen ellenpéldákat is fel lehet hozni: több kutató is kritizálja a szélsőséges indikátorgyártást, a „számautizmust” (lásd pl. Boyle 2002). Arra akarják felhívni a figyelmet, hogy félrevezető lehet, ha pusztán célszámok, indikátorok segítségével mérjük például a hatékonyságot.

Indikátorok és indexek alkalmazása nemzetközi és hazai kutatások példáján

A következő szakaszban – a teljesség igénye nélkül – egy-egy típus bemutatásával emelem ki az egyes társadalmi tartalmú mutatószám-változatok alkalmazásának jellemzőit. A példákon keresztül igyekszem megvilágítani az egyes típusok előnyeit, hátrányait.

1. Indikátorok

A nemzetközi szakirodalmat tekintve számos indikátorlista igyekszik egy-egy széles témakört – mint például a szegénység – lefedni. Két, a szegénység és a társadalmi kirekesztés mérésére megoldást felkínáló koncepció a társadalmi minőség (*social quality*) és az életminőség (*quality of life*) elmélete.

Az életminőség-kutatások kezdetben az anyagi javakkal való rendelkezést mérték, majd ez kiegészült olyan szempontokkal, mint a fizikai, az érzelmi és a társadalmi jóllét, azaz ma már objektív és szubjektív mutatószámokat is alkalmaznak.¹² Ezen elméletet használta például Havasi Virág is „Az értékrend és életminőség összefüggései” címmel készített doktori disszertációjában. Az Allardt-féle 3 dimenzió (*Having* – materiális szükségletek; *Loving* – szociális szükségletek; és *Being* – a személyiség fejlődésének szükségletei) mentén jelölt ki aldimenziókat, melyeket számos mutatóval mért. Hazánk három településén – Miskolcon, Bükksgszentkereszten és Pilisszentlászlón –, 800 fő kérdőíves megkérdezése után – kutatásunk szempontjából – két fontos tézist érdemes kiemelni a munkából. Az egyik szerint „a jövedelmi viszonyok kivételével mind az objektív, mind a szubjektív mutatók alkalmasak az életminőség mérésére, egymást helyettesítő módon, az egymással való szoros kapcsolatuk miatt”. Másfelől pedig az életminőség dimenzióinak egyéni megítélése függ az egyén (vagy csoportja) értékrendjétől; tehát ha „egy mutatót szeretnénk szerkeszteni a különböző életminőségi dimenziók eredményeiből, a fontosságukkal kell súlyozni azokat”.¹³

A társadalmi minőség elmélet keretében az Európai Unióra kidolgozott indikátorrendszer például az 1995-ben felállított „A szegénység és a társadalmi kirekesztés nem pénzügyi mutatói” (*Non-monetary Indicators of Poverty and Social*

¹² Walker–Maesen 2003.

¹³ Havasi 2009: 169–171. Témánk szempontjából a disszertáció értékrenddel foglalkozó része is fontos, mert ebben a többségi társadalom, az integrálódott és a telepí cigányok értékrendbeli különbségeinek vizsgálatára is sor került. Az értekezés fontos megállapítása, hogy „A cigány társadalom tagjainak értékrendje ugyan kevert, különbözik a többségi társadalométól, de a gazdasági élet szempontjából jelentős értékek megtalálhatók körükben, az értékrendi különbségek nem az integrációt akadályozó jellegűek.” (Havasi 2009: 165.)

Exclusion). A megfelelő indikátorok megadásához elsőként szükség volt azon releváns társadalmi területek – társadalom, gazdaság, intézmények, területiség, szimbolikus referenciák – meghatározására, melyekből kirekesztődhetnek az emberek, embercsoportok. Majd ezután jelölték ki a társadalmi minőség négy dimenzióját. Ezek: 1. a társadalmi befogadás/kirekesztés; 2. a társadalmi-gazdasági biztonság/bizonytalanság; 3. a társadalmi kohézió/anómia és 4. a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás/a lehetőségektől való megfosztás. E dimenziók egy-egy folyamatos skálán mérhetők, illetve számos indikátorral ragadhatók meg.¹⁴ A struktúra erőssége, hogy az első két dimenzió formájában a makro/intézményi, míg a második két dimenzióval a mikro/csoport/egyéni szintek képviselését is megcélazza. Ugyanakkor egy ilyen széles körű, sok témakört átfogó rendszer – a négy fődimenzióhoz összesen 21 aldimenzió¹⁵ tartozik, melyeket szintén több indikátorral mérnek – adatokkal való feltöltése nagy munkát igényel.

Egy hasonló felépítésű rendszer a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni küzdelem mérőszámait, az ún. laekeni indikátorokat – 18, illetve 21 komponens – magában foglaló struktúra, mely nemzetközi összehasonlító vizsgálatokra ad lehetőséget.¹⁶ Ezt a listát 2001-ben fogadta el az Európai Tanács. Az indikátorok között elég nagy hangsúlyt kapnak a jövedelmi szegénységet, jövedelem-egyenlőtlenséget mérő mutatók. Ezenkívül foglalkoztatottsági, végzettségi, egészségi és lakhatási témájú indikátorokból áll össze a rendszer. Ez a felosztás az előzőhöz képest ugyan kevésbé árnyalt képet mutat – például az egyes szolgáltatásokhoz való hozzáférés vagy a választásokon való részvétel mérése hiányzik –, de ez valószínűleg megkönnyíti az adatok egységes, minden tagországból való beszerzését.

Az eddig bemutatott mutatók, pontosabban indikátorlisták napjaink sokrétű társadalmi helyzeteinek és folyamatainak egy-egy szeletét igyekeznek megragadni. Azt lehet mondani, hogy ha ezen mérőszámok többsége javulást mutat két időpont között, akkor általánosságban is javuló tendencia áll fent. Ugyanakkor egy komplex, érthető módon összeállított mutató – vagyis index – önmagában képes ezt kimutatni. Nagy előnye még, hogy a hátrányos helyzetek, egyenlőtlenségek felhalmozódását kompaktan jelzi.

¹⁴ Füleki 2001.

¹⁵ Társadalmi-gazdasági biztonság az anyagiak, a munkaügy, a lakhatás, az egészségügy gondozás terén; társadalmi befogadás a társadalombiztosítási rendszert, a munkaerőpiacot, a lakáspiacot, az egészségügyi szolgáltatásokat, az oktatási rendszert, a politikát, a közösségi szolgáltatásokat és a társadalmi státuszt illetően; a társadalmi kohézió a gazdaság, a társadalom, a politika, a közbiztonság és az altruizmus területeit érinti; végül a képességek kibontakoztatása a társadalmi és kulturális, a politikai, a gazdasági és a társadalom-lélektani képességekre vonatkozik (Berman–Phillips, 2000: 334–335).

¹⁶ Ferge 2007.

2. Indexek

Kedvelt komplex mutató nagy, nemzetközi összehasonlító kutatásoknál az ENSZ Humán Fejlettségi Indexe (HDI), mely az élethossz, az oktatásban megszerzett tudás és az életszínvonal (GDP/fő, PPP) súlyozott összegéből épül fel. Az élethossz a születéskor várható élettartammal, a képzettségi mutató pedig a felnőtt írni-olvasni tudás és az alap-, közép- és felsőfokú iskolázottsággal kerül mérésre. Hátránya, hogy csak megyei szintű részletezettségben áll rendelkezésre, így nem lehet alacsonyabb területi szintre dezaggregálni, bár léteznek becslések kistérségi szintre is.¹⁷

Kisebb területegységek összevetésére alkalmasabb mutató lehet a deprivációs index, melynek használata Nagy-Britanniában tekint vissza jelentős múltra.¹⁸ Az Egyesült Királyságban ugyanis a legkisebb elemi területegységek, az ún. wardok – melyekből több mint 10 ezer található – szintjére is elkészül ez a mutató. Egy kifejezetten Észak-Írországra készült változatban 7 dimenziót fognak össze ebbe a mutatóba: a jövedelmi, a foglalkoztatottsági, az egészségi és fogyatékossági, a képzettségi és iskolázottsági, a földrajzi elérhetőségi, a szociális környezeti és a lakhatási deprivációt. Mind a hét dimenziót számos indikátor írja le – összesen 46 indikátorból áll a rendszer –, melyeket eltérő technikákkal egy-egy mutatóvá vonnak össze, így a végeredmény hét rangsor lesz. Ezek súlyozott átlaga adja meg a deprivációs indexet. A súlyok témakörönként eltérőek: a jövedelem és a foglalkoztatottság 25-25%, az egészség és képzettség 15-15%, az elérhetőség 10%, míg a maradék két dimenzió 5-5% súllyal szerepel.¹⁹

Hasonló elemzések hazánkban is készültek, például Havasi Éva²⁰ a nem pénzben mért anyagi deprivációt illetőleg készített számításokat. Az ő indexébe az alapvető szükségletekkel (élelem, fűtés és lakásfenntartás), a lakásfelszereltséggel (19 alapvető tartós fogyasztási cikk alapján), a lakáskörülményekkel kapcsolatosan kerültek be mutatók, illetve még egy szubjektív dimenzióval is kiegészítésre került az index. E módszer segítségével a jövedelemmel mérhető szegényeken túl egy szélesebben értelmezett, az előbbi részben átfedő, de attól részben eltérő szegénységi csoport meglétére lehet felhívni a figyelmet. A kutató a TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálatából származó több mint 5000 fős mintán végezte számításait. Ez esetben „csupán” régiós szinten lehetett a területiség dimenzióját is bevonó megállapításokat tenni.

Következzen egy hazai példa a településszintű indexszámításra. A területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény alapján a kormány feladata a területfejlesztési források szempontjából kedvezményezett települések

¹⁷ Obádovics–Kulcsár 2003.

¹⁸ Lásd fent Townsend 1979.

¹⁹ Measures of Deprivation in Northern Ireland, 2001.

²⁰ Havasi 2006.

– és kistérségek – kijelölése, egy több változóból képzett komplex mutató alapján. Az elmúlt kb. 15 év alatt – a mindenkori gazdasági-társadalmi viszonyokhoz igazodva – többször is változott ezen összetett mutatót alkotó indikátorok száma (19, 17). A legutolsó – 2007-től élő, ma is hatályos – rendszerben 5 mutatócsoportban (gazdasági, infrastrukturális, társadalmi, szociális és foglalkoztatási mutatók) mindösszesen 30 mutató (lásd a Függelékben) alapján képzik az egyes települések pontszámait,²¹ mely így egy általános fejlettséget/fejletlenséget mér.²² A relatíve egyszerű számításmód a pályázók és a döntéshozók számára is biztosítja az átláthatóságot. A végeredményül kapott index a „tipikus” fejlettségi mutató jelzővel illelhető, hiszen feladata, hogy az ország minden települését minél több szempontból összehasonlíthatóvá tegye. Ez kritikaként fogalmazódott meg például akkor, amikor a vidékfejlesztés részére egy saját mutatórendszert javasoltak, melyben érvényesülne annak hármas funkciója, nevezetesen a gazdasági, ökológiai és társadalmi funkció. Az ezeket mérő mutatók is megadásra kerültek.²³ Ez esetben tehát egy kvázi területi („vidékiség”) és ezzel szorosan összefüggő, több ágazati szempont érvényesítésére kerülhetne sor a számításokban.

Az előzőekben bemutatott kutatások, tanulmányok olyan széles tartományú jelenségek, mint a szegénység, társadalmi kirekesztettség, fejlettség mérését indikátorok vagy indexek segítségével igyekeztek elvégezni. A mi célkitűzésünk azonban ennek a tágran értelmezett hozzáállásnak egy további szemponttal, nevezetesen az etnikai identifikációval történő kibővítése. Az emberek egy önmaguk által meghatározott csoportjának (a cigány kötődésűeknek) és társadalmi környezetüknek kapcsolatát szeretnék a – több dimenzió mentén is mérhető – integráltsági index(ek) segítségével mérni; méghozzá három szinten: a megyéken, a kistérségeken és a településeken belül is.

3. Indikátorok és indexek etnikai témájú kutatásokban

A magyar társadalomtudományi szakirodalomban az etnikumokkal – de eleve bármely kisebbségi csoporttal – kapcsolatos többváltozós mérések, elemzések mind-ezidáig nem voltak elterjedtek. Ennek oka lehet például, hogy már eleve az etnikai hovatartozás – természetesen névtelen – nyilvántartása is aggályokat vet fel.

²¹ Az átláthatóság érdekében a fenti 30 mutatóra a KSH az alábbi módszert alkalmazza: minden mutató szórásának terjedelmét 10 egyenlő osztályközre bontják, majd az így számított minimumtól a maximum felé haladva az egyes osztályközökbe tartozás esetén 1–10 pontot adnak az illető településnek (fordított mutatók esetében, ahol a nagyobb érték a kedvezőtlenebb, felcserélik a pontértékeket). Ezen számításokat követik végül a részmutatók, majd a komplexmutató képzése (számítási átlagok formájában) (Faluvégi–Tipold 2009).

²² Faluvégi–Tipold, 2009.

²³ Oláh 2007.

Illetve, hogy egy-egy etnikai kisebbséghez olyan kevesen tartoznak – a statisztikák szerint –, hogy jelenlétükből csak igen korlátozottan lehet következtetni érvényes összefüggésekre; mint például, hogy mennyire illeszkedtek be egy település társadalmi-gazdasági életébe. Ezen kívül konkrétan a cigányság sok esetben úgy jelenik meg az indikátor alapú kutatásokban, mint az alapvető vizsgálati jelenség – például a szegénység, vagy a társadalmi kirekesztés – által érintett csoport. Tehát lényegében a kutatási módszerek kialakításakor nem „finomítják” úgy a rendszert, hogy az érzékeny legyen például a cigányság konkrét vizsgálatára.

A cigányságorientált indikátorrendszerre jó példa a Hegedüs Péter és Monostori Judit által összeállított lista, melyben több társadalmi téma mellett a cigányság is helyet kap „a társadalom legveszélyeztetettebb, legelesettebb csoportjai: romák, fogyatékkal élők, hajléktalanok” alfejezetben²⁴. A szerzők négy területet emelnek ki, ahol az indikátorokkal való mérhetőséget megvalósíthatónak tartják. A romák térbeli szegregációját, melynek mértékét megyei, kistérségi, településtípus szerinti és lokális szinteken vizsgálják. A romák hátrányos iskolai végzettségét, amit többek közt az óvodába beíratottak, az általános iskolát később befejezők, az évismétlők, a kisegítőosztályokba járók, a nem befejezők, illetve a legfeljebb általános, vagy középiskolai végzettségűek arányaival mérik. A romák hátrányos munkaerőpiaci helyzetét, amit a foglalkoztatottak, a – tartós, illetve az ellátásban részesülő – munkanélküliek és az átlagos keresettel rendelkezők arányával jellemeznek. A jövedelmi szegénységet és deprivációt, amit többek közt a létminimum alatt – zsúfolt, félkomfortos, komfort nélküli lakásokban – élők, a depriváltak arányával lehet mérni. Ezen mutatókat a 2001-es népszámlálás, a szintén ez évi Demográfiai Panel Adatfelvétel, illetve a 2003-as országos reprezentatív cigányvizsgálat kérdései alapján állították össze.²⁵

Az indikátorok helyzetleíró eszközként való használatára jó példa a magyar városfejlesztésben történő alkalmazásuk. Az Integrált Városfejlesztési Stratégia (melynek elkészítése a városfejlesztési támogatások elnyerésének egyik előfeltétele) részeként ún. antiszegregációs terv²⁶ kidolgozására kerül sor, melynek helyzetelemző részében különféle mutatók segítségével tekintik át a szegregátumo-

²⁴ Hegedüs–Monostori 2005.

²⁵ Az egyes adatforrások eltérő definíciót alkalmaztak a cigányság meghatározására. Míg a népszámlálásban az önbevallás, addig az országos cigány felmérésben a nem cigány környezet általi besorolás módszerét használták.

²⁶ „*Anti-szegregációs terv: Megvizsgálja, hogy a városban van-e szegregált lakókörnyezet (telep, telepszerű lakókörnyezet), ha igen, akkor feltárja ezen területek problémáit (társadalmi, szociális, egészségügyi helyzet, terület közszolgáltatásokkal való ellátása – különös tekintettel az oktatásra, egészségre káros környezeti viszonyok, infrastrukturális ellátottság stb.) és elemzi, hogy a tervezett városfejlesztések (területi és ágazati programok) hogyan befolyásolják a területi szegregációt.*” (Városfejlesztési Kézikönyv, 2007: 5.)

kat²⁷ és az erősen leromlott városi területeket.²⁸ A 2001-es népszámlálási adatok alapján 50 főnél nagyobb lakosságú szegregátumokon belül külön elemzés tárgyát képezik a cigány lakosság által magas arányban lakott területek. Ezek lehatárolása azonban nem kötődik egy előre megadott számértékhez. A cigányok arányának megadása nem is kötelező, csak ha – felmérésekből, CKÖ-bebecslésből – rendelkezésre áll ilyen jellegű adat. A helyzet felmérésére javasolt mutatók témakörei a népesség demográfiai és szociális helyzetére – segélyezési adatok –, a lakáskörülményekre, a környék infrastrukturális ellátottságára, az oktatási szegregáció esetleges meglétére térnek ki.

Ezen fennálló értékelési rendszer felé kritikaként fogalmazódott meg többek közt, hogy jobban figyelembe kellene venni azon konfliktusokat, melyek a szegregátumokban és a szegregátumok közvetlen szomszédságában élők között alakultak ki. Ez tehát a kvalitatív információk jobb bevonása felé tett indítvány. Megjegyzésre került továbbá, hogy a 2001-es népszámlálás alapján történő, alapvető lehatárolást, illetve az ehhez kapcsolódó önkormányzati segélyezési adatokat ki kellene egészíteni a munkanélküliek területi elhelyezkedésére vonatkozó, a munkaügyi központok bevonásával elkészíthető adatsorokkal.²⁹

Egy témánkhöz csatlakozó vizsgálatnak számít továbbá a TÁRKI 2003-as, önkitöltős kérdőíves módszerrel a lakóhelyi szegregációra és társadalmi feszültségekre (is) rákérdező, reprezentatív felmérése, melyet a települési önkormányzatoknál kérdeztek le. A tanulmányban³⁰ a lakóhelyi elkülönülés témáján belül külön figyelmet szenteltek a cigány népesség szegregációjára, illetve az etnikai típusú konfliktusokra.³¹ A kétváltozós elemzések révén, leíró jellegűen ismerkedhetünk meg az ezekkel kapcsolatos helyzetekkel. A cigányság lakóhelyi szegregációja és/vagy az etnikai feszültségek jelenléte vonatkozásában a települések számát regionális, településméret és a cigányság becsült aránya szerinti bontásban közlik. Ez esetben tehát közvetetten – a választ adó 1749 településre teljes körűen – az integráltság mérésére került sor, de csak a két kérdésre adott válaszok alapján.

A többváltozós elemzések sorába lépve, Németh Nándor a cigányok által nagy arányban – 10–20%-ban – lakott települések társadalmi-gazdasági helyzetét

²⁷ „Szegregátumnak nevezzük azokat a területeket, ahol az aktív korú népességen belül a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők és a rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya mindkét mutató tekintetében magasabb, mint 50%.” (Városfejlesztési Kézikönyv, 2007: 118.)

²⁸ Erősen leromlott városi terület: ahol az előbbi mutatók 40–50% közötti értékkel bírnak.

²⁹ Pörös 2010.

³⁰ Kopasz 2004; TÁRKI 2004.

³¹ Arra kérdezték rá, hogy van-e olyan rész (vannak-e olyan részek) a településen, ahol kiugróan nagy arányban élnek romák; van-e (vannak-e) feszültségek romák és nem romák között. Ezenkívül a roma lakosság helyi létszámát; az elmúlt 10 évben a romák számának változási irányát; e változás feltételezett okait és a 2010-re várható roma létszámváltozás irányát firtató kérdések is szerepeltek (TÁRKI 2004: 42–43.).

vizsgálta Tolna megyében.³² Arra volt kíváncsi, hogy rosszabb helyzetben vannak-e ezen települések, mint a megye egyéb települései. Az egyes települések cigányarányait alapvetően az 1993-as országos cigányfelvétélből, ezen túl pedig az 1990-es népszámlálásból és az 1984–1987 közötti, a megyei tanácsok Cigányügyi Koordinációs Bizottságai által végzett felmérésekből vette át. 15 „tipikus” – demográfiai, végzettségi, jövedelmi, infrastrukturális és munkanélküliségi témájú – mutató segítségével mért, pontosabban az ezekből faktoranalízis útján nyert 4 faktorról.³³ A négy faktor a gazdasági aktivitás, a jövedelemtermelő képesség, a demográfiai helyzet és a foglalkoztatási válság jelzőket kapta. Ezek közül az első kettő bizonyult a legrelevánsabbnak a különbségek megragadásában. A szerző írását egy települési esettanulmánnyal zárja, ezzel is felhívva a figyelmet, hogy a faktorokon elért pontszámok magyarázatához a helyzetleíró, illetve kvalitatív adatoknak minősülő információk is hozzájárulnak.

A témánkhoz és módszertani kitűzésünkhöz még közelebb álló kutatásban hazánk azon településeinek meghatározására tettek kísérletet, melyek az etnikai konfliktusok által veszélyeztetettek.³⁴ Ez az „előrejelzés” logisztikus regressziós módszerrel történt, melyhez a független, vagyis magyarázó változók az egyes települések társadalmi-gazdasági jellemzői voltak – a 46 változós adatbázis demográfiai, végzettségi, munkanélküliségi, személyi jövedelemadóra vonatkozó mutatókkal rendelkezett. Ez esetben a kutatás pozitívumai közé tartozik, hogy mind az etnikai konfliktusok, mind a cigányság települési létszámának becsléséhez többféle információforrás³⁵ adatait használták fel, amivel növelték a vizsgálat megbízhatóságát. A cigányság helyi szintű arányait a cigány kisebbségi önkormányzatok jelenlétéből, illetve az általános iskolába járó cigány származású gyerekek arányából becsülték. Ezen módszer tehát különböző társadalmi-gazdasági adottságok kombinációjából előrejelzi, hogy mekkora valószínűséggel lesz etnikai konfliktus, és ezt a regressziós módszer segítségével hazánk bármely településére vonatkozólag meg lehet becsülni. Ez a vonás tehát, hogy akár település szinten le lehet határolni az etnikai konfliktusok lehetőségét, egyedülinek számít ez idáig az ilyen típusú kutatásokban.

Összefoglalva az eddigieket megállapítható, hogy több olyan kutatásra is sor került már, melyben a cigányság mint kvantitatív vizsgálat alanya szerepelt. Azonban a legtöbb esetben reprezentatív kérdőíves felmérések alapján, tehát nem teljes körűen történt a becslés egyfelől a cigányság bármely területi szintre vonat-

³² Németh 2002.

³³ A faktoranalízis során a kiinduló változók egyes csoportjával korreláló, de egymással korrelálatlan új változó, azaz faktor keletkezik.

³⁴ Bozsonyi–Fekete–Gyenei 2000.

³⁵ MTA PTI önkormányzati kérdőíves felmérése, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda esetei; BRFK „rasszista” ügyei.

kozó létszámára, másfelől pedig a cigányság helyzetére. Ezeket figyelembe véve célunk tehát az ország minden egyes – cigány lakta – településére vonatkozólag, a cigányság és környezetének kapcsolatát közvetlen adatokból szerkesztett kompakt mutatóval mérni.

Módszertani megfontolások

Esetünkben egy jelenség – egy lokális cigányközösség integráltságának – leírására számos változóból egy bizonyos összevonási módszerrel – adatredukció, dimenziócsökkentés – egy vagy néhány jelzőszámot szükséges előállítani. Feladatunk két alrészre bontható: először a megfelelő mutatókat kell összegyűjteni, másodszor pedig a megfelelő módszert kell rájuk alkalmazni, bár általában az első részfeladat nem teljesíthető első próbálkozásra, mert mindig újra és újra tesztelni kell változósztettünket.

Az első feladathoz kapcsolódóan a külső, objektív körülmények mérésére szolgáló mutatók kiválasztását két szinten megkülönböztetve kell elvégezni. Az első szinten az ország összes (cigány lakta) településéről rendelkezésre álló indikátorok kiválasztása szükséges. Ezek közé tartozhatnak olyan adatok, mint amelyeket a fentiekben pl. a területfejlesztési támogatások megítéléséhez szükséges 30 mutató szolgáltató (lásd a Függelékben); valamint ezeket ki kell egészíteni a cigányság integrációját más szempontokból is figyelembe vevő – teljes körűen rendelkezésre álló – indikátorokkal (pl. politikai részvétel). A második szinten a települések egy szűkebb – az első lépcsőben kiszámított rangsor alapján meghatározott – körére egy bővített mutatókör segítségével már mélyebben meg kell vizsgálni az integráltság fokának ok-okozati összefüggéseit, kvalitatív módszereket is alkalmazva.

Második részfeladatként a módszert kell kiválasztani. A változók „összetömrítéséhez” használható „dimenziótlanító” eljárás lehet például az indexek alkotása (az értékek egyszerű vagy súlyozott összegzése); a pontozásos módszer (lásd fent a KSH számítást; vagy az arányskálából intervallumskálára történő transzformálást); a standardizált, normalizált összevonás (könnyen kiszámítható, de a súlyozás megoldatlan); és a matematikai-statisztikai információsűrítés és dimenziócsökkentés (bonyolultabban kiszámítható, többdimenziós; pl. faktoranalízis). Az eljárás bonyolultságától függően a következő lépések megtételével készíthetjük el komplex mutatónkat:

1. Összevonhatóvá tétel:

- Standardizálás (0 átlagú, 1 szórású adatsorrá transzformálás)
- Adatsorok jellegadó értékeihez viszonyítás
- Normalizálás (a maximum-minimum intervallumra vetítés)

2. Súlyozás (mely általában szubjektív kutatói feladat)
3. Magának a komplex mutató elkészítésének, az összevonásnak a menete

Itt felmerül a kérdés, hogy vajon mennyire érdemes egy „bonyolultabb” statisztikai módszert bevetni, mint például a faktoranalízis, amikor feltehetőleg az egy-egy mutatónál rossz értékű település a faktorokon is „rosszul fog szerepelni”. Például Faluvégi és Tipold – a fenti, a területfejlesztési források kapcsán megállapított 30 mutatóra végzett – számításai szerint a faktoranalízis alkalmazásnál a települések sorrendje alapvetően változatlan marad. Az ő esetükben az is szempont volt, hogy a döntéshozók, illetve a laikusok számára is könnyen átlátható – és ellenőrizhető – módszert alkalmazzanak.

Összefoglalva tehát az ideális módszerrel a rendelkezésre álló adatok azok mennyiségéből és minőségéből következően egy kompakt, de ugyanakkor könnyen átlátható eljárással kerülnek úgy feldolgozásra, hogy a kapott eredmények könnyen és világosan interpretálhatóak legyenek.

Összefoglalás

A kutatásunkhoz témában és/vagy alkalmazott módszerben kapcsolódó vizsgálatok áttekintése során arra a megállapításra juthatunk, hogy a szegénység, depriváció, társadalmi kirekesztés témaköre sok esetben szinonimája az integrálatlanságnak. Ugyanakkor aki szegény/deprivált, nem feltétlenül integrálatlan/kirekesztett, hiszen települési szinten vizsgálva annak egész lakónépessége élhet rossz helyzetben, mely tehát egyfajta helyi integráltságot, viszont egyúttal egy kistérségi/megyei/országos átlaghoz képest leszakadást is jelent. Tehát az is feladatunk, hogy tisztázzuk, hogy az általunk ún. külső integráltságnak nevezett fogalom hogyan viszonyul ezekhez az értelmezésekhez.

Ami pedig a konkrétabb módszertani kérdéseket illeti, mind az indikátorok, mind az indexek esetében igyekeztem megvilágítani alkalmazásuk feltételeit, előnyeit-hátrányait, elsősorban konkrét „működésükön”, tehát létező vizsgálatokon keresztül. Az etnikai vagy éppen cigány témájú kvantitatív, akár országos érvényességre törekvő vizsgálatok mérhetőségi problémáit is láttuk, egyfelől az etnikum (településenkénti) számának meghatározásakor, másfelől pedig a vizsgált jelenségek – pl. szegregáció, konfliktus – méréséhez rendelkezésre álló mutatók megállapításánál, megalkotásánál.

Végezetül fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy egy indikátor az adott jelenséget egy bizonyos nézőpontból képes mérni. Még több indikátor, vagy akár indexek használata esetén is létezhetnek olyan oldalai is a vizsgált területnek, jelenségnek, mely alig vagy egyáltalán nem mérhető számokkal. Így tehát a komplex

szemlélet, a kvantitatív mellett a kvalitatív módszerek párhuzamos alkalmazása ez esetben is elengedhetetlen.

A kutatási kérdés aktuális voltát támasztja alá például a napjainkban formálódó uniós romastratégia, melynek egyik javaslata szerint egy összeurópai „váltásgéppel” lehetnének kimutathatóak a szegénység, társadalmi kirekesztés és hátrányos megkülönböztetés által érintett területek. A térképen a munkahelyek elérhetősége, a városközpontok távolsága, a munkanélküliség mértéke, a közszolgáltatások minősége, a környezeti feltételek, az infrastrukturális körülmények, a lakosság jövedelmei és iskolázottsága, a közlekedési infrastruktúra működése és a társadalmi feszültségek mértékét mérő indikátorok kerülnének megjelenítésre. Mindezt kistérségi (LAU-1) és települési (LAU-2) szintekre is elkészítenék, ezáltal kirajzolódna azok a mikrorégiók, melyek fokozott figyelmet igényelnek.³⁶

Irodalom

- Az Országgyűlés 67/2007. (VI.28.) OGY határozata a területfejlesztési támogatásokról és ad decentralizáció elveiről, akedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről. *Magyar Közlöny*, 2007. 82. szám. 6049–6055.
- Allardt, Erik: Having, Loving, Being: An Alternative to the Swedish Model of Welfare Research. In: Nussbaum M.–A. Sen (eds.) *The Quality of Life*. Oxford, Oxford University Press, 1993. 88–94.
- Andorka Rudolf–Illés János: A társadalomstatisztikai rendszer kidolgozásának kérdései. *Statisztikai Szemle*, 1974. 1. sz. 62–77.
- Andorka Rudolf–Kulcsár Rózsa: Egy társadalmi jelzőszámrendszer körvonalai I. *Statisztikai Szemle*, 1975a. 5. sz. 459–478.
- Andorka Rudolf–Kulcsár Rózsa: Egy társadalmi jelzőszámrendszer körvonalai II. *Statisztikai Szemle*, 1975b. 6. sz. 589–607.
- Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI, (1990, 1992, 1994, 1996).
- Berman, Yitzhak–Phillips, David: Indicators of social quality and social exclusion at national and community level. *Social Indicators Research*, 2000. 50. 329–350.
- Boyle, David: *The tyranny of numbers*. London, Harper and Collins Publishers, 2002.
- Bozsonyi Károly–Fekete Attila–Gyenei Márta: Etnikai konfliktusok által veszélyeztetett települések-térségek lehatárolása társadalmi-gazdasági jellemzőik alapján. In: Elekes Zsuzsanna–Spéder Zsolt (szerk.): *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest, Andorka Rudolf Társaság–Századvég, 2000. 124–152.

³⁶ Jelentés a romák integrációjának európai uniós stratégiájáról, 2011.

- Bukodi Erzsébet: Társadalmi jelzőszámok – elméletek és megközelítések. *Szociológiai Szemle*, 2001. 2. sz. 35–57.
- Faluvégi Albert–Tipold Ferenc: Kedvezményezett települések az új országgyűlési határozat mutatói alapján – próbaszámítás. *Területi Statisztika*, 2009. 3. sz. 264–280.
- Ferge Zsuzsa: Mi történik a szegénységgel? Csalóka „posztmodernitás”. *Esély*, 2007. 18. sz. 3–23.
- Fűleki Dániel: A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai. *Szociológiai Szemle*, 2001. 2. sz. 84–95.
- Havasi Éva: Megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In: Szívós Péter–Tóth István György (szerk.): *Feketén, fehérén*. (Tárki Monitor Jelentések.) Budapest, TÁRKI, 2006. 59–81.
- Havasi Éva: Az indikátorok, indikátorrendszerek jellemzői és statisztikai követelményei. *Statisztikai Szemle*, 2007. 8. sz. 677–689.
- Havasi Virág: *Az értékrend és életminőség összefüggései*. Debrecen, 2009. <http://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/2437/88113/5/ertekezes.pdf>
- Hegedűs Péter–Monostori Judit: *A szegénység és a társadalmi kirekesztés jelzőszámai. Elméleti megalapozás*. Budapest, KSH Népeségkutató Intézet, 2005.
- Jelentés a romák integrációjának európai uniós stratégiájáról*, 2011. (2010/2276 (INI)) Európai Parlament, Állampolgári Jogi, Bel- és Igazságügyi Bizottság. Előadó: Járóka Livia. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A7-2011-0043+0+DOC+XML+V0//HU>
- Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György: *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI, (1998, 2000, 2002).
- Kopasz Marianna: Lakóhelyi szegregáció és társadalmi feszültségek a magyarországi településeken. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 2004. 414–424.
- Kopasz Marianna–Simonovics Bori: Jelentés (A TÁRKI Önkormányzati Adatbank 2003 őszi adatfelvétele) TÁRKI, Budapest, 2004. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a508.pdf>
- Lengyel György: Bevezetés: társadalmi indikátorok, akciópotenciál, szubjektív jólét. In: Lengyel György (szerk.) *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest, BKÁE, 2002. 5–20.
- Németh Nándor: *Tolna megye cigány lakta településeinek társadalmi-gazdasági helyzete*. Geográfus Doktoranduszok VII. Országos Konferenciája, Budapest, 2002. http://geogr.elte.hu/PHD_konferencia_ELTE_2002/doktori_konferencia_anyagai_2002/nemethnandor.pdf
- Noble, Michael [et al.]: *Measures of Deprivation in Northern Ireland*. Oxford, Social Disadvantage Research Centre, 2001.

- Obádovics Csilla–Kulcsár László: A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika*, 2003. 4. sz. 303–322.
- Oláh Judit: A vidékfejlesztés módszertani megalapozása In: Új lehetőségek a határmenti vidéki területek társadalomfejlesztésében Románia EU csatlakozása után. Nyíregyháza, Határmenti Vidékfejlesztési Tanácsadó Központ, 2007. 32–39. <http://www.hvtk.org/doc/Nyiregyhaza.pdf>
- Pörös Béla: *Az Integrált Városfejlesztési Stratégiákhoz (IVS) készített anti-szegregációs tervek (ASZT) tapasztalatai*. 2010. (<http://varosmegujitas.wordpress.com/cikkek-fajlok-linkek/>)
- Townsend, Peter: *Poverty in the United Kingdom*. Harmondsworth, Penguin, 1979.
- Városrehabilitáció 2007–2013-ban – kézikönyv a városok számára*. Budapest, OTM, 2007. http://www.urbanisztika.bme.hu/segedlet/foepitesz/varosfejlesztesi_kezikonyv.pdf
- Vogel, Joachim: *Inequality in Sweden. Trends and Current Situation*. Stockholm, Statistics Sweden, 1988.
- Walker, Alan–Laurent van der Maesen: Social quality and quality of life. (Paper for ESPA-NET Conference, Copenhagen 13–15 November, 2003) <http://www.sfi.dk/graphics/ESPAnet/papers/walker.prn.pdf>

Függelék

*FI. A kistérségek és települések társadalmi-gazdasági és infrastrukturális elmaradottságát/fejlettségét mérő komplex mutató kiszámításánál használt adatok köre*³⁷

I. Gazdasági mutatók:

1. A működő gazdasági szervezetek 1000 lakosra jutó száma, db
2. A kereskedelmi és magánszálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák 1000 lakosra jutó száma, db
3. A kiskereskedelmi boltok 1000 lakosra jutó száma, db
4. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottakból, %
5. A szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottakból, %
6. A működő gazdasági szervezetek számának változása, %
7. Az önkormányzatok helyi adóbevétele, Ft
8. A tudományos kutatók, fejlesztők 1000 lakosra jutó száma, db.*

³⁷ Az Országgyűlés 67/2007. (VI.28.) OGY határozata a területfejlesztési támogatásokról és a decentralizáció elveiről, akedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről. 3. sz. melléklet. *Magyar Közlöny*, 2007. 82. szám. 6054–6055.

II. Infrastrukturális mutatók:

1. A közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya, %
2. Az egy km vízvezeték-hálózatra jutó zárt csatornahálózat hossza, méter
3. A vezetékes gázt fogyasztó háztartások száma a lakásállomány százalékában, %
4. A rendszeres hulladékgyűjtésbe bevont lakások aránya, %
5. A hétköznapi eléérés mutatója
6. A telefon-főállomások (ISDN-nel együtt) 1000 lakosra jutó száma, db
7. A kábeltelevízió előfizetőinek 1000 lakosra jutó száma, db
8. A szélessávú internet-előfizetők 1000 lakosra jutó száma, fő
9. A gyorsforgalmi csomópontok eléérés mutatója

III. Társadalmi mutatók:

1. Az épített 3–x szobás lakások aránya az időszak végi lakásállományból, %
2. A személygépkocsik kor szerint súlyozott 1000 lakosra jutó száma, db
3. Vándorlási különbözet; időszak közepi 1000 fő népességre jutó évi átlag, fő
4. Halálozási ráta (az 1000 lakosra jutó halálozások száma), db
5. Az egy állandó lakosra jutó szja-alapot képező jövedelem, Ft
6. Urbanitár/ruralitás indexe (az adott kistérség népességének hány %-a él 120 fő/km²-nél nagyobb néprűsűségű településen) %*
7. Néprűsűség, fő/km²**

IV. Szociális mutatók:

1. Fiatalodási index (a 15 évesnél fiatalabbak a 60–x népesség százalékában), %
2. A foglalkoztatott nélküli háztartások aránya, %
3. A 18–x éves, legalább középiskolai érettségivel rendelkezők aránya, %
4. Az önkormányzatok által rendszeres szociális segélyben részesítettek évi átlagos száma 1000 lakosra, fő
5. A rendszeres gyermekvédelmi támogatásban részesítettek aránya a 0–24 éves népességből, %

V. Foglalkoztatási mutatók:

1. Nyilvántartott álláskereső aránya a munkaképes korú népességből, % 2006 átlaga

2. Tartósan – legalább 12 hónapja folyamatosan – nyilvántartott álláskereső aránya a munkaképes népességből, %
3. Aktivitási ráta, %

Magyarázat:

- * Csak a kistérségi komplex mutató kiszámításánál használt mutató.
- ** Csak társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések besorolásánál használt mutató.

A roma tanulók aránya Magyarországon és a tanulói teljesítmények az általános iskolai oktatásban¹

Magyarországon 2001 őszén kezdődtek az ún. Országos kompetenciamérések, amelyek a 2007/2008-as tanévvel kezdődően a 6., 8. és 10. évfolyamos tanulók teljes körét érintik.² A magyar kompetenciamérések, akárcsak a bizonyos időszakokként lebonyolított nemzetközi mérések is (mint például a 2000 óta háromévente zajló PISA-mérések,³ a négyévente szervezett matematikai és természettudományos IEA TIMSS és az ötévenként zajló olvasás-szövegértésre kiterjedő PIRLS-vizsgálatok⁴) rendkívüli fontos visszajelzést jelentenek az oktatási rendszer egészére vonatkozóan. Az országos kompetenciaméréseknek már kezdetektől két nagyobb célkitűzése volt: a tanulók standardizált tesztekkel való teljesítményének megismerésén kívül az iskolák mérési-értékelési „kultúrájának” kialakításához is hozzá kívántak járulni. Ez utóbbit elősegíti az is, hogy az adatok internet által nyilvánosan, iskolai szinten is hozzáférhetők, így az intézmények vezetői ezeknek birtokában is hozhatnak eredményességjavító intézkedéseket, illetve az iskola létező és potenciális felhasználói is képet kaphatnak az iskolában zajló pedagógiai munka kompetenciaértékekben kifejeződő szolgáltatásáról és teljesítményéről. Az eredmények nyilvános közzététele az iskolák elszámoltathatóságához is hozzájárul, mivel jogszabályi kötelezettség szerint, ha egy intézmény tanulói egy bizonyos minimális képességszintet nem érnek el, kötelesek cselekvési tervet készíteni.⁵

A kompetenciamérések adatbázisai azonban további kutatások és elemzések céljából is felhasználhatók, annál is inkább, mivel az éves rendszerességgel zajló adatgyűjtések kiterjednek az iskola külső és belső világának néhány fontos aspektusára,

¹ A szerző a tanulmány megírása alatt Bolyai János Kutatói Ösztöndíjban részesült.

² A kompetenciamérés 2003–2009 közötti országos jelentései elérhetők a www.kompetenciameres.hu honlapon. A kompetenciamérések rövid ismertetését, illetve az iskolaigazgatók általi elfogadottságát lásd még: Horn–Sinka 2006; Hermann–Molnár 2010.

³ A legutóbbi magyar nyelvű jelentés: Balázs–Ostorics–Szalay–Szepesi 2010.

⁴ Lásd Balázsi–Balkányi–Felvégi–Szabó 2007.

⁵ Lásd a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény 40. § és 99. § vonatkozó bekezdéseit. A kompetenciamérésekkel kapcsolatos statisztikai felvetéseket és problémákat, valamint a magyarországi gyakorlat rövid értékelését lásd: Kertesi Gábor 2008.

valamint a gyerekek családi hátterének feltérképezésére is. A mérések során tanulói, iskolai és telephelyi kérdőíveket is használnak. A tanulói kérdőívet a diákok szüleikkel együtt tölthetik ki, és benne a családi, szociális háttérre, iskolai életútra és iskolán kívüli tevékenységekre kérdeznek rá. Az iskolai kérdőív „célcsoportja” az iskola igazgatója, a kérdőívben pedig a vezető iskolai életútján kívül az intézmény pénzügyi, illetve humán erőforrására (pedagógusokra) vonatkozó adatokat kérdeztek. A telephelyi kérdőív az egyes intézmények külön címmel rendelkező egységeit célozta meg: a kérdőív részletesen kitér – többek között – az iskolaegység infrastrukturális és humán erőforrás-viszonyaira, a hallgatók szociális összetételére, a pedagógus összetételére és továbbképzéseken való részvételére, az iskola által nyújtott képzésekre és képzési formákra, a diákok rekrutációs módjára stb. A három kérdőív lekérdezése alapján létrehozott adatbázisok több módon is összeköthetők. Az iskolák az OM azonosítón kívül saját kódot is kaptak, e kódok pedig a tanulók iskoláihoz is hozzárendelhetők. A tanulói kérdőívek alapján generált családi háttérindexeket így például iskolai vagy telephelyi szintekre aggregálva is felhasználhatjuk a másik két adatbázisban, és hasonlóképpen az egyes tanulói kompetenciákat is iskolai/telephelyi szintekre átlagolva megjeleníthetjük. Megjegyzendő, hogy 2008 óta a tanulók egyedi mérési azonosítót is kapnak, ami lehetővé teszi az iskolai útjuk során elért eredmények nyomon követését is.⁶

Jelen elemzés a telephelyi szintű adatokra épül, ugyanis a vonatkozó kérdőívben találhatunk egy a tanulók etnikai hovatartozására vonatkozó kérdést is. Az iskola diákjainak társadalmi összetételét firtató kérdésblokkban a kérdőív rákérdez az általános iskolás diákok roma arányának százalékos becslésére.⁷ A kérdés pontosan így hangzott:

„Megítélése szerint, az Önök telephelyén milyen SZÁZALÉKOS ARÁNYBAN vannak az általános iskolás tanulók között olyanok, akikre érvényesek az alábbi jellemzők? [...]

*Roma származású _____ %
[...]*”

Tanulmányunknak nem célja a szakirodalomban jól ismert „ki a cigány?” típusú kérdések újbóli feszegetése. Tudjuk, az önbesorolás vagy önbevallás szerinti (népszámlálásokban is mért), illetve a külső kategorizálás által tételezett romák száma között nagyságrendbeli különbséget tapasztalni Magyarországon, de ez így van másutt is. Attól viszont nem tekinthetünk el, ha egy intézményvezető saját iskolájára vonatkozóan egy adott becslést ad, akkor annak vélhetően valamilyen

⁶ Az OKM-adatbázisok főbb jellemzőit, illetve elemzési lehetőségeinek áttekintését lásd Hermann–Molnár i.m.

⁷ A kérdőívben a roma pedagógusok számára vonatkozóan is találunk kérdést. Jelen tanulmányban ennek elemzésére nem térünk ki.

helyi relevanciája bizonyára van, és ez megmutatkozhat az iskola forrásszerzésétől kezdve a különféle pedagógiai módszerek alkalmazásán át a továbbképzések tematikájának kiválasztásában is (pl. milyen pályázatokon vesz részt). Ugyanakkor azt gondoljuk, az e kérdésre adott válaszok statisztikai összegzése jó képet ad a romák (azaz románok tartott) tanulók iskolai helyzetéről.

Írásunkban a 2009-es kompetenciamérés 8. évfolyamos általános iskoláinak telephelyi adatbázisát használjuk,⁸ és a jelzett etnikai változó segítségével képet akarunk kapni az iskolákról. Tanulmányunknak három fő része van: a roma tanulói arány területi megoszlásain kívül egyrészt az iskolák néhány fő jellemzőjét vizsgáljuk meg a romák becsült arányának függvényében, másrészt pedig a telephelyek teljesítményét olyan modell(ek)ben kívánjuk megmagyarázni, amelyben az etnikai változót külön is szerepeltetjük.

A roma tanulók aránya és területi tagolódása az általános iskolában

A 2009-es vizsgálat során a 8. évfolyamokon 2721 telephelyen általános iskolai képzés (az összes képzési forma 92 százaléka), 98 helyszínen 8 évfolyamos gimnáziumi (3,3 százalék), míg 140 iskolai egységben 6 évfolyamos gimnáziumi képzés zajlott (4,7 százalék). Arra a kérdésre, hogy a telephelyen mekkora a roma származásúak aránya az általános iskolában a telephelyek 95 százaléka válaszolt, mindössze 138 helyről nem érkezett válasz, és ezek harmada budapesti.

Ha megvizsgáljuk a válaszoló és nem válaszoló telephelyek településtípus szerinti eloszlásait, megállapíthatjuk, hogy a válaszadást szignifikánsan befolyásolja⁹ a település típus: a kisebb települések, községek mondhatni „őszintébbek”, azaz nagyobb valószínűséggel válaszolnak az etnikai kérdésre, míg a budapesti iskolák, feltételezhetően az élesebb iskolapiaci viszonyok miatt „rejtőzködő” stratégiára kényszerülnek, és emiatt nagyobb arányban nem válaszoltak e kérdésre.¹⁰ Mindez valószínűleg összefügg azzal is, hogy a kisebb településeken magasabb a társadalmi kontroll, ezért nem lehet nagy eltérés az „iskola etnikai önbevallása” és a helyi közvélemény között, míg nagyobb településeken, és főleg Budapesten még tere lehet a rejtőzködésnek, és az ebből származó vélt, tanulói összetételben mért „nyereségnek”. Ebből az is következik, hogy a továbbiakban

⁸ Köszönet illeti ezúttal is az Oktatási Hivaltal, hogy az adatbázist rendelkezésünkre bocsátotta.

⁹ Chi-négyzet: 27,75, df=3, szign: 0.000

¹⁰ A 2007. évi mérések válaszmegtagadásainak részletes jellemzése alapján is azt tapasztalni, hogy a budapesti és a kisebb települések általában minden kérdésben alacsonyabb válaszadási hajlandósággal rendelkeznek. Részletesebben lásd: MTA KTI 2008.

ismertetett településtípus szerinti adatsorok esetében számolni lehet Budapesten a romák arányának alulbecslésével.

Azt is megfigyelhetjük továbbá, hogy az etnikai kérdésre nem válaszoló általános iskolák családi háttérindexe szignifikánsan magasabb az országos átlagnál, de matematikai teljesítményük szignifikánsan az országos átlag alatti. Ez azt jelzi, hogy ezek egyfajta „jómódú gyenge iskolai” csoportot alkotnak, amelynek iskolai hozzáadott értéke negatív, ezért érthető, hogy bármilyen roma arány felvállalásával nem akarnak hozzájárulni presztízszük további rombolásához.

Az etnikai kérdésre válaszoló telephelyek tanulói létszáma alapján súlyozott roma arány becsült értéke országosan mintegy 13 százalék:¹¹ ez picit magasabb az általánosabb iskolákban, ám jóval alacsonyabb a 6. és 8. évfolyamos gimnáziumi képzésekben (1,3 és 3,4 százalék). A roma tanulók iskolai útjainak kijelölése mondhatni már ezen a korai iskolai szinten is tetten érhető: a magasabb kompetenciaeredményeket hozó képzési formákban (a gimnáziumokban) jóval alacsonyabb a roma tanulók aránya. (1. ábra)

A külső kategorizáció által becsült 13 százalékos roma tanulói arány jó lehetőséget ad arra is, hogy megbecsüljük a – társadalmilag konstruált – roma népesség számát. A 13 százalékos arányt az 1–8. osztályos tanulói csoportra vetítve (2008/2009-ben mintegy 789 ezer általános iskolás, illetve 27 ezer 5–8. osztályba járó gimnáziumi tanuló volt),¹² körülbelül 107 ezer személyt jelent, ami ugyanakkor a 7–14 éves korcsoportnak megfelelő abszolút érték is.¹³ A 2001-es népszámlálási adatok e korcsoportot a roma nemzetiségűeken belül 17 százalékra teszik,¹⁴ míg Kemény Istvánék 2003-as kutatási eredményei 20 százalékra.¹⁵ Ha ezek alapján feltételezzük, hogy ez a korcsoport a roma népesség mintegy 17–20 százalékát teszi ki, akkor e korstruktúra alapján a magyarországi romák számát e becslési eljárással 2009-re mintegy 535 és 630 ezerre tehetjük. Ez a szám teljes összhangban áll Kemény István és munkatársai 2003-as becslésével, akik akkor mintegy 570 ezerre (550–580 ezerre) tették a romák számát,¹⁶ és megjegyzi azt is, évi 10 000-re tehető a roma népesség növekedése.¹⁷

¹¹ Kemény István és munkatársai 2008–2009-re 15 százalékosra becsülték a tanköteles korba lépő roma népességet. (Kemény–Janky–Lengyel 2004. 18.) Ha figyelembe vesszük a nem válaszoló intézmények mintegy 5 százalékát (ahol feltételezhetően szintén van roma populáció), a romák külső kategorizációjával kapcsolatos bizonytalanságokat, a kompetenciamérés során kapott 13 százalékos arány megerősíti Keményék adatát.

¹² *Oktatás-statisztikai évkönyv 2008/2009*. Budapest, 2009. 8.

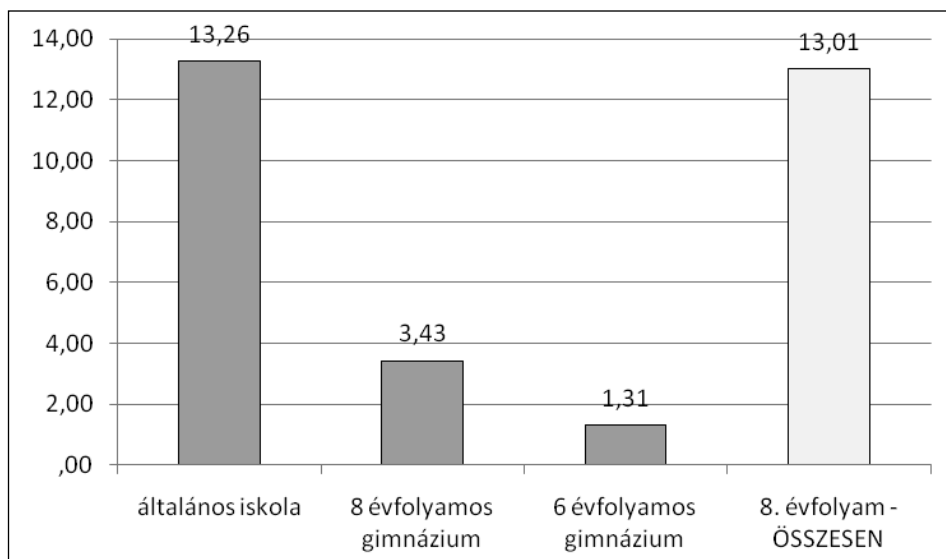
¹³ A túlkorosok számától itt eltekintünk.

¹⁴ http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/24/tables/loadcig2_1.html

¹⁵ Kemény–Janky–Lengyel: i. m. 30.

¹⁶ „Körültekintőbb azt mondanunk, hogy a cigány háztartásokban élő emberek száma 2003 elején 520 ezer és 650 ezer között volt. [...] Jelenleg a cigány háztartásokban élő 570–600 ezer emberből 19–20 ezer fő lehet a nem cigányok száma”. Kemény–Janky–Lengyel: i. m. 12.

¹⁷ Kemény–Janky–Lengyel: i. m. 18.

1. ábra. Roma tanulók becsült aránya¹⁸ – a képzés típusa szerint¹⁹

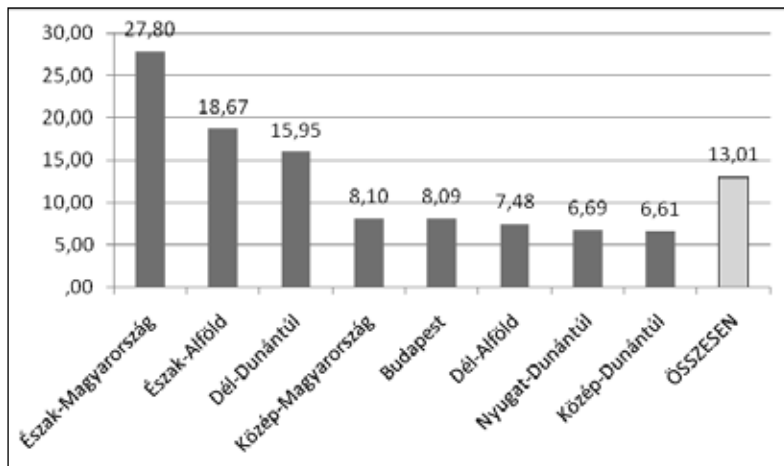
A roma tanulók arányait regionális bontásban vizsgálva a más kutatásokból is ismert (észak–dél, illetve kelet–nyugat irányú), statisztikai értelemben is szignifikáns²⁰ területi tagoltságok sajátosságait erősíthetjük meg: az észak-magyarországi régióban az általános iskolások közel harmadát tekintik roma származásúnak, míg Nyugat- és Közép-Dunántúlon mindössze 6-7 százalék ez az arány. Ugyanakkor láthatjuk azt is (2. ábra), az észak-alföldi régióban két és félszeres a roma tanulók aránya Dél-Alföldre képest. A megyei szintű területi tagoltság (lásd 3. ábra) még markánsabb:²¹ a roma tanulók általános iskolai jelenléte Borsodban a legmagasabb (31 százalék) és Győr-Moson-Sopronban a legalacsonyabb. Megjegyzendő azonban, hogy a kelet–nyugat és észak–dél irányú eltéréseket nem teljes mértékben követik a megyei arányok: Csongrád ilyen vonatkozásban az ország nyugati részéhez hasonul, míg Somogy és Baranya az északi régiók felé közelít.

¹⁸ A statisztikai adatok ismertetése során a „roma tanulók” kifejezés azokra az általános iskolai és gimnáziumi roma származású tanulókra vonatkozik, akik – a képzés típusától függetlenül – egy adott telephelyhez tartoznak (ezek országos átlaga 13,1 százalék). Ha a képzés típusa szerint különbséget teszünk az általános iskolai, illetve a gimnáziumi tanulók között, azt jelezni fogjuk.

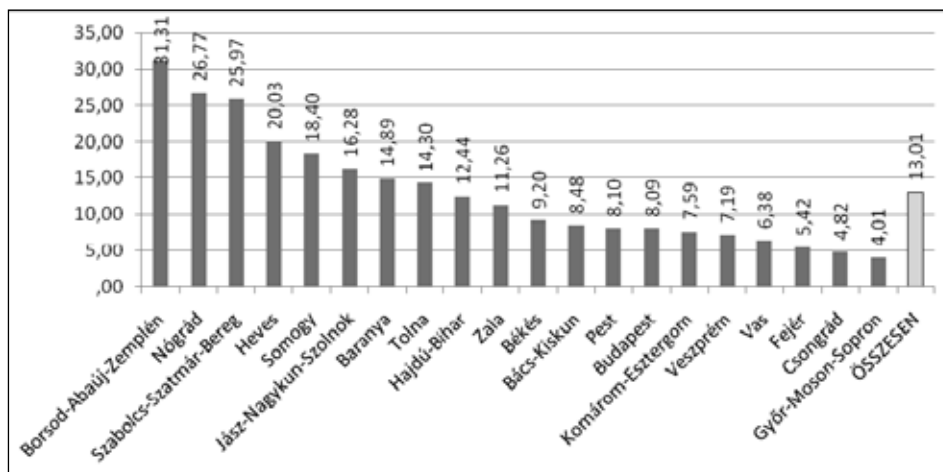
¹⁹ Forrás: Országos kompetenciamérés 2009. – 8. évfolyamos kutatói adatbázis. A tanulmány 2008/2009-es tanévre vonatkozó adatait ezen adatbázis segítségével számítottuk ki, ezért a továbbiakban külön nem tüntetjük fel.

²⁰ A roma tanulók arányának varianciáját 16 százalékban magyarázzák a regionális megoszlások (eta-négyzet: 0,16; $p=0.000$).

²¹ Eta-négyzet: 0,20, $p=0.000$.

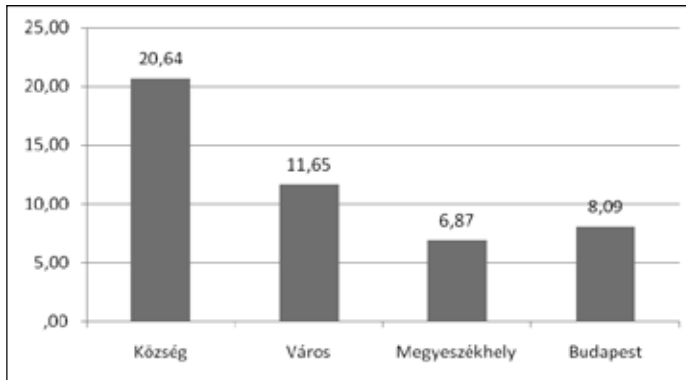
2. ábra. Roma tanulók becsült aránya az egyes régiókon belül

3. ábra. Roma tanulók becsült aránya az egyes megyéken belül

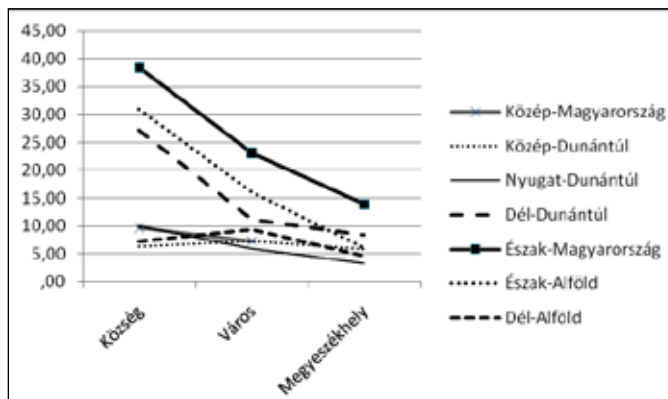
Az adatok alapján a településtípus szerinti lejtő jellegzetességeit is beazonosíthatjuk, és láthatjuk, hogy a kisebb településeken nagyobb, a nagyobb településeken pedig kisebb arányú a roma tanulók iskolai aránya. (4. ábra) Míg a községek/falvak általános iskolai tanulóinak egyötöde roma származású, a megyeszékhelyeken és Budapesten csak 7-8 százalékosra becsülték a roma tanulók arányát. Részletesebb bontásban még inkább kirajzolódik a kistelepülések magasabb roma aránya: az 1000 fő alatti községek esetében a romák aránya az iskolákban átlagosan 28 százalékos, a 10 000 fő alatti városok esetében pedig 17 százalékos. A megyeszékhelyek tekintetében is jelentős eltérést tapasztalni: a településtípus

átlagos 6,8 százalékos roma tanulói arányához képest Salgótarjánban 21, Miskolcon pedig 16 százalékos az általános iskolások körében a romák aránya, míg például Békéscsabán és Veszprémben nem éri el a 3 százalékot sem.

4. ábra. Roma tanulók becsült aránya településtípusokon belül

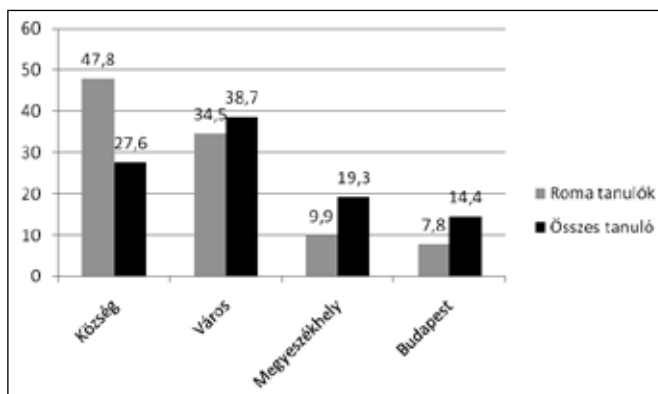
A roma tanulók arányát a régióhoz tartozás és a településtípus (Budapestet leszámítva) együttesen 29 százalékbán szignifikánsan megmagyarázza.²² Az észak-magyarországi régióban mindegyik településtípus vonatkozásában kiugróan magasak a roma tanulók arányai (községekben 38, városokban 23 százalék), az észak-alföldi régióban a megyeszékhelyeket leszámítva szintén átlag fölötti roma tanulói arányt regisztrálhatunk, míg a dél-dunántúli kistelepülések esetében szintén magas, 27 százalékos arányt tapasztalhatunk.

5. ábra. A roma tanulók aránya régiók és településtípus szerint

²² Kétutas ANOVA során szignifikáns ($p: 0.000$) interakciós hatás, a modellre számított eta-négyzet: 0,288.

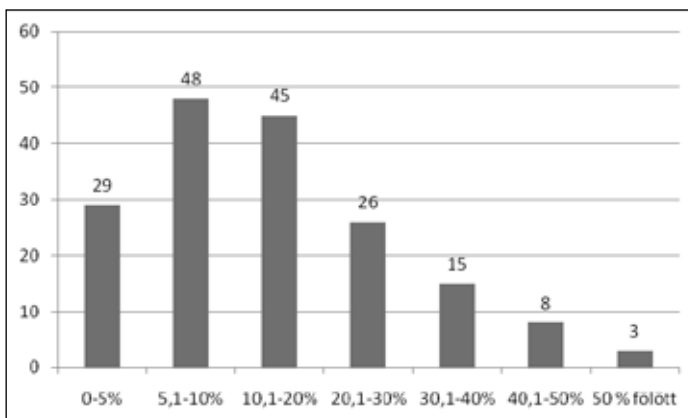
Ha a roma arányokat visszavetítjük a településtípusok tanulói létszámára, akkor azt találjuk, hogy a roma tanulók közel fele községekben, mintegy 34 százaléka városon és 8 százaléka Budapesten jár iskolába. (6. ábra) Ezt az adatsort összevetve az összes tanuló iskolájának település szerinti megoszlásával, újra szembe-tűnő lesz, hogy a roma tanulók oktatási kérdéseiben a kisebb települések, a falusi kisiskolák nagyobb kihívásnak vannak kitéve, mint a nagyvárosi környezetben működő intézmények, hiszen a roma tanulók nagyobb arányban koncentrálnak a községek, falvak iskoláiba. Ennek oka egyrészt a településszerkezetre vezethető vissza, de másrészt valószínűsíthető a nem roma tanulók közeli városi intézményekbe való beiskolázása is.

6. ábra. Az összes, illetve a roma tanulók becsült arányának megoszlása településtípusok szerint

A roma tanulók arányát kistérségi szinten is megvizsgálva, megállapíthatjuk, hogy a kistérségek 45 százalékaiban átlag (13 százalék) fölötti és 55 százalékaiban átlag alatti roma arányt regisztrálhatunk. 26 kistérségben a roma származású tanulók aránya meghaladja a 30 százalékot, ebből 11 kistérségben a 40 százalékot, háromban (Szikszói, Edelényi, Bodroghközi kistérségekben) pedig az ötven százalékot is.²³

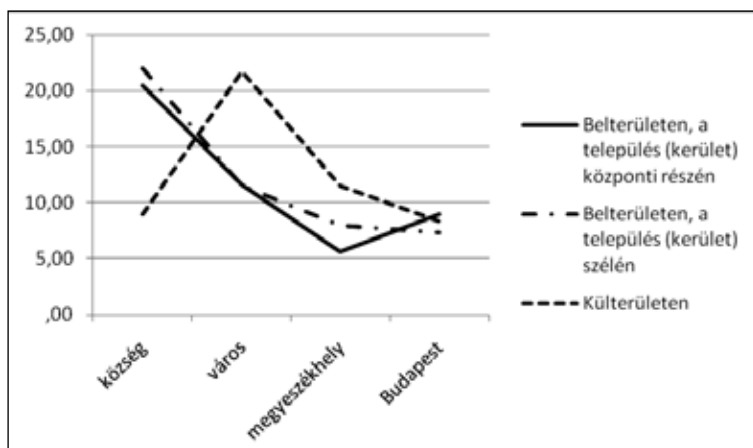
²³ Az összes kistérség becsült roma tanulói arányát lásd a Függelékben.

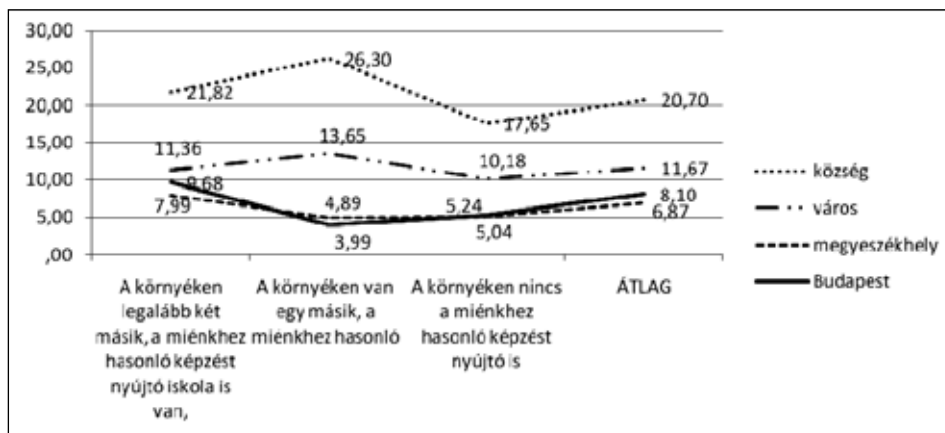
7. ábra. Kistérségek száma a becsült roma származású arányok függvényében

A települési kérdőívben szerepelt az a kérdés is, hogy az iskola (telephely) az egyes településeken belül hol helyezkedik el: a település központi helyén, a település szélén avagy külterületen. Az egyes településeken belül ennek nyilvánvalóan jelentősége van: a városközponti iskolák rendszerint nagyobb presztízsnak örvendenek, nagyobb a meritési bázisuk is, a település periferiáján lévő iskolák ezzel ellentétben alacsonyabb presztízsnak örvendenek. Az is nyilvánvaló, az iskolák településen belüli térbeli elhelyezkedéséhez társított presztízst másképpen alakul a kisebb és a nagyobb települések esetében, hiszen eltérő a helyi iskolai piac/világ szerkezete. Ha az iskola roma arányát e szempontból is megvizsgáljuk, egyfajta képet kaphatunk a településszintű szegregációra utaló mechanizmusokra is. A községek esetében településen belüli térbeli szegregációról nem igazán beszélhetünk, hiszen itt bárhol is van az iskola, egyaránt magas (20 százalék fölötti) roma tanulói arányt tapasztalhatunk. Egyértelmű, településszintű szegregációra utaló jeleket a városok és megyeszékhelyek esetében tapasztalni. (lásd 8. ábra) A nem megyeszékhelyű városok külterületein működő iskolák esetében 10 százalékponttal magasabb a romák aránya, a megyeszékhelyeken pedig ez a különbség 6 százalékpontos. Ez utóbbi településtípus esetében a tanulói roma arány tekintetében a település szélén és központjában működő iskolák között is átlagosan 2,3 százalékpontos különbség tapasztalható. Ha mindezt megnézzük annak függvényében is (lásd 9. ábra), hogy az adott településen hány hasonló adottságú iskola van, megállapíthatjuk, hogy a kisebb településeken (községek és nem megyeszékhelyű városok), ahol szűkösebb a helyi oktatási kínálat (csak egy hasonló adottságú iskola van), ott átlagon felüli roma aránnyal találkozunk. A megyeszékhelyeken és Budapesten ott találunk magasabb roma tanulói arányt, ahol legalább kettő hasonló adottságú intézmény van. Mindezt úgy értelmezhetjük, a helyi oktatási piac sajátosságai is kihatnak a tanulói összetételre: ha

a diákokért folyó helyi harc csak két intézményt jelent, akkor az egyikben óhatatlanul is átlag feletti roma arány lesz, nagyobb városi közegekben azonban ez a harc legalább három hasonló adottságú intézmény között zajlik, és ezekből az egyikben garantáltan magasabb roma arányt találunk (pontosabban: nagyvárosi közegekben, ha csak két hasonló adottságú iskola van egy környéken, mindketten képesek átlag alatti roma arányt elérni). Településszintű szegregációhoz kisebb településeken elég két intézmény, nagyobb városi településeken ez viszont már legalább 3 intézmény interakciójának eredménye.

8. ábra. Roma tanulók aránya a telephely településen belüli elhelyezkedése függvényében – településtípusonként

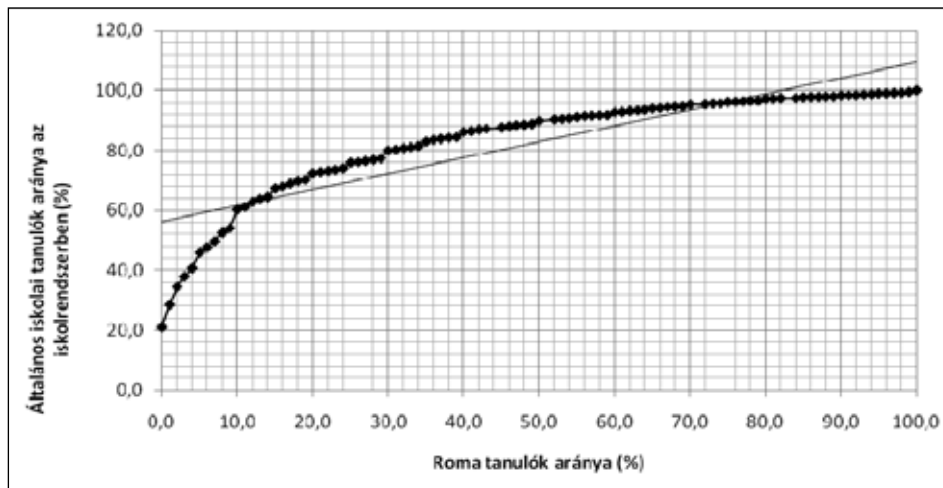
9. ábra. Roma tanulók aránya annak függvényében, hogy hány hasonló képzést nyújtó iskola van a környéken – településtípusonként

*Az iskolák néhány jellemzője
a roma tanulói arány függvényében*

A roma tanulók becsült arányának települési és térségi jellemzői után tekintsünk végig néhány, szorosabban az iskola világához kapcsolódó jellemzőt. Először is kérdés az, hogy az országos szinten kimutatott mintegy 13 százalékos átlagos arány hogyan jelenik meg iskolai/telephelyi szinten. 2009-ben az általános iskolai képzést folytató telephelyek egyötödében az intézményvezetők szerint egyetlen roma tanuló sem volt, és további közel 40 százalékban maximum 10 százaléknyi roma tanulót találni. A magyar általános iskolások egyik fele olyan iskolákba jár, ahol a tanulótársai között maximum 7 százaléknyi roma származású található (egy 30 fős osztályban maximum két roma gyerek) – ha egyáltalán van roma gyerek az osztályban. A tanulók másik felének közel fele olyan iskolákba jár, ahol átlagon (13 százalék) felüli roma aránnyal találkozhat. (lásd 10. ábra). A telephelyek közel 15 százalékában 40 százalék fölötti a roma tanulók aránya, és mintegy 10 százalékában pedig 50 százalék vagy afölötti a roma tanulók aránya. Megállapítható továbbá az is, hogy 263 telephelyen 50 százalék fölötti a roma tanulók aránya, ezek közül 52-ben pedig legalább 90 százalékos, míg 34 általános iskolában a roma tanulók aránya minimum 95 százalékos – az intézményvezetők véleménye szerint is.

1. táblázat. Telephelyek száma és százalékos megoszlása a roma tanulók aránya szerint

<i>Roma tanulók aránya</i>	<i>Telephelyek száma</i>	<i>Telephelyek (%)</i>	<i>Érvényes válaszok (%)</i>	<i>Kumulált százalék</i>
0 százalék	540	19,8	20,9	20,9
1–10%	1 014	37,3	39,3	60,2
11–20%	314	11,5	12,2	72,3
21–30%	197	7,2	7,6	79,9
31–40%	162	6,0	6,3	86,2
41–50%	93	3,4	3,6	89,8
51–60%	75	2,8	2,9	92,7
61–70%	67	2,5	2,6	95,3
71–80%	49	1,8	1,9	97,2
81–90%	29	1,1	1,1	98,3
91–100%	43	1,6	1,7	100,0
Nem válaszolt	138	5,1		
<i>Összesen</i>	<i>2 721</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	

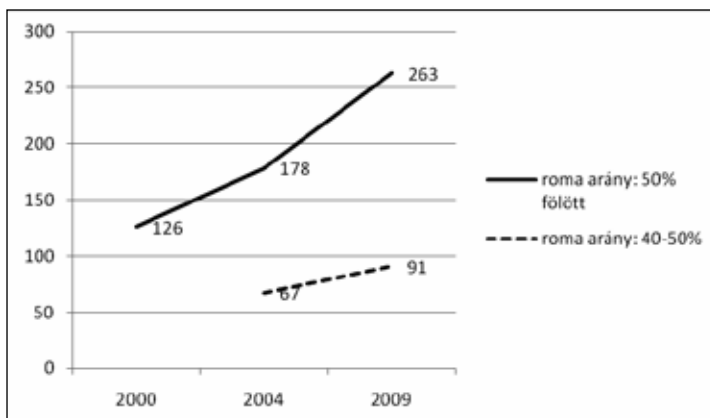
10. ábra. A roma tanulók aránya az általános iskolai rendszerben tanulók függvényében

A magyar szakirodalomban különbséget tesznek a gettóiskolák és gettósodó iskolák (és térségek) között. Az előbbiben a roma tanulók aránya meghaladja az 50 százalékot, az utóbbi pedig a 30–50 százalék közötti roma arányra utal.²⁴ Egy 2004 tavaszán végzett kutatás becslése szerint akkor az ország legalább 178 iskolájában 50 százalék fölötti, további 67 iskolában pedig 40 százalék fölötti volt a roma tanulók aránya.²⁵ A 2009-es telephelyi adatok fényében e számok vagy alulbecslésnek minősülnek, vagy azt jelzik, hogy néhány év – éppen az országos oktatási integrációs projektek kiterjesztésének időszaka²⁶ – alatt intenzíven tovább folytatódott az ún. gettó- és gettósodó iskolák kialakulása. 2009-ben ugyanis 245 általános iskola 263 telephelyén jelezték az intézményvezetők, hogy az iskolai egységben legalább 50 százalékos a roma tanulók aránya, további 91 általános iskolában (93 telephelyen) pedig azt, hogy 40 százalék fölötti. Idősorosan tekintve a roma többségű iskolákra az valószínűbb, hogy a gettóiskolák kialakulása és a gettósodás feltartóztathatatlanul egyre inkább kiteljesedő folyamat: 2000 és 2009 között az ötven százalék fölötti roma aránnyal rendelkező iskolák megduplázódtak (lásd *11. ábra*).

²⁴ Havas 2008: 124.

²⁵ Havas–Liskó 2005: 12.

²⁶ Az Országos Oktatási Integrációs Hálózat (OOIH) gyakorlati alkalmazása során tapasztalt problémákat, többek között azt is, hogy olyan intézményekben is alkalmazzák, ahol a roma tanulók aránya jóval 50 százalék fölött van (ami felveti a „kit integrálunk hová?” típusú kérdéseket is), már 2006-ban jeleztük. Németh–Papp 2006.

11. ábra. Az ún. gettó- és gettósodó általános iskolák száma 2000–2009 között²⁷

Az adatok azonban nagymértékű, statisztikailag szignifikáns regionális eltéréseket is mutatnak.²⁸ Míg például Budapesten,²⁹ Közép-Magyarországon, Dunántúlon és Dél-Alföldön mindösszesen 14 telephelyen találunk 80 százalék fölötti roma arányú általános iskolákat, addig Észak-Magyarországon 42 és Észak-Alföldön 16 ilyen intézményt lehet beazonosítani (2. táblázat). Százalékosan tekintve a magas roma arányú iskolákra, azt mondhatjuk, hogy a 90 százalék fölötti roma arányt mutató iskolák mintegy 86 százaléka a két északi régióban található. Ezzel párhuzamosan a budapesti, illetve a központi és dunántúli régiókban mintegy 90 százalékos azon iskolák aránya ahol legfeljebb 10 százaléknyi roma tanulót találni, míg ugyanezt Észak-Magyarországon az iskolák (telephelyek) csak egyharmada állítja magáról. (A részletes százalékos adatokat lásd a *Függelékben!*)

²⁷ Forrás: 2000, 2004: Havas–Liskó, 2005; 2009. Saját számítások a 2008/2009-es tanév kompetenciamérés telephelyi adataiból.

²⁸ Chi-négyzet: 651,7; df: 70, p:0.000. Ha feltételezzük, hogy a roma arány és a régiók között szimmetrikus kapcsolat van, azaz egymást erősítő folyamatokról van szó, illetve az iskolai roma arányt is nominális változónak tekintjük (amit tehetünk, mert a roma arány különféle jellegű iskolákat jelöl), akkor a kapcsolat erőssége 0,50 (phi érték). Ha az iskolai roma arányt a regionális adottságok következményének tekintjük, akkor az asszociáció mértéke 0,46 (eta érték).

²⁹ Itt természetesen iskolai „önbevallásról” van szó. Tanulmányunk elején jeleztük, hogy az önbevallás hiányának mértéke szignifikánsabban magasabb a budapesti iskolák körében.

2. táblázat

Általános iskolai képzést folytató telephelyek száma a roma tanulók aránya és a régiók szerint

<i>Roma tanulók aránya</i>	<i>Budapest</i>	<i>Közép-Magyar.</i>	<i>Közép-Dunántúl</i>	<i>Nyugat-Dunántúl</i>	<i>Dél-Dunántúl</i>	<i>Észak-Magyar.</i>	<i>Észak-Alföld</i>	<i>Dél-Alföld</i>	<i>Összesen</i>
0 százalék	65	58	97	83	24	42	79	92	540
1–10%	148	138	151	131	95	81	106	164	1 014
11–20%	27	30	34	34	45	49	54	41	314
21–30%	9	15	8	17	34	40	52	22	197
31–40%	9	11	9	7	31	40	47	8	162
41–50%	6	3	6	6	11	41	18	2	93
51–60%	3	1	1	1	11	29	26	3	75
61–70%	3	2	2	1	9	18	29	3	67
71–80%	1	2	1		7	25	9	4	49
81–90%	2	1		1	3	18	3	1	29
91–100%	3		1		2	24	13		43
<i>Összesen</i>	<i>276</i>	<i>261</i>	<i>310</i>	<i>281</i>	<i>272</i>	<i>407</i>	<i>436</i>	<i>340</i>	<i>2 583</i>

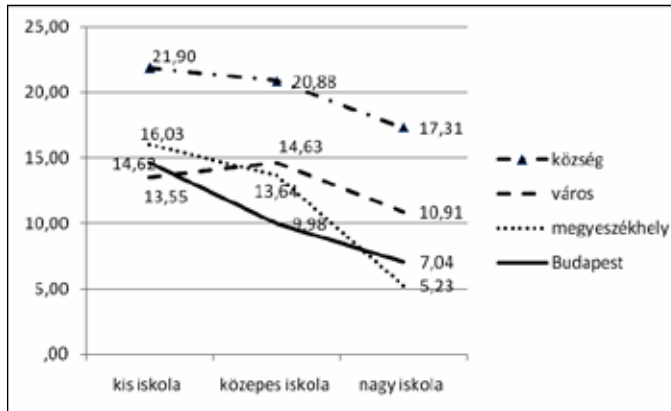
Mindezt röviden úgy értékelhetjük, hogy a magyar általános iskolások nagy hányadának a regionális és településszintű tagoltsága, illetve az iskolarendszer szelekciós mechanizmusai következtében kis esélye van az iskolában roma kisebbségi kortársbeliekkel megismerkedni, illetve fordítva: a roma tanulók egy részének pedig kis esélye van többségekkel kapcsolatot kialakítani.³⁰ A regionális jellemzők felhívják arra is a figyelmet, hogy a két északi régióban, illetve a Dél-Dunántúlon a roma tanulók iskolai aránya és megoszlása jelentősen eltérő képet mutat.

Más kutatásokból is ismert, hogy a roma tanulók nagyobb valószínűséggel kisebb méretű iskolákba járnak.³¹ Vizsgáljuk meg, adataink szerint hogyan oszlik meg a roma tanulók becsült aránya az iskola mérete szerint. A 12. ábra jól szemlélteti két trend együttes hatását: egyrészt a roma tanulók részaránya is követ egyfajta „fordított lejtőt”, azaz a kis iskolákban nagyobb arányú, a nagy iskolákban kisebb arányú roma tanulói arányt kaphatunk. Erre mondhatni ráépül a települési lejtő is, hiszen a községekben jóval magasabb a roma tanulók aránya, mint a városokban. A falusi kis iskolák és a megyeszékhelyi nagyobb iskolák között mintegy 17 százalékpontos különbséget tapasztalni, és megállapíthatjuk azt is, a községekben iskolamérettől függetlenül magasabb, azaz országos átlag fölötti roma aránnyal kell számolnunk. Általános iskolai szinten a roma tanulók „gyűjtőhelyei” jellegzetesen a kisebb méretű iskolák, ez alól csak a nem megyeszékhelyű városok közepes méretű iskolái számítanak kivételnek, amelyet mintegy kompen-

³⁰ A szakirodalomban e jelenséget disszimilációs, szegregációs (izolációs) vagy kitettség (exposure rate) indexekkel is szokták mérni. Az USA vonatkozásában jó áttekintést kapunk Clotfelter munkájában (Clotfelter, 2004). Magyar vonatkozásban lásd: Kertesi–Kézdi 2009.

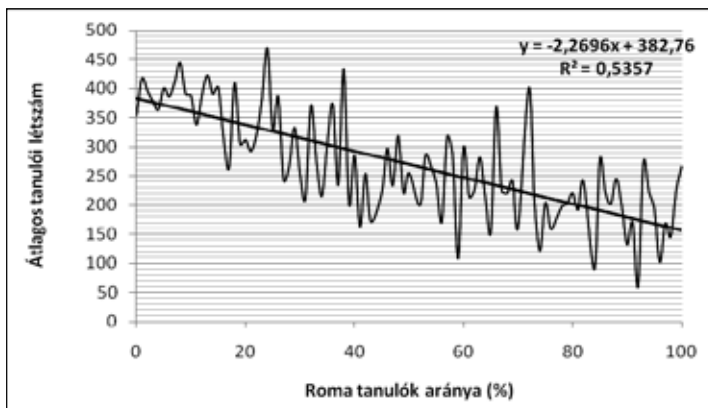
³¹ Ld. például: Havas–Liskó 2005. i. m.

zál a településtípus nagyobb méretű iskolai gyakorlata (ahol szintén átlag alatti a roma tanulók jelenléte). A roma tanulók arányai közötti eltérések legnagyobb mértékűek a megyeszékhelyeken (11 százalékpontos különbség) és Budapesten (7,6 százalékpontos eltérés) működő iskolák esetében.

12. ábra. A roma tanulók becsült aránya az iskola mérete szerint – településtípusonként

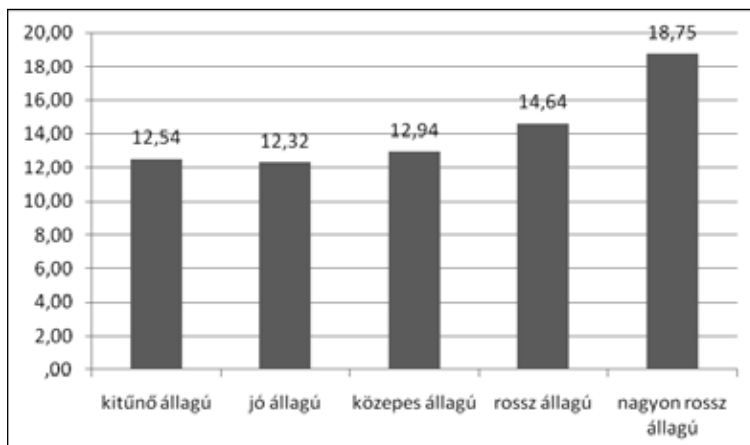
A roma tanulók arányának növekedése és az iskola méretének csökkenése szignifikáns összefüggést mutat, és a modell magyarázottsága is magas (53 százalékos, lásd 13. ábra). A lineáris regressziós becslés alapján megállapíthatjuk, hogy a nulla roma százalékos iskolák átlagosan 382 tanulóval rendelkeznek, a teljesen elromásodott (100 százalékos roma tanulói aránnyal rendelkező) iskolák pedig átlagosan 156 tanulóval dolgoznak. A roma tanulók egyszázalékos növekedése mondhatni 2,2 diákkal csökkenti az iskola méretét.

13. ábra. Az átlagos tanulói létszám változása a roma tanulók aránya szerint

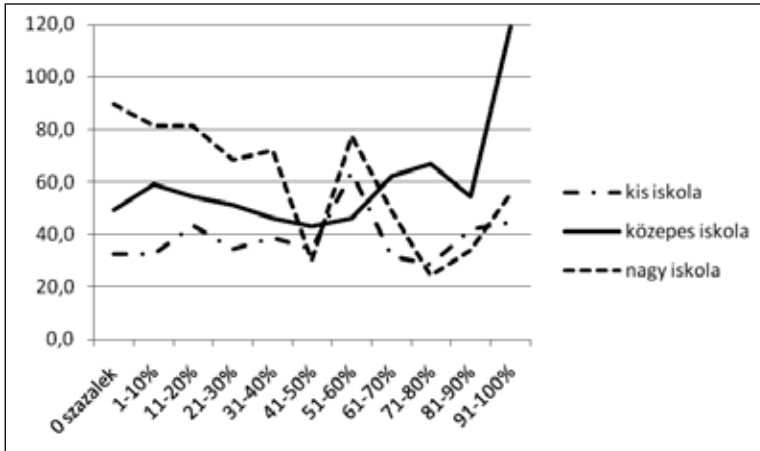
Túl azon, hogy a roma tanulók arányaiban nagyobb mértékben szorulnak kisebb települések kisebb iskoláiba, kérdésként merülhet fel az is, milyen más infrastukturális, gazdasági-pénzügyi, illetve humán erőforrással összefüggő jellemzőkkel írhatjuk körül azokat az iskolákat, ahol magasabb roma tanulói arányt regisztrálhatunk.

Az épület állagára vonatkozó kérdés szerint kiderül, a rossz és nagyon rossz állagú iskolákban átlagnál magasabb a romák aránya (15 és 19 százalék, lásd 14. ábra). Az iskola épületének építési éve és felújítása nem mutat jelentősebb eltéréseket a roma arány tekintetében. Árnyalatnyi, de statisztikailag szignifikáns összefüggéseket megállapíthatunk: a teljes felújítás inkább jellemző a nagyobb roma arányú telephelyekre, és ezek időben is később valósultak meg, a részleges felújítások pedig inkább azokra a helyekre jellemzők, ahol alacsonyabb a roma diákok aránya, és ezek a jelenhez közelebbi időpontokban kerültek sorra.

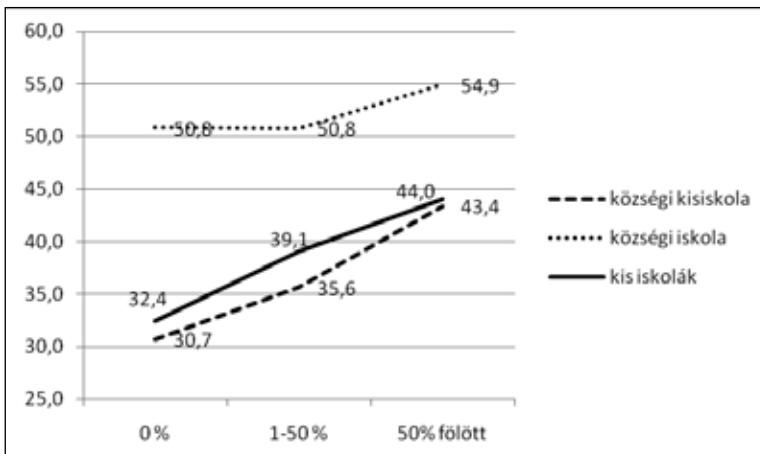

14. ábra. A roma tanulók átlagos aránya a telephely épületének állaga szerint

Az új (0–3 éves) számítógépekkel való ellátottság tekintetében szignifikáns hatást ki lehet mutatni ugyan, de az amúgy negatív kapcsolat nagyon gyenge. Ez inkább arra utal, az egy új gépre jutó tanulók száma nagyon enyhe mértékben még jobb is (alacsonyabb) a magas roma arányú iskolákban – legalábbis országos szinten. Iskolaméret szerint megvizsgálva azonban láthatjuk, éppen a roma tanulók által leginkább használt kis iskolák szintjén a roma arány növekedése együtt jár az egy gépre jutó tanulók számának növekedésével. (lásd 15. és 16. ábrák). Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy bármilyen méretű az iskola, 50 százalékos roma tanulói arány után romlik az új számítógépekre jutó tanuló számának indikátora. A községi iskolák esetében átlagosan nem eredményez nagymértékű eltérést a roma tanulók magasabb aránya (az 50 százaléknál több roma diákkal rendelkező iskolákban 4-gyel jut több tanuló egy új számítógépre a „fehér” isko-

15. ábra. Egy új (0–3 éves) számítógépre jutó tanuló száma az iskola mérete és a becsült roma tanulói aránya szerint

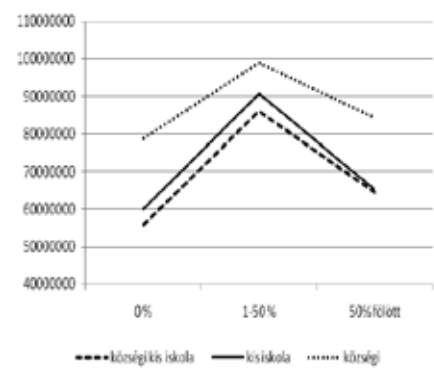

16. ábra. Egy új (0–3 éves) számítógépre jutó tanuló száma az iskola mérete és a becsült roma tanulói aránya szerint

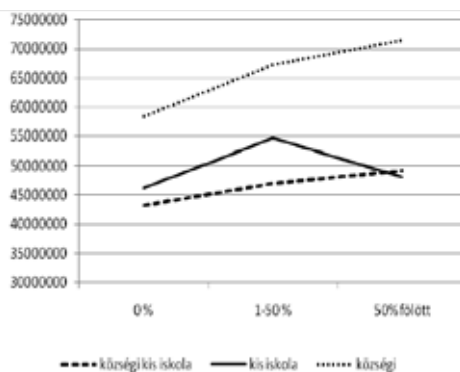
lákhoz képest), ám ez a növekedés a romák által nagyobb arányban igénybe vett községi kis iskolák esetében már több mint háromszorosa az előbbinek (14 személynyi eltérés, lásd 16. ábra)

Ha az iskola pénzügyi kiadásait tekintjük, megállapíthatjuk, hogy a roma arány és az iskola mérete szignifikánsan kihat a kiadások mértékére. A kis és községi iskolák adatait a roma arány vonatkozásában vizsgálva, két trend állapítható meg: egyrészt a nulla roma százalékos iskolák kiadásai rendszerint alacsonyabbak, mint az 1–50 százalékos közötti roma tanulói aránnyal rendelkező iskolákéi, másrészt az

50 százalék feletti roma aránnyal rendelkező iskolák kiadásai megcsappannak. Az 50 százalék alatti roma arányú iskolák esetében vélhetően azért növekszik meg a kiadás, mert az eleve nagyobb létszámú iskolák képesek különféle pályázatokon is részt venni, az átlagosan kisebb méretű gettóiskolák pedig vagy újra elesnek bizonyos pályázati kiírásoktól vagy a fenntartó nem képes több pénzügyi ráfordítást biztosítani az intézményeknek. Érdekes megfigyelni azonban, hogy a dologi kiadások tekintetében a nagyobb arányú roma iskolák kiadásai fokozatosan növekednek a községi és a községi kis iskolák esetében. Ez azt jelenti, hogy fenntartásuk fajlagos költségei egyre magasabbak, egyre nagyobb terheket jelentenek a fenntartó önkormányzatnak is, miközben – mint később látni fogjuk – iskolai eredményei egyre inkább elmaradnak az országos átlagoktól. (ld. 17.1. és 17.2. ábrák)

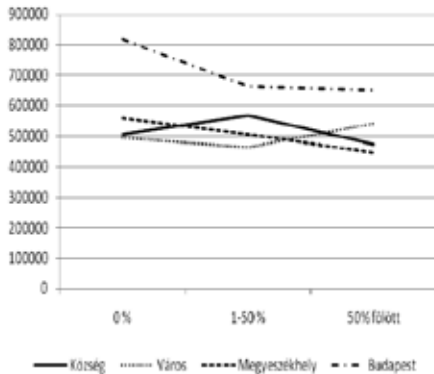
17.1. ábra. Az általános iskolák összes kiadása a 2008. költségvetési évben településtípus, iskolaméret és a roma tanulók arányában

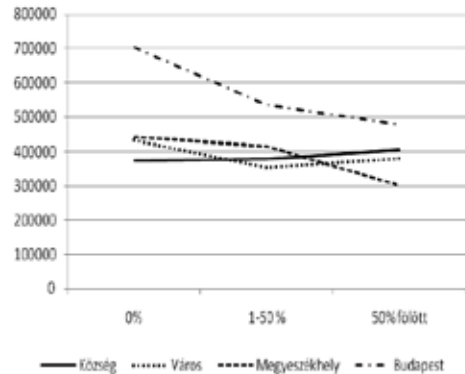
17.2. ábra. Az általános iskolák dologi kiadása a 2008. költségvetési évben településtípus, iskolaméret és a roma tanulók arányában

Tovább árnyalhatjuk a képet, ha az egy tanulóra jutó kiadások mértékét településtípusok szerint is összevetjük. Az e mutató mentén való összehasonlítás alapján megállapíthatjuk, hogy a roma arány növekedése leginkább a fővárosban és a megyeszékhelyeken vonja maga után az egy főre jutó összes és dologi kiadások csökkenését. A budapesti iskolák kiadásai nagyságrendekkel eltérnek a többi településtípus kiadásainak mértékétől, és a gettóiskolák relatív kiadásai éppen a községeket és a kisebb városokat érintik. E településtípusok más (alacsony roma arányú) iskolákra sem tudnak lényegesen többet költeni, és ez előrevetíti azt is, hogy ezeken a helyeken a magasabb roma arányt mutató iskolák egyre nagyobb pénzügyi terhet jelentenek az önkormányzatoknak.

Az iskolák szakképzettséggel való ellátottsága és a roma tanulók aránya szintén szignifikáns összefüggéseket mutat, és érdekes látszólagos ellentmondást tapasztalni. Ha az iskola roma arányát csak aszerint vizsgáljuk, hogy tanít-e egyálta-

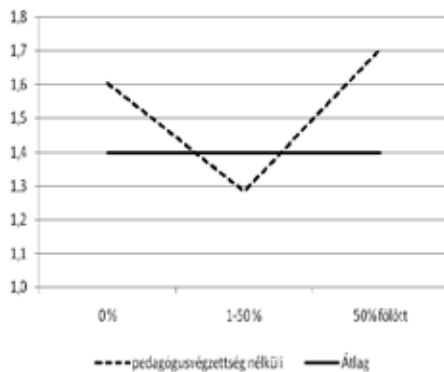

18.1. ábra. Az általános iskolák egy tanulóra jutó kiadása a 2008. költségvetési évben településtípus és a roma tanulók arányában

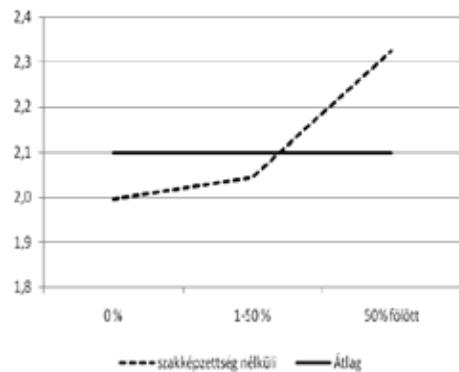

18.2. ábra. Az általános iskolák egy tanulóra jutó kiadása a 2008. költségvetési évben településtípus és a roma tanulók arányában

lán pedagógus végzettség nélküli, illetve az általa oktatott tárgyhoz kapcsolódó szakképzettség nélküli személy a telephelyen, azt találjuk, hogy azokban az iskolákban, ahol van ilyen pedagógus, ott átlag alatti a roma tanulók aránya. Ebből az következik, hogy a magasabb roma tanulói aránnyal rendelkező iskolákban szakképzettebb pedagógusok oktatnak. Igen ám, de ha az iskolai roma arány függvényében megvizsgáljuk, hány pedagógus vagy szakképzettség nélküli tanít az egyes iskolákban, akkor már kiderül, az „gettósodott” iskolákban átlagosan több ilyen személy dolgozik. A szakképzettség nélküliek, illetve azok aránya, akik olyan tárgyakat oktatnak, amelyhez nincs kellő képesítésük, ráadásul lineárisan növekszik a roma aránnyal (lásd 19.1 és 19.2. ábrák).

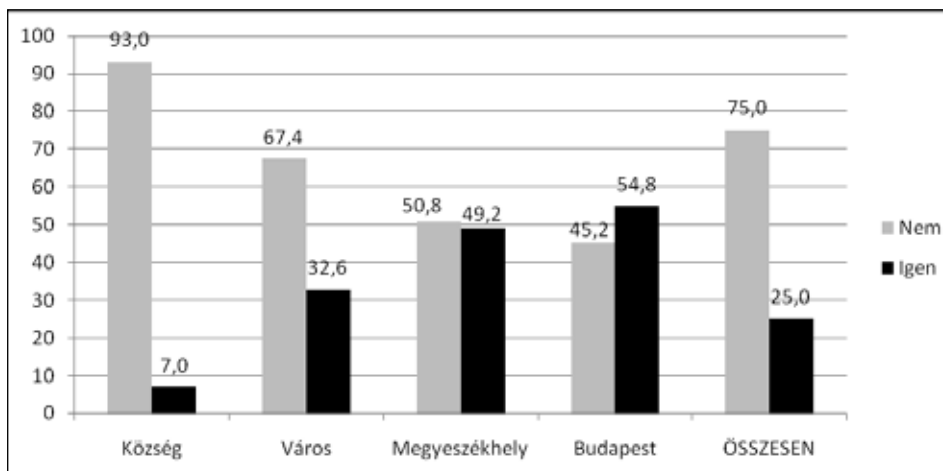

19.1. ábra. Az általános iskolák pedagógusvégzettség nélküli pedagógusainak átlagos száma a roma tanulók arányában

19.2. ábra. Az általános iskolák szakképzettség nélküli pedagógusainak átlagos száma a roma tanulók arányában

Az iskolák tanulói összetételének különbözőségét eddig jobbra strukturális (területi, térségi, iskolamérettel kapcsolatos) jellemzőkkel próbáltuk magyarázni. A kompetenciamérés kérdőíve viszont kitér az iskolák szelekciós gyakorlatára is. Arra a kérdésre például, hogy az általános iskolába való jelentkezők között szoktak-e valamilyen szempont szerint válogatni, az iskolák mintegy negyede válaszolt igennel. Az iskola szelekciós gyakorlata és a településtípus szignifikánsan összefügg:³² a községi iskolák szinte soha (93 százalék) nem szelektálnak, míg a megyeszékhelyeken és a fővárosban működő iskolák mintegy felére jellemző a szelekció (20. ábra). A településnagysággal kapcsolatos „lejtő” a szelekcióban is érvényesül, azaz mindegyik típuson belül a kisebb települések kisebb, a nagyobb települések iskolái pedig nagyobb mértékben vallották azt, hogy szelektálnak.³³ Az iskola szelekciós gyakorlata továbbá szintén szignifikánsan – ám a településtípushoz képest valamivel enyhébb mértékben – összefügg az iskola méretével is:³⁴ a nagyobb iskolák érthető módon nagyobb valószínűséggel szelektálnak.

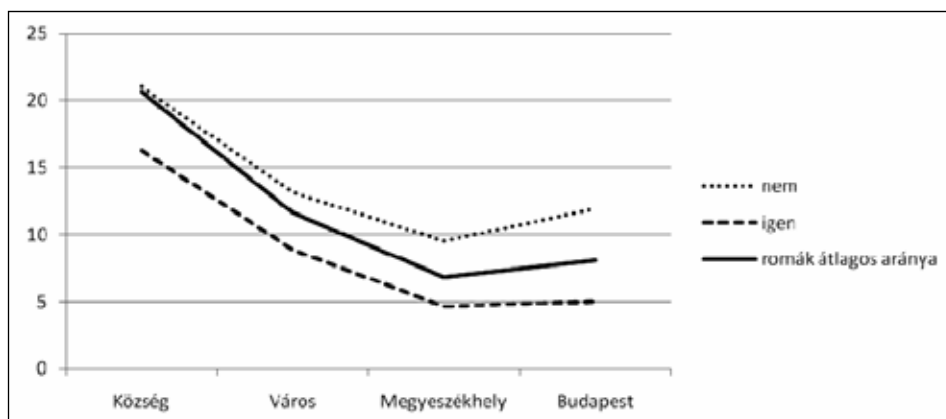
20. ábra. Szoktak-e az Önök telephelyén szelektálni az általános iskolába jelentkező tanulók között? – településtípus szerint (%)

³² Chi-négyzet: 490,6; df:3; p:0.000. A kapcsolat szorossága, ha a településtípust tekintjük független változónak: 0,18 (Goodman és Kruskal-féle tau).

³³ Ha az adatbázis részletesebb településtípus-változóját használjuk, a kapcsolat még erősebb: 0,21 (Goodman és Kruskal-féle tau). A két tényező (településtípus és szelekciós gyakorlat) együtt járását kifejező érték szoros kapcsolatáról árulkodik: 0,45 (Phi érték).

³⁴ Chi-négyzet: 218,6; df: 3; p:0.000. A kapcsolat szorossága, ha az iskolaméretet tekintjük független változónak: 0,18 (Goodman és Kruskal-féle tau). A két tényező (iskolaméret és szelekciós gyakorlat) együtt járását kifejező érték: 0,29 (Phi érték).

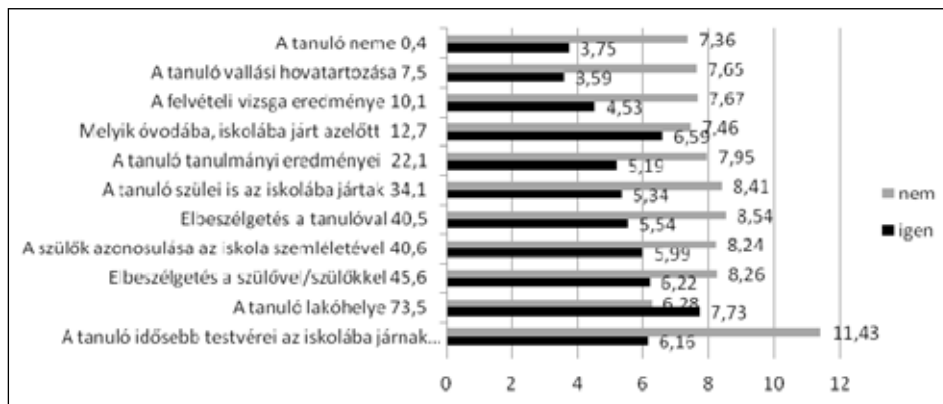
Kérdés persze, mit jelent, illetve mi a tétje a szelekciónak egy kis településen, illetve egy nagyságrendekkel nagyobb városban, ahol eleve több iskola van. Tekintve, hogy a szelekció pusztá ténye szignifikánsan összefügg a településtípussal és az iskola méretével, azt valószínűsíti, hogy ezen iskolai szelekció valódi tétje a roma tanulói arány csökkentése. Ha megvizsgáljuk a roma tanulók iskolai arányát a különféle településtípusok, illetve a szelekció megléte függvényében éppen azt találjuk, hogy a szelekciót „felvállaló” iskolák esetében alacsonyabb, a nem szelektáló iskolák esetében pedig magasabb a romák aránya. A szelekció tétje a roma iskolai arány visszaszorítása, aminek (nagyobb) közösségek esetében is lehet relevanciája, hiszen a szelekció által a településtípusra jellemző átlag alatti roma arányt érik el. A nagyobb városok esetében a szelekció egyre fontosabb lesz, hiszen egyre növekszik a szelektáló iskolák és a típus átlagos roma aránya közötti különbség, ami egyébként Budapesten a legnagyobb (lásd 21. ábra).

21. ábra. A roma tanulók aránya az iskolai szelekció léte és településtípus szerint

A szelekció kapcsán fontos azt is megvizsgálni, hogyan szelektálnak az iskolák a jelentkezők között. Természetesen ezt nem egyszerű kérdőíves módszerekkel megragadni, hiszen a szelekciónak megannyi nem kvantifikálható, a helyi sajátosságokba ágyazott, akár rejtett vagy a látens interetnikus dimenziót sem nélkülöző módszere is lehetséges. A telephelyi kérdőívben rákérdeztek a különféle szelekciós lehetőségekre, és az érvényes válaszok alapján az bontakozik ki, hogy leggyakrabban, az esetek mintegy kétharmadában a testvérek egy iskolába való tartozásának támogatása, illetve a lakóhely jelenik meg szempontként. Ezután nagyságrendekkel kisebb mértékben (40–45 százalék) a különféle elbeszélgetések, illetve a szülői elköteleződés jelenik meg, majd pedig a tanuló előzetes iskolai életútjának szempontjai (óvoda, tanulmányi eredmények, felvételi). A vallási és nemi hovatartozás csak elvétve jelent meg szelekciós szempontként. Ha az

egyes szempontok hatását értékeljük, megállapíthatjuk, hogy a tanuló lakóhelyét figyelembe vevő szempont kivételével az összes szelekciós típus az iskola roma arányának csökkenését eredményezi. (22. ábra) A tanuló lakóhelyét figyelembe venni jogszabályi kötelezettség, olyan strukturális adottság, amelytől az iskola csak kismértékben tekinthet el. Az ezen túlmutató tanulók közötti szelekció gyakorlata az iskolai roma arány csökkentéséhez járul hozzá, amelynek mértékét vagy ilyen értelemben vett hatékonyságát még inkább kidomborítja, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a kérdésre nem válaszoló iskolák körében még magasabb, átlag fölötti (16 százalékos) roma tanulói arányt regisztrálhatunk.

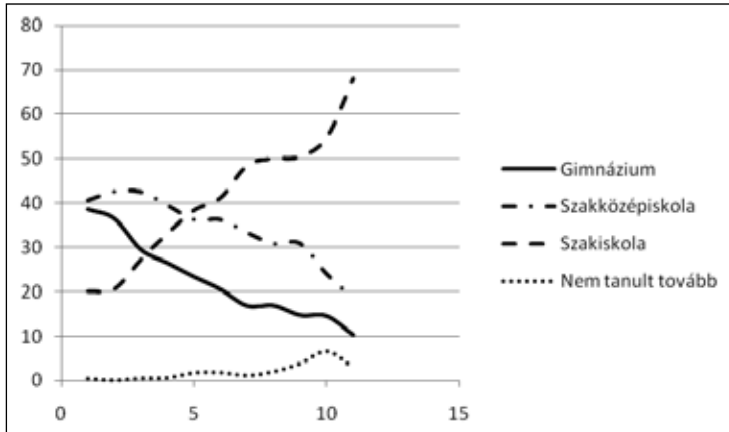

22. ábra. Az általános iskolai jelentkezéskor alkalmazott szelektálás formáinak gyakorisága, valamint a szelekciót alkalmazó és nem alkalmazó iskolák roma tanulóinak aránya (%)

Az iskolák megítélése, főleg a szülők, illetve az iskoláztatással kapcsolatos döntéseket hozó szereplők szempontjából a tanulói utakban játszott szerepén keresztül is történik. A jövővel számoló szülő szempontjából nem lényegtelen, hogy az iskola kimeneti oldala milyen pályát jelöl ki gyerke számára.³⁵ Az alábbiakban megvizsgáljuk, a magyar általános iskolák roma aránya hogyan hat ki az ott tanulók továbbtanulási lehetőségeire.³⁶ A telephelyi kérdőívben szerepelt az a kérdés is, hogy az egy évvel korábban (2008-ban) ott végzetek hány százaléka tanult tovább a különféle középszintű iskolatípusokban. Az adatok szerint az iskolai útvonalakat szignifikánsan befolyásolja a telephely roma aránya: a magas roma arány nagymértékben csökkenti a gimnáziumi és szakközépiskolai továbbtanulás esélyét, rendkívüli módon megnöveli a szakiskolai képzésbe való kerülést, illetve növeli a lemorzsolódás esélyét is (23. ábra). Ha csak a két látványosan ellentétes

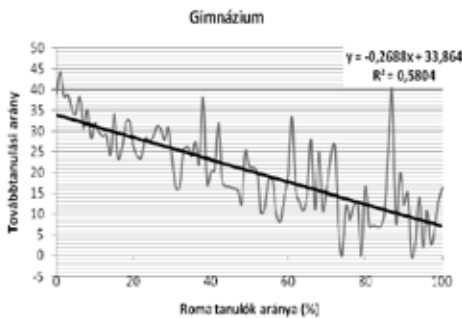
³⁵ Bourdieu klasszikus, a társadalmi különbségek újratermelésével és iskolai befektetésekkel kapcsolatos fejtegetéseiben a polgárosodás egyik jellegzetessége az idővel való bánás, a jövő jelenben való fölfedezése. (Bourdieu é. n. 174–182.)

³⁶ A roma és nem roma fiatalok egyéni szinten mért továbbtanulási adatait ld. Kertesi–Kézdí 2008.

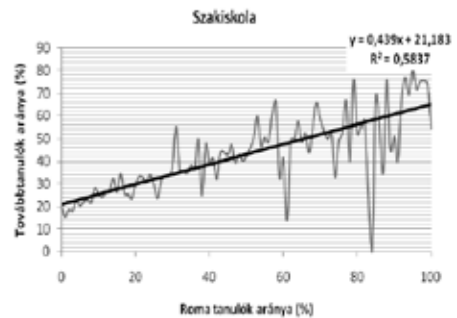

23. ábra. Továbbtanulási arányok a telephely roma tanulói aránya szerint

mozgást leíró továbbtanulási pályát vesszük, láthatjuk, hogy az 1 százalékponti roma tanulóarány növekedése a gimnáziumi továbbtanulás esélyét negyed százalékkal³⁷ csökkenti, a szakiskolai továbbtanulását pedig mintegy fél százalékkal növeli.³⁸ (Lásd 24.1. és 24.2. ábrák!)

24.1. ábra. Gimnáziumi továbbtanulók aránya a roma tanulók arányában

24.2. ábra. Szakiskolai továbbtanulók aránya a roma tanulók arányában

³⁷ Itt a becslés során az egyes roma százalékoknak megfelelő továbbtanulási arány átlagaival számoltunk. Az eredeti pontszerű becslés alapján 0,36 százalékos csökkenés becsülhető, és a nulla százaléku roma tanulói iskolákból 37,8 százalékból kerülne gimnáziumba. A regressziós egyenes így alakulna: $Y = -0,36X + 37,8$

³⁸ A pontosabb becslés képlete erre módosulna: $Y = 0,49X + 19,1$

A kompetenciaeredmények a roma tanulók arányának függvényében

Tanulmányunk utolsó részében egyrészt megvizsgáljuk, hogy az iskolai szintre aggregált kompetenciaeredmények hogyan változnak a telephely roma arányának függvényében, másrészt pedig kísérletet teszünk arra, hogy az etnikai arányra vonatkozó változó mellett más változók segítségével plauzibilis magyarázatot adjunk az eredmények iskolai szintű³⁹ változására.

A kompetenciamérések eredményeinek értékelése egy standardizált változó segítségével történik, amelynek átlagát 500, szórását pedig 100 pontban határozták meg a legelső mérés során, a további évek eredményeit pedig ezekhez a rögzített értékekhez viszonyítva számítják ki. A mérések során az egyes tesztfeladatokat képességskálán helyezték el, majd ezek alapján – tudva, hogy a képességek normális eloszlást követnek – képességszinteket határoztak meg az átlag és a szórás függvényében.⁴⁰

A 8. évfolyamok esetében megállapíthatjuk, hogy a 2004-ben 500 pontra beállított átlaghoz képest 2009-re a szövegértési képességek enyhe mértékben növekedtek (502),⁴¹ a matematikai képességek viszont csökkentek (484). Az eredmények – sok más tényező mellett – a képzés típusától is függnék, így például 2009-ben a 8. évfolyamosok körében az általános iskolák esetében a szövegértés 494, a matematikai képesség 477, míg a 8. évfolyamos gimnáziumok esetében ezek az értékek nagyságrendekkel magasabbak: 582 a szövegértés és 544 a matematika területén.⁴² (25. ábra)

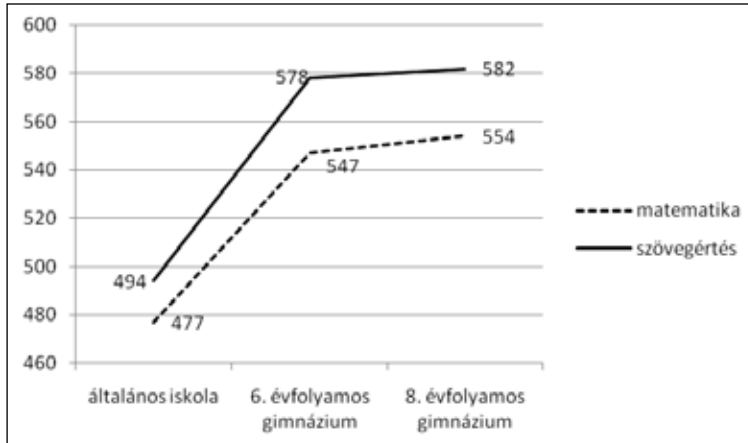
Az eredményeket az általános iskolák becsült roma átlagának függvényében vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 10 százalékos arányú roma tanuló jelenlét után az általános iskolák aggregált iskolai eredményei lineáris csökkenésnek indulnak. Míg a szövegértés folyamatos csökkenést mutat, a matematikai eredményekben kis ingadozást tapasztalni. A 31–40 százalékos roma arányú iskolák például jobban teljesítettek, mint a 21–30 százalékos csoportba tartozó iskolák, a teljesen elromosodott iskolák pedig matematikából nem gyengébbek, mint a „csak”

³⁹ A kompetenciaméréshez kapcsolódó TÁRKI-Educatio Életpálya felmérés 2006 ősztől éves rendszerességgel zajlik. Ennek keretében 10 000 fős mintát alakítottak ki, amelyen belül a roma tanulók aránya mintegy 8 százalék. A kutatás, mivel egyéni szinten tartalmazza a szocio-demográfiai adatokon túl az etnikai hovatartozást, illetve a tanulói kompetenciamérés eredményeit is, lehetővé teszi a roma tanulók iskolai pályájának követését is. Az első elemzések szerint a nyolcadikos roma tanulók kompetenciaeredményei 0,3 szórásegységgel alacsonyabbak a nem roma társaikhoz képest, amely származhat a kompetenciatesztek korlátaiból, de akár az általános iskolák diszkriminatív gyakorlataiból is. (lásd: Kertesi–Kézdi 2008). A szerzőpáros egy másik elemzésükben (ugyanarra a 2006. évi felmérés adataira hivatkozva) az olvasás-szövegértés területén már 0,9-re, a matematika területén pedig 1 szórásegységre teszi a roma tanulók lemaradását. Lásd Kertesi–Kézdi 2010. 392.

⁴⁰ Ld. www.kompetenciameres.hu honlapon letölthető szakmai anyagokat.

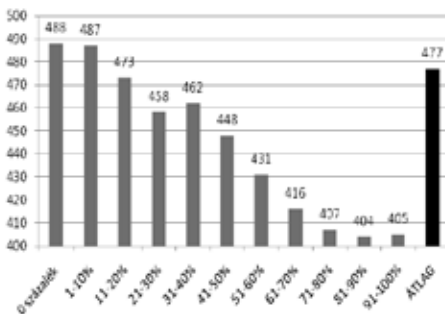
⁴¹ E trendet igazolták vissza a 2009-es PISA-felmérés adatai is. Ld. Balázs és tsai. 2010.

⁴² Részletes idősoros és területi adatsorokat lásd: *Országos kompetenciamérés 2009. Országos jelentés*. Oktatási Hivatal, OKM.

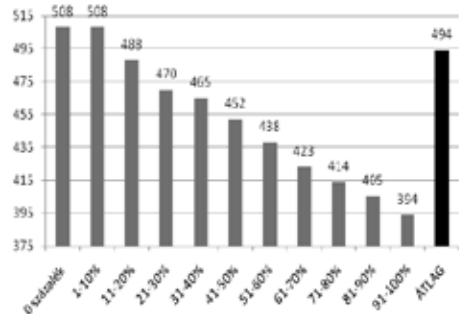

25. ábra. A 8. évfolyamosok matematikai és szövegértési kompetenciaeredményei a képzési forma szerint (2009)

81–90 százalék roma tanulóval rendelkező általános iskolák. A két kompeten-
ciaterületen mért eredmények roma aránnyal összefüggő regressziós becslései⁴³
nyilvánvalóvá teszik, hogy a roma arány hatása erősebb a szövegértésre, mint
a matematikai kompetenciákra. Az iskolák átlag alatti teljesítménye a modellek-
ben az általános iskolák esetében mért mintegy 13 százalékos átlag meghaladása
után kezdődik el. Ezt úgy értelmezhetjük, a magyar általános iskolák 13 százalé-
nyi romát „bírnak” el, ami egy 25 fős osztályban 3 tanulóval jelent.

26.1. ábra.
Matematika kompetenciaeredmények
a roma tanulók arányában
(általános iskola, 8. évfolyam, 2009)

26.2. ábra.
Szövegértés kompetenciaeredmények
a roma tanulók arányában
(általános iskola, 8. évfolyam, 2009)

⁴³ Matematika: $Y = -1,02X + 490,6$ (beta-együttható: -0,39; r-négyzet: 0,15); szövegértés: $Y = -1,32X + 511,7$ (beta-együttható: -0,52; r-négyzet: 0,27). Mindkét modell 0.000 szinten szignifikáns.

A gyakorlat azonban ennél árnyaltabb: a mérés konkrét megfigyelései szerint a 13 százalékot jelentő iskolák matematikából például átlag fölötti 486 pontot értek el, és találni olyan 31 százalék roma tanulói arányt „bevalló” iskolát is, ahol a matematikaeredmények jóval átlag fölöttiek (517 pont). A gettónak nevezett iskolák között is találunk olyat, amely rendkívül jól teljesített: az egyik Nógrád megyei 84 százalékos roma tanulói arányról beszámoló általános iskola például matematikából 501, szövegértésből 538 pontot ért el.⁴⁴

Ha a kompetenciaértékeket standardizáljuk (átlag: 0, szórás: 1), és a roma arányt csak három kategóriával mérjük (0 százalék, 1–50 százalék közötti és 50 százalék fölötti), akkor azt látjuk a nulla roma százalékos iskolák, illetve az 50 százalék fölötti roma tanulói aránnyal rendelkező iskolák eltérése a matematika területén másfél szórásegység, szövegértés területén pedig 1,85 szórásegység (3. táblázat). Ezt összevetve Kertesi és Kézdi bármelyik, 2006-os évre vonatkozó becslésével (lásd 39. számú lábjegyzet) nyilvánvalóvá válik, az iskolák között sokkal nagyobb az eltérés, mint a roma és nem roma tanulók között. Ez ugyanakkor előrevetíti azt is, hogy az iskolák közötti eltéréseket nem lehet kizárólag a tanulók etnikai dimenzióiban keresni.

3. táblázat. A standardizált kompetenciaértékek az általános iskola roma tanulói aránya függvényében

<i>Roma tanulók aránya</i>	<i>Matematika</i>	<i>Szövegértés</i>
0%	0,23	0,29
1–50%	0,04	0,04
50% fölött	-1,27	-1,56
<i>Átlag</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>
<i>Különbség (0%–50% fölötti)</i>	<i>1,50</i>	<i>1,85</i>

Kérdés tehát, rendszerszinten milyen tényezők befolyásolják az iskolák eredményességét, illetve milyen mértékben befolyásolja a roma tanulók aránya a teljesítményt. Az iskolaeredményességi vizsgálatokban rendszerint különbséget szoktak tenni az iskola által befolyásolható (iskolavezetés, helyi intézményi klíma stb.), az iskola által nem befolyásolható (területi, térségi adottságok, a fenntartó, iskola típusa stb.), valamint a tanuló tulajdonságaival, képességeivel kapcsolatos tényezők között (nem, kor, nemzetiség stb.).⁴⁵

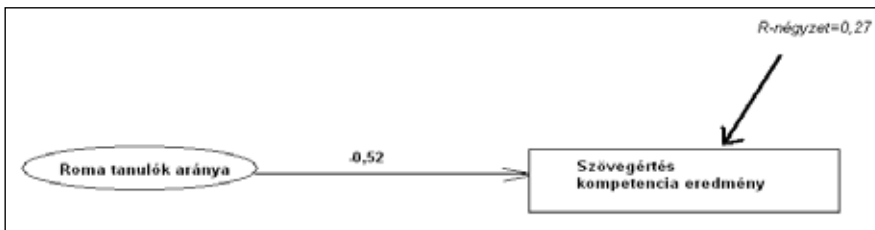
Alábbi modelljeinkben függő változónak a szövegértés kompetencia eredményét tekintjük, mivel láttuk korábban, hogy ez „meredekebben” csökken a roma tanulók arányának növekedése mellett. Mivel telephelyi szintű adatokkal dolgo-

⁴⁴ E jó gyakorlatok belső, lokális okait érdemes lenne kvalitatív módszerekkel, esettanulmányokkal is feltárni.

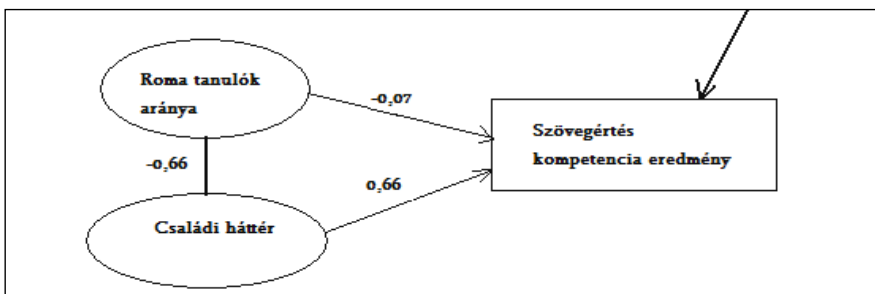
⁴⁵ Jó nemzetközi kitekintést olvashatunk a témában: Teddlie–Reynolds 2000. Részben nemzetközi kitekintést ad, illetve magyarországi tapasztalatokról is beszámol Lannert–Nagy 2006.

zunk, a modellekbe a tanulók közvetlen tulajdonságait nem tudjuk beépíteni, de rendelkezésünkre áll a családi háttérrel kifejező úgynevezett hozottérték-index.⁴⁶

Ha a telephelyi eredményeket csak a roma származásuk arányával akarjuk magyarázni, azt tapasztaljuk, hogy a modell 27 százalékos magyarázottsága mellett 0,52 erősségű szignifikáns hatás érvényesül. Az iskolák közötti különbségeket tehát nagymértékben, mintegy 27 százalékban magyarázza meg a telephelyek becsült roma aránya. Úgy is fogalmazhatnánk, a szülői és iskolai döntések mögött/előtt gyakran ez az összefüggés „lebeg” (27. ábra). Csakhogy statisztikai értelemben, országos szinten ez „álösszefüggés”. Ha a romák arányát a családi háttérindexszel kontrolláljuk, kiderül, az etnikai hatás szinte teljes mértékben megszűnik, és az iskolai eredményeket a hozott érték nagyon erőteljesen befolyásolja – ráadásul a modell magyarázottsága majdnem megkétszereződött.⁴⁷ A roma arány tehát nem közvetlenül érvényesül, hanem a családi háttérrel keresztül (lásd 28. ábra). Ilyen értelemben az iskola nem esélykiegyenlítő funkciót tölt be, hanem bizonyos hozott értékeket felerősít, másokat meg nem tud kiaknázni, illetve leképezni a társadalmi egyenlőtlenségeket.

27. ábra. Az általános iskola roma tanulói arányának befolyása a szövegértés kompetencia eredményeire

28. ábra. Az általános iskola roma tanulói arányának és családi háttérnek befolyása a szövegértés kompetencia eredményeire

⁴⁶ Részletes leírását lásd: *Országos kompetenciamérés 2009. Országos jelentés* c. dokumentum Mellékletében.

⁴⁷ R-négyzet: 0,50; a családi háttér hatása 0,66, a roma arány lecsökkent mínusz 0,07-re.

A családi háttér változót szokás az iskola által nem befolyásolható tényezőnek tekinteni,⁴⁸ ám a magyar iskolarendszer sajátosságai miatt, a tanulókért vívott harc miatt részben mindenképpen az iskola részéről a szelekció által befolyásolni kívánt faktornak tekinthetjük. Ezért a modellbe beemeljük az iskola szelektivitását kifejező (dummy) változót is. Az iskola belső világára vonatkozóan szintén rendelkezésünkre áll még két standardizált változó (a telephely fegyelem-, illetve motivációs indexe),⁴⁹ illetve egyet létrehoztunk mi is, a pedagógus-továbbképzés indexét.⁵⁰ Az iskola méretére és infrastrukturális lehetőségeire kiszámoltuk továbbá az egy tanteremre jutó tanulók számát, és figyelembe vesszük a 0–3 éves számítógépek számát is. A modellbe beemeljük az iskola településen belüli elhelyezkedését.

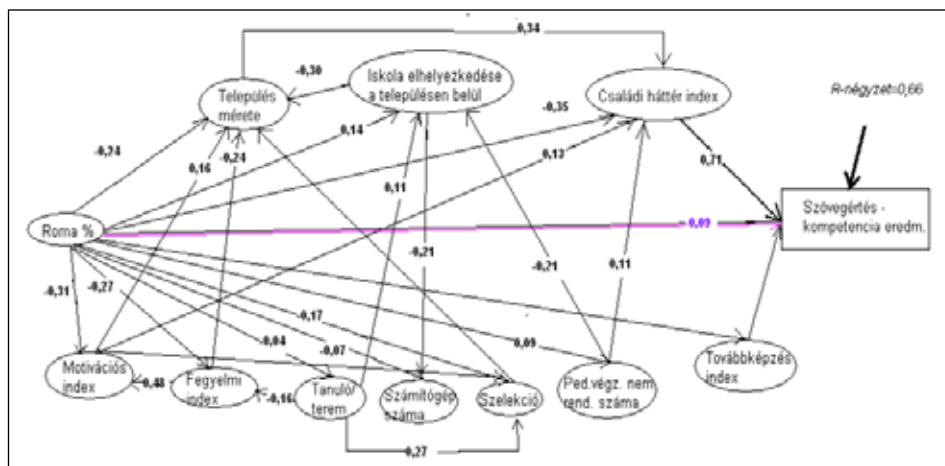
Ha az adatokat országos szinten vizsgáljuk, és a változók közötti összefüggéseket is figyelembe vesszük, útelemzéssel szemléletesen felrajzolhatjuk az iskolai eredményeket befolyásoló utakat. Először is láthatjuk, a modell magyarázottsága megnövekedett (r -négyzet:0,66), ám ahhoz képest, milyen sok új változót emeltünk be, „csak” 16 százalékkal növekedett. Az iskolai eredményeket tehát 66 százaléokban meg tudjuk magyarázni a bevont változóegyüttessel. Ugyanakkor szembetűnő az is, bármennyire is igyekeztünk az iskolához jobban kapcsolódó változókat beemelni, a családi háttér oly intenzív hatást fejt ki, hogy mondhatni elnyomja a többi változó direkt hatását. Az iskola roma arányának közvetlen hatása továbbra is alacsony (0,09), és a családi háttér indexen kívül nagyobb (0,20 fölötti) mértékben szignifikánsan három változón keresztül érezteti jelenlétét: a magas iskolai roma arány alacsonyabb motivációs és fegyelmi indexet eredményez, és érezhetőbb a kisebb települések esetében. A fegyelem és motivációs index továbbá összefügg a település méretével, azaz kisebb településeken alacsonyabb a szintje. A településméret viszont pozitívan függ össze a szociális háttérrel, azaz a kisebb települések strukturális okokból is szegényebb tanulóháttérrel tudnak biztosítani az iskolák számára. Fontos észrevenni azt is, hogy a kifejezetten a pedagógiai munkával összefüggő változók direkt, szignifikáns hatást nem fejtenek ki,⁵¹ a pedagógiai munka és az iskola infrastrukturális jellemzői mondhatni beágyazódnak a térségi és településen belüli jellemzőkbe.

⁴⁸ Horn–Sinka: i. m. 361.

⁴⁹ Az indexek leírását ld. *Országos kompetenciamérés 2009. Országos jelentés* c. dokumentum Mellékletét.

⁵⁰ A továbbképzésre vonatkozó változókat standardizáltuk és átlagoltuk.

⁵¹ Pontosabban: kifejtenek direkt hatást, de mértékük nagyon alacsony. Az ábrán a roma aránnyal közvetlenül nem összefüggő változók esetében csak a 0,10 fölötti értékeket tüntettük fel.

29. ábra. A szövegértés-kompetencia eredményeit befolyásoló tényezők és összefüggéseik (útelemzés)

A személtetett útelemzés azonban csak országos szinten releváns. Ha a bemeneti változók direkt hatásait megvizsgáljuk falu-város szerinti bontásban, eltérő magyarázó modellekhez jutunk (ld. 4. táblázat). Először is megállapíthatjuk, hogy a családi háttér index hatása falvakban továbbra is erős marad, ám városi kontextusban direkt hatása csökken. Ezzel párhuzamosan a roma arány közvetlen jelentősége falun mondhatni teljesen megszűnik, ám városban már markáns (-0,42) negatív hatást fejt ki. Az iskola tanulók közötti szelekciója országosan alig magyarázott valamit, ám városi közegben hozzájárul az iskolai eredmények növeléséhez. Míg falun nincs jelentősége, hogy egy iskola hol helyezkedik el, városban a belső területeken elhelyezkedő iskolák jobban teljesítenek. A telephely motivációs és fegyelemi indexei is szétválnak, és közvetlen hatást fejtenek ki a település szerint: a fegyelem jelenléte városban növeli az iskola eredményességét (0,18), falvakban nincs közvetlen hatása, míg a motivációs index falvakban növeli az eredményességet, városban pedig éppen hiánya okozza a rosszabb eredményeket. A pedagógiai munkát mérni óhajtott továbbképzési index továbbra sem fejt ki közvetlen hatást, és ez így van falun és városban is. A pedagógusvégzettséggel nem rendelkezők számának hatása azonban élesen szétválk a település jellemzői szerint: a falvakon érezhető hiánya óhatatlanul is (közvetlen hatás: -0,25) az eredmények csökkenésével jár, míg városban a kellő megléte nem jár együtt feltétlenül az iskolai szintű kompetenciaeredmények javulásával. E modellben az új számítógépek léte nem befolyásolja a szövegértési kompetenciákat, ám az egy tanteremre jutó tanulók számának növekedése falvakban hozzájárul az eredmények emelkedéséhez, magyarán falvakban a magasabb létszámú iskolák jobban teljesítenek, mint a kisiskolák. Noha az adatokat falu-város bontásban vizsgál-

tuk, e modellben mégis benne hagytuk a település nagyságát részletesen kifejező változót is, mert az amúgy gyenge közvetlen hatást jelző beta-együtthatók előjelei jelzik, hogy a falusi/községi településeken belül a kisebb települések gyengébben (-0,04), a városias településeken belül pedig a nagyobb városok jobban teljesítenek (0,07).

4. táblázat. Az útelezés statisztikái országos szinten és településtípus szerint (beta együtthatók)

	<i>Modell – országos</i>	<i>Falu</i>	<i>Falu</i>
<i>R-négyzet</i>	0,65	0,56	0,64
Tanulók családi háttér indexe	0,717***	0,651***	0,398***
Pedagógus-továbbképzés indexe	-0,036**	-0,050*	0,023
A telephely fegyelemindexe	0,076***	-0,001	0,185***
A telephely motivációs indexe	0,065***	0,141***	-0,120***
Roma származásúak %	-0,097***	-0,008	-0,428***
Hol helyezkedik el az iskola a településen belül? (1. belterület, 2. település szélén, külterületen)	-0,080***	0,094***	-0,139***
Jelentkező tanulók közül szoktak-e válogatni? (1. igen, 2. nem)	-0,073***	-0,072**	-0,136***
Pedagógusvégzettséggel nem rendelkező személy száma (fő)	-0,027*	-0,258***	0,081***
Egy tanteremre jutó tanulók száma	0,038*	0,188***	0,091***
0–3 éves számítógépek száma	0,030*	-0,033	0,079***
Település nagysága	-0,055*	-0,048	0,079**

*** p=0,000, ** p<0,01, *p<0,05. Dőlt betűvel jeleztük a falu–város közötti eltérő beta-értékeket.

Összegzés

Tanulmányunkban a kompetenciamérések 2009. évi, 8 évfolyamos adatbázisa alapján igyekeztünk képet adni a magyar közoktatás néhány vonatkozásáról és folyamatairól a roma tanulók becsült iskolai/telephelyi aránya függvényében. A tanulmány első részében a roma tanulói arány függvényében területi és térségi vonatkozásokat tekintettünk át, második részében az iskolák néhány jelmezőjét vettük górcső alá, harmadik részben pedig az iskolai szintre aggregált kompetenciaeredményeket igyekeztünk magyarázó modellekbe elhelyezni.

A 2009-es kompetenciamérés telephelyi kérdőíveinek feldolgozása alapján 13 százalékosra tehető a romák aránya a magyar általános iskolákban. A feltárl-

kozó további kép (mint például a romák községi, falusi kisiskolákba való koncentrációja, bizonyos térségek elromosodása, az iskolák közötti korai szelekció, a roma többségű iskolák infrastrukturális gondjai stb.) a téma iránt érdeklődők számára lehet, nem mutat gyökeresen új eredményeket. Azonban ha a kompeten-
ciamérésekre úgy tekintünk, mint egy olyan teljes körű szociológiai felmérésre, ahol telephelyi szintre lebontva információink vannak a roma tanulók arányára vonatkozóan, az erre épülő állítások sokkal megbízhatóbbak lesznek, mint a korábbi évtizedek célzott (roma populációt vagy roma iskolákat megcélzó) kutatásaiból kibontakozó állapotrajzok. Ráadásul mivel e felmérések teljes körűek, az iskolák minden egyes elemét lehetőség van a telephelyi roma arány függvényében összehasonlító kontextusba helyezni.

Megjegyzendő, hogy ha csak a magas (50 százalék fölötti) roma arányú iskolák számát tekintjük, és összevetjük más felmérések adataival, akkor az elmúlt egy évtizedben minden oktatáspolitikai integrációs erőfeszítés ellenére a gettósodott iskolák megduplázódtak. A térségi, demográfiai hatásokat az iskola nem tudja ellenőrizni, és bizonyos értelemben az egyik legérzékenyebb intézmény: itt sűrűsödnek a tőle függetlenül keletkező problémák, miközben ezek megoldását tőle várják (ld. „az iskola mint kitörési pont” típusú, amúgy jogos érveléseket).

A tanulmány utolsó, az iskolai szintre aggregált kompetenciaeredményeket magyarázó részében kimutattuk azt is, a roma tanulói arány önmagában csak kis mértékben befolyásolja az eredményeket. Az iskolák közötti eltérések okai elsősorban a szülői háttérben keresendők: az eltérő háttérű diákok más-más iskolai pályákon mozognak, miközben az iskola nem hogy nem képes az esélyeket kiegyenlíteni, hanem gyakran, saját helyzetét mentendő önmaga is szelekciós tevékenységekbe kezd. A családi háttér hatása oly mértékben erős, hogy minden más tényezőt mondhatni zárójelbe tesz. Igaz, az iskola szerepe és a roma tanulói arány eltérő súllyal jelenik meg falvakon és városokban: falvakon a családi háttér dominál, városokban a családi háttér, az iskolai roma arány és más jellemzők kontextusa befolyásolja az egyes iskolák eredményességét.

Irodalom

- Balázsi Ildikó–Balkányi Péter–Felvégi Emese–Szabó Vilmos: *PIRSL 2006. Összefoglaló jelentés a 10 éves tanulók szövegértési képességeiről*. Budapest, Oktatási Hivatal, 2007.
- Balázsi Ildikó–Ostorics László–Szalay Balázs–Szepesi Ildikó: *PISA 2009. Szövegértés 10 év távlatában*. Budapest, Oktatási Hivatal, 2010.
- Bourdieu, Pierre: Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In: uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, General Press, é. n.

- Clotfelter, Charles T.: *After Brown. The Rise and Retreat of School Desegregation*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2004.
- Havas Gábor–Liskó Ilona: *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet, 2005.
- Havas Gábor 2008. Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas Károly–Köllő János–Varga Júlia (szerk.) 2008. *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításért*. 2008. Budapest, Ecostat, 121–138.
- Hermann Zoltán–Molnár Tímea Laura: *Országos Kompetenciamérési adatbázis*. 2010. Letölthető: <http://adatbank.mtaki.hu/files/dokum/7.pdf>
- Horn Dániel–Sinka Edit: A közoktatás minősége és eredményessége. In: Halász Gábor–Lannert Judit (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról*. Budapest, OKI, 2006. 341–375.
- Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest, Gondolat – MTA ENKI, 2004.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor: A roma és nem roma fiatalok középiskolai továbbtanulása. Első eredmények a Társasági-Életpálya-felmérése alapján. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. Budapest, Társasági, 2008. 344–362.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor: Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle*, 2009. november. 959–1000.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor: Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló az Educatio Életpálya-felmérésének 2006 és 2009 közötti hullámaiból. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.) *Társadalmi Riport 2010*. Budapest, Társasági, 2010. 371–407.
- Kertesi Gábor: A közoktatási intézmények teljesítményének mérése-értékelése. In: Fazekas Károly–Köllő János–Varga Júlia (szerk.) *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításért 2008*. Budapest, Ecostat, 2008. 167–189.
- Lannert Judit–Nagy Mária (szerk.): *Eredményes iskola. Adatok és esetek*. Budapest, OKI, 2006.
- MTA Közgazdaságtudományi Intézete: *A válaszmegtagadás elemzése az OKM 2007. évi felmérésében*. MTA KTI „A közoktatás teljesítményének mérése-értékelése” programjának KOSTB 104. számú produktuma. 2008. Letölthető: www.mtaki.hu
- Németh Szilvia–Papp Z. Attila: „És mi adjuk az integráció vezérfonalát”. In: Németh Szilvia (szerk.) *Integráció a gyakorlatban. A roma tanulók együttnevelésének iskolai modelljei*. Budapest, OKI, 2006. 9–30.
- Oktatás-statisztikai évkönyv 2008/2009*. Budapest, [OKM], 2009.
- Teddlie, Charles–Reynolds, David (eds.): *The International Handbook of School Effectiveness*. New York, London, Falmer Press, 2000.

Függelék

F1. Roma tanulók aránya kistérségek szerint

<i>Kistérség</i>	<i>Roma tanulók aránya az általános iskolában</i>	<i>Szórás</i>
Szikszerűi	52,07	15,577
Edelényi	51,93	34,383
Bodroghközi	51,63	12,406
Abaúj–Hegyközi	47,49	25,213
Ózdi	47,45	31,735
Encsi	46,93	31,399
Mezőcsáti	46,10	26,915
Szécsényi	44,80	24,508
Pétervásári	42,57	11,321
Hevesi	41,93	36,416
Csengeri	40,99	10,197
Sellyei	40,00	20,496
Sásdi	39,73	14,043
Nyírbátori	38,02	22,016
Vásárosnaményi	37,65	22,240
Zalakarosi	36,46	21,328
Záhonyi	34,49	25,551
Kadarkúti	34,06	17,312
Fehérgyarmati	33,93	25,215
Mátészalkai	33,59	24,264
Bátonyterenyei	33,49	22,972
Szerencsi	33,19	26,320
Barcsi	32,61	22,125
Füzesabonyi	31,45	14,980
Sátoraljaújhelyi	30,95	13,041
Salgótarjáni	30,81	22,449
Ibrány–Nagyhalászi	29,81	15,770
Nagyatádi	29,10	25,307
Sárospataki	28,94	14,989
Szentgotthárdi	27,73	7,823
Balmazújvárosi	27,40	13,610
Baktalórántházai	26,74	19,801
Csurgói	26,31	21,352
Pásztói	26,13	23,413
Pacsai	26,04	16,941
Polgári	25,74	15,119

<i>Kistérség</i>	<i>Roma tanulók aránya az általános iskolában</i>	<i>Szórás</i>
Tiszavasvári	25,30	25,970
Bélapátfalvai	25,12	11,580
Berettyóújfalui	25,10	20,500
Szentlőrinci	24,66	18,297
Tamási	24,25	15,591
Karcagi	24,24	27,232
Kazincbarcikai	24,13	22,961
Derecske–Létavértesi	24,02	21,456
Jászberényi	23,78	25,979
Kisvárdai	23,41	20,487
Lengyeltóti	22,46	9,995
Miskolci	22,18	21,664
Szigetvári	21,50	15,055
Jánoshalmi	21,15	7,661
Marcali	20,36	18,677
Tiszaújvárosi	20,06	28,585
Letenyei	19,35	10,907
Sarkadi	19,06	22,468
Balassagyarmati	19,05	13,364
Püspökladányi	18,95	16,457
Mezőkövesdi	18,11	21,233
Törökszentmiklósi	17,91	29,495
Tiszafüredi	17,61	12,803
Siklósi	17,26	23,829
Mohácsi	17,22	19,278
Aszódi	16,89	16,517
Gyöngyösi	15,75	22,593
Kaposvári	15,69	14,658
Tokaji	15,53	8,476
Hajdúhadházi	15,47	17,399
Tabi	15,31	10,586
Szarvasi	15,06	11,703
Dabasi	14,95	17,490
Ercsi	14,40	14,564
Szekszárdi	14,06	19,144
Kunszentmártoni	14,06	13,633
Ajkai	13,90	16,034
Békési	13,86	22,999
Nagykállói	13,82	17,433

<i>Kistérség</i>	<i>Roma tanulók aránya az általános iskolában</i>	<i>Szórás</i>
Lenti	13,46	9,535
Sümegei	13,06	4,286
Nyíregyházai	13,03	13,681
Oroszlányi	13,03	8,267
Nagykátai	12,90	8,890
Bácsalmási	12,73	9,030
Kisbéri	12,58	14,404
Abai	12,35	27,342
Komlói	12,25	7,416
Szeghalomi	12,17	7,066
Rétsági	11,81	11,332
Pápai	11,38	13,501
Ceglédi	11,28	12,409
Dombóvári	11,27	18,927
Kalocsai	11,27	9,879
Paksi	11,01	10,391
Veresegyházi	10,57	12,212
Kiskunmajsai	10,54	6,284
Tatabányai	10,47	15,264
Sárbogárdi	10,34	4,557
Mezőkovácsházai	10,15	8,927
Szobi	10,01	11,600
Bonyhádi	9,99	7,163
Téti	9,98	11,416
Csongrádi	9,97	4,707
Egri	9,78	17,163
Nagykanizsai	9,71	16,069
Zalaszentgróti	9,69	13,683
Siófoki	9,59	7,024
Kunszentmiklósi	9,43	11,103
Bicskei	9,12	12,273
Gyáli	9,10	8,736
Makói	9,08	12,128
Kiskunhalasi	9,05	8,769
Mezőtúri	8,86	8,821
Pécsi	8,73	12,413
Szolnoki	8,68	13,820
Monori	8,67	10,485
Kiskőrösi	8,61	4,296

<i>Kistérség</i>	<i>Roma tanulók aránya az általános iskolában</i>	<i>Szórás</i>
Enyingi	8,59	9,689
Gyulai	8,57	14,657
Vasvári	8,47	13,609
Hatvani	8,31	9,345
Pannonhalmai	8,10	4,778
Budapesti	8,09	14,698
Váci	8,03	8,917
Hódmezővásár-helyi	8,00	7,038
Csornai	7,90	6,803
Várpalotai	7,60	16,629
Zalaegerszegi	7,38	9,461
Pécsváradi	7,35	6,759
Gödöllői	7,10	11,613
Esztergomi	7,03	10,379
Kecskeméti	6,96	11,161
Celldömölki	6,83	8,318
Keszthelyi	6,76	6,953
Kapuvár–Beledi	6,51	4,499
Tatai	6,51	5,479
Kisteleki	6,41	10,022
Sárvári	6,40	5,337
Szentesi	6,37	4,906
Bajai	6,33	7,347
Ráckevei	5,78	5,619
Fonyódi	5,76	7,932
Körmendi	5,72	3,958
Kiskunfélegyházi	5,65	10,564
Hajdúböszörményi	5,62	5,137
Csepregi	5,54	3,965
Érdi	5,14	5,878
Budaörsi	5,11	8,932
Szentendrei	5,00	10,879
Balatonföldvári	4,93	3,700
Kőszegi	4,75	3,444
Tapolcai	4,37	3,238
Dorogi	4,26	5,543
Szombathelyi	4,23	6,683
Balatonalmádi	4,11	8,185
Hévízi	4,05	3,646

<i>Kistérség</i>	<i>Roma tanulók aránya az általános iskolában</i>	<i>Szórás</i>
Székesfehérvári	3,95	4,355
Dunaújvárosi	3,65	6,802
Pilisvörösvári	3,64	11,129
Orosházai	3,59	3,297
Debreceni	3,52	10,109
Dunakeszi	3,28	2,900
Veszprémi	3,23	7,999
Zirci	3,05	4,528
Győri	3,03	6,002
Sopron–Fertődi	2,85	6,426
Békéscsabai	2,71	4,581
Mosonmagyaróvári	2,62	3,513
Szegedi	2,61	3,012
Hajdúszoboszlói	2,33	3,945
Móri	2,32	1,990
Komáromi	2,08	2,814
Őriszentpéteri	2,00	0,000
Balatonfüredi	0,99	0,528
Adonyi	0,88	1,234
Gárdonyi	0,43	0,496
Mórahalmi	0,37	0,483
Átlag	13,01	18,350

F2. Az általános iskolai képzést nyújtó telephelyek regionális megoszlása a becsült roma tanulók arányában (N=2583)

[illegible]

F3. Az általános iskolai képzést nyújtó telephelyek becslő
roma tanulóinak aránya regionális bontásban (N=2583)

	<i>Budapest</i>	<i>Közép- Magyar.</i>	<i>Közép- Dunántúl</i>	<i>Nyugat- Dunántúl</i>	<i>Dél- Dunántúl</i>	<i>Észak- Magyar.</i>	<i>Észak- Alföld</i>	<i>Dél- Alföld</i>	<i>Összesen</i>
0%	12,0	10,7	18,0	15,4	4,4	7,8	14,6	17,0	100
1–10%	14,6	13,6	14,9	12,9	9,4	8,0	10,5	16,2	100
11–20%	8,6	9,6	10,8	10,8	14,3	15,6	17,2	13,1	100
21–30%	4,6	7,6	4,1	8,6	17,3	20,3	26,4	11,2	100
31–40%	5,6	6,8	5,6	4,3	19,1	24,7	29,0	4,9	100
41–50%	6,5	3,2	6,5	6,5	11,8	44,1	19,4	2,2	100
51–60%	4,0	1,3	1,3	1,3	14,7	38,7	34,7	4,0	100
61–70%	4,5	3,0	3,0	1,5	13,4	26,9	43,3	4,5	100
71–80%	2,0	4,1	2,0		14,3	51,0	18,4	8,2	100
81–90%	6,9	3,4		3,4	10,3	62,1	10,3	3,4	100
91–100%	7,0		2,3		4,7	55,8	30,2		100
Összesen	10,7	10,1	12,0	10,9	10,5	15,8	16,9	13,2	100

A kisebbségi civil szervezetek parlamenti finanszírozása 1991–2010

A magyar Parlament Emberi jogi, kisebbségi, civil- és vallásügyi bizottsága 1991 óta tesz javaslatot az Országgyűlésnek egy a költségvetés által meghatározott támogatás szétosztására a nemzeti és etnikai kisebbségi szervezetek között. A támogatást a civil szervezetek működési költségeik fedezésére használhatják fel. Ezekről a javaslatokról az Országgyűlés minden évben határozatot hoz. A következőkben az 1991–2010 közötti támogatások szétosztásának vizsgálatára teszek kísérletet. A vizsgálat elején fontos felhívnom a figyelmet, hogy az alábbi kutatás nem foglalkozott a szervezetekkel, csak a támogatás eloszlását próbálta nyomon követni, így a szervezetekről nem tudjuk meg, hogy mi a tevékenységi körük, mekkora a tagságuk, milyen a lefedettségük – országos, regionális vagy helyi –, illetve hogy mikor alakultak. Ezek a paraméterek magának a támogatásoknak sem voltak kritériumai, csak az egyes támogatások összegét befolyásolták. Jelen tanulmány a roma kisebbség civil szervezeteinek a vizsgálatát helyezi előtérbe abból a szempontból, hogy milyen ezeknek a szervezeteknek a területi elhelyezkedése, továbbá, hogy az általuk elnyert támogatási összegek miként oszlottak meg a különböző szervezetek között területegységek és az idő függvényében. Ugyanakkor nem tér ki arra, hogy ezeket a támogatásokat hogyan nyerték el a kisebbségi szervezetek, milyen konkrét szempontok érvényesültek a támogatás elosztásában. Az egy másik vizsgálat tárgyát képezhetné.

A roma civil szervezetekkel kapcsolatban a vonatkozó szakirodalom elsősorban a finanszírozásukat, azon belül pedig az állami finanszírozás kérdését szokta vizsgálni. Itt többfajta nézőpont is érvényesül, amelyek általában kritikai élt tartalmaznak. Martin Kovats például a támogatott szervezetek számának a nagyságát tekinti problémának. *„Az állam elkezdte pénzügyileg támogatni a növekvő számú roma szervezetet, aminek következtében ezeknek száma drámaian emelkedett: míg 1989-ben 2, 1990-ben 18, addig 1993-ban már 200 körüli volt a számuk.”*¹ Kerényi György pedig szembeállítja a civil szervezeteket a kisebbségi önkormányzatokkal. *„A kisebbségi önkormányzati rendszer felállításával a roma ci-*

¹ Kovats 1996: 135.

*vil szervezetek mozgástere beszűkült: a „cigánypénzek” nagy részét a kisebbségi önkormányzatok viszik el, és ők a helyi, még inkább az országos politika egyedüli tárgyalópartnerei. Ugyanakkor jogosítványaik igen csekélyek, települési önkormányzatuk és az országos nagypolitika kiszolgáltatottjai.”*² A legélesebb kritikákat a források következetlen – vagy következetesen egyenetlen? – elosztása váltja ki. Az 1999-es parlamenti támogatásokat kritizáló cikkében Czene Gábor a következő megállapításokat tette: *„Akármilyen szándék vezérelte is a parlamenti politikusokat, a látszat mindenképpen az, hogy a pártok ismét a »húzd meg, ereszd meg« taktikáját követve, kívülről befolyásolják a cigány közéletet. [...] Az anyagi támogatás mértéke Magyarországon politikai üzenetet hordoz. A cigányok esetében kevés pénz is elég ahhoz, hogy megváltozzanak az erővonalak, néhány milliócskával már könnyen át lehet rajzolni a roma közélet térképét. [...] Akár még örömtelinek is nevezhetnénk, hogy némiképp kiegyenlítődnek az erőviszonyok, ha ez nem külső tényezők hatására, hanem – valamiféle csoda folytán – a cigányság akaratából történne. Hiába cserélődnek négyévente a nagypolitika meghatározó szereplői, az elv ugyanaz: akié a pénz, azé a hatalom. Kormányváltások ide, hatalmi ígéretek oda, a cigány szervezetek kiszolgáltatottsága mit sem csökkent a rendszerváltás óta.”*³

Wizner Balázs 6 évvel később szintén arra mutatott rá, hogy a finanszírozás kérdése a roma szervezeteknél politikai eszköz a mindenkori magyar kormány kezében. *„Végeredményként olyan támogatási struktúra jött létre, amely egyszerre fragmentált és központosított, ahol funkcionálisan (sem földrajzi, sem feladatbéli hatókörüket tekintve) nincsenek szétválasztva a források, amelyek ugyanakkor nagyon erősen a politikai pártok, valamint a kormány befolyása alatt állnak. A rendelkezésre álló pártok szétaprózódtak, és kialakult a párhuzamos (hasonló feladatok megoldását megcélzó) finanszírozás rendszere. Egy-egy feladatot vagy szervezetet keresztbe finanszírozhattak a különböző állami források, miközben mások egyáltalán nem kaptak támogatást. De az a legnagyobb veszélye ennek a rendszernek, hogy nem egyértelmű sem az, hogy ki vagy mely szervezet a felelős egy-egy programért/feladatért sem az, hogy ki vagy mely szervezet gyakorol felettle kontrollt. Ebből fakadóan ez a struktúra ideális terepe a visszaélésnek és a politikai játszmáknak. És mindaddig, amíg a kormány közvetlenül befolyásolni szándékozik a roma politikát, addig érdeke is, hogy fönmaradjon ez a helyzet. Továbbá ahhoz is érdeke fűződik a kormánynak, hogy a kisebbségi rendszerben ne történjenek radikális változások, hiszen az a jelenlegi, a kormányzatnak teljesen kiszolgáltatott formájában könnyen irányítható.”*⁴

² Kerényi 1999: 65–66.

³ Czene 1999: 5.

⁴ Wizner 2005: 456.

Jelen tanulmány tárgyát képező parlamenti támogatás a 2000-es évek második felére kiszorult a jelentős roma források köréből. Egy a cigányság állami támogatásának vizsgálatát bemutató állami számvevőszéki tanulmány már csak a cigány támogatások körén belüli egyik nem túl jelentős összegű példaként említi meg a cigány civil szervezeteknek nyújtott országgyűlési támogatást.⁵

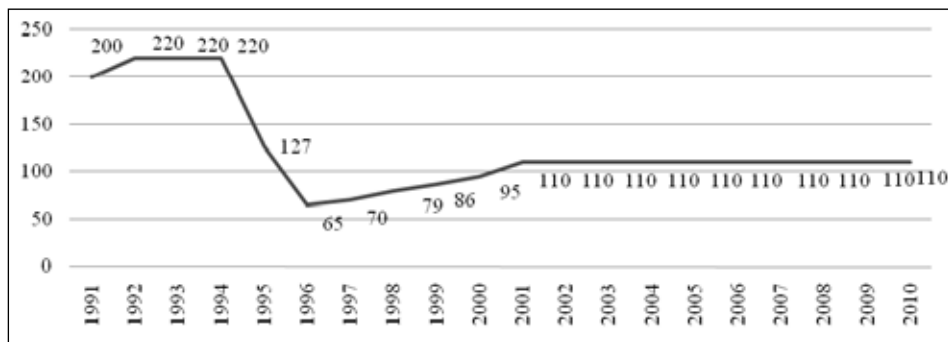
Az ilyen típusú támogatás vizsgálata azért lehet mégis érdekes, mivel az 1990-es évek elején ez számított a kisebbségek számára az elsődleges állami támogatási formának. Erre az időszakra a nagy gyűjtőszervezetek voltak jellemzőek, amelyek országos vagy regionális szerepet tölthettek be. Az 1994-es kisebbségi önkormányzati választások jelentősen csökkentették ezeknek a szervezeteknek a jelentőségét, és mindez az állami támogatás mérséklődésében is manifesztálódott. A kisebbségi civil szervezetek száma közben megnőtt, és a helyi szintű szervezetek kerültek inkább előtérbe. Ennek a folyamatnak a számszerű vizsgálatára tesz kísérletet a következő tanulmány.

A támogatás szétosztásának mechanizmusa alapvetően nem változott az 1991–2010-es időszakban. A pályázatot az Emberi jogi, kisebbségi, civil- és vallásügyi bizottság írta ki, és a szervezeteknek a bizottság számára kellett benyújtaniuk a pályázatukat. Ezt az első parlamenti ciklusban a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal dolgozta fel, és készített javaslatot a támogatási keret szétosztására. 1995-től a bizottság saját apparátusa dolgozta fel a beérkezett pályázatokat, és egy a bizottság 4-5 tagjából álló munkacsoport készítette elő a támogatás szétosztását. 1991 és 1994 között létezett egy bizonyos pótkeret is. Ezt a pótkeretet előre kijelölték az újonnan alakult szervezetek számára. A pótkeret szétosztásának módját, nevezetesen hogy milyen szervezetek kaphattak belőle, a bizottság előre rögzítette. Én ezt az elemzésemben nem vettem külön figyelembe. Az egyes években minden támogatást összevontam. A bizottság alapvetően a kisebbségek között osztotta fel első körben a támogatási összeget. A kisebbségi keretet az adott kisebbség létszámbeli aránya jelölte ki. Majd a kisebbségi arányon belül a közülük pályázó kisebbségi szervezetek között osztották fel a támogatási keretet. A kezdeti elképzelések arra vonatkoztak, hogy a nagy, az egész kisebbséget képviselő szervezetek élveztek prioritást. A kisebbségi civil szervezetek megsohasodása következtében azonban a bizottság már a kezdeti években feladta ezt az elképzelését. A bizottság számára sok problémát okoztak azok a szervezetek, amelyek nem tudták időben benyújtani a pályázatukat, illetve hiányosan nyújtották be azt, vagy egyéb kiírási feltételeknek, mint például tartozások állami szervek felé, nem feleltek meg. Mindezek fényében a következő vizsgálat arra nem vállalkozhatott, hogy ilyen korrekciókat is figyelembe vegyen, mivel csak a szétosztott összegek vizsgálatára nyílt lehetőség. 2011-től már nem az Országgyűlés

⁵ ÁSZ 2008: 37.

Emberi jogi, kisebbségi, civil- és vallásügyi bizottsága osztja szét a kisebbségi civil szervezetek számára a költségvetési támogatást, hanem a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium és a Wekerle Sándor Alapkezelő.⁶

A támogatások összértéke szempontjából jól láthatóan három időszak különíthető el (1. ábra). Az első szakasz 1991–95 közötti, amikor '91-től '94-ig a támogatások összértéke 200–220 millió forint volt. Ez a kisebbségi önkormányzatok megalakulása előtti korszak, amikor még a civil szervezetek számítottak az etnikai és nemzeti kisebbségek egyetlen érdekérvényesítő, kulturális szervezeteinek. 1995 átmeneti évnak tekinthető a maga 127 milliós támogatási keretével, amelyet kiegészített az országos kisebbségi önkormányzatoknak megítélt 193 millió forint. Az 1996-tól 2001-ig terjedő időszakban már nem jelennek meg a bizottság által támogatásra javasolt szervezetek között a kisebbségi önkormányzatok – ők külön normatívával rendelkeznek –, ennek következtében a szétosztott támogatás mértéke is jelentősen csökkent. Viszont ebben az időszakban minden évben nőtt a támogatások összértéke. 1996-ban még csak 65 millió forint került szétosztásra, 2001-ben pedig már 110 millió. Ezt követően a harmadik időszakban, 2001-től 2010-ig nem változott a támogatás mértéke, minden évben 110 millió forint került szétosztásra. Ez a gyakorlat az ezen időszak alatti infláció miatt jelentős reálérték-csökkenést jelent.⁷

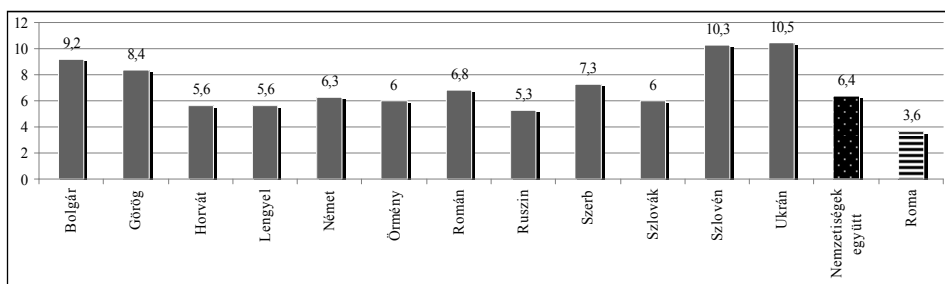
1. ábra. Kisebbségi szervezetek össztámogatása (millió forint)

⁶ http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_biz.keret_frissit?p_szerv=&p_fomenu=20&p_almenu=25&p_ckl=39&p_biz=A339&p_rec=&p_nyelv=HU

⁷ Annyit érdemes még itt megjegyezni, hogy 2000-ben a Parlament kétéves költségvetést fogadott el 2001-re és 2002-re, aminek következtében a támogatások szétosztása változatlan maradt, pontosabban öt szervezetnél volt változás a támogatás mértékében 2002-ben.

Kisebbségi szervezetek

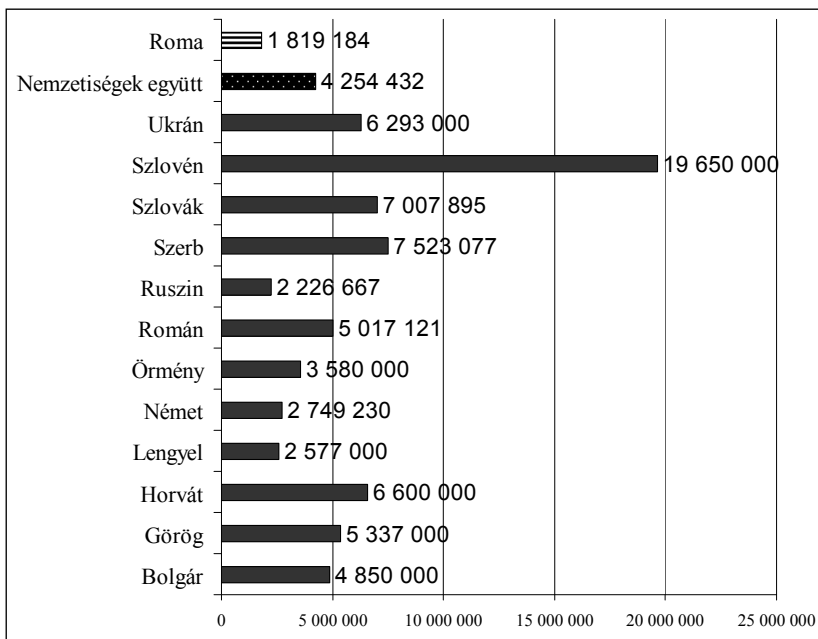
A tárgyalt időszakban összesen 2 milliárd 482 millió forint került szétosztásra. Fontos, hogy mindig figyelembe vegyük, a két évtized alatt jelentősen inflálódott a forint. Ezt összesen 878 különböző szervezet kapta meg. Volt szervezet, amely csak egyszer, és olyan is, amely 20-szor kapott támogatást. A támogatott szervezetek közül 523 a roma, 195 a német, 39 a horvát – ebből 2 bunyevác és 4 sokác –, 38 a szlovák, 33 a román, 13 a szerb, 12 a lengyel, 5 a görög, 5 a bolgár, 4 az örmény, 3 a szlovén, 3 a ruszin, 2 az ukrán kisebbség szervezete. 2 zsidó szervezet is kapott támogatást 1991–94 között –, de azóta a zsidóság nem számít se etnikai, se nemzeti kisebbségnek –, illetve 1 szervezetnek nem lehetett megállapítani a hovatartozását. A nemzeti kisebbségi szervezetekkel külön-külön nem foglalkozom ebben a tanulmányban, csak nemzetiségként összevonva.⁸ A támogatott nemzeti kisebbségi szervezetek száma a vizsgált időszakban folyamatosan nőtt. Az első években csak 12 központi szervezet kapott támogatást. Ezt már a '90-es évek alatt felváltotta a különböző helyi vagy regionális szervezetek támogatása. A szervezetek száma folyamatosan növekedett. Először 2001-ben kapott 100-nál több szervezet működési támogatást az országgyűléstől. 2008-ban pedig 215 szervezet került a támogatottak listájára. Azóta is 190 feletti a számuk. Ha nemzetiségként különválasztjuk őket, akkor azt látjuk, hogy az egy szervezetre jutó támogatási alkalmak számában messze felülmúlják a roma kisebbség szervezeteit, átlaguk a duplája a romákénak (2. ábra). Ilyen szempontból különösen kiemelkednek az ukrán és a szlovén szervezetek, számuk azonban alacsony.

2. ábra. Kisebbségi civil szervezetek átlagos támogatási alkalmá kisebbségként

⁸ Ez azért is indokolt, mivel egyes kisebbségeknél az egész időszakban jellemzően egy gyűjtő-szervezet kapta a támogatást, addig más kisebbségeknél ilyen nagy gyűjtő szervezet nem létezik már, minden szervezet csak a maga számára pályázik.

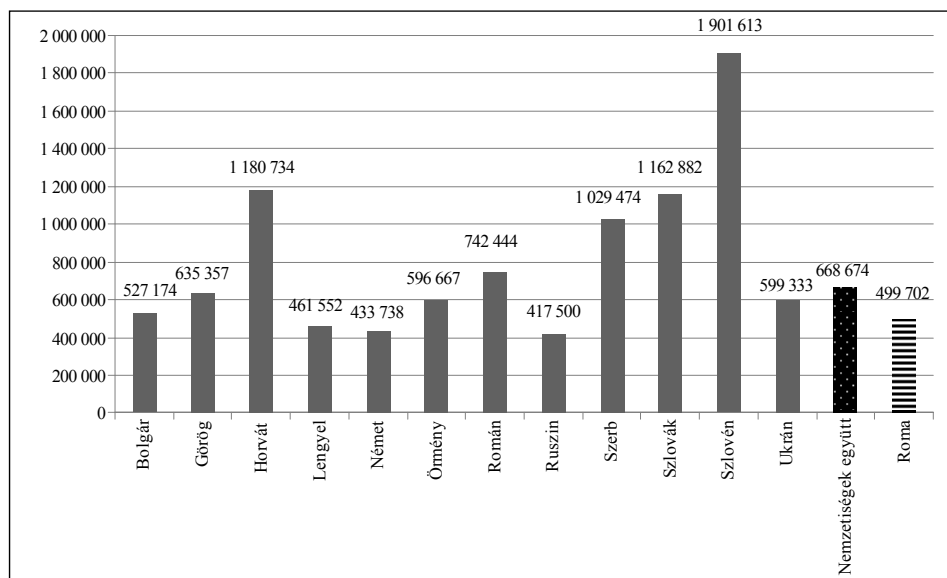
Ha azt is megvizsgáljuk, hogy egy szervezet összesen mennyi támogatást kapott, akkor a kisebbségenkénti átlagok viszonylag nagy szórást mutatnak, itt azonban vigyáznunk kell a támogatott szervezetek számának elég jelentős eltérése miatt (3. ábra). A szlovének több mint 19 milliós átlaga mögött egy nagyfokú pénzügyi centralizáltság áll. Összesen csak 2 szervezetük között oszlik meg a teljes támogatás. Érdekes kiemelni, hogy a szintén civil szervezeti szempontból koncentrált ruszin és lengyel kisebbségnek a legalacsonyabb az egy szervezetre eső támogatási összege, illetve a németek is hasonlóan alacsony összegre számíthatnak. Itt három különböző ok áll a háttérben. A németek esetében a nagyszámú lokális szervezet a kiváltó ok, mivel ezek a szervezetek csak kisebb támogatásra jogosultak. A lengyelek esetében a magukat lengyelnek vallókhöz képest⁹ sok a szervezet. A lengyel kisebbség lélekszám arányában közelebb áll a bolgár és a görög kisebbséghez, mint a szerbhez, mégis a támogatott szervezetek száma ez utóbbiakhoz hasonló. A támogatás összege ennek ellenére mégis inkább az előbbieket arányát követte. A ruszinok pedig messze a legalulfinanszírozottabb nemzeti kisebbségi szervezetek voltak a tárgyalt periódusban, ugyanakkor még ők is átlagosan 400 ezer forinttal több támogatást kaptak, mint a roma szervezetek.

3. ábra. Kisebbségi civil szervezetek össztámogatásának átlagos értéke

⁹ Akik a nemzeti, etnikai identitásra vonatkozó négy népszámlálási kérdés legalább egyike esetében az adott kisebbséghez tartozónak vallották magukat. http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/04/04_modsz.pdf

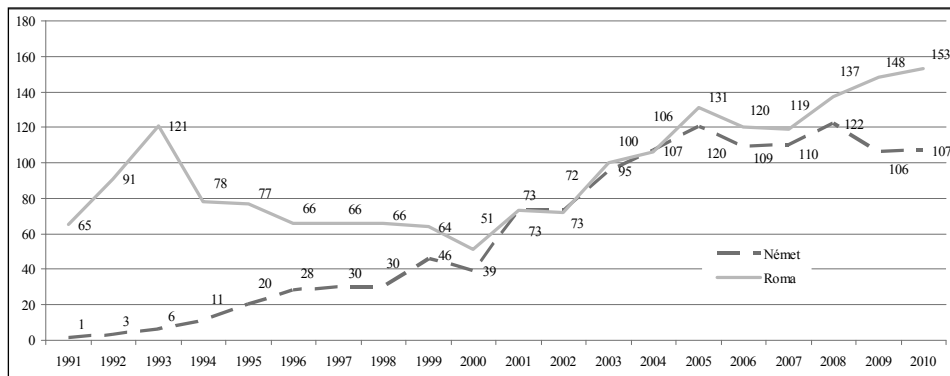
Ha az egy szervezet által átlagosan kapott támogatás összegét vizsgáljuk, akkor megfigyelhetjük, hogy a nemzeti kisebbségi szervezetek között nem változnak különösebben az arányok, viszont a roma szervezetek az eddigi lemaradt pozícióból a középmezőny végére kerülnek (4. ábra). Tehát egy támogatási alkalom esetén a romák átlagosan több támogatást kapnak, mint a lengyelek, németek, ruszinok, és alig marad el az átlagos támogatási összegük a bolgárokétól. Ebből az következik, hogy a roma szervezetek alapvetően nem kapnak kevesebb támogatást, mint általában a nemzetiségi szervezetek. A jellemző különbség abban áll, hogy a roma szervezetek kevesebb ideig, vagy kevesebbszer kapnak támogatást. Ennek okai lehetnek, hogy a roma szervezetek rövidebb ideig léteznek, vagy nehezebb számukra az évenkénti pályázás, nem tudnak elfogadható pályázatot benyújtani, illetve nagyobb a számuk, és a támogatási keretösszeg változatlansága miatt nem kap támogatást minden évben minden szervezet.

4. ábra. Egy kisebbségi civil szervezetre jutó átlagos támogatási összeg

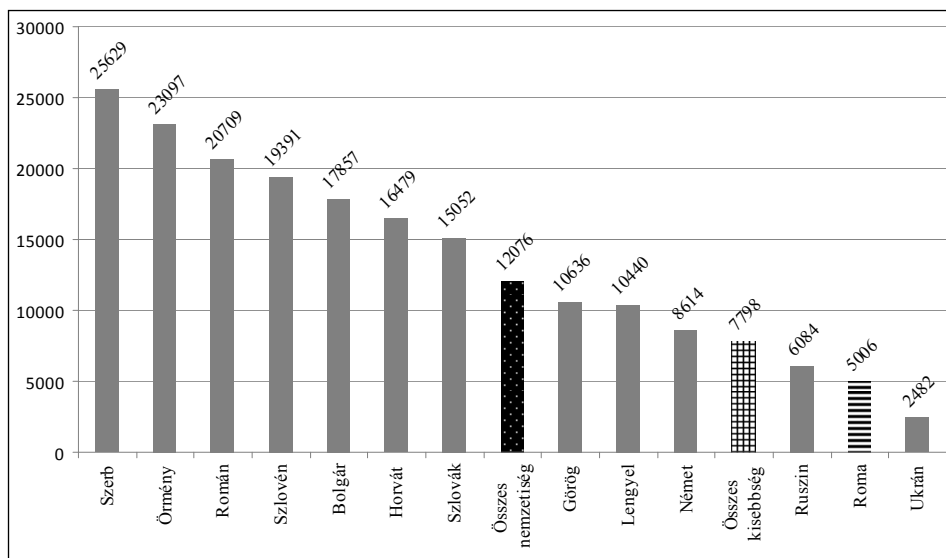
Érdekes összevetni a támogatott roma és német szervezetek számának változását is, mivel ez a két kisebbség az, amelynek nagyszámú szervezete kapott országgyűlési támogatást (5. ábra). Mint lentebb látható, a roma szervezetek elterjedtsége már az 1990-es évek elején jellemző volt, hiszen a támogatott szervezetek száma már 1993-ban meghaladta a 100-at (121 darab). Ekkor még csak 6 német szervezet kapott támogatást. 1993-at követően a támogatott roma szervezetek száma az évezred végére fokozatosan csökkent, míg a németeké nőtt. Ennek a háttérben az állt, hogy 1991-ben a Magyarországi Németek Szövetsége kapta

a német kisebbségi szervezeteknek jutó összes támogatást. 1995-től, miután megalakult az Országos Német Kisebbségi Önkormányzat, ez a szervezet megszűnt, így minden német szervezet maga pályázott költségvetési támogatásért. 2001-ben mindkét kisebbség 73 szervezete kapott költségvetési támogatást. 2002-ben eggyel több német szervezet kapott támogatást. 2003–2008 között a számuk mérsekelt roma fölényvel együtt nőtt. 2008-tól vált újra jelentősebbé a különbség, mivel a támogatott német szervezetek száma 100 körülire csökkent, a romáké viszont meghaladta a 150-et. Ez a folyamat azért is érdekes, mivel a támogatott roma szervezetek száma a teljes időszakban 523, a németeké pedig 195. Tehát jól látszik, hogy a német szervezetek sokkal stabilabb módon tudták megszerezni évről évre a támogatást. Harmadannyi német szervezet több mint feleannyi támogatást kapott.

5. ábra. Német és roma támogatott szervezetek évenkénti száma

Végezetül nézzük meg, hogy a 2001-es népszámlás során kisebbségi kötődést vallók számához képest hogyan viszonyult a kisebbségi civil szervezetek támogatása (6. ábra). Jól látszik, hogy az átlagosan egy főre jutó támogatásban a romák, a ruszinok és az ukránok vannak az átlag alatt, míg a többi kisebbség az átlag felett helyezkedik el. Ennek többek között az is az oka, hogy a kisebbségi kötődést vallóknak több mint 60%-a romának vallotta magát, így az ő átlaguk erősen befolyásolta az összkisebbségi átlagot. Ha a nemzeti kisebbségeket csak egymáshoz viszonyítjuk, akkor az látszik, hogy a nemzetiségi átlag alatt helyezkedik el a német, a lengyel és a görög kisebbség is.

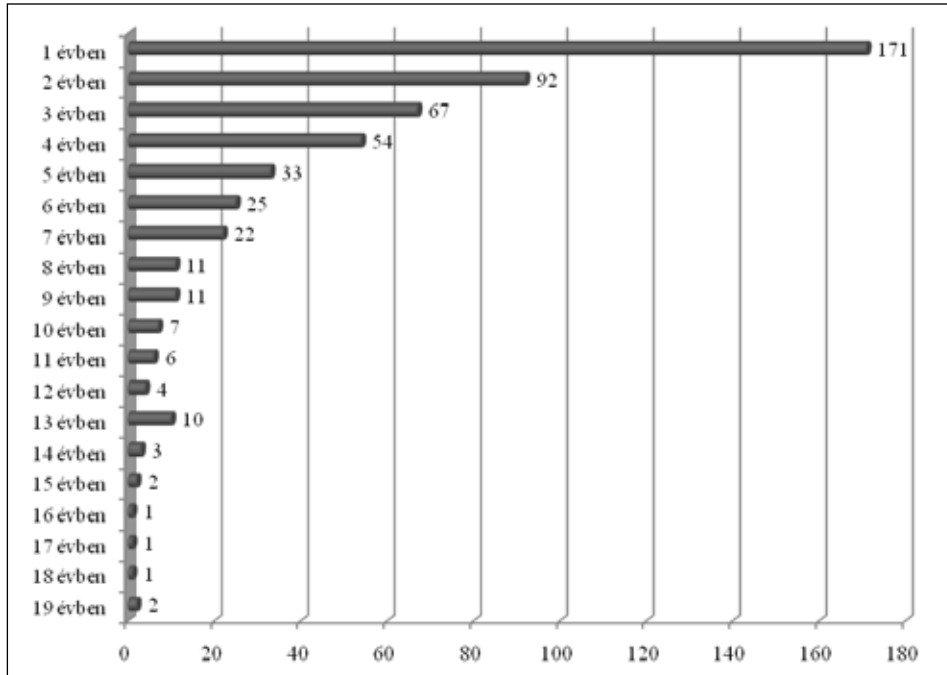

6. ábra. Egy főre eső civil támogatás összege 1990–2010 Ft-ban
(a 2001-es népszámláláson magukat kisebbséginek vallók között)

Roma szervezetek

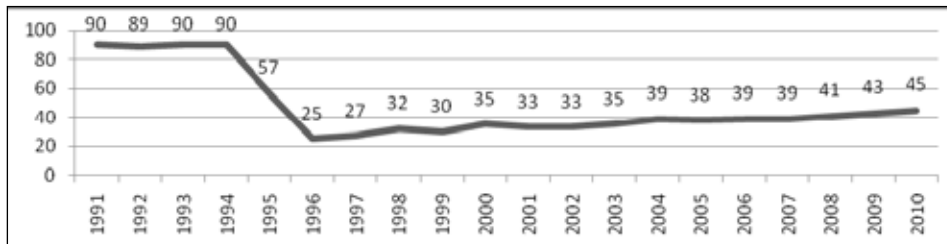
1991-ben csak 9 millió 352 ezer forintot ítéltek meg az 1991/40. illetve 1991/64-es országgyűlési határozatok, de az 1991/6-os határozat további 81 millió forint szétosztását írta elő roma civil szervezetek között.¹⁰ 1992-től a határozatokban már láthatók az egyes szervezeteknek nyújtott támogatások. Ilyen nevesített támogatást a 20 év alatt 523 különböző szervezet kapott legalább egyszer és legfeljebb 19-szer (7. ábra). Tehát egyetlen szervezet sem kapott minden évben támogatást. Két szervezet van, amely 19-szer nyert el támogatást, ezek az Eötvös József Cigány–Magyar Pedagógiai Társaság, amely csak 2000-ben, és a Phralipe, amely pedig csak 2005-ben nem volt a támogatottak listáján.

¹⁰ Ennek a pénzösszegnek a szétosztásáról az Amarodrom 1991/4-es számából vettem az adatokat.

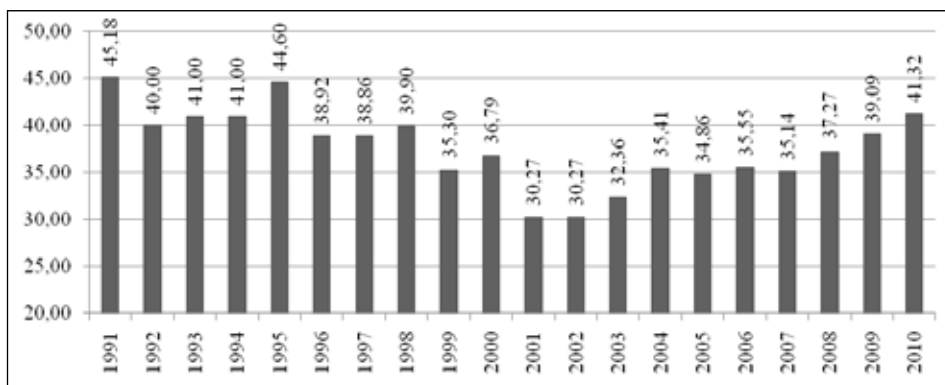
7. ábra. A roma szervezetek száma a támogatott évek szerinti megoszlásban

Az összes kisebbségi szervezet számára nyújtott támogatás évek szerinti alakulása részben igaz a roma szervezetekre is (8. ábra). A nekik juttatott összegek az 1991–1994 közötti időszakban 90 millió forintos nagyságrend körüliek voltak. Ez 1995-ben 56,6 millióra csökkent, 1996-ban pedig mindössze 25,3 millióra zsugorodott. Azóta többé-kevésbé kis mértékben növekszik, 2010-ben 45,45 millióig emelkedett.

8. ábra. Roma szervezetek évenkénti össztámogatása kerekítve (millió forint)

Jelentősek viszont az évenkénti eltérések abban, hogy a cigány civil szervezeteknek juttatott összeg az összes kisebbségi civil szervezetnek megítélt támogatás mekkora hányadát képezte (9. ábra). Ha csak a főbb irányokat akarjuk kiemelni, akkor azt mondhatjuk, hogy az 1991-es 45,18%-ról fokozatosan csökkent a romáknak adott támogatások aránya a 2001–2002-es kétéves költségvetésig 30,27%-ra, azóta pedig fokozatosan növekszik, és 2010-ben elérte a 41,32%-ot.

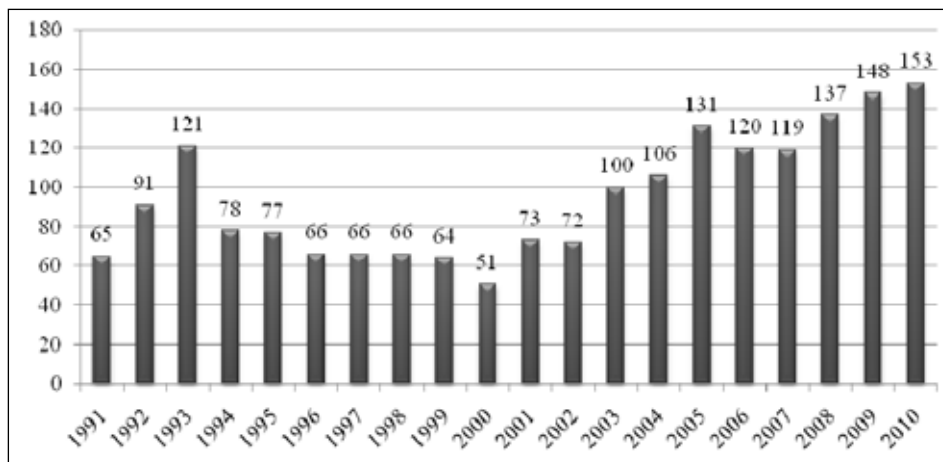

9. ábra. Romák támogatási részesedése a kisebbségi szervezeteken belül (%-ban)

A támogatás eloszlása a roma szervezetek között

A támogatás mértékéből látszik, hogy nem ez a forrás tekinthető a civil szervezetek számára elsődleges bevételi tényezőnek, mégis érdemes megvizsgálni ennek a támogatási formának a változásait, mert mind időben, mind a szervezetek számában széles körben szolgál adatokkal. Ebben a 20 évben 523 különböző roma szervezet kapott legalább egyszer támogatást. Ezek összesen 1904 tételt nyertek el, ami szervezetenként 3,64 támogatást jelent, évente pedig 95,2 támogatott szervezetet. Az ösztámogatás 951 millió 433 ezer forint volt, ami évente 47 571 650 forintot, szervezetenként pedig 1 819 184 forintnyi támogatást jelent. Ezek a számok azonban nem mondanak sokat, mivel jelentős eltérés van a szervezetek között. Az 523 szervezetből csak 37 olyan van, amely legalább 10 alkalommal nyert el támogatást, ami még akkor sem tűnik soknak, ha figyelembe vesszük azt, hogy a szervezetek nagy része csak a tárgyalt időszakban alakult meg. Továbbá az is elgondolkodtató, hogy 171 szervezet csak egy alkalommal részesült ilyen támogatásban, ami a szervezetek közel egyharmadát jelenti (32,7%). A támogatást maximum háromszor kapott szervezetek közé pedig a teljes lista közel kétharmada (63,1%) tartozik. Az egy évben támogatást kapott szervezetek száma 1991-ben 65-ről indult, ezt követően 1992-ben 91, 1993-ban pedig

121 volt (10. ábra). A támogatási összeg csökkenését párhuzamosan a támogatottak számának csökkenése követte egészen 2000-ig, amikor csak 51 szervezet kapott támogatást. Azóta a növekedés a jellemző. 2010-ben már 153 szervezet kapott valamekkora támogatást.

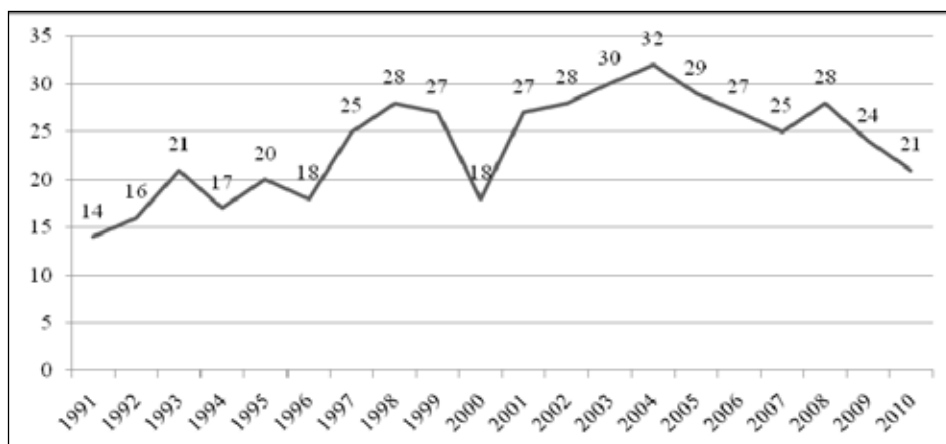
10. ábra. Támogatott roma szervezetek száma

A támogatások minimális értéke 50 ezer forint volt. Ez az összeg csak 1993-ban volt megfigyelhető, akkor 9 szervezet kapott ekkora mértékű támogatást. Sem előtte, sem azóta nem osztanak ennyire alacsony összeget. 1994-től kezdve a minimális támogatási összeg 100 ezer forint. A legmagasabb támogatási összeg a Lungo Drom által 1995-ben kapott 11 millió 300 ezer forint volt. Emellett a Magyarországi Roma Parlament 1991-es 10 és fél millió forintos támogatása lépte még túl a tízmilliós értékhatárt. A többmilliós összegek 2004-re szűntek meg, akkor még a Lungo Drom és a Phralipe központi szervezetei 2 millió forintos támogatást kaptak. 2010-ben a 153 támogatásból csak 3 volt egymillió feletti összeg. A legmagasabb összeget 1,6 millió forintot pedig a Roma Sajtóközpont Közhasznú Egyesület kapta.

A leggyakrabban támogatott szervezetek vizsgálata

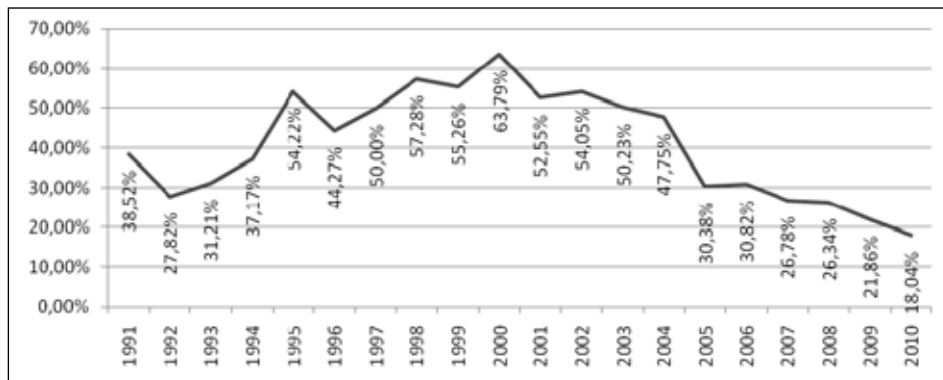
A támogatottak közül most vizsgáljuk meg azt a 37 szervezetet, amelyek legalább minden második évben kaptak támogatást a vizsgált 20 évben. Ez a 37 szervezet összesen 475 esetben kapott támogatást, ez évente 23,75 szervezetet jelent (11. ábra), az összes támogatási alkalomnak pedig a 24,95%-át. Felhívom a figyelmet, hogy mindösszesen a szervezetek 7%-áról van szó, ami jól mutatja, hogy

valóban érdemes őket kiemelni. Ha pénzügyi szempontból is megvizsgáljuk a részesedésüket a teljes támogatási keretből, akkor azt látjuk, hogy évente átlagosan 18 millió 393 900 forintot kaptak, és az eddigi támogatások 38,67%-át nyerték el. Részesedésük az évek során folyamatosan változott. Ez jórészt abból adódott, hogy a szervezetek száma is változott abban a tekintetben, hogy egy évben hányan kaptak támogatást. 1991-ben még csak 14 ilyen szervezet volt a nyertesek listáján, 2004-ben már 32-en voltak, számuk eddig az időszakig egyenletesen növekedett, leszámítva a 2000-es évet, amikor 1999-hez és 2001-hez képest is visszaesett a számuk. De fontos azt is megjegyezni, hogy ebben az évben a legalacsonyabb a támogatott szervezetek száma. 2004 óta csökken a számuk, 2010-ben már csak 21-en voltak. Ez a tény akár a forrás szétosztásának átrendeződésére is utalhat, különösen annak fényében, hogy fokozatosan növekszik a támogatott roma civil szervezetek száma.

11. ábra. A tíznél többször támogatott roma szervezetek száma évenként

Az össztámogatási arányuk is változott (12. ábra). A kezdeti 38,52%-ról indult, majd ingadozott 27–54% között. 1997–2003 között tartósan 50% felett volt. Csúcsévük 2000, amikor – mint láttuk – a legkisebb arányban szerepeltek az időszakban, ekkor a támogatások 63,79%-át kapták meg. Azóta fokozatos a visszaesésük, 2004-ben még 47,75%-os a részesedésük, ez 2005-ben 30,38%-ra csökkent, és azóta sem tudták elérni a 30%-ot, sőt 2010-ben mélypontra kerültek 18,04%-kal, de még egyszer kiemelem, hogy a szervezetek 7%-áról van szó.

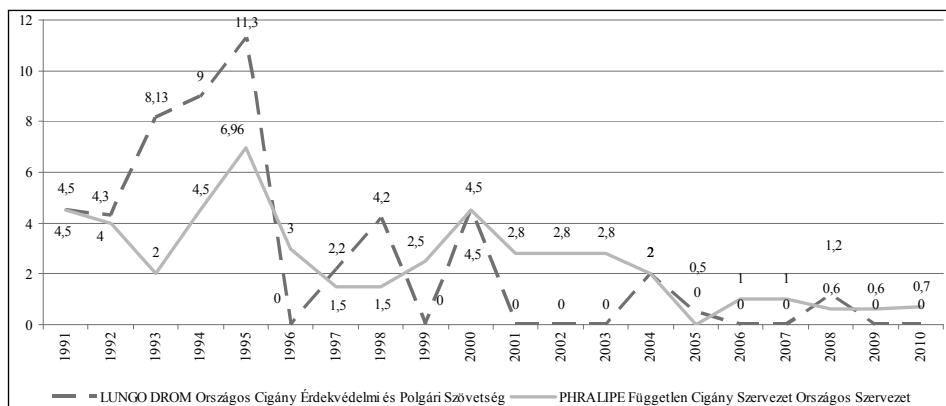

12. ábra. A tíznél többször támogatott szervezetek össztámogatásának aránya az adott évben az összes roma civil szervezet között szétosztott összegből

Vizsgáljuk meg most egyenként ezt a 37 szervezetet. Területi eloszlásuk szerint 10 budapesti, 6 somogyi, 5 baranyai, 3 jáász-nagykun-szolnoki, 3 hajdú-bihari, 2 borsod-abaúj-zempléni, 2 csongrádi, 2 békési, 1 győr-moson-soproni, 1 tolnai, 1 hevesi és 1 nógrádi szervezet került ebbe a csoportba. Tehát leginkább a Dél-dunántúli régió van képviselve, 12 szervezet került innen a listára. Ezzel szemben a Nyugat-dunántúli régiót csak egy győr-moson-soproni szervezet képviseli, ami azért is meglepő, mivel ebből a megyéből a 20 év során összesen 3 egyesület kapott csak parlamenti támogatást. A Közép-dunántúli régió egyáltalán nincs képviselve. Észak-Magyarország 4 szervezettel, az Észak-Alföld 6 szervezettel, de ebből egy sem Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei, a Dél-Alföld pedig 4 szervezettel, de nincs közöttük Bács-Kiskun megyei. Budapest részesedése több mint egynegyed (27%). Ha településtípus szerint hasonlítjuk össze őket, akkor a 10 fővárosi mellett 6 megyeszékhelyi, 10 egyéb városi és 11 községi szervezetet találunk, ami azt mutatja, hogy a település méretének nem igazán van jelentősége a támogatás megszerzésében. Hiszen a 19 megyeszékhelyből csak 4 – Pécs és Szolnok két szervezettel, valamint Miskolc és Győr – képes arra, hogy viszonylag folyamatos támogatást szerezzen. Érdeemes még megjegyezni, hogy a budapestiek mellett a legtöbb a hajdúhadházi szervezet, 3-at is találunk közülük ezen a listán.

Ha azt nézzük meg, hogy mennyire stabil ezeknek a szervezeteknek a támogatása, akkor azt látjuk, hogy összesen 7 olyan szervezet van, amely megszákítás nélkül kapta vagy kapja a támogatást, a többi 30 esetében a támogatási évek között támogatás nélküli évek is vannak, tehát nem számolhatnak biztosan ezzel a forrással. Ez természetesen lehet az ő tevékenységüknek, vagy passzivitásuknak a következménye is. Ebből a 7 szervezetből 3 már nem kap támogatást,

4-nek pedig 2010-ben is tartott a megszakítás nélküli időszaka.¹¹ Végül a kapott támogatások összege alapján azt látjuk, hogy az elmúlt 20 évben a Lungo Drom kapta a legnagyobb összeget, amely 11-szer jutott parlamenti támogatáshoz, ezek együttes értéke pedig 51 millió 830 ezer forint volt. Össztérképben a másik kiemelkedő szervezet a Phralipe volt, amely 49 millió 260 ezer forintot kapott, de ők erre 19 év alatt tettek szert. Így átlagosan, ha kapott támogatást, akkor a Lungo Drom 4 711 818 forintot kapott, míg a Phralipe csak 2 592 632 forintot. Egymással összehasonlítva őket azt látjuk, hogy 3 évben kaptak ugyanakkorra támogatást, 8 éven át a Lungo Drom többet kapott, míg a többi 9 évben a Lungo Drom egyáltalán nem kapott támogatást (13. ábra).

13. ábra. A Lungo Drom és a Phralipe évenkénti támogatásának összehasonlítása (millió Ft)

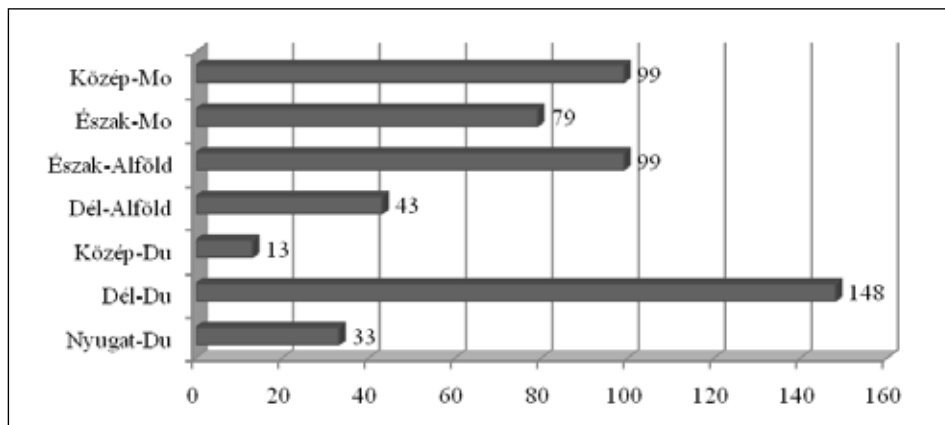
A 10–30 millió közötti össztámogatást kapott 10 szervezet közül 4 budapesti, 5 városi és 1 községben bejegyzett. A többi 25 szervezet 10 milliónál kevesebb össztámogatást tudott csak szerezni. Volt még három szervezet, amely 2 milliónál is kevesebbet kapott, mivel mindhárman 10 alkalommal kaptak támogatást, tehát átlagosan 200 ezer forintos támogatást sem tudtak elnyerni. Ha csak azokat a szervezeteket vizsgáljuk, amelyek 10 millió feletti össztámogatást értek el, de nem szűkítjük a kört a legalább tíz évben támogatást kapottak körére, akkor még 5 szervezet nevével találkozunk, ezek közül 4 budapesti, 1 pedig érdi. Ezekben a szervezetekben az a közös, hogy a kapott támogatás nagy részét 1994-ig kapták meg, és egyikük sem kapott támogatást 2000-től. Összességében tehát azt lehet megállapítani, hogy attól kevésbé függ a támogatás gyakorisága, hogy milyen típusú településen van a szervezet. A támogatás mértéke viszont függ a településtípustól: az 1990-es években a budapesti székhelyű országos szervezetek sokkal

¹¹ A Kisbajomi Etnikai Cigány Szervezet 1997 óta kap minden évben, ez a legrégebbi még fennálló folyamatos támogatást élvező szervezet.

nagyobb összegű támogatásokat tudtak szerezni. A Lungo Drom a látszólagos kivétel, mivel annak Szolnok a központja, ám tevékenysége országos. Ezek a különbségek a 2000-es években mérséklődtek, és az évtized végére el is tűntek.

Regionális eltérések

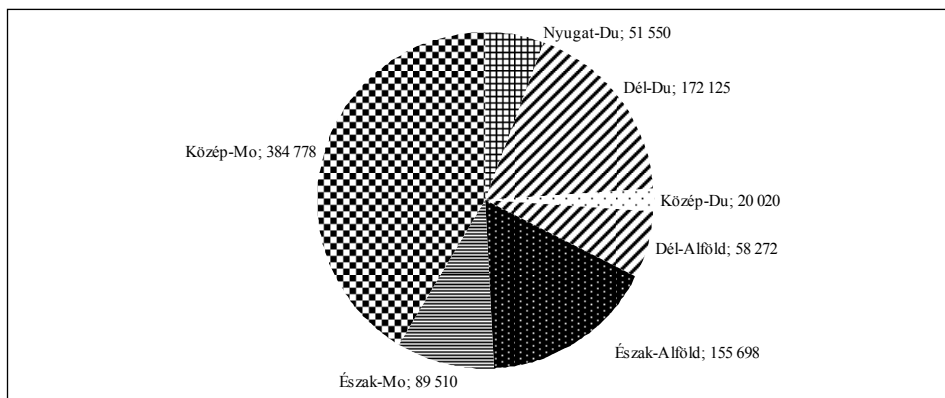
A továbbiakban térjünk rá a támogatott szervezetek területi különbségeinek a vizsgálatára. Itt kell megjegyeznem, hogy az 523 szervezetből 9-et nem sikerült székhelyileg azonosítanom, így csak 514 szervezettel kapcsolatban tudom a megyei, illetve regionális megoszlást ismertetni. További 12 szervezetnél csak a megyét sikerült meghatározni, a konkrét települést nem, így a települési adatokat csak 502 – az összes szervezet 95,98%-a – esetben tudom vizsgálni. A regionális bontást tekintve messze kiemelkedik a Dél-dunántúli régió, ahol a szervezetek 28%-a székel (14. ábra). Az Észak-magyarországi régió – amelyben a legmagasabb a romák aránya – csak a negyedik a régiók sorában. Ennek oka a Heves és Nógrád megyei szervezetek alacsonyabb száma lehet, hiszen Borsod-Abaúj-Zemplén megye a szervezetszámot tekintve a második a megyék sorában. Érdekes még kiemelni, hogy a Közép-dunántúli régiót ebben a húsz évben csak 13 szervezet képviselte. A régiókon belül arra hívnám fel a figyelmet, hogy a Nyugat-dunántúli régió 33 szervezetéből 26 zalai, a 3 Győr-Moson-Sopron megyei szervezet mégis közel ugyanakkora ösztámogatást kapott. A másik aránytalan régió az Észak-magyarországi, erről már volt szó, itt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szervezetek dominálnak. Végezetül Közép-Magyarországon Budapestet

több mint öt és félszer annyi szervezet képviseli, mint Pest megyét.

14. ábra. Támogatott roma civil szervezetek száma régióként

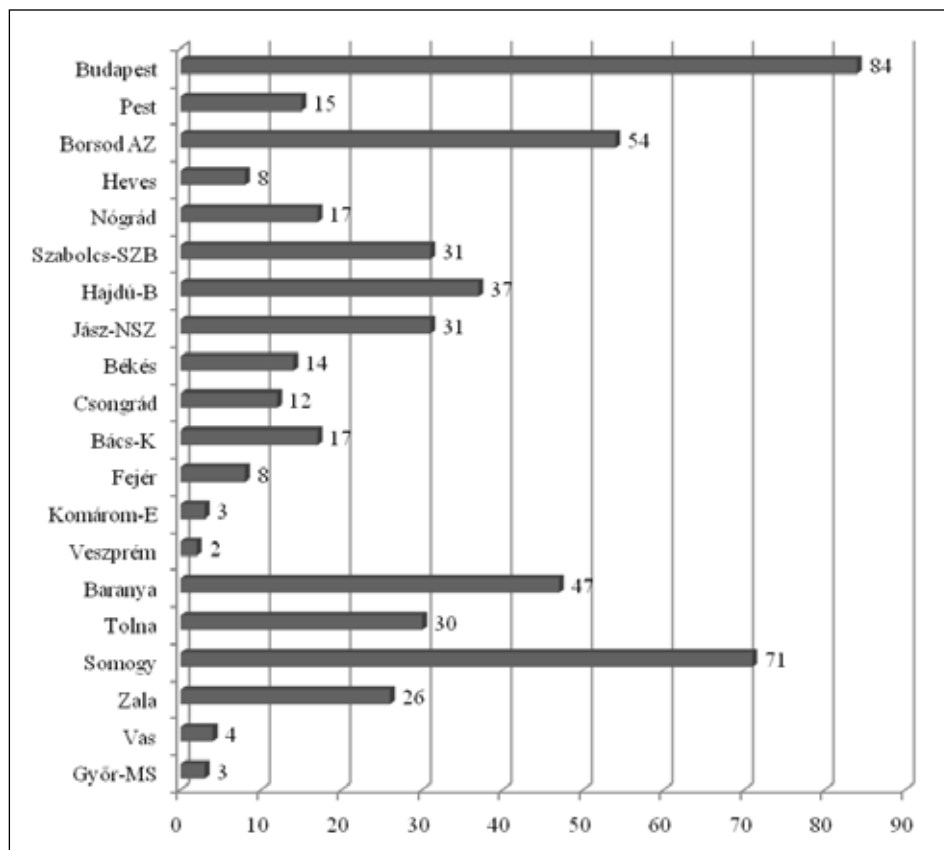
Kiterjesztve a regionális vizsgálatot a támogatási összegekre, azt látjuk, hogy Közép-Magyarország kiemelkedik, majd a második csoportban Dél-Dunántúl, Észak-Alföld és a többiek után lemaradva következik a Közép-Dunántúl (15. ábra). Támogatási alkalom tekintetében a Dél-Dunántúl kiemelkedő, utána Közép-Magyarország és az Észak-Alföld helyezkedik el, őket Észak-Magyarország követi, majd a Dél-Alföld és Nyugat-Dunántúl, és megint lemaradva a végén a Közép-dunántúli régió.

15. ábra. Roma civil szervezetek össztámogatása régióként (ezer Ft)

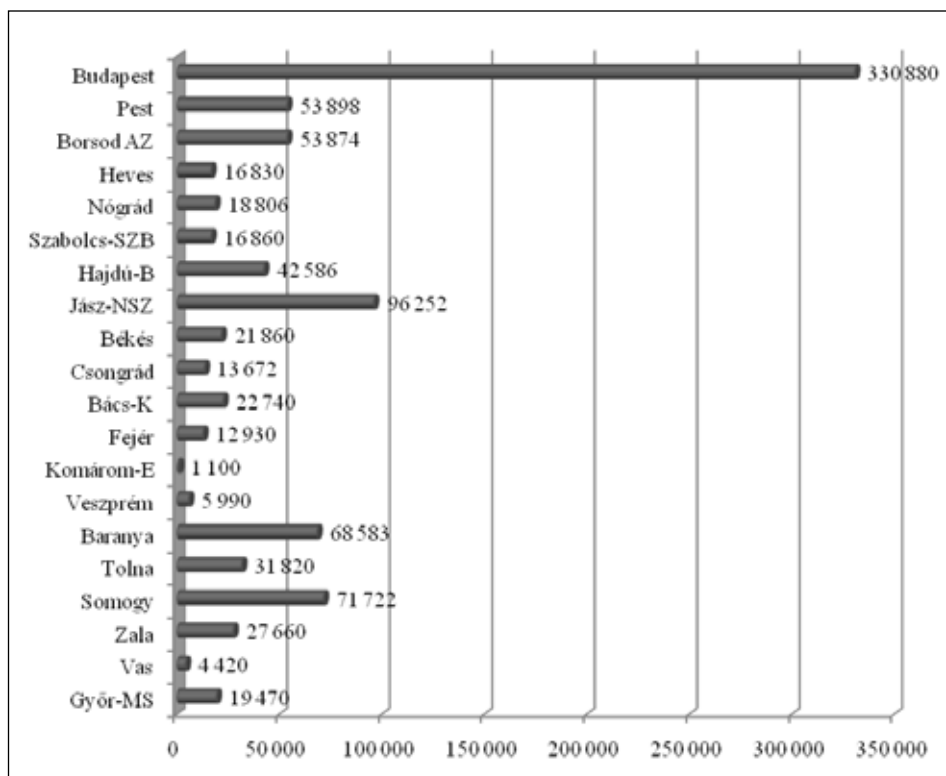
Megyei eltérések

Vizsgáljuk most meg, hogy a megyék szintjén mit látunk (16. ábra). A legtöbb szervezet budapesti, de őket szorosan követi a somogyi szervezetek száma, majd egy szintugrás után a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és a baranyai szervezetek jönnek. 37–26 közötti számban vannak hajdú-bihari, szabolcs-szatmár-beregi, jász-nagykun-szolnoki, tolnai és zalai szervezetek. A többi megyéből 20 szervezetnél kevesebben kaptak támogatást az elmúlt 20 évben. A legkevesebb a veszprémi szervezet, ebből a megyéből összesen két ilyen szervezet volt.

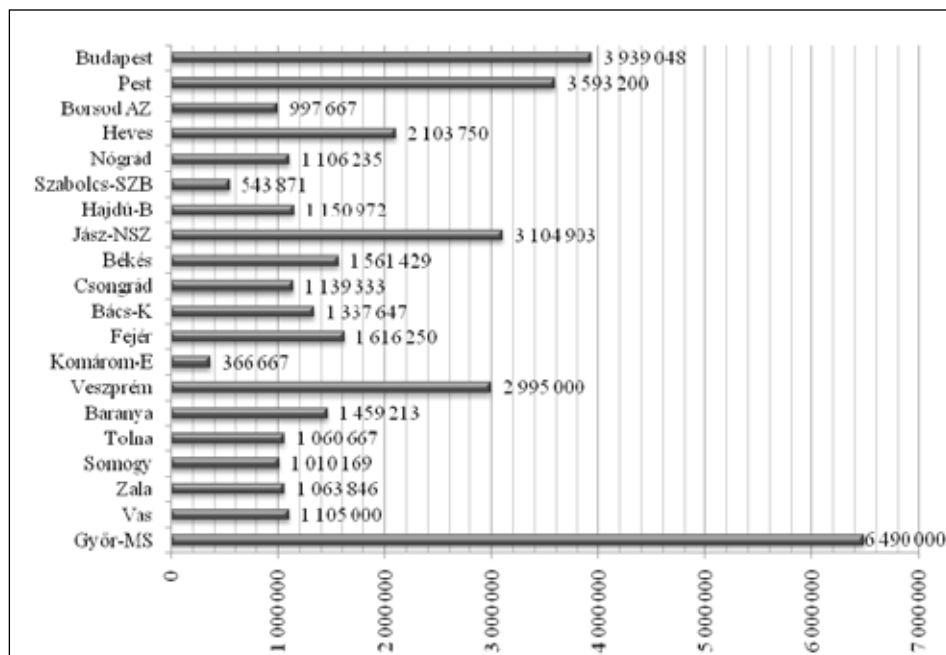
16. ábra. Támogatott roma civil szervezetek száma megyénként

Támogatási összegben Budapest óriási fölényben van, gyakorlatilag a teljes támogatási összeg több mint egyharmada (34,78%) ide érkezett (17. ábra). Második helyen Jász-Nagykun-Szolnok megye található, aminek az oka az, hogy a Lungo Dromnak Szolnokon van a székhelye. A Lungo Drom kapta a Jász-Nagykun-Szolnok megyei támogatások 53,85%-át. Ha önálló megyeként vennénk számításba, akkor csak 5 megye előzné meg, és nagyjából Pest és Borsod-Abaúj-Zemplén megyével lenne egy súlycsoportban.

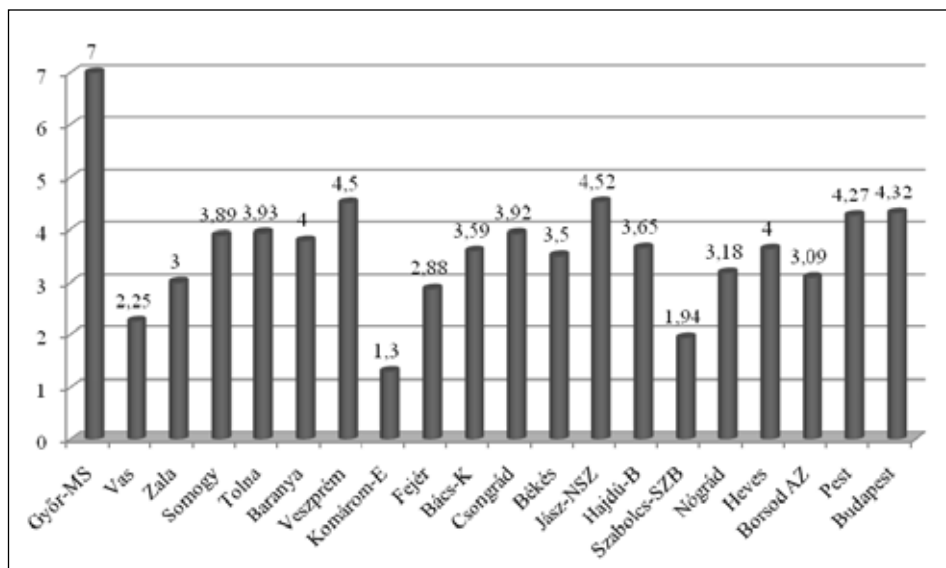
17. ábra. Roma civil szervezetek ösztámogatása megyénként (ezer Ft)

Az egy szervezetre eső összeget tekintve viszont jelentősen változik a kép (18. ábra). Itt Győr-Moson-Sopron emelkedik ki, majd 45–50%-kal kisebb összeggel Budapest és Pest következik. Őket Jász-Nagykun-Szolnok és Veszprém követi, de Veszprémet nem venném itt figyelembe, mivel összesen két szervezetről és kilenc támogatási alkalomról van szó, így tendencia nem állapítható meg belőle. Kétmillió átlag felett van még Heves megye. Utánuk 1–1,6 millió közötti összeggel szerepel 11 megye, és 1 millió alatt 3 megye, bár Borsod-Abaúj-Zemplén éppen csak az 1 millió határ alá szorult. Kivenném ebből a vizsgálatból Komárom-Esztergom megyét, mivel itt szintén nagyon alacsony, 3 szervezet és 4 támogatási alkalom az elemszám. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye viszont látványosan eltörpül a többiek mellett.

18. ábra. Egy roma civil szervezetre jutó össztámogatási átlag megyénként (Ft)

Nézzük meg, hogy egy szervezetre átlagosan hány támogatási alkalom jut (19. ábra). Itt 11 megye átlaga esik 3 és 4 közé. Ennél magasabban kiemelkedő Győr-Moson-Sopron a maga 7 alkalmával, és kissé 4 fölötti értékével Jász-Nagykun-Szolnok, Veszprém, Budapest és Pest megye. Nem sokkal 3 alatt van Fejér megye. Alattuk jobban elmaradva 2,25-ös átlaggal Vas, és 2-es átlagnál is kisebbel pedig Szabolcs-Szatmár-Bereg (1,88) és Komárom-Esztergom megye (1,3). De Komárom-Esztergomot itt sem venném mérvadónak. Az sokkal figyelemreméltóbb, hogy ugyanabban a megyében a legalacsonyabb a támogatási alkalmak átlaga, és az össztámogatási szám. Mindez annak a fényében érdekes, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a támogatott szervezetek száma a hatodik legmagasabb a megyék sorrendjében.

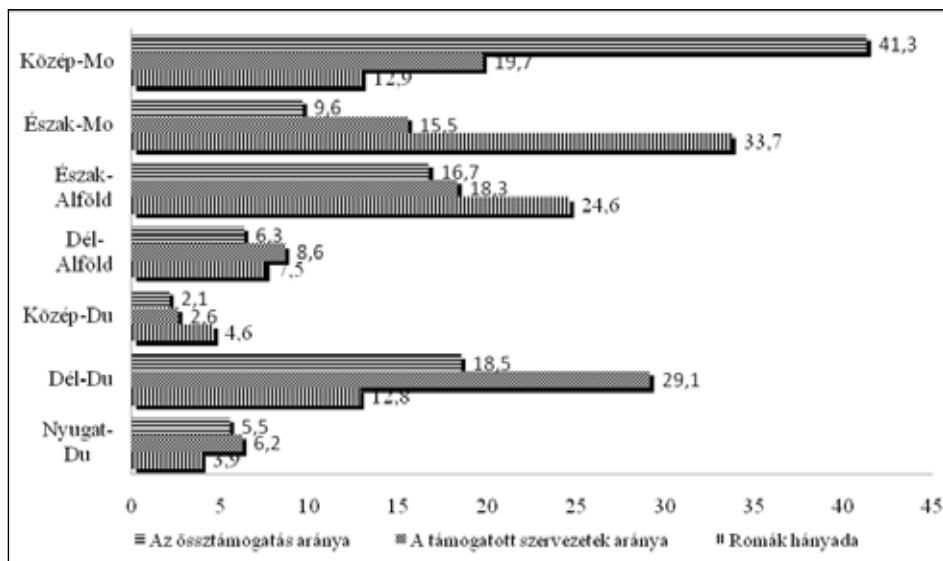
19. ábra. Egy roma civil szervezetre jutó támogatási év megyénként

A szervezetek és a támogatások a romák népszámlálási arányához képest

A 2001-es népszámlálási adatok jó kiindulópontot jelentenek ahhoz, hogy meghatározzuk, a romák milyen arányban helyezkednek el az ország egyes régióiban, megyéiben, kistérségeiben. Mivel a támogatott szervezetek több mint 95%-át sikerült székhely alapján azonosítani, így lehetőség van annak a kérdésnek a megvizsgálására, hogy azok a térségek kapták-e a legtöbb támogatást, ahol a romák legnagyobb arányban élnek. Fontos kiemelni, hogy itt nem azt vettem figyelembe, hogy a romák aránya hol a legnagyobb az adott térségben, hanem azt, hogy a romák milyen arányban oszlanak meg az adott térségek között. Két mérőszámmal vettem egybe a romák eloszlását. Az egyik az össztámogatásból kapott arány, a másik pedig a támogatott szervezetek számának az aránya.

Régióként bontva jól látszik, hogy a hét régió két típusra bontható (20. ábra). Az egyikbe a felül-, a másikba az alulreprezentált régiók tartoznak. Felülreprezentált elsősorban a Közép-magyarországi régió, ahova az össztámogatás 41,3%-a érkezett, noha itt csak a romák 12,9%-a él. Ugyanakkor arra is fontos felhívni a figyelmet, hogy az országos roma szervezetek is ebbe a régióba vannak beszámítva. A másik felülreprezentált régió a Dél-Dunántúl. Itt elsősorban a nagy szervezetszám az, ami feltűnő. Ezek a szervezetek viszont számarányukhoz képest, csak kisebb arányban kaptak támogatást. Ez a megállapítás az összes régióra igaz,

leszámítva a Közép-magyarországit. A Nyugat-dunántúli régió is a felülreprezentált régiókhoz tartozik, arányaiban a Dél-Dunántúlhoz hasonló. A Dél-alföldi régió nem egyértelműen besorolható, mivel itt a romák aránya meghaladja ugyan az össztámogatási arányt, de alacsonyabb a szervezeti aránynál. Viszont a három arány nem tér el nagymértékben egymástól. Egyértelműen alulreprezentált régió a Közép-dunántúli, ahol ugyan nagyobb arányban élnek romák, mint a Nyugat-Dunántúlon, mégis a másik két mutatóban két és félszer kisebb mértékben részesülnek. Az Észak-Alföld szintén egyértelműen alulreprezentált, hiszen mindkét vizsgált mutató elmarad a romák arányától. A leginkább alulreprezentált régió Észak-Magyarország. A népszámlálás szerint ebben a régióban él a romák több mint egy harmada, a parlamenti támogatásnak viszont még a tizedét sem kapták az itteni civil szervezetek.

20. ábra. A romák aránya a népszámlálás szerint, a támogatott civil szervezetek számának aránya, és az össztámogatás eloszlásának aránya régióként

A megyei szintű vizsgálat a régiókon belüli eltérések szempontjából is érdekes lehet (1. táblázat). Közép-Magyarország esetében Pest megye alulreprezentált mind a támogatott szervezetek aránya, mind az össztámogatás aránya szerint, hiszen ezek alacsonyabbak, mint a romák aránya. Az Észak-alföldi régió nagyon elfedő, mivel ebben a régióban található össztámogatási szempontból az egyik legfelülreprezentáltabb (Jász-Nagykun-Szolnok) és az egyik legalulreprezentáltabb (Szabolcs-Szatmár-Bereg) megye is. Megyei szinten szintén érdekes mutató az alul-, felülreprezentáltság. A szervezetszám tekintetében a megyék két egyenlő részre bomlanak. Kétszer nagyobb arányban vannak a támogatott szervezetek,

mint a romák Somogy, Budapest, Tolna és Zala megyében. Míg felénél is kisebb arányban Heves, Veszprém, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Komárom-Esztergom, Borsod-Abaúj-Zemplén és Pest megyében. Az ösztámogatás terén, már kevésbé kiegyenlítettek a megyei viszonyok, itt Budapest több mint ötszörös arányban kap támogatást, ahhoz képest, hogy a romák milyen arányban élnek Budapesten. Kétszeres többlete pedig egyedül Győr-Moson-Sopron megyének van. A lakossági eloszlási arálynak a felénél is kisebb arányú ösztámogatásával rendelkezik Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Komárom-Esztergom megye. Itt azonban fontos megjegyezni, hogy ezek az arányok kisebbek, mint a szervezetszám esetében voltak. Ott a legkisebb arány 26% volt Heves megye esetében, itt Borsod-Abaúj-Zemplén megye áll 26%-al, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 14%-kal, Komárom-Esztergom megye 8%-kal rendelkezik. A megyei adatokból egy másik regionális rendszer látszik kitűnni.

A Dunántúl két részre bontható. A déli megyékben – Baranya, Tolna, Somogy, Zala megye – nagyobb a romák aránya, de ennél az aránynál magasabb a civil szervezetek számának és a kapott támogatásnak az aránya. Míg a Dunántúl északi megyéiben ugyan kisebb arányban élnek romák, de azok támogatott szervezeteinek az aránya és az általuk elnyert támogatás pedig még annál is kisebb arányú. Egyedül Győr-Moson-Sopron megye jelent ebben a térségben kivételt, mivel itt nagyon magas a támogatási arányszám, de mint a leggyakrabban támogatott szervezetnél láttuk, ez egy szervezetnek, a Győr-Moson-Sopron Megyei Cigányok Érdekvédelmi Szövetségének támogatottságából fakad. Az Alföld nagyobb részére – Bács-Kiskun, Csongrád, Békés, Hajdú-Bihar megye – jellemző, hogy a támogatott szervezetek aránya minimális mértékben magasabb, mint a romák aránya, de az ösztámogatási arány alacsonyabb. Jász-Nagykun-Szolnok megye is idetartozna, de esetükben a Lungo Drom jelentősen megemeli az ösztámogatási arányt. Az Észak-magyarországi régió Szabolcs-Szatmár-Bereg megyével kiegészülve pedig arányaiban a legrosszabb képet mutatja: itt van a romák arányához képest a legkevesebb támogatott szervezet, és ide érkezik arányaiban a legkevesebb támogatás. Mindez úgy, hogy ebben a térségben él a romák több mint 45%-a, míg civil szervezeteik csak az ösztámogatás alig több mint 10%-át nyerték el. Pest megye mutatói az Észak-Dunántúlra hasonlítanak, de itt arányaiban jóval több roma él – majdnem annyi ebben az egy megyében, mint az egész Észak-Dunántúlon együttvéve –, és nem sokkal, de jobb a támogatási arány is. Budapest mindkét kategóriában erősen felülreprezentált.

1. táblázat. Az egyes megyékben élő romáknak,
a támogatott szervezetek számának és az ösztámogatásnak az arányai megyei bontásban

<i>Megye</i>	<i>Romák aránya</i>	<i>Támogatott szervezetek számának aránya</i>	<i>Ösztámogatás aránya</i>
Borsod-Abaúj-Zemplén	22,7	10,7	5,8
Heves	6,2	1,6	1,8
Nógrád	4,8	3,2	2
Budapest	6,8	16,7	35,5
Pest	6,1	3	5,8
Bács-Kiskun	3,3	3,4	2,4
Békés	2,7	2,8	2,3
Csongrád	1,5	2,4	1,5
Fejér	2,1	1,6	1,4
Veszprém	1,2	0,4	0,6
Komárom-Esztergom	1,3	0,6	0,1
Jász-Nagykun-Szolnok	6	6,1	10,3
Szabolcs-Szatmár-Bereg	12,9	5,2	1,8
Hajdú-Bihar	5,7	7	4,6
Somogy	5	14,1	7,7
Baranya	5,2	9	7,4
Tolna	2,6	6	3,4
Vas	0,8	0,6	0,5
Győr-Moson-Sopron	0,8	0,6	2,1
Zala	2,3	5	3

A kistérségeket az adott megyén belül vizsgáltam.¹² Négy megyét leszámítva, ahonnan nagyon kevés szervezet kapott támogatást – ezek Veszprém, Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron és Vas megye – mindenhol van egy kiemelkedő kistérség, ahova a megyébe érkezett támogatás 40–85%-a került. Ezek 7 esetben a megyeszékhelyet is magukban foglaló kistérségek, míg 8 esetben egy másik kistérség. 6 esetben az a kistérség a legtámogatottabb, ahol valóban a legnagyobb a megyében élő romák aránya, míg 5 esetben a második, 3 esetben a harmadik és egy esetben – ez Pest megye – a negyedik legnagyobb roma arányú kistérség. Összevetve a három mutatót és korrelációt felállítva köztük az látható, hogy elég jól korrelál a kistérségekben a romák megyén belüli aránya, a támogatott szervezetek aránya és az ösztámogatás aránya. A legkisebb korreláció a romák aránya

¹² Mivel a 2001-es népszámlálási települési adatokkal dolgoztam, ezért a 2001-es kistérségi beosztást vettem figyelembe. Itt viszont jelzem, hogy azóta a kistérségi határokat átrendezték, és több új kistérséget alakítottak ki.

és a támogatás között van, de ez is 0,54 feletti érték. A legnagyobb korreláció az össztámogatás és a szervezetszám között van, itt több mint 0,86-os a korrelációs együttható. A romák és a támogatott szervezetek számának aránya között 0,64-es korreláció látszik.

A területi összeredmények dinamikus vizsgálata is indokolt. Mint fentebb láthattuk, az egyes évek között komoly eltérések vannak abból a szempontból, hogy hány roma civil szervezet kapott támogatást, és mennyit. Ezért minden egyes évet önmagában vizsgáltam, hogy az adott évben egy megyei vagy régióbeli szervezet hány százalékat kapta az az évi összes támogatásnak.

A régiók esetében a következő folyamatok látszódnak. A Közép-magyarországi régió 1991-ben a támogatás közel 70%-át kapta, ez az arány 1995-ben már erősen 50% alá süllyed (42,74%), majd 1997–2007 között 22–33% között ingadozik, és 2008–2009-ben már a 20%-ot sem éri el, 2010-ben pedig 23,1%-ra emelkedik. Összességében az állapítható meg, hogy a Közép-magyarországi régió szervezeteinek a támogatási aránya fokozatosan, de egyre kisebb mértékben csökken. A régión belül Pest megye és Budapest a régiós arány változásához hasonló változásokat mutat. Pest megye 1991–1994 között még az összes támogatás mintegy 10%-ához jutott hozzá, azonban 2000 óta ez az arány csak kétszer lépte át a 2%-ot. A budapesti szervezetek 1991-ben az össztámogatás közel 59%-át nyerték el. A következő három évben még 40% fölött volt a támogatásuk, 1997 óta viszont csak egyetlen évben haladta meg a 30%-ot, sőt 2008–2009-ben 20% alá süllyedt. De nem volt olyan év, hogy nem a budapesti szervezetek támogatása lett volna a legmagasabb.

A Közép-dunántúli régió – mint már láttuk – a legkisebb méretű támogatást kapta a vizsgált 20 évben. A támogatások az 1991–2000 közötti időszakban érkeztek főleg, ekkor az adott évi támogatások 1,4–4,3%-a érkezett ebbe a régióba. 2001–2003 között nem érkezett támogatás. 2004 óta újra érkezik támogatás, de ez egy évben sem érte el az adott évi támogatás 3%-át. A két periódus között az a különbség, hogy amíg az 1990-es években elsősorban Fejér megyébe érkezett a támogatás, és kisebb mértékben Veszprém megyébe, Komárom-Esztergom megyébe pedig semennyi támogatás sem érkezett, addig a 2003 utáni időszakban viszont Fejér és Veszprém megye hasonló mértékben részesült a támogatásokból, és 3 évben még Komárom-Esztergom megyébe is érkezett egy minimális összeg.

A Dél-alföldi régió 1991-ben 5%-ban, 1992–1995 között 3%-ban részesült a támogatásokból. 1996-ban már 9%-ot nyertek el az ebben a régióban székhellyel rendelkező szervezetek, és 1999-ig minden évben nőtt a részesedésük egészen 15,8%-ig. 2000 óta viszont egy évet leszámítva – amikor csak a támogatások 3,6%-át nyerték el – mindig 5,1–9,4% között mozog a támogatásuk aránya. Ha a régió három megyéjét vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy Bács-Kiskun megye 1996–2003 között tartósan 4% fölötti részesedéssel bírt, aminek a csúcsát az 1999-es közel 8%-os részesedés jelentette. Az ezt megelőző, illetve az ezt követő időszakban Bács-Kiskun megye támogatása csak két évben lépte túl a 2%-os ré-

szesedést, ez a két év a 2006-os és a 2010-es volt. Csongrád megye támogatása ehhez képest sokkal szerényebb volt, csak három évben – 1991, 1998, 2004 – lépte túl a 2%-os részesedést. 2000-ben nem kapott támogatást a megye, a többi évben pedig 0,5–2% között mozgott a megye támogatása az ösztámogatáshoz viszonyítva. Békés megye esetében két kiemelkedő időszak volt. 1996–1999 között a megye támogatási aránya 3,5%-ról 6,5%-ra nőtt, 2005–2006-ban pedig 6,8%, illetve 4,4% volt a megye támogatási aránya. A többi évben Békés megye támogatási arány az ösztámogatás 1–2,8%-a között mozgott. 1992-ben volt ennél alacsonyabb, akkor az ösztámogatás 0,6%-át sem kapták, illetve 2000-ben egyáltalán nem kaptak támogatást a Békés megyei szervezetek. Ez azért is figyelemre méltó, mivel 1999-ben még az ösztámogatás 6,5%-át kapta Békés megye.

Az Észak-alföldi régió támogatási arányai elég nagy hullámzást mutatnak. A legnagyobb támogatási arányt 1995-ben érték el, ekkor az ösztámogatás több mint 28%-a ebbe a régióba érkezett. Ezen az éven kívül 20% fölötti volt a régió részesedése 1998–2000-ben, 2004–5-ben és 2008-ban. 10% alatti volt a támogatottság aránya 1991-ben, 1996-ban és 2001–2-ben, a többi évben pedig 10–20% közötti. Az Észak-Alföldi régióból a megyéken kívül érdemes kiemelni a Lungo Dromot, mivel ez a szervezet az összes civil szervezet közül a legtöbb támogatást kapta – ahogy már fentebb láthattuk. A Lungo Drom kapta a régió támogatásának 31,3%-át és Jász-Nagykun-Szolnok megye támogatásának 53,85%-át. Ha kiemeljük csak a Lungo Drom támogatását a régió adatai közül, akkor azt láthatjuk, hogy 2000-rel bezárólag a Lungo Drom kapta a régió támogatásának a felét – még úgy is, hogy 1996-ban és 1999-ben nem kapott támogatást. 2001 óta csak 3 évben kapott támogatást – 2004, 2005, 2008 – de ezekben az években még a 25%-át sem tette ki a Lungo Drom támogatása a régió ösztámogatásának. A megyékre rátérve azt emelném ki, hogy Jász-Nagykun-Szolnok megye kapta a régió támogatásának a 64%-át – ha a Lungo Dromot nem vesszük figyelembe, akkor a 47,85%-át. A megye támogatásának aránya jórészt a Lungo Drom támogatásától függött. Hajdú-Bihar megye 1991–1996 közötti időszakban 1,5–3% közötti támogatási arányban részesült. 1997–2004 között 4–8,5% közötti ingadozás figyelhető meg, amelyet 2005-ben egy 10%-os arány követett, majd azóta inkább csökkent Hajdú-Bihar megye támogatottságának aránya az összarányhoz képest, 4,5–8% között ingadozik. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye esetében nehéz kiemelni periódusokat. Ennek a megyének a támogatási aránya soha nem haladta meg a 4,5%-ot, ami nem túl magas ahhoz képest, hogy ebben a megyében él a második legtöbb roma. Összességében azt lehet kiemelni, hogy 2004 óta csak egy évben nem érte el a támogatási arány a 2%-ot, míg a korábbi időszakból csak két év volt, amikor meghaladta a támogatás mértéke a 2%-ot. Sőt négy olyan esztendő is volt – 1995, 1997, 2001 és 2002 –, amikor egyáltalán nem kapott Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei roma civil szervezet támogatást.

Az Észak-magyarországi régió támogatása a kezdeti alacsony 3%-os arány-

ról 1996-ra elérte a 10%-os arányt, és ez alá a szint alá csak két évben – 2000 és 2003 – süllyedt. 1996–2010 között a régió támogatottsága az össztámogatás 10,2–15,8%-a között mozgott. Nógrád megye támogatottsága 1992–2004 között csak két évben volt magasabb, mint az össztámogatottság 2%-a, viszont 2 évben 1% alatt maradt, sőt 2000-ben nem érkezett semennyi támogatás sem a megyébe. 2005 óta tartósan 2% feletti a támogatottsága, 2010-ben pedig 4,6%-os mértékben részesült az össztámogatásból Nógrád megye. Heves megye támogatása nagyon zavaros képet mutat. 7 évben volt 1% alatti arányú a támogatottsága. 1997–2000 között csak 1998-ban kapott Heves megyei szervezet támogatást, a másik 3 évben nem. A többi évben 2008-ig 1–3,33% között mozgott a támogatási arány. Az utóbbi két évben azonban felment a támogatási arány 4,4%-ra, illetve 5,9%-ra. Borsod-Abaúj-Zemplén megye támogatottsági aránya az 1991-es 0,4%-ról fokozatosan 14,5%-ig nőtt 1999-re. Ezt egy változékonyabb időszak követte, ahol a támogatások az igen széles skálájú 4,6–11,7% között mozogtak. Az utóbbi két évben a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szervezetek már csak az össztámogatás 5% -ából részesültek.

A Nyugat-Dunántúl részesedése az össztámogatásból fokozatosan növekedett, a kezdeti 1,8%-ról 15%-ig. Az 1991–1998 közti időszakban még az 1,7–4,8% közötti sávban mozgott a részesedés mértéke. 1999–2007 között – a 2005-ös évet kivéve – 6,2–8,5%-ra nőtt az arány, 2008 óta pedig 13–15% közötti. Győr-Moson-Sopron megye 1991-ben még nem kapott támogatást. 1992 és 1997 között 0,4–2,2% közötti volt a részesedése az össztámogatásból. Az 1998–2004 közötti időszakban 3,8–5,9%-ra nőtt ez az arány, kivéve 2003-at, amikor csak 2,8% volt a megye részesedése. 2005-ben újra nem érkezett támogatás a megye egyetlen szervezetéhez sem. 2006 óta a Győr-Moson-Sopron megyei szervezetek támogatása 0,9–2,6%-a között mozog a teljes támogatási összegnek. Vas megye támogatása két időszakra bontható. 1991-ben 1,8%-át kapták meg az össztámogatásnak a Vas megyei szervezetek, 1992-ben 1,3%-át, majd 1993-ban már csak 0,7%-át. Ezt követően nem kapott Vas megyei szervezet támogatást 2000-ig, amikor az össztámogatás 0,6%-a érkezett a megyébe. A következő támogatott időszak 2007-ben kezdődött. 2007–2010 között a Vas megyei szervezetek támogatási aránya egyik évben sem haladta meg az össztámogatás 1%-át. A Zala megyei szervezetek az 1990-es években nem tartoztak a nagy arányban támogatott szervezetek közé. A 2000-ig terjedő időszakban 4 évben nem érkezett támogatás hozzájuk, sőt mindösszesen két évben kapták meg az össztámogatás legalább 1%-át. 2001–2005 között a Zala megyei szervezetek támogatottsági aránya megnőtt 2,5–3,9% között mozgott. 2006 óta fokozatosan nő a zalai roma civil szervezetek támogatottsági aránya. 5,8%-ról 2010-re 12,7%-ra emelkedett.

A Dél-dunántúli régió támogatási arányának változása három szakaszra bontható, és alapvetően egy növekedési ív figyelhető meg benne. 1991–1995 között a Dél-dunántúli régióba érkezett az össztámogatás 5,8–11,7%-a. Az 1996–2000 kö-

zötti időszakban az arány 17,4–21,3% között mozgott, majd a 2001–2010-es időszakban 23,9–33,3% között. Megyékre lebontva azt állapíthatjuk meg, hogy a Somogy megyei szervezetek támogatási aránya a kezdeti 0,25%-ról 1996-ig 7,5%-ra nőtt, 1997-től – két évet, 1999-et és 2005-öt leszámítva – tartósan 10,8–16,5% között mozogott. Tolna megyei roma szervezetek 1993-ban kaptak először támogatást, ez az össztámogatás 1,5%-a volt. 1995 óta a megye támogatottsági aránya elég stabil, 3,2–6,1% között mozgott, leszámítva két évet. 2006-ban 7,9%-os volt a támogatási arány, 2007 viszont csak 1,7%-os. Baranya megyei szervezetek esetében két időszak különíthető el. 2,2–6,9% volt jellemző az 1991–2000-es időszakra, kivéve 1992-t, a 2001–2010-es időszakban pedig 8,2–11% között mozog a baranyai szervezetek támogatottsági aránya az össztámogatáson belül.

A régiók között felállítható egy olyan rangsor, hogy melyik évben melyik régióba érkezett az az évi legnagyobb mértékű támogatás, melyikbe a második stb. Ha ezt a besorolást elvégezzük a 20 vizsgált évben, és a kapott sorszámokat összeadjuk, akkor felállíthatunk egy rangsort, ami megmutatja a régiók relatív támogatottsági szintjét az évek függvényében (2. táblázat). Ebben a mutatóban kiküszöböljük azt a problémát, hogy minden évben különböző mértékű volt a roma civil szervezetek számára megítélt támogatás.

Ezen mutató alapján a régiók jól elkülöníthetőek. Ez a változó azt is megmutatja, hogy viszonylag stabil a régiók támogatottsági sorrendje. A legstabilabb a Közép-Dunántúl hetedik helye, amit 16 évben ért el. Ezenkívül a Közép-magyarországi régió 11-szer volt az első, Észak-Magyarország pedig 10 alkalommal a negyedik. 7 régióból 3 csak három különböző pozícióban volt a 20 év alatt, és ezek mind egymás melletti pozíciók voltak. 2 régió volt 4 pozícióban, és egyedül a Nyugat-Dunántúl volt 5 különböző pozícióban. Ez jól rámutat arra, hogy ez a régió volt az, amelynek a leginkább megváltozott a támogatottsági aránya. Ha trendeket akarunk felállítani, akkor a következők látszanak. A Nyugat-Dunántúl a 6–7. pozícióból a 2000-es évek végére feljött a 3–4. pozícióba. A Dél-Dunántúl a 2–4. pozícióban volt a 1990-es években, 2001 óta viszont – 2007-et leszámítva – első. A Közép-Dunántúl az 1994–97 közötti időszakot leszámítva, amikor az 5–6. pozícióban is volt, mindig az utolsó, hetedik helyen volt. Közép-Magyarország 1991–2000 között mindig az első helyen volt, azt követően viszont – 2007–8-at leszámítva, amikor szintén első, illetve harmadik volt – a második pozícióban volt. A Dél-Alföld stabilan a 4–6. pozícióban volt, az utóbbi időszakban, 2007 óta mindig hatodik. Az Észak-Alföld 1991–95 között a második volt a támogatottsági arányban. Azóta a 2–5. pozíció között ingadozik a támogatottsági aránya. Ez az egyetlen régió, amelyik egyik évről a másikra három pozíciót is váltott, méghozzá negatív irányban. Amíg 1995-ben még a második legmagasabb volt az Észak-Alföld támogatása, addig 1996-ban csak az ötödik. Pozitív arányban nem tudott egy régió sem három pozíciót ugrani. Észak-Magyarország a 3–5. pozíció között ingázott 1991–2010 között. A 133 lehetséges pozícióváltásból 57 tör-

tént, ami a lehetségesnek a 43%-a. Tehát inkább a stabilitás volt jellemző. Az 57 pozícióváltásból 46 volt egy pozíció váltása felfelé vagy lefelé, 10 két pozíció váltása, és 1 három pozícióváltás. Ez az adat is inkább arra mutat, hogy viszonylag kiszámítható volt a régiók támogatásának egymáshoz való aránya.

2. táblázat. A régiók évenkénti sorrendjének összesítése

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	Átlag
Nyugat-Dunántúl	0	0	1	2	4	9	4	5,65
Dél-Dunántúl	9	3	6	2	0	0	0	2,05
Közép-Dunántúl	0	0	0	0	1	3	16	6,75
Közép-Magyarország	11	8	1	0	0	0	0	1,5
Dél-Alföld	0	0	0	5	7	8	0	5,15
Észak-Alföld	0	9	6	3	2	0	0	2,9
Észak-Magyarország	0	0	6	10	4	0	0	3,9

Ha a megyéket abból a szempontból hasonlítjuk össze, hogy az 1991–2010-es időszakban mennyi támogatást kaptak összesen, illetve ezeknek a támogatásoknak az összege évente milyen sorrendet állított fel a megyék között, akkor azt látjuk, hogy a két sorrend között nincs nagy eltérés (3. táblázat). 5 megye és Budapest ugyanabban a pozícióban van mindkét szempont szerint. 7 megye esetében 1 pozíció eltérés van a két rangsor összehasonlításában. 5 esetben 2 pozíció az eltérés. Pest az össztámogatási rangsorban az ötödik, míg az évenkénti rangsorban csak a nyolcadik. Míg Zala megye az össztámogatási rangsorban a kilencedik, az évenkéntiben csak a tizenharmadik. Így azt lehet látni, hogy ugyan történtek változások a támogatások eloszlásában a megyék viszonylatában is, nagy különbségek mégsem alakultak ki. Érdekes, hogy az a két megye, amelyiknek leginkább eltér a két rangsorban elfoglalt helye, ellentétes utat járt be. Pest megye főleg a '90-es évek első felében kapta a nagyobb arányú támogatásokat, míg Zala megye a 2000-es évek második felében.

3. táblázat. A megyék évenkénti sorrendjének, illetve össztámogatásának rangsorai

Évenkénti rangsor átlaga	Évenkénti rangsor-átlagok rangsora	Megye	Össztámogatási rangsor	Össztámogatás (ezer forint)
1,00	1	Budapest	1	330 880
4,20	3	Jász-Nagykun-Szolnok	2	96 252
4,40	2	Baranya	4	71 722
4,80	4	Somogy	3	68 583
5,40	5	Borsod-Abaúj-Zemplén	6	53 898

<i>Évenkénti rangsor átlaga</i>	<i>Évenkénti rangsor-átlagok rangsora</i>	<i>Megye</i>	<i>Össztámogatási rangsor</i>	<i>Össztámogatás (ezer forint)</i>
6,80	8	Pest	5	53 874
8,80	6	Hajdú-Bihar	7	42 586
9,20	7	Tolna	8	31 820
10,60	9	Békés	11	27 660
11,40	13	Zala	9	22 740
11,40	12	Győr-Moson-Sopron	10	21 860
11,80	10	Bács-Kiskun	12	19 470
12,00	11	Nógrád	13	18 806
12,80	14	Szabolcs-Szatmár-Bereg	14	16 860
13,20	15	Heves	15	16 830
13,60	17	Csongrád	16	13 672
14,00	16	Fejér	17	12 930
16,80	18	Veszprém	18	5 990
18,20	19	Vas	19	4 420
19,60	20	Komárom-Esztergom	20	1 100

Településtípus szerinti eltérések

A regionális és megyei vizsgálatok után nézzük meg, a településszintű bontásban milyen összkép tárul fel (4. táblázat). Az eloszlás a négy településtípus között a következő: budapesti 84 szervezet (16,73%), megyeszékhelyi 80 szervezet (15,94%), városi 148 szervezet (29,48%) és községi 190 szervezet (37,85%). Ez az eloszlás a magyar települési viszonyokkal nagyjából egyező, és ha a támogatási alkalmakat, az átlagukat, az össztámogatás összegét, az egy szervezetre és az egy támogatási évre vett átlagokat nézzük, akkor nem látunk igazából semmi meglepőt: a települési hierarchia szépen kirajzolódik, ahogy haladunk a községtől Budapest felé, úgy nő egyre jobban a támogatási összeg, a támogatási évek száma, és az egy évben kapott támogatás összege.

4. táblázat. Településtípusok szerinti összegek és átlagok

	<i>Szervezetek száma</i>	<i>Támogatási alkalom</i>	<i>Össztámogatási összeg (Ft)</i>	<i>Átlagos támogatási évek száma</i>	<i>Átlagos össztámogatási összeg (Ft)</i>	<i>Átlagos évenkénti támogatás (Ft)</i>
Budapest	84	363	330 880 000	4,32	3 939 048	911 515
Megyeszékhely	80	322	183 430 000	4,03	2 292 875	569 658
Város	148	567	244 383 000	3,83	1 651 236	431 010
Község	190	607	162 168 000	3,19	853 516	267 163

Összesen 250 különböző településen bejegyzett szervezet kapott támogatást az elmúlt húsz évben. Ezen települések rangja Budapest főváros, 16 megyeszékhely – Eger és Veszprém az a két megyeszékhely, ahonnan egyszer sem kapott kisebbségi szervezet támogatást –, 86 város és 147 község.¹³

A finanszírozás és a politikai változások

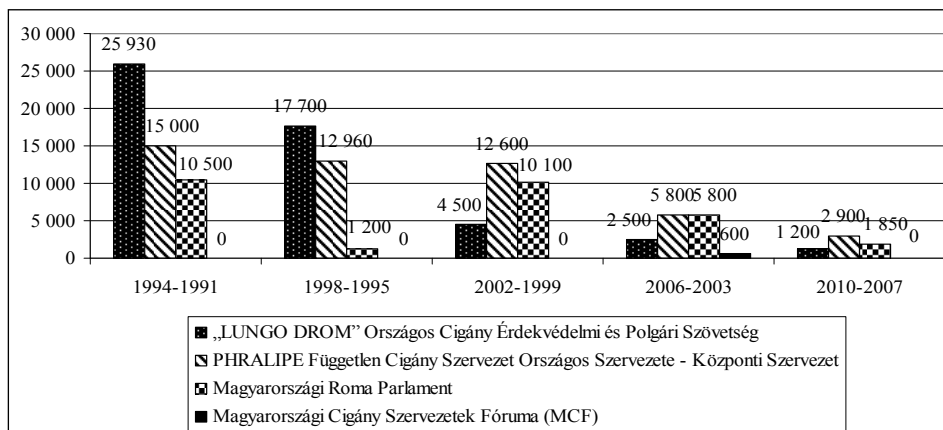
1991 és 2010 között öt kormánya volt Magyarországnak, és ugyan voltak koalíciós változások, de a kormányok jobb-, illetve baloldali meghatározottsága megmaradt. Az Emberi jogi, kisebbségi, civil- és vallásügyi bizottságot viszont az 1994–1998-as ciklust leszámítva mindig ellenzéki politikus vezette, és a legelső ciklust leszámítva ki is töltötte mandátumát.¹⁴ Arra a kérdésre, hogy vajon van-e lényeges eltérés a szervezeteknek juttatott támogatásokban, amit politikai okok vezérelnek az egyes ciklusok során, nehéz választ találni. Ennek oka abban is keresendő, hogy a roma szervezetek átlagos támogatási alkalmá 3,64 év, tehát még az egy ciklust sem éri el. A szervezetek 57,9%-a csak egy ciklus alatt kapott támogatást. 3,1%-uk minden kormányzat alatt kapott legalább egyszer támogatást, és 25%-uk kapott jobb-, illetve baloldali kormányok alatt is. Tehát a szervezetek 86%-ánál nem lehet semmilyen konkrét politikai megkülönböztetést kimutatni. A maradék 14%-ba olyan szervezetek tartoznak, amelyek több jobb-, illetve baloldali ciklus során is kaptak támogatást, viszont az ellenoldali kormányzattól nem kaptak. Úgy gondolom, az a tény, hogy a 2003–2010-es időszakban csak baloldali kormányzat volt, nagymértékben csökkenti ennek a mutatónak az érvényességét, mivel erősen valószínűsíthető, hogy az ezen időszak alatt támogatást kapott szervezetek csak kronológiai (korábban nem léteztek vagy nem pályáztak) és nem politikai okokból kaptak csak baloldali időszakban támogatást. Így összesen 6 darab (1,2%) szervezet maradt, amelynél az látszik, hogy amikor a másik politikai oldal hatalomra jutott, akkor nem kaptak támogatást, aztán a kormányváltás után újra kaptak. Ezek közül 1-et a jobboldali, 5-öt pedig a baloldali kormányzatok támogattak.

Meg lehet vizsgálni azt az esetet is, hogy ugyan mindkét oldali kormányzat támogatta az adott szervezetet, de az egyik jobban, a másik kevésbé. Ezzel azonban két komoly probléma van. Az egyik, hogy az 1991–1994-es időszakban messze nagyobbak, és koncentráltabbak voltak a támogatások, mint a későbbi években, míg a 1995–1998-as időszakban a legkisebb összegeket osztották szét kevesebb szervezet között. A 2000 utáni ciklusokban a támogatás mértéke mérsékelten,

¹³ Ezek a 2011-es besorolás szerinti adatok, volt több olyan település is, amely az 1991–2010-es időszakban községből várossá vált.

¹⁴ http://www.parlament.hu/fotitkar/2010/04_all_biz_elnok.pdf

a támogatott szervezetek száma pedig fokozatosan emelkedett. Ezt a problémát módszertanilag még orvosolni lehetne, de ha csak a nagy országos szervezeteket vizsgáljuk, amelyek jobban köthetőek a politikai oldalakhoz, akkor nehezen értelmezhető képet látunk (21. ábra). Például a Lungo Drom az 1999–2002-es időszakban fele annyi támogatást sem kapott, mint a Phralipe vagy a Roma Parlament. Az MCF pedig az egész időszak alatt egyszer kapott támogatást. Úgy tűnik, hogy ennek a támogatási formának nincs egyértelműen pártpolitikai éle. Ha volt is, akkor az a 2000-es évekre megszűnt. Sokkal inkább az a kisebbségpolitikai elképzelés rajzolódik ki a támogatások megoszlásából, hogy az Országgyűlés célja a sok és kis helyi szervezet fenntartása, szemben a nagy országos szervezetekkel, mindamelllett, hogy ezen támogatási formán kívül is kaptak mind az országos mind a helyi szervezetek állami forrásokat.

21. ábra. Négy országos roma civil szervezet ciklusonkénti támogatottsága (ezer Ft)

A szervezetek és a kisebbségi önkormányzati rendszer

A 2010-es kisebbségi önkormányzati választáson a területi és országos listákon civil szervezetek jelöltjei indultak. Az országos listán 6 szervezet indult – végül 5 szervezet vett részt a választáson –, közülük egy sem kapott parlamenti támogatást az elmúlt 2 évben, sőt a Roma Polgárjogi Mozgalom Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Szervezete soha nem részesült ilyen támogatásban (5. táblázat). Összehasonlításképpen a más kisebbségi szervezeteknél összesen 34 szervezet indult (12 kisebbségről van szó, az átlaguk 2,83). Közülük 9-en voltak, amelyek soha nem kaptak parlamenti támogatást, 3-an, amelyek nem kaptak az elmúlt két évben, 5-en, amelyek tavaly kaptak, de tavalyelőtt nem, és 17-en támogatva voltak az elmúlt két esztendőben. Tehát azt lehet látni, hogy azok a roma szervezetek,

amelyek a kisebbségi politikában nagyobb szerepet játszanak, már nem kaptak, vagy nem pályáztak az Országgyűlés közvetlen támogatására az elmúlt években. Míg ez a többi kisebbség hasonló szervezeteire csak részben igaz.¹⁵

A területi listákon összesen 23 különböző roma szervezet vett részt, ezek közül 14 csak egy megyében, és egyedül a Lungo Drom volt az, amelyik mind a 20 területi listán képviseltette magát. Ha itt is a fentiek szerint nézzük meg, hogy ezen szervezetek közül melyek kaptak parlamenti támogatást, akkor a következőket mondhatjuk el: hat olyan szervezet volt, amely kapott támogatást az elmúlt két évben, kettő amely 2010-ben nem, csak 2009-ben kapott támogatást, kilenc amely nem kapott az elmúlt két évben, de korábban kapott, és a további hat szervezet soha nem kapott parlamenti támogatást. A más nemzetiségi civil szervezetekkel összehasonlítva az látszik, hogy míg a roma szervezetek esetében csak 35%-uk kapott támogatást, addig a nem roma szervezeteknél ez az arány 60%. Tehát amit az országos listán szereplő szervezeteknél megállapítottunk, az kisebb mértékben, de a területi szinten is érvényes. Ugyanakkor ha csak azokat a szervezeteket vesszük figyelembe, amelyek csak a területi listákon indultak, de az országosokon nem, akkor módosul a különbség, és már egészen kicsi az eltérés a roma és a nem roma szervezetek között abból a szempontból, hogy kaptak-e támogatást az Országgyűléstől az elmúlt két évben.

5. táblázat. A területi és/vagy országos kisebbségi önkormányzati választásokon részt vett szervezetek a támogatás függvényében (százalékban)

	Kétszer kapott támogatást	Egyszer kapott támogatást	Nem kapott támogatást	Soha nem kapott támogatást	Összesen (darab)
	2009-ben és 2010-ben				
Országos listán szereplő szervezetek					
Roma	0%	0%	83%	17%	6
Nem roma	50%	15%	9%	26%	34
Országos és területi listán is szereplő szervezetek					
Roma	26%	9%	39%	26%	23
Nem-roma	41%	20%	9%	30%	46
Csak területi listán szereplő szervezetek					
Roma	35%	12%	24%	29%	17
Nem roma	33%	22%	6%	39%	18

¹⁵ Azon 12 szervezet közé, amelyek nem kaptak soha, vagy az utóbbi két évben támogatást, 4 örmény, 3 ruszin, 1 görög, 1 ukrán, 1 szerb, 1 szlovák és 1 román szervezet tartozott.

Összegzés, kérdések

Összegezve a 20 év támogatási összegeiből kimutatott adatokat, úgy látom, hogy a Parlament finanszírozási politikája két korszakra és egy átmeneti időszakra bontható. Az 1990-es évek elején nagyobb összeget – 200-220 millió forintot, aminek akkor még sokkal nagyobb volt a reálértéke, mint ma – osztottak szét, kevesebb szervezetnek. A budapesti és egyéb országos, regionális szervezeteknek milliós összegeket adott a parlament. Ezt az eljárást a kisebbségi önkormányzati rendszer bevezetése változtatta meg. Ezeknek az országos szervezeteknek a megkülönböztetett támogatása megszűnt, így Budapest felülreprezentáltsága is csökkent, és a támogatási összegek szórása is jelentősen mérséklődött, viszont kiszélesedett a támogatott szervezetek köre. A 2000-es évek közepétől egyre nagyobb mértékben és számban támogatták a roma szervezeteket, mivel nem nőtt a kisebbségeknek juttatott támogatás összege, ezért a többi kisebbségi szervezet terhére nőtt a romák támogatása. Ugyanakkor a népszámlálási adatokhoz képest még így is alul vannak reprezentálva. Ez a támogatás azonban egyre jelentéktelenebbé válik azáltal, hogy 2001 óta nem nőtt a kisebbségi civil szervezetek számára kiosztható támogatási keret. A fenti tendencia mellett különösen érdekes, hogy Budapest visszaszorulásával párhuzamosan Fejér és Pest megyei szervezetek is kiszorultak a támogatottak köréből, bár korábban sem ezek voltak a leginkább támogatott szervezetek. Ezzel egy időben a dél-dunántúli szervezetek – a Baranya, Tolna, Zala és különösen a Somogy megyeiek – számának a növekedése figyelhető meg. Győr-Moson-Sopron, Vas, Veszprém és különösen Komárom-Esztergom megyéből csak 1-2 szervezet volt érdekelt a vizsgált időszakban, ezek a megyék vagy nem kerültek a Parlament látóterébe, vagy fordítva, az itteni szervezetek nem látták – egy-két kivételtől eltekintve – fontosnak a költségvetési forrás megszerzését. Az északkeleti megyék szervezetei – különösen a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szervezetek – pedig jóval kisebb arányban részesültek a támogatásokból, mint ahogy az a megyéjükben élő romák arányából következne. A települések típusának nem annyira a támogatás megszerzésében, hanem a támogatás mértékében és gyakoriságában van jelentősége. Ennek az oka viszont lehet, hogy magukban a szervezetekben és a környezetükben van, azaz csak ekkora összegre pályáztak. A kisebbségek politikai életében és a kisebbségi önkormányzati rendszerben szerepet vállaló szervezetek egyre kevésbé kapják meg ezt a fajta támogatást, aminek hátterében különféle okok lehetnek, ezek vizsgálatára ennek a tanulmánynak a keretében nem volt lehetőség.

Mindent egybevetve ez a forrás jól mutatja, hogy a roma civil szféra kiterjedt, és még egy községben is akár több szervezet működhet. Ugyanakkor ezek nem feltétlenül függetlenek egymástól. A továbbiakban fontos lesz megvizsgálni, hogy mi okozza az utóbbi években a dél-dunántúli szervezetek expanzióját ezen támogatási forrás megszerzésénél? Mennyiben befolyásolta a nagy országos

szervezetek tevékenységét ennek a forrásnak az elapadása? Ezek a szervezetek fordultak-e el a parlamenti finanszírozástól, vagy a bizottság civil kisebbségi politikája változott-e meg? Nem látszik a jobb–bal kormányzási ciklusok éles lenyomata a finanszírozáson, így esetleg maguknak a szervezeteknek a politikai beágyazódását lehetne vizsgálni, hogy megtudjuk, van-e a finanszírozásnak politikai vetülete. Illetve ha elfogadjuk a bevezetőben idézett szerzők véleményét, akkor viszont valóban látható, hogy e forrás tekintetében a Parlament bizonytalan, és a szétaprózódást segítő finanszírozási politikát folytat. Ennek helyességét ebből a vizsgálatból nem lehet megállapítani.

Az eddigi kutatásomból csak a megítélt források eloszlásának a vizsgálatára volt módom. Pusztán az adatokból úgy tűnik, hogy a parlamenti finanszírozás egyre kisebb mértékben vesz részt a roma szervezetek finanszírozásában, és a roma társadalom és szervezeti háló sajátosságaiból kifolyólag ekkora forrás nem lehet tényező a romák integrációja szempontjából. Ez a megállapítás szigorúan aktuális, mivel az is látszik, hogy a '90-es évek elején még sokkal nagyobb jelentősége volt ennek a forrásnak, és akár direkt politikai célokra is fel lehetett használni. Így a parlamenti finanszírozásnak a vizsgálatát érdemesebb egy tágabb állami finanszírozási struktúrában vizsgálni. Kérdés, hogy az új kormányzat miként fogja ezt a támogatási formát felhasználni, az új szervezet, amely a forrást szétosztja, miként fog dönteni. Az már látszik, hogy a 2011-es költségvetés továbbra is 110 millió forintot biztosít a kisebbségi civil szervezetek ilyen módon való támogatására.¹⁶

Irodalom

- Báger Gusztáv (szerk.): *A magyarországi cigányság helyzetének javítására és felemelkedésére a rendszerváltás óta fordított támogatások mértékéről és hatékonyságáról*. Szerk.: Budapest, Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet, 2008. [http://www.asz.hu/ASZ/tanulmanyok.nsf/0/79ed5720b293ebc9c12574f30031b5c7/\\$FILE/t206.pdf](http://www.asz.hu/ASZ/tanulmanyok.nsf/0/79ed5720b293ebc9c12574f30031b5c7/$FILE/t206.pdf)
- Czene Gábor: Pénzosztó manőverek. *Amarodrom*, 1999. 6. sz. 4–5.
- Kerényi György: Önerő a roma önszerveződés. *Belügyi Szemle*, 1999. 7–8. sz. 62–68.
- Kovats, Martin: A jó, a rossz és a csúf – a romapolitika három arca Magyarországon. *Eszmélet*, 1996/tél. 132–153.
- Wizner Balázs: Osztok, keverek. Cigány programok és roma szervezetek finanszírozása a rendszerváltás után. In: Neményi Mária–Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005. 430–457.

¹⁶ http://www.parlament.hu/irom39/01498/adatok/01_mell.pdf

Internetes források:

<http://www.amarodrom.hu/archivum/91/koltseg.html>

<http://www.birosag.hu/engine.aspx?page=tarsszervsearch>

http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/04/04_modsz.pdf

<http://www.parlament.hu/>

Függelék

F1. Az Országgyűlés által kisebbségi civil szervezetek támogatásának ügyében hozott határozatok listája

<i>Év</i>	<i>Határozat(ok) száma</i>
1991	6., 40., 64.
1992	20., 76.
1993	28., 35., 91.
1994	20.
1995	8., 33., 50., 77.
1996	45.
1997	45.
1998	26.
1999	41.
2000	42.
2001	105.
2002	52.
2003	44.
2004	33.
2005	37.
2006	12.
2007	39.
2008	48.
2009	37.
2010	21.

F2. Az Emberi jogi, kisebbségi, civil- és vallásügyi bizottság elnökei 1990–2010

<i>Kezdő év</i>	<i>Név</i>	<i>Párt</i>	<i>Státusz</i>
1990	Fodor Gábor	Fidesz	ellenzéki
1994	Németh Zsolt	Fidesz	ellenzéki
1994	Gellért Kis Gábor	MSZP	kormánypárti
1998	Kósáné Kovács Magda	MSZP	ellenzéki
2002	Balog Zoltán	Fidesz	ellenzéki
2006	Lukács Tamás	KDNP	ellenzéki

Történelem és politika

Társadalomkonstrukciók a magyar kisebbségek két világháború közti történetében

(Vázlat)

Ez a tanulmány ahhoz az alapkérdéshez kapcsolódik, hogy miként szerveződnek a kisebbségi magyar közösségek mint kvázitársadalmak. A kisebbségi magyarság etnikai alapon történő, önálló intézményekbe való integrálása – az adott közösség vélt vagy valós érdekeinek védelme érdekében – a mindenkorai kisebbségi elitnek célkitűzése volt. Ennek keretében születnek meg a sajátos kisebbségi társadalom- és múltértelmezések. Egy nagyobb kutatás részfeladataként arra keresem a választ, hogy a mindenkorai elitcsoportok miként értelmezik saját társadalmukat, és hogyan definiálják annak helyzetét. Ugyanakkor arra is kíváncsi vagyok, hogy a kisebbségi közírók és közéleti vezetők közösségük reperezentánsaiként miben látják saját funkciójukat?

Egy előző tanulmányomban a magyar kisebbségek történetében öt generációs csoportot különítettem el, és azt vizsgáltam, hogy milyen elgondolásaik voltak saját közösségük „társadalomként” való integrálására, illetve milyen stratégiákat dolgoztak ki a többségi társadalomhoz és az anyaországhoz való viszony vonatkozásában.¹ Most arra szeretnék példákat felmutatni, hogy a különböző időszakokban és országokban élő elitcsoportok milyen társadalom-értelmezésekkel, saját társadalmuk milyen meghatározásával léptek fel. Ez bizonyos értelemben kapcsolódik az „otthonirodalom”-hoz illetve a szociográfiai és az önértelmezési hagyományok feltárásához.² A következőkben számba vett négy példa csak jelzésértékű lehet, azaz nem rajzolhatok szélesebb hátteret az értelmezéshez.³ A külhoni magyar társadalomképzetek bemutatásakor egy-egy közíró munkásságán vagy egy-egy vitán keresztül vázolom a meghatározó tartalmi elemeket. Ezek-

¹ Bárdi: A romániai 2006: 41–68.

² A találó otthonirodalom kifejezést a német Heimatsliteratur nyomán Molter Károly használta többek között Tamási Áron *Szülőföldem* c. munkájára. Molter, 1940: 209. Az erdélyi magyar szociográfiai hagyományokról lásd Cseke 2008; a vajdasági magyar szociográfiáról: Bori 1997; a felföldi idevágó irodalomról: Filep 1999: 39–41.

³ A vizsgálандó életművek részletes hírlapi és levéltári forrásokra alapozott feltárása jórészt hiányzik. Ezért arra, hogy egy-egy adott pályaszakaszt milyen élethelyzet határozta meg, vagy az adott munka létrejöttét mi határozta meg, nem tudok kitérni, pusztán a társadalomkép-kereteket vázolom.

ben a forrásszövegekben keveredik a konkrét társadalmi elemzés az elképzelt, elvárt, tudatosítandó jövőképpel. A célom mindegyik esetben az, hogy feltárjam, mit gondolnak arról, milyen keretekkel és kategóriákkal ragadható meg a saját társadalmuk és hogy tapad ehhez valamilyen céltételezés, amelyből elvárásokat fogalmaznak meg a közösségre nézve.

A polgári radikális, transzszilvanista magyarsággép

Az impériumváltást követő fél évtizedben az erdélyi magyar nyilvánosságot alapvetően két intézményhálózat, a magyar nyelvű egyházszervezet és a sajtó határozta meg. A magyar közigazgatás megszűnése, a helyi önkormányzatok felszámolása után a római katolikus, a református, az unitárius és részben az evangélikus egyház maradt meg olyan országos anyanyelvi intézményrendszerként, amelyet a magyarság sajátjának érzett. A megszűnt magyar nyelvű állami iskolahálózat pótlását az egyházak vállalták fel. Így a felekezeti intézmények a kényszerhelyzet adta belső építkezés szempontjából kulcsfontosságúvá váltak. Ezt a pozíciót erősítette, hogy 1921 tavaszától – amikor a magyar egyházfők letették a román király előtt a hűségesküt – a romániai közéletben elsőként a püspökök számítottak a magyarság legitim reprezentánsainak.⁴ Az impériumváltást követő években az erdélyi magyar sajtó a cenzúra ellenére virágzásnak indult, hiszen a magyarországi sajtótermékek behozatalát megtiltották. A lapok tulajdonosi köre – mivel piaci alapon működtek – független volt az egyházaktól, pártoktól, politikai finanszírozóktól.⁵ Az újságíró-társadalom is jelentősen megerősödött azokkal a volt tisztviselőkkel, tanárokkal, akik nem hagyták el Romániát és a szerkesztőségekben vállaltak munkát. Ebben az új helyzetben, a régió magyarságának nyilvánosságát a vezető napilapok és folyóiratok teremtették meg. A hírlapi vezércikkek – különösen a *Keleti Újság* és az *Ellenzék* esetében – mintegy napi iránymutatást adtak a közösség ügyeiben. Szerzőik – pl. Paál Árpád, Krenner Miklós, Zágoni István, Dózsa Endre, Jakabffy Elemér – nemcsak közírók voltak, hanem közéleti súlyra is szert tettek. Ugyanakkor ezeknek az értelmiségieknek nem volt az egyházi vezetőkéhez, az erdélyi arisztokratákéhoz, a magyarországi támogatást élvező politikusokéhoz hasonló szervezeti és anyagi hátterük. Az újrászerveződő, Kolozsvár központú erdélyi magyar közéletben 1921-től indultak el a pártszerveződések, majd 1922 decemberében jött létre a romániai Országos Magyar Párt, amely az 1926-os parlamenti választásokon tudott – az Avarescu-féle Néppárttal kötött választási paktum révén – nagyobb parlamenti képviselőre jutni. Ettől kezdve az

⁴ Majláth Gusztáv gyulafehérvári, Glattfelder Gyula csanádi, Széchenyi Miklós nagyváradi római katolikus, Nagy Károly erdélyi református, Ferencz József unitárius püspökökről van szó.

⁵ Ligeti 1941: 61–67.

országos politikában a magyarságot egyértelműen az OMP képviselte, a magyar közvélemény előtt pedig a pártvezetőket tekintették a „magyarság vezéreinek”. Már megszűnt a sajtó és az értelmiségi véleményformálók meghatározó szerepe az erdélyi magyar közéletben. Ugyanis az 1924. őszi OMP-elnökválasztás során a nagyvárosi közvéleményt (Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Arad, Temesvár polgársága) képviselő országos magyar sajtó kampánya és a budapesti, illetve bukaresti kormányzat szándékai ellenére nem Bernády Györgyöt, hanem az addigi elnököt, Ugron Istvánt választották meg pártelnöknek.⁶ Az egyházi vezetők és a politikai egységet elsődlegesnek tartó politikusok képesek voltak önálló erdélyi magyar politikaként megjeleníteni érdekeiket. Ettől kezdve megfordult a kocka, és nem az újságírók szereztek pártpozíciókat, hanem az OMP szerzett befolyást a vezető napilap, a *Keleti Újság* felett.⁷

A húszas évek első felében a sajtóban kialakított helyzetértékelést döntően meghatározták az erdélyi társadalom- és eszmetörténeti adottságok. Egyrészt a romániai magyarság akkor nem tekinthető a kifejezés mai értelmében vett „kisebbségnek”, ugyanis az erdélyi városok döntően magyar nyelvűek, nem román, hanem magyar, német, magyar-zsidó többségűek voltak, a gazdasági, kulturális, társadalmi életben is meghatározó volt a magyar és német dominancia.⁸ Tehát ez a városi polgárság a régiót és saját magát a romániai modernizáció és demokratizálódás motorjaként képzelte el.⁹ A másik fontos sajátosság pedig az volt, hogy az itt élő, a tizes években indult és 1918 progresszív mozgalmaiban részt vett értelmiségieknek nem kellett Trianon miatt önkritikát gyakorolniuk, pontosabban nem váltak társadalmi bűnbakká. Így itt a századforduló szabadelvűsége, a polgári radikalizmus, a szociáldemokrácia sokkal inkább megőrizte folytonosságát és befolyását a húszas évek közepéig, mint Magyarországon. S ennek tudható be, hogy a közéleti, a saját társadalomra vonatkozó kritikának is nagyobb szerepe volt ekkor Erdélyben, mint Magyarországon.

A korabeli erdélyi magyar szellemi élet akkor „baloldalinak” tekintett, az 1918-as polgári radikális politikához közel álló legfontosabb közírói – Paál Árpád, Zágoni István, Szentimrei Jenő, Ligeti Ernő, Kádár Imre – a kolozsvári *Keleti Újság* és

⁶ Részletesen lásd Bárdi 2003: 153–195.

⁷ Ezt példázza Paál Árpád életpályaváltása: Horváth 2005: 117–160.

⁸ Az 1930-as népszámlálás szerint az erdélyi városi népesség (963 418 fő) 37,9%-a magyar, 34,9%-a román, 13,2%-a német és 10,4%-a zsidó nemzetiségű. Varga 1991: 11. Az 1918 után Romániához csatolt 43 volt magyarországi városból 1930-ban 19 magyar, 4 német és 20 román többségű volt. De a legnagyobb városok, Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Arad, Marosvásárhely magyar többségűek voltak, és Temesvár, Brassó lakosságában is megelőzte a magyar nemzetiségűek száma a németekét. Pomogáts, *Tiszatáj*, 1993. 1. sz. 73–75.

⁹ A *Metamorphosys Transylvaniae* című kötet a húszas évekről szóló városenkénti beszámolója jól tükrözi a gazdasági fellendülést, a városok nemzetiségi átalakulását és ugyanakkor a magyar intézményi élet hanyatlását. Különösen Szász Endre kolozsvári, Tabéry Géza nagyváradi, Kalotai Gábor temesvári, Pogány Marcel brassói helyzetképe érdekes ebből a szempontból. *Metamorphosys Transylvaniae*, 1937.

folyóirata, a *Napkelet* körül csoportosultak.¹⁰ Az elsőként említett két személyt eleve közéleti vezetőként tartották nyilván. Kós Károly mellett mindketten társszerzői a *Kiáltó Szó* címmel emlegetett röpiratnak, és az OMP létrejötte előtt a Magyar Néppárt szervezői. A helyzettel való szembenézést és a politikai önszerveződést meghirdető röpiratban elsőként fogalmazták meg – az összes magyar kisebbségi önszerveződés alapelveinek tekinthetően – azt az ajánlatot, hogy a magyarok lojális polgárai lesznek az új államalakulatnak, amennyiben a közösség maga szervezheti és működtetheti saját közösségi életét az adott országban. Ugyanott a konkrét nemzeti autonómia formájára, annak megszervezésére is javaslatot tettek.¹¹ Mindez egy távlatosabb erdélyi magyar–román kulturális közeledés szándéka-ként értelmezhető. Kósék – ebben a keretben – előbb az *erdélyi nemzetek* összefogásában gondolkodtak a központosító Bukaresttel szemben (a régió föderális romániai integrációjáról ábrándoztak). Majd amikor kiderült, hogy az erdélyi románok és a százszok 1918 előtti regionalizmusukat átértelmezték, és nem partnerek, hanem versenytársak, akkor a magyarok a saját kulturális és közigazgatási önkormányzatiság elérését helyezték programjuk középpontjába.¹²

Az 1922–1925 között az OMP-n belül és a sajtónyilvánosságban folyamatosan aktív csoport célkitűzéseit egy korabeli helyzetjelentés plasztikusan foglalta össze: „A pártot szélesebb demokratikus alapon, különösebb súlyt helyezve a városi polgárságra és munkásságra át kell szervezni, hogy benne a magyar kisebbség összes népi ereje sorompóba állíttassék az elnyomó román politikai rendszer ellen. Ennek a demokratikus újraszervezettségnek a pártvezetőségben a nagybirtokos elemnek, az arisztokráciának a vezetőségből való kiszorításában kell megnyilvánulnia. Az iskolapolitikát a laicitás elvére kell fektetni, ami azt jelenti, hogy a felekezeti oktatás helyébe a felekezet nélküli kisebbségi iskolát kell tenni. Az erdélyi zsidóságot meg kell tartani a magyar kultúra és a magyar politika eszméi és érzelmei körében, mert egy ilyen nagyszámú értelmes és gazdaságilag erős népelemet nem taszíthat el magától az erdélyi magyarság.”¹³ Ehhez jött még a székelység Paál Árpád által hangsúlyozott integrálása, a Székelyföld modernizálása elsősorban; mindezt Paál a kisebbségi szerződésre hivatkozva a székely autonómia programjával gondolta megoldhatónak. Ezzel szemben a pártpolitikuskok – Grandpierre Emil, Ugron István, Bethlen György, Gyárfás Elemér – a magyar egység védelme érdekében elhatárolódtak a munkásmozgalomtól, pontosabban a bolsevizmus vádjától; az egyházi iskolák a magyar nyelvű oktatás fennmaradását jelentették, hiszen az állam nem fejlesztette a magyar iskolarendszert. A székely kultúraautonómia kérdésének tematizálásától pedig a magyarság megosztása miatt tartottak. A zsidókérdés egyrészt a magyarországi kurzuspropa-

¹⁰ Irodalmi válogatás repertóriummal: *Napkelet*, 2004.

¹¹ Kós–Paál–Zágoni 1921.

¹² Mindezt részletesen feldolgozta K. Lengyel 2007: 217–263.

¹³ Magyar Országos Levéltár (MOL) K 64 –1924–27– 505. 19. f.

gandától való elhatárolódásban, illetve a keresztény egyházak központi szerepének hangsúlyozása kapcsán jelent meg. A progresszív laicitásért való küzdelem ez időben azzal járhatott volna, hogy a magyarság iskolák, intézmények nélkül marad, vagy azokat önmagának kell egyesületi alapon létrehoznia. Utóbb azonban kiderült, hogy a romániai politikai környezetben intézményhálózatok létrehozása nemzetiségi alapon nem lehetséges.

Paál Árpádnak, a csoport meghatározó ideológusának világképét jól példázza a következő, általa írt, a nemzetiségi viszonyokról írt magyarázó helyzetképe: *„A népek alaprétégei megkapják egymást, s egymással nincs bajuk. A nemzeti különbségek felső rétegbeli nyugtalanításai iránt mind közömbösebbek, s ha ezek a nyugtalanítások tovább is folynak, a néprétégek el is unják ezeket. Eddigi nagy és keserves kimotoztatásuk tapasztalataival arra fognak ráébredni, hogy fejük felett és a hátukon csak új helyzeti előnyökért folyik a küzdelem. Nem fogják táplálni, nem fognak részt venni benne. Ahogyan új hiteket keresnek maguknak, úgy keresnek új vezéreket és úgy teremtenek új munkarendszereket is a maguk számára. [...] Nem fölfelé, nem piramis-csúcsok képzésére fognak nőni, hanem oldalt mindenfelé, minden testvér népréteg felé. [...] A felső rétegek ne egymást szarítsák, ne egymást tüskézzék, hanem omoljanak le népük kebelére. A nép megcsonkított gazdaságát, a nép megrendített jogát, a nép megkeseredett hitét hozzák vissza s tudjanak ne csak vállat veregetni, hanem valóságosan néppé válni. Dolgozni és nem dolgoztatni. [...] Csak olyan felépítéseknek van helye, melyek nem a népeken, hanem a népekből, a népek alaprétégének érző nagy közösségéből nőnek.”*¹⁴ Tehát Paál ekkor a folyamatok alakulásában meghatározó változónak nem a nemzeti szupremáciatörékvéseket, hanem a *demokráciát* látja. Románián belül pedig szerinte ennek az új politikai életnek az úttörői a legfejlettebb erdélyi területek, a nagyvárosok lehetnek, amelyek alapvetően magyar, német, és zsidó többséggel bírnak.

Az azonban már az 1926-os közigazgatási választásokon kiderült, hogy az erdélyi magyar és román politikai összefogás (az OMP és a Nemzeti Parasztpárt együttműködése) kizárt, hiszen a magyarság romániai politikai integrációjához (pl. ahhoz, hogy felkerüljön a szavazói névlistára, jelöltjeit ne diszkvalifikálják) eleve kormányzati támogatás, politikai paktum szükséges. Ráadásul az erdélyi román paraszttömegek számára egy-egy választási kampányban az NPP-nek földosztást kellett ígérnie, amelytől az 1921-es földreform tapasztalataiból okulva mindig tartott a magyar közvélemény. Harmadrészt pedig itt párhuzamos nemzetépítésekről, konkurens erdélyi nemzetrészekről volt szó, és a húszas évekbeli politikai transzszilvanizmus reményeivel szemben a regionális közös érdekeknel erősebbek voltak a régió belüli etnikai-nemzeti törésvonalak.

¹⁴ Paál 1921: 257–265.

A Sarló-mozgalom társadalmi helyzetértékelése

A csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete több vonatkozásban is lényegesen különbözött az erdélyi viszonyoktól. Egyrészt a felföldi magyarságnak nem voltak olyan regionális történeti és intézményi hagyományai, mint a Romániához került részeknek. Hiszen például a Csehszlovákiához került Munkácsnak, Losoncnak és Galántának Magyarországon nem sok köze lehetett egymáshoz a Budapestről irányított egységes közigazgatáson túl. A másik fontos különbség azáltal jött létre, hogy miután Csehszlovákiában bevezették az általános és titkos választójogot, az addig politikai érdekképviselettel alig rendelkező ipari és mezőgazdasági munkások tömegei is befolyáshoz jutottak, és ez különösen a helyhatósági választások révén alapvetően befolyásolta a helyi politikai életet. A harmadik sajátos adottság az volt, hogy míg Erdélyben a nagyvárosi lakosság körében, az ipari-kereskedelmi szolgáltatásokban és az iskolai végzettség terén felülreprezentált volt a magyar kisebbség pozíciója, addig Szlovénia ez a szlováksággal, de különösen a csehekkel szemben nem volt érvényes, csak a magyar nyelvhatáron belül. Végezetül az is fontos különbség az intézményesülés terén, hogy a felföldi magyar katolikusok nem különültek el egyháziilag a többségi szlovákságtól. Tehát az egyházi oktatási intézményrendszer sem vállalhatta fel a nemzetiségi oktatás ügyét. A kisebbségi politizálás a régi magyarországi pártmaradványokból kiindulva több politikai párt keretében egymással versengve zajlott.¹⁵ Ebben a sokrétű politikai útkeresésben a húszas évek közepére kiderült, hogy a szlováksággal, ruszinsággal összekapcsolódó őslakos ideológia, a regionális érdekek védelme a fejlettebb cseh gazdaság és közigazgatás központosító beavatkozásával szemben éppúgy nem járható, mint a magyar ellenzéki-sérelmi politizálás, illetve a kormánykoalícióban való részvételre törekvő ún. aktivista stratégia. Ugyanekkor még Magyarországon sem beszéltek hivatalosan 1927–1928-ig a revíziós politikáról. Ebben a helyzetben kerül a csehszlovákiai magyar közérdeklődés középpontjába a felföldi magyar fiatalok mozgalma 1925–1932 között. A Balogh Edgár vezette 20–25 fős csoport, amely döntően pozsonyi középosztálybeli és érsekújvári munkás-paraszt származású gimnazistákból állt. A diáklapokban, az önképzőköri munkában és az ifjúsági mozgalmakban¹⁶ folytatott tevékenységük

¹⁵ Országos Keresztényszocialista Párt; Országos Magyar *Kisgazda*, Földmíves és Kisiparos Párt, majd Magyar Nemzeti Párt; Szlovéniai Polgári Párt; Magyar Jogpárt; a csehszlovák Agrárpárt létrehozta Magyar Kisgazdák és Földmívesek Szövetsége; Szlovéniai Német–Magyar Szociáldemokrata Párt, majd Csehszlovák Köztársaság Magyar Szociáldemokrata Munkáspártja.

¹⁶ 1925-ben került sor a prágai magyar főiskolások cserkészcsapatának (Szent György Kör) megalakítására. Ennek keretében indult el a falusi regősjárás, a magyarok lakta vidék felfedezése. Majd az 1928. augusztusi gombaszögi cserkésztalálkozón alakult meg a Sarló a prágai diákok és a losonci *A Mi Lapunk* c. folyóirat szerzői köréből. 1928–1929-ben *Verés* címmel 4 röpiratot jelentettek meg. Az 1929. március 15-i budapesti koszorúzási botrány – Budapesten Petőfi Sándor szobra előtt a kelet-európai népek nemzeti színeivel egy vörös szalagos koszorút akartak

során jutottak el a Sarló megalakításáig, és 1931-es kongresszusukon egy (marxista-)bolsevista alternatíva megfogalmazásáig.

Krammer Jenő, aki a csoport létrejöttét már a harmincas években elemezte, a legfontosabb szemléleti jellemzőket a következőkben foglalta össze: *„Ismertetőjegye: bizonyos szembefordulás a hagyományos történet szemlélettel: a Nyugat bástyájának szerepe helyett a dunai és kelet-európai népek összefogásában látják nemzeti küldetésüket. Szinte azt mondhatnók: közép-kelet-európai Monroe-elvet vallanak. A felvidéki magyarság nagyváros-nélkülisége a társadalmi élet alaprétegévé a dolgozó népet teszi: így szociális beállítottságban is elmélyülnek kisebbségi magyarjaink. A Gondviselés különös irányítása ilyen erkölcsi elvekre ébresztette Prágában a mi fiainkat. Ezekből támadt hivatástudatuk, hitvallásuk, amelyet röviden talán sajátos magyar szocializmusnak nevezhetnénk a Duna-völgy népeinek összefogására, amelyet az ifjú katolikus Prohászka-körök cselekvő vallásossággal is egyesítettek.*”¹⁷

Mindehhez a falujárás során jutottak el, ahol egyrészt találkoztak a népi kultúrával, és meggyőződtek arról, hogy nem pusztán a történelmi osztályokból áll a nemzet. Másrészt szembesültek a szociális kérdések fontosságával, harmadrészt pedig a szlovák, ruszin parasztok és munkások hasonló élethelyzetével.¹⁸ Balogh Edgár számára 1927-ben már „a cserkészlet nem nevelési rendszer többé, hanem életvállalkozás”.¹⁹ Ennek az „élettervnek” a főbb elemei: a népi kultúra feltárása, azzal a felismeréssel, hogy a magyarság élettereje ebben gyökerezik, és annak megújítását ez biztosíthatja; a magyar kultúréletnek szociális lelkiismerettel kell párosulnia a gazdasági bizonytalanságok és a tömeges elszegényedés miatt, ehhez pedig valós társadalomismeretre van szükség; szoros élményközöség alakult ki a szlováksággal, amely felé a magyar kisebbség híd szerepet tölthet be a közép-európai paraszti és munkástömegek öntudatosodásában és összefogásában.²⁰ Mindez történelmi elhivatottsággal párosult, hiszen mint említettük, a szlovenszkói magyarság olyan feladatok megoldása előtt állt, amelyeket addig nem ismert, így új alternatívákat kellett keresni. Ugyanezért Balogh és társainak nyomtatásban megjelent gondolatai, akcióik országos visszhangra találtak, és ők elhitték, hogy írásaik, javasataik önmagukban is társadalomátalakító tettek. Így a társadalomépítési vágyaik az ifjúmunkás- és baloldali mozgalmakkal találkozáva átmentek egyfajta világmegváltó messianizmusba.

elhelyezni, de ezt nem engedélyezték, és ezért azt Táncsics Mihály sírjára tették – révén vált a csoport Magyarországon is ismerté.

¹⁷ Krammer 1941: 60–61.

¹⁸ Ennek a magyarországit megelőző szociográfiai mozgalomnak az eredménye Balogh Edgár *Tíz nap Szegényországban* c. kárpátaljai falujárási naplója, amely először a *Prágai Magyar Hírlap*-ban jelent meg.

¹⁹ Balogh 1927. Kessler-Balogh Edgár 1924-ben érettségizett Pozsonyban, 1929-ben szerzett etnográfus diplomát a prágai Német Egyetemen.

²⁰ Részletes elemzést ad Krammer 1935.

Ennek legfontosabb megnyilatkozása a Sarló-mozgalom 1931-es kongresszusa volt, ahol a csoport egyértelműen csatlakozott a kommunista mozgalomhoz. Nem a kisebbségi kérdés felől közelítették meg a témát, hanem a „kelet-európai kérdés” felvetésében. A kisebbségi kérdést szociális kérdésnek tekintették, amely a gazdasági helyzet függvénye, a kérdés csak akkor kezelhető, ha adva vannak a gazdasági előfeltételek is.²¹ „*A biológiai nemzetegység, mint történelmi kútforrás, régi fikcióját ez a fiatalság reális tartalommal tölti meg, és a nemzeti géniuszt a dolgozó magyar tömegekben, mint őszerejű fajban, konkretizálja. A fiatal intelligencia a magyar dolgozókkal faji alapon szolidaritást vállal, elmaradottságukkal, bajaikkal szemben megváltó elhivatottságot érez, s minden vonalon érintkezést keres a magyar tömegekkel. A régi intelligencia államot szervezett az uralkodó osztályok szolgálatában, az új kisebbségi intelligencia, kihullván a burzsoázia államapparátusából, közvetlenül a tömegek organizálását veszi tervbe, s ennek alapjává a faj gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai védelmét teszi.*”²² Balogh szerint a burzsoázia érdekellentéteiből kikerülve a kisebbségi magyar értelmiség új nemzedéke a magyar dolgozók sorsát elválaszthatatlannak tartja a környező szláv népek és a románság sorsától és történetétől. Ezért a kelet-európai népi és proletár kategóriákat állítja középpontba a nyugat-európai burzsoázia gyarmatosító szándékaival szemben. Ugyanakkor az „absztrakt budapesti magyarzsídó marxizmus” doktrine-rizmusát is bírálta. Az 1918–1919-es magyarországi emigráció ugyanis a Sarlósokat az internacionalizmusra buzdította, és „egyes-egyedül Magyarország reakciós kormányzata ellen akarja őket akcióra bírni”,²³ elterelve a figyelmet a csehszlovákiai nemzetiségi és osztályharcról.²⁴

A Sarlósok azt hirdették, hogy „a nyugati imperializmus szolgálatába álló, egymás ellen acsarkodó nemzeti államok helyett autonóm és integer nemzetesetek kelet-európai konföderációját akarjuk, amely a polgáriasodás elkésztet etapja helyett a szocializmus alapján oldja meg a maga kérdéseit.”²⁵ Balogh a „szakemberek reális mozgalmainak” létrehozását tartotta a Sarló mint szellemi élcsapat legfontosabb feladatának. „*Teremtünk orvosmozgalmat, amely a feltorlódott orvosi tudás és megoldatlan népegészségügy antagonizmusából szocialista orvosbrigádöt fejleszt ki. Alakítsunk olyan mérnöki kört, amely a lakásviszonyok tanulmányozásával egészíti ki a legfejlettebb modern szaktudást. [...] Mozdítjuk elő a pedagógusok szakszerű szervezkedését, hogy már ma megtalálják azt*

²¹ Berecz 1932: 167.

²² Balogh 1932: 141–142.

²³ I. m. 148.

²⁴ „*Ámde a doktrínér marxizmus nemcsak, hogy tudomást nem vett a nemzetiségi problémákról, hanem egyenesen támadást kezdett a kisebbségi kérdés baloldali felvetése, a népforradalmi ideológia s a keleteurópai helyzetudatosítás ellen. [...] a reakció szellemét, sőt a fasiszmus veszélyét látták s ilyen értelemben kezdték meg kritikai kampányukat.*” I. m. 151.

²⁵ I. m. 153.

a hasznos munkalehetőséget, amely egy új társadalom, tisztább emberiesség kiküzdésére és vállalására neveli ki a zsenge fiatalokat. Hozzuk létre az írók és művészek szakszerű frontját, azt az esedékes mozgalmat, amely a mindennapi kérdések felvetésével, fejtegetésével és megoldásával teszi szükségletté az írók és a művésztszárát.”²⁶

Ez az élcsapat azonban csak a kisebbségi társadalom problémáinak feltárását segítheti, a kérdés megnyugtató megoldását – a korabeli kultúraautonómia-terveket osztályalapon bírálva – a kisebbségek teljesen önálló gazdasági, kulturális és politikai életének biztosításában látták. Ezt azonban csak szocialista társadalomban tudták elképzelni, a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetségében, a Szovjetunióban hirdetett lenini nemzetiségpolitika alapján. Az ott követett gazdaság- és nemzetiségpolitikát példaértéküként mutatták be.²⁷

A Sarló nagy ívű elképzeléseiből – miután sem a szlovenszkói kommunista mozgalomban, sem a magyar kisebbségi közéletben nem tudtak vezető szerepet kivívni, és a csoport szétesett –, egy szociográfiai intézet tervén kívül,²⁸ nem lett semmi. (Miközben világ-parasztforradalomban bíztak, és a szovjet mintákat dicsőítették, a Szovjetunió falvaiban éhínség pusztított.) Balogh Edgár és Fábry Zoltán a korabeli csehszlovákiai magyar valóságirodalomban megmaradtak az osztályharcos, személyes benyomásokon alapuló helyzetképeiknél. Szerényi Ferdinánd, Krammer Jenő és a volt Sarlósok, Jócsik Lajos, statisztikailag, módszertanilag szakszerűbb munkáikkal ezen a harmincas évek közepére túlléptek, Balogh Edgár pedig közírói pályafutását Erdélyben, a *Korunk* közegében és a Romániai Kommunista Párt fedőszervezete, a Romániai Magyar Dolgozók Szövetsége egyik vezetőjeként folytatta.

A kisebbségi társadalom mint egységesülő közösség

A húszas évek második felére a Magyarországgal szomszédos országok politikai életében leszűkültek a magyar kisebbségi érdekvédelem lehetőségei. Az addig kialakított kisebbségi integrációs kompromisszumok: a politikai transzszilvanizmus, az őslakos ideológia, a paktumpolitika, az aktivista kormányzati szerep keresése, a szociáldemokrata, illetve kommunista mozgalmakon keresztül történő érdekképviselés nem bizonyultak sikeresnek. A Magyarországgal szembeni közös kisantant-politikán túl a jelentős magyar kisebbséggel bíró országokban egyaránt hármass diszkrimináció alakult ki. A *politikai diszkrimináció* az állampolgárság megadására, a szavazói névjegyzékbe való felvételre, a helyhatósági

²⁶ Balogh 1932: 15.

²⁷ Berecz 1932: 170–172.

²⁸ A Csehszlovákiai Magyar Szociográfiai Intézet tervezete, 1978: 345–346.

és parlamenti képviselet, valamint a gyülekezés és sajtószabadság korlátozására vonatkozott. A *gazdasági diszkrimináció* elemei a kisebbségi magyarság vonatkozásában többek között a földreformok lebonyolításában, a telepítési politikában, a külföldi tulajdonú vállalkozásokhoz való viszonyban, a foglalkoztatás- és az adópolitikában nyilvánultak meg. A *kulturális-oktatási diszkrimináció* pedig a magyar nyelvű állami oktatási intézményrendszer elszorvasztásában, a hivatalos nyelvpolitikában és az egyházi oktatási intézmények korlátozásában, a nemzet-kisebbségi alapon szerveződő társadalmi intézmények korlátozásában volt jelen. Erre válaszként óhatatlanul a magyar nemzetkisebbségi politika összezáródása következett be.

Az erdélyi polgári radikálisként és a politikai transzszilvanizmus képviselőjeként már többször említett *Paál Árpád* kisebbségpolitikai szemléletében ezekben az években (1924–1928 között) döntő fordulat következett be. Az addig a zsidóság és a székelység problémáinak OMP általi képviselését szorgalmazó véleményvezér a Nemzeti Liberális Párttal folytatott 1925-ös paktumtárgyalások és az akkoriban elfogadott oktatási törvények vitái arról győzték meg, hogy az elképzelt „romániai demokráciára” való nyitottságához a többségi oldalon nem talál partnereket. Ezt a tapasztalatot erősítette meg 1928 után a Maniu-kormány hároméves tevékenysége is, amely ígéretei ellenére nem tudta az „önkormányzati szabadságot” és a „tisztá hamisítatlan parlamentalizmust” megvalósítani.²⁹ Ezért visszatért 1919-es székelyautonómia-tervének zárt társadalom koncepciójához.³⁰ Ekkoriban írt vezércikkeiben körvonalazta a külön kötetben megjelentetni tervezett „*otthon-haza*” koncepcióját.³¹ „*Az otthonunk a hazánk is. A kisebbségi népeknek nem is lehet más hazájuk, csak a szülőföldjük és társadalmi kiterjedésük területe. Országukban is egybeütt idegenek. Országos ügyekben szavuk még ideális állapotok esetén is csak számuk arányában van, tehát mindig leszavazás a részük, mert kisebbségek. [...] Az ország nem az övék, csak ők az országé. Az országból csak annyi az övék, amit a házukkal, birtokukkal, kereskedelmi és ipari kiterjedésükkel, testi és szellemi munkájuk alkotásával elfoglalhatnak – és megtarthatnak. [...] Természetesnek kellene venni azt is, hogy ezeken a helyeken a maguk gazdasági túlsúlya és esetleges kizárólagossága is zavartalanul érvényesülhessen. Az otthon jogában ez mind benne van. A házamba, a birtokomba csak mint vendégként ülhet be valaki, de nem úrként és rendelkezőként. [...] Lényegében az a helyzet, hogy a népkisebbségek területei nem a néptöbbség tulajdonai, s ha jogegyenlőséget akarnak, akkor a népkisebbségek területjoga*

²⁹ Horváth 2005: 143.

³⁰ Paál 2003: 120–133.

³¹ Paál Árpád: *Otthon-haza*. (Fejtegetések a népkisebbségi kérdés megoldásáról.) Tanulmánykötet-törödékek, kézirat, 1933, aut. fog., 87 f. Paál Árpád kézirat hagyatéka, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely MS VI/ 7651/18.

is éppen olyan erős és valóságos kell hogy legyen, mint a néptöbbségeké.”³² Ez lesz később az 1931-es, az *otthonterület* fogalmára építő székely közületi autonómia koncepciójának az elméleti alapvetése.³³ Az önálló, elszigetelt társadalom megvalósítása mellett – amely segítheti a magyarság pozícióinak megőrzését egy megváltozott nemzetközi környezettől várt revízióig – a másik fontos elem itt a szociális érdekellentétek nemzeti alapon történő felülírása. A nemzeti szolidaritáson és intézményeken túl a kölcsönös termelés és fogyasztás rendszere szolgálná ennek megvalósítását. A húszas években használt „népi alapok”, „néphatalom” kategóriák megmaradtak Paálnál, de ekkor már nem a szociális tényezőket és a demokratizmust, hanem a nemzeti elemeket hangsúlyozta.³⁴

Ennek a saját társadalom felé fordulásnak – ha nem is csak ebben a vonatkozásban – leggyakrabban idézett megnyilatkozása Makkai Sándor *Magunk revíziója* c. munkája. De az évek óta tartó nemzeti összefarkozás, felértékelődési folyamat teoretikus megfogalmazása és a saját társadalom definiálása szempontjából legalább ennyire fontos Sulyok István szintén 1931-ben megjelent tanulmánya, *A kisebbségi kérdés szociológiai oldala*.³⁵ Ő kisebbségi problémán eleve azokat a társadalmi jelenségeket és törvényeket értette, amelyek „a nemzeti kisebbségeket mint zárt társadalmakat jellemzik és irányítják”.³⁶ Balogh Artúr fogalomértelmezését átvéve nemzeti kisebbségeken azokat a közösségeket érti, amelynek tagjai „az államnép nemzetiségétől eltérő, más nemzetiséghez, tehát más népközösséghez és kultúrközösséghez tartozónak vallják tudatosan magukat”.³⁷ Nemzet nem jogi, állampolgári kategóriát, hanem a renani értelemben olyan, „az ember érzésvilágában gyökerező erkölcsi szolidaritást, amelyet a közös múltnak emlékei s jövőnek céljai, a százados együttélés során kialakult nyelv, kultúra, faji jelleg, életformák és létütemek fejlesztenek ki”.³⁸ Ezért azokat az embercsoportokat, amelyek egy régen kialakult állami és nemzeti kötelékből más államok és nemzeti kötelékek fennhatósága alá kerültek, nemzeteknek tekinti. Így a nemzet nála organikus, elsősorban erkölcsi, társadalmi, kulturális kategória, szemben a hatalmi aktusok és a gazdaság meghatározta jogi, politikai, gazdasági tartalom-

³² Paál 1929: 17–18.

³³ Paál 2004: 424–465.

³⁴ Horváth 2005: 153.

³⁵ Sulyok 1931: 170–181. Sulyok István (1891–1945) kisebbségpolitikai szakíró, 1912-től járási szolgabíró Krassó-Szörény megyében; 1918-ban a lugosi baloldali-radikális mozgalmak vezetője; 1922-től a *Magyar Kisebbség* társszerkesztője, 1924-től az Erdélyi Bankszindikátus Főtitkára; 1925-től az *Ellenzék* szerkesztője; 1927-ben létrehozta a Romániai Magyar Népliga Egyesületet az erdélyi magyarság nemzetközi védelme érdekében, majd a Juventus irodát 1928-ban a közművelődés szervezése érdekében, 1932-től az OMP parlamenti képviselője és az *Erdélyi Lapok* munkatársa. 1939-ben áttelepült Magyarországra, és itt a *Magyarság* munkatársa lett. 1933-tól a német népközösség-elmélet meghonosítója a romániai magyar közgondolkodásban.

³⁶ I. m. 171.

³⁷ I. m. 172.

³⁸ Uo.

mal bíró állammal szemben. Sulyok ebből vezeti le a nemzetkisebbségek jogát az állami élethez, illetve az ezt kompenzáló biztosítékokhoz. De mivel ennek érvényesítése döntően politikai kérdés, inkább azt vizsgálta meg, hogy a társadalmi élet terén milyen eszközökkel biztosítható a kisebbség nemzeti igényeinek kielégítése és fejlesztése? A nemzeti kisebbséget Sulyok a nemzettel egyenértékű közösségnek tekinti, „*mely tagjainak egyéniségét egészen felöleli. Tagjai köznap értelemben véve a legszorosabb társadalmi közösségben élnek. Ez a közösség termeli ki számukra a társadalmi értékeket: ebben él és fejlődik nyelvük, kultúrájuk, ebben alakulnak ki szokásaik, világnézetük és életelemük. Ez a miliő határozza meg művészetük formáit, annak minden ágában. A gazdasági kapcsolatokra is ráüti ez a közösség a maga jegyét, ha a gazdasági életben jogi határok nélkül nem is lehetséges a zárt jelleg, és ezek a kapcsolatok különböző ilyen körök szerint nagyon is különböző gazdasági erkölcsöket, gazdasági berendezkedéseket és szokásokat mutatnak*”.³⁹ A közösségek alapvető funkciója, hogy gondoskodni igyekeznek tagjaik igényeinek kielégítéséről. Ha azonban nem rendelkeznek ehhez „állami főhatalommal”, akkor Sulyok szerint a „társadalmi szervezkedés” területén lehet megtalálni a megfelelő szervezeti formákat. Ezt azonban az adott állam osztálytagozódása akadályozhatja, azaz az egyes csoportok osztályérdekeik szerint, nem pedig nemzeti alapon szerveződnek. Ennek ellensúlya a „gazdaállam nemzeti dogmájának önzése és kíméletlen kizárólagossága”, amely minden kisebbségi személyt akadályoz. „*Ennek a természetes és ösztönös ellenhatásnak legfőbb következménye az, hogy az egész kisebbségi közösség minden belső tagozódásával egyetemben, együttesen és összesen sajátságos, elnyomott és mellőzött osztályhelyzetbe kerül*”,⁴⁰ míg a többségi társadalmi csoportok kiváltságos osztályhelyzetbe jutnak. Ebből a viszonyból a kisebbség számára a társadalmi és nemzeti szolidaritás új forrása fakad, és ez az osztályellentéteket is áthidalhatja. Sulyok kategorizálása szerint a nemzeti egység pillérei a kisebbségi országos szervezetek, a felekezeti oktatási intézményrendszer; a közfunkciókat ellátó, helyi társadalmi egyesületek. Ezek az intézmények „nemzetépítő hivatásuknak” azonban csak akkor felelhetnek meg, ha egyeztetve, az erőforrásokat, a szükségleteket számba véve működnek, és mindez a társadalmat tanulmányozó munka alapján koordinálva folyik.⁴¹ Mindezt az intézményi hálózatot „az erdélyi magyarság társadalmi szervezetének” nevezte az általa összeállított kézikönyvben, ahol ez alatt a cím alatt a romániai olvasó- és társasköröket, a dalegyesületeket és a nőmozgalmakat mutatta be.⁴²

A nemzeti kisebbség egysége valós alapjának a társadalmi együttélés termékeit

³⁹ I. m. 175.

⁴⁰ I. m. 176.

⁴¹ Erre konkrét intézményi javaslatokat is készített a szerző: Sulyok [1926] 2002: 81–85., illetve uo. Sulyok István tervezete magyar kultúrhivatal felállítására [1927] 2002: 86–88.

⁴² Sulyok 1930: 118–159.

és értékeit tartja: a nyelvet, a szokásokat és az erkölcsöket. Az egység legfőbb akadályai pedig a gazdasági természetűek lehetnek. Ennek feloldása érdekében bizonyos gazdasági funkciók társadalmiasítását javasolja. Ilyen programnak tekinthető a szövetkezeti tevékenységet; a hitelek közcélúvá és közhasznúvá tételét; a biztosítási társulások létrehozását; a magyar könyvkereskedelem altruista társadalmi szervezeteken keresztül történő működtetését; a magyar sajtó terjesztését és az itt termelt profit közcélú felhasználását.

Sulyok mindezt egy társadalomszervezés-működési keretben gondolja el: *„A kisebbségi társadalomszervezés legfőbb eszköze és biztosítéka kétségtől a határozott, a világosan kiformált közvélemény. [...] Szükség van a kisebbségi helyzet sajátos társadalmi problémáinak rendszeres vizsgálatára, szükség van az alapvető kérdések tisztázására s a törvényszerűség felderítésére, meg kell találni azt a tant és tervet, mely ennek a társadalomképződésnek folyamatát irányítja, s mindezekre egységes, határozott közvéleményt kell felépíteni, biztosítékául annak, hogy a megválasztott út helyes, és szankcióul, hogy ezt az utat be is kell tartani.”*⁴³ Az egységes erdélyi magyar társadalom eszméjének megteremtése szempontjából kulcsidézetről van itt szó, hiszen az organikusnak tekintett nemzeti közösség szervezését, működtetését társadalomismeretre alapozott értelmiségi-vezető-koordináló tevékenységként határozta meg.

Az egységes magyar társadalom képe meghatározó lett a harmincas évek erdélyi magyar önszemléletében. Ebben a dolgozatban most nem az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* c. folyóiratok – amelyek eleve ebben az egységes magyar társadalomképben gondolkodtak – már többször elvégzett összehasonlításából indulok ki, hanem egy-egy életműnek ezt a párhuzamos társadalomkonstrukciót gazdagító vonatkozásaiból.

A kolozsvári falukutató szemináriumok, az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel*, valamint a *Korunknak* a falusi viszonyokról szóló számos publikációjából, Mikó Imre az *Erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* (1931) és Venczel József *A falumunka és az erdélyi falumunka mozgalom* (1935) c. munkái emelkednek ki. Mikónak ebből és egyéb munkából is világos, hogy a szerző a romániai magyarság megújulását a fiatal értelmiségtől várta, mely – csehszlovákiai nemzedéktársaihoz hasonlóan – *a falusi tömegeket akarta megszólítani, orientálni és beemelni a nemzeti alapon szerveződő kisebbségi társadalmukba*. Hiszen a romániai magyarság 75–80%-a falun élt. Az általa arisztokráciára, középosztályra, munkásságra és a falu népére tagolt romániai magyarságon belül a magyar középosztály terjeszkedését és fejlődését helyezte középpontba.⁴⁴ A falut nemcsak missziós területnek tartotta, hanem a fiatal értelmiség számára egyben a legfőbb elhelyezkedési lehetőségnek is. *„Beállunk közkatonának a magyar jövő: a munkások és parasztok*

⁴³ I. m. 180.

⁴⁴ Mikó 1937: 4–5.

sorába, s az ő érdekeik értelmi szolgálatában keressük letűnő középosztályunk új nemzedékének a jövő társadalmához való jogát.”⁴⁵ Balogh Edgárhoz hasonlóan az értelmiségieket szakmanként látná el hivatás-feladatokkal: a jogászoknak – munkájuk mellett – jogvédelemmel, az orvosoknak népegészségüggyel, a mérnököknek a munkásság segítségével, a papoknak és tanítóknak szociális neveléssel kellene foglalkozniuk. Konkrét példái Balázs Ferenc unitárius lelkész mészköi és Kacsó Sándor brassói szövetkezetszervező népfelvilágosító programja.⁴⁶ Mikó Imre, Venczel József, Vita Sándor, a korszak meghatározó fiatal társadalomkutatói fokozatos, generációkon átívelő társadalmi mobilitásban gondolkodnak. A tehetősebb falusiak és a lecsúszó középosztály gyerekeinek ipari és gazdasági pályákra való orientálódása és a felnőttképzés állt elgondolásaik középpontjában. Az egyházi iskoláztatáson (kollégiumi nemzetnevelésen) keresztül új falusi intelligencia megteremtését, majd ezek gyerekeiből az új városi középosztály és értelmiség létrejöttét remélték. Az utóbbi réteg hivatását pedig a nemzeti társadalom szolgálatában, a közösségi érdekeknek alárendelt életpályákban látták.

Már a Sulyok István által megfogalmazott egységesítő társadalomszervezés leírásában is szerepelt egy központi szerv szükségessége. A harmincas években nemzedéki viták során egyértelművé vált, hogy ehhez a háttérrel a háború után, már kisebbségiként szocializálódott új nemzedék *küldetéstudata* adhatja. Mai szóval ők már szakpolitikák kialakítására törekedtek, a kisebbségi intézmények átszervezését (Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, Erdélyi Múzeum Egyesület), megszervezését (szövetkezeti mozgalom, gazdasági képzés, egyetem melletti kollégiumi szakképzés, szociális segélyszervezetek) kezdeményezték. Azt mondhatjuk, hogy ez a küldetéstudat (vezetői kiválasztottság) elengedhetetlen volt a nemzet-kisebbségi társadalomszervezésben. Ennek a felülről való szervezésnek a legkonceptiózusabb megfogalmazója Venczel József volt a falumunka és a művelődéspolitikai terén.⁴⁷ A legátfogóbb népnevelési programot pedig – folyamatosan és részletekbe menően sok egyedi szacikkben – a György Lajos és Márton Áron szerkesztette *Erdélyi Iskola* (1933–1944) című folyóirat adta közre.⁴⁸

A falu felé fordulás és a felülről szervezés mellett Paál és Sulyok szemléletéhez képest teljesen más pozíciót fogalmazott meg László Dezső református lelkész, a kisebbségi etika fogalmának erdélyi tematizálója.⁴⁹ 1931-ben még úgy látta, hogy a magyar egységen belül a kisebbségi magyarság újdonsága a demokrati-

⁴⁵ Mikó 1935: 6.

⁴⁶ A mészköi szövetkezet- és társadalomszervező kísérletről Balázs 1936. A brassói ÁGISZ szövetkezeti, népművelési kezdeményezéséről Kacsó 1974: 458–477.

⁴⁷ Venczel 1935. A hiányokról és a feladatokról i. m. 30–32. [újbóli közlés: *Magyar Kisebbség*, 2005, 3–4. sz. 138–163.] Uő: Erdélyi kultúrproblémák, 1935. 7–9. [az EME feladatai és átalakításának terve]; uő. 1936. 131–148.

⁴⁸ Osváth 2003. Repertórium: <http://erdelyiiskola.adatbank.transindex.ro/>

⁴⁹ László 2004.

kus szellemiség. Ugyanis az impériumváltás utáni magyar államtalanítás nyomán a magyar kisemberek és az itt maradt középosztály befolyása óriási mértékben megnőtt a kisebbségi közéletben. Ezzel és a nemzeti alapú önszerveződéssel határozottan vissza Magyarországra a kisebbségi magyarság. Akkor még számára minden önszemléleti viszonyítás alapja Magyarország volt.⁵⁰ Néhány évvel később azonban a kisebbségi voltunk a magyarországi magyarsággal való összehasonlítást már hibának tartotta. Elsősorban azért nem tartotta jónak ezt a megközelítést, mert az ebből kialakuló konzervatív szemlélet (csak a pozícióvédelemre korlátozódó), kritika (a trianoni felelősséget vizsgáló) vagy a pesszimista hozzáállás (nincs jövője a magyarságnak, hiszen amikor főhatalommal bírt akkor sem tudta a problémáit kezelni) alapján nem lehet hosszabb távon reális stratégiát kialakítani.⁵¹ „*Nem azért vagyunk kisebbségi magyarok, mert a többségi magyarságtól különválasztva élünk, hanem azért, mert országunkban [a] tizenötmillió államalkotó románsághoz képest kisebbségben vagyunk. Kisebbségi életünk alapkérdései tehát a románsághoz való viszonyunkon dőlnek el. Nekünk tehát mindenekelőtt ennek az országnak az életét, életrendszerét, életlehetőségeit kell megismer-nünk.*”⁵² Ebben a viszonylatban pedig a magyarság megőrzése nem egy külső tényező függvénye, hanem „*mi azért akarunk megmaradni abban a faji, vallási, kulturális közösségben, amelyben születünk, mert az természetes meghatározása életünknek. A természet törvénye, hogy olyan kultúrközösségben születtem, amelyben ma élek. A természet rendjét megváltoztatni a világ legnagyobb vétke és legnagyobb érzéketlensége.*”⁵³ László Dezső a kisebbségvédelmet nem nemzetközi kötelezettséggként, biztonságpolitikai ügyként, hanem természetjogi kérdés-ként állította be, tehát kiemelte a magyarországi, illetve kisebbségi viszonylatból. A kisebbségi életet alkotmányjogilag biztosítottnak tekintette, ezért a kisebbségi sérelmek felvetését mint az állam presztízsét sértő jelenséget javasolta tematizálni. „*Számunkra a magyar kisebbségi program abban áll, hogy megismerjük azokat a nemzeti értékeket, amelyek tulajdonosaiul születünk, és megkíséreljük ezeknek a védelmét és fejlesztését egy olyan országban, melynek életét egy másik faj irányítja. Ezek a nemzeti értékek mindenekelőtt a nyelv, a népkultúra, az irodalmi kultúra, a nemzeti múlton alapuló sajátos éleslátás és erkölcsi forma, ezek felett azok a keresztény értékek, melyek egyházainkon keresztül képződtek ki. Kisebbségi életünkben abból indulunk ki, hogy ez a megismerő, védelmező és továbbfejlesztő munka ebben az országban, ennek politikai keretei között lehetséges, mert erre az ország alkotmánya törvényes védelmet és jogot ad, és ez a szellemi magatartás az ország érdekeivel nem ellenkezik.*”⁵⁴ Ebből következőleg a kisebbségi program

⁵⁰ László 1997: 77–85.

⁵¹ I. m. 88–95.

⁵² I. m. 89.

⁵³ I. m. 90–91.

⁵⁴ I. m. 91.

megvalósításának intézményes kereteit számba véve első helyen a román államot említi, amelyet mind az anyanyelvi oktatás, mind a vallásszabadság biztosítása érdekében László Dezső szerint jobban igénybe kellett volna venni. (A szerzőnek vélhetően nem voltak illúziói a romániai politikai és jogi gyakorlatot illetően, de itt egy modellt és érvrendszert próbált felépíteni.) Ennek a szerkezetnek a további elemei az örökölt kulturális szervezetek (elsősorban az EME), a folyóiratok és az új szerveződések. Lászlónál ez utóbbiak feladata a teljesítményekre alapozott „egyénségnevelés” kell legyen. Tehát szükségesnek látta a „munkanemesség” alapján egy új elit kinevelését.

Az erre képes kisebbségi elit közéleti szerepét erősítette meg az 1937 októberében megrendezett Vásárhelyi Találkozó.⁵⁵ Ez a tanácskozás, amely a különböző – korhatár nélküli – ifjúsági csoportok (már kisebbségiként szocializálódott romániai magyarok) konszenzusos elvi határozatával ért véget, a harmincas években megkonstruált egységes erdélyi magyar társadalom elvárásait és jövőképét foglalta össze. Az itt született Hitvallás (a dokumentum „preambuluma”) négy alapelve összegzi a „kisebbségi társadalom” korabeli konstrukcióját.

„... az erdélyi magyar népkisebbségi élet irányítása csakis a keresztény erkölcsi és demokratikus nemzeti követelmények szerint történhetik;

népkisebbségi életünket és annak minden intézményét a nemzeti egység gondolata hassa át, politikai, gazdasági, közművelődési és egyházi intézményei s azok vezetői között, amennyiben hiányzik, becsületes együttműködés jöjjön létre, az osztály-, felekezeti és nemzedéki ellentétek életünkéből tűnjenek el, annál is inkább mert minden felekezeti és származású magyar embert, s így azokat a zsidó vallású magyarokat is, akik kisebbségi sorsunk minden következményét vállalják, a magyar népkisebbség alkotó elemének tekintünk;

a Vásárhelyi Találkozón megjelent fiatal romániai magyar értelmiség a legteljesebb nemzeti, szociális és politikai egységvágától áthatva kimondja, hogy az erdélyi magyarság minden egyes tagjára sorskérdéseink és küzdelmeinek iránti érdeklődés, tevőleges szolgálat és munka hárul;

*a magyarság minden egyes tagjának teljesítenie kell mind anyagi, mind szellemi tehetségéhez mérten kötelességét magára hagyott nemzetünk iránt; kizárandó az, aki az erdélyi magyarság nemzeti érdekeivel összetűző tevékenységet fejt ki.”*⁵⁶

⁵⁵ A találkozóra 1937. október 2–4-én került sor Marosvásárhelyen, 187 résztvevővel, Tamási Áron elnöklétével. A találkozó dokumentumaiból ad válogatást *A Vásárhelyi Találkozó dokumentumai*, Dávid 1998.

⁵⁶ A Vásárhelyi Találkozó záróhatározata, 1991: 99.

A polgárosodó magyar kisebbség képe

A csehszlovákiai magyar kisebbség – Erdélyhez viszonyított – regionális előzménynélküliségéről már szoltunk. Ezt bizonyos értelemben pótolni vélte Szvatkó Pál, a kor meghatározó szlovenszkói magyar közírója az indogermán polgárság eszméjével. 1938-as esszéjében az egész magyar polgárosodást áttekintve indogermányságon azt az „általános európai formát” értette, „*amely önmagával vitatkozva s mégis összhangban felépítette a kontinens civilizációját, elméletével és gyakorlatával egyetemben, józanságával és álmaival, városaival és hadjárataival, a teljes fejlődéstörténeti komplexummal* [sic!]”.⁵⁷ Tanulmánya fő állítása, hogy ezt az európai polgári világot a németek és a szlávok városi asszimilációja tette a középosztály-képződéssel általánossá Magyarországon. „*A magyar polgárosodás és az indogermán elemek magyarosodása ebben az időben azért is egyet jelentett, mert a törzsökös magyar paraszt még igen kis mértékben vett részt az emelkedésben. Az új polgárok viszont csak egy ideig csüngtek rajongva a történelmi magyar formán, azután itt-ott már a háború előtt is megtört a varázs, s a nyugat-európai polgári sablon tulajdonságai át-átszivárogtak a romantika kopni kezdő kérégén.*”⁵⁸ Ebben a keretben helyezte el a felföldi fejlődést is: „*Különösen a városokban virágzott egy módosult lelkű magyarság, a tökéletesnek nevezhető szlovenszkói városokban, amelyek évszázadokig közvetlenül német, tehát európai befolyás alatt álltak. És nem ismerték a törökök ernyesztő keleti igáját. Ősi polgári kultúra uralkodott bennük, s az alföldi tanyák, falvak és kastélyok rendszerével szemben ugyanolyan zárt, demokratikus egységet jelentettek, mint Európa más vidékein is a polgárság városai. A város német volt, a vidék szlovák, ebben a miliőben fejlesztette ki a maga nemzeti kultúráját a magyar. A szlovenszkói magyarság e meghatározó előzmények után a turáni magyarsággal szemben indogermán magyarságnak nevezhető, különösen az addig egyedüli kultúrát hordozó városi polgár. Valóban annyi benne a szláv és germán faji elem, az átvett, megemésztett és fölhasznált nyugat-európai kultúrmentális, hogy nehezen jelezhetjük egy keleti faj vignettájával. Más nyugat-európai típus, gondolkodásmódban, életmódjában egyaránt. Ez a nemzetrész a magyarság legnyugatibb ága.*”⁵⁹ Szvatkó általánosító megállapítása az ő nagyszombati, nyugat-szlovenszkói szocializációjára vezethető vissza, hiszen 1930-ban a csehszlovákiai magyarság 64%-a földművelésből élt.⁶⁰ Ráadásul a korabeli felsőoktatásban részt vevő magyarok döntő többsége munkás, paraszt, kispolgári környezetből került ki.

Az 1938-as visszacsatolás után, már a kisebbségi korszakra visszatekintve Jócsik Lajos (a volt Sarlósok egyike) a szociális kiegyensúlyozottságot és a ma-

⁵⁷ Szvatkó Pál: *Indogermán magyarok*. 1994: 65.

⁵⁸ I. m. 67.

⁵⁹ Szvatkó 1932: 55.

⁶⁰ Haltenberger 1993: 151.

gyarországinál polgárosultabb felvidéki magyar szellemiséget hangsúlyozta. „A felvidéki embernek nagyobb és szabadabb volt a szociális nevelése. A társadalmi hierarchia eszmei és emberiségi gátlásait el kellett hullajtania. Szociális gondolkodását kevésbé lassították fékek. A társadalmi életet fájdalommentesebben tudta szemlélni, mint az anyaországi magyar. Szociális téren nagyobb józansággal rendelkezett. Valamikor nagy erővel hirdette a kisebbségen belül az egyes osztályok érdekeit s így megismerte és kipróbálta sorjában a középosztály, a parasztság, a munkásság és a polgárság társadalmi használhatóságát. Megismerte a közösség alkatelemeit, és össze tudja egyeztetni a csoportok érdekeit. Az összesség érdeke sokkal fontosabb előtte, mint az egyes részeké, de az összesség egyenrangú részek szövetsége. Nagyobb kitartást és nagyobb szívósságot hozott magával a kisebbségi életből, és modernebb szervezőkészséget. Emberségtudata is erősebb. Csoportjai egyforma értékűek akarnak lenni. Az elnyomást semmilyen formában sem tudják elviselni és elismerni. Az északi magyar a kisebbségi elnyomás ellen demokratikus eszközökkel harcolt és rájött arra, hogy ki kell építeni saját belső demokráciáját, ha életéért eredményesen akar küzdeni. Belső világa kiegyensúlyozottabb. Társadalmi élete is. Nincs nagy érzéke a társadalmi hierarchia iránt. Felső rétegei letöredeztek az alsókba, vagy egészen közel kerültek az alsók életéhez.”⁶¹

Ugyanezt a polgárosultság-előnyt, az „általános emberi ideál” másságát még határozottabban fogalmazta meg Borsody István 1938-ban Magyarországon, de még az első bécsi döntés előtt megjelent tanulmányában. „A csehszlovákiai magyarság – szélében-hosszában használt megállapítás szerint – húsz év alatt demokratizálódott. Megváltoztak társadalmi ideáljai, az új ideál: a dolgozós, társadalmilag szervezett ember, aki egymást megbecsüli, születés, származás, foglalkozás miatt emberi megaláztatást el nem visel, a címet, rangot, méltóságot csak megfelelő tartalom fejében hajlandó elismerni, megveti a szolgalelkűséget, az úr és a szolga megalázó viszonyát, szociális felelősségérzete és öntudata a magyar társadalmi reformok egész sorát látja szükségesnek. Emberi tekintetben tehát – ezt gyakran megállapították – tisztább és emelkedettebb a kisebbségi sors tisztítóüzén keresztülment csehszlovákiai magyar, mint az átlag magyarországi.”⁶² Ez a másfajta értékrend Borsody szerint egyfajta hasadást is jelent a Magyarországhoz való kapcsolódásban az ottani társadalmi viszonyok miatt (földreform, szociális reformok, általános és titkos választójog hiánya). De azzal együtt, hogy Csehszlovákiában szabadon lehetett bírálni Magyarországot, „az anyaország sem ad olyan emberi eszményeket, amelyek abszolút vonzerőt gyakorolhatnának a határontúli [sic!] magyarokra.”⁶³ Mideközben egy ilyen „központi ideál” tart-

⁶¹ Jócsik 1940: 227–228.

⁶² Borsody 1938: 199.

⁶³ Uo.

hatná össze a magyarságot. Ez „pedig csak olyan magyar szociális rendszerben jöhetne létre, amely minden magyarral éreztetné, hogy nemzete megbecsült és méltó tagja lehet.”⁶⁴ Ennek megteremtésében pedig a kisebbségi tapasztalatok és minták okulást nyújthatnak Magyarországnak, ahogyan a Borsody István szerkesztette könyv előszavában ezt Dessewffy Gyula meg is fogalmazta.⁶⁵

Ehhez összehasonlításként érdemes áttekinteni a vonatkozó erdélyi irodalmat is.⁶⁶ Ebben az önismereti irodalomban – amely létrehozta az aktuális önszemléleti konstrukciót mint valóságképet – az erdélyi sajátosságokat két csoportra lehet bontani. Az egyikbe a *régió történelmi fejlődéséből adódó domináns karakterjegyek* és jelenségek, a másikba pedig a huszontkét éves *kisebbségi helyzetből következő új értékek és habitusok* tartoznak. A húszas évek nemzetkarakterológiai megközelítésében Buday Árpád az erdélyiek új iránti őszinte érdeklődését és a saját arculatukra (formakészletükre) való átalakítására, valamint az ellentétek kiegyenlítésére való képességet emelte ki.⁶⁷ Bartók György a hagyomány és a múlt fokozott jelenlétét, a természetközelséget, a tragikus életérzést; a megfontolt, de nem habozó-, az óvatos, de nem félénk viselkedést tartotta meghatározónak Erdélyben.⁶⁸ A másik nagy hatású erdélyi filozófus, Tavaszy Sándor a kritikai jelleg erősségét és az idealizmusra való hajlandóságot a Descartes–Apáczai- és a Kant–Böhm Károly-recepció kapcsán helyezte az erdélyi szellemi élet középpontjába.⁶⁹ Imre Sándor pedagógus-teológus az erdélyi ember kicsinyességére és aprólékosságára hívta fel a figyelmet. Ugyanakkor fontosnak tartotta az erdélyiek jövő(kép)keresés igényét és az erős regionális öntudatot.⁷⁰ A második bécsi döntés utáni időszakban az erdélyi regionális történeti adottságokat Mikó Imre négy jelenségben foglalta össze. A három nemzet uniója és az önálló erdélyi fejedelemség, majd a Habsburg Birodalmon belüli különállás sajátos alkotmányosságot teremtett, amelyen belül az egyházi, területi, nemzeti jogosultságok *erős önkormányzatiságot* hoztak létre. Erdély geopolitikai helyzetéből és a nagyhatalmak közötti viszonyból alakult ki a hagyományos erdélyi *egyensúlyozó külpolitika*, amely egyben az arisztokrácia szélesebb nemzetközi kitekintésével és realitásérzékével járt. A többvallású régió kiegyensúlyozott arányai miatt a vallásszabadság is korán megvalósult, amelynek következménye a társadalmi, politikai, *kulturális pluralizmus* elfogadása is. Végezetül a természetföldrajzi viszonyokból adódó arányosabb birtokviszonyok és az alföldinél szegényebb, döntően magyar származású arisztokrácia és az előbbieken felsorolt hagyományok révén maga

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ I. m. 5–6.

⁶⁶ Az áttekintést lásd részletesebben: Bárdi Nándor: *A múlt...* 2006: 237–292.

⁶⁷ Buday 1922: 333–334.

⁶⁸ Bartók 1925: 343–345.

⁶⁹ Tavaszy 1940: 365–367.

⁷⁰ Imre 1926: 488–490.

*az erdélyi társadalom demokratikusabb berendezkedésű volt, mint általában Magyarország más régiói.*⁷¹ Ehhez hasonló társadalmi adottságokra hivatkozott László Dezső is. Szerinte Erdély őrizte meg Magyarországon a legtöbb történelmi emléket, és itt a legerősebb a közszellemben a történelmi alapok megbecsülése. A társadalmi rétegek közti különbségek sem voltak olyan élesek Erdélyben, mint Magyarország más részein. A kisebbségi helyzetben leszegényedett magyarságon belül még inkább eltűntek az osztálykülönbségek is. Itt az egyházak munkáját is mindig jobban megbecsülték, és jóval erősebbek voltak a felekezeti intézmények pozíciói, mint másutt az országban. Végezetül a földi és testi hatalmak szegénysége miatt az erdélyi ember „rá volt kényszerítve arra, hogy lelki erejét, műveltségét, erkölcsét és hitét fokozza”.⁷²

Ha a *kisebbségi helyzet teremtette új értékekről* szóló írásokat vesszük sorra, akkor abból az elnyomatásban kialakuló erkölcsi nemesedés folyamata bontakozik ki. Erre utalnak a korszakos metaforák is: a gyöngy és homok,⁷³ a súly alatt a pálma,⁷⁴ a kisebbségi élet ajándékai.⁷⁵ Ugyanezt a jelenséget Mikó Imre mint a pozitív magyarság létrejöttét definiálta,⁷⁶ Ravasz László pedig úgy foglalta össze, hogy az erdélyi magyarság sasból hangyává változott a saját államiság nélküli kisebbségi sorban.⁷⁷ Az erdélyi kisebbségi társadalom szerkezeti változását Tusa Gábor abban látta, hogy nemzeti egység jött létre az osztályok helyett. S ezen belül a népvezetés helyett a népszolgálat vált hivatássá.⁷⁸ Tavasz Sándor szerint a kisebbségi magyarság türelmesebb lett más népekkel és kultúrákkal szemben. Ő is hangsúlyozta az osztály- és társadalmi különbségek kiegyenlítését. Ezzel együtt a magyarországi neobarokk társadalommal, a formák, rangok elburjánzásával szemben az erdélyi magyar kisebbségi közélet puritanizmusát emelte ki. Abból adódóan pedig, hogy kockázatvállalást jelentett kisebbségben élni, az élethivatás, a közösségi morál fontosságát hangsúlyozta.⁷⁹

Ezek a fejlődésbeli jellemzések egyszerre tapasztalatok és jövőképelvárások a kisebbségi társadalommal szemben. Vagy még tovább menve, a közösségi identitástermelés részei. Ha az előbbi kisebbségi jellemvonásokat összevetjük Borsody Istvánnak a csehszlovákiai magyarságra vonatkozó vagy Dékány István általános kisebbségi tipológiájával, a polgárosodás előrehaladtát láthatjuk, ahogyan a kortárs Bibó István is ezt érzékelte Kolozsvárt.⁸⁰ A korabeli erdélyi

⁷¹ Mikó 1943: 238–242.

⁷² László 1943: 21.

⁷³ Cs. Gyimesi 1992.

⁷⁴ Ligeti 1941.

⁷⁵ László 1997: 284.

⁷⁶ Mikó 1943: 238–242.

⁷⁷ Ravasz 1940: 368–372.

⁷⁸ Tusa, 1942: 15–39.

⁷⁹ Tavasz 1940: 365–367.

⁸⁰ Borsody 1938, Dékány 1939, Bibó 1993.

közbeszédben ezt azonban „igazabb” és „korszerűbb” magyarságként értelmezték mintegy abban bízva, hogy ezzel a magyar jobboldali reformpolitikán belül kijelölhetik az erdélyiek vezető pozícióját.

A csehszlovákiai és a romániai magyar önképeket összevetve a különbséget abban látom, hogy az előbbiben a közösség belső demokratizmusa volt a hangsúlyosabb, míg az utóbbiban a társadalmi egységesülés volt a domináns elem. Annak ellenére, hogy az erdélyi magyar kisebbség 1940 előtti társadalmi intézményesége (regionális különvalósága) fennmaradhatott a Felföld teljesen Budapest vezényelte integrálásával szemben, igazából sem együtt, sem külön-külön nem tudtak komolyabb hatást gyakorolni a magyarországi közszellemre. A bemutatott önszemlélet-építésekhez képest napjainkra megszülettek azok a szakmunkák, amelyek a kisebbségi csoportok társadalmi helyzetét tudományos módszertannal, közösségi ideológiák nélkül elemzik.⁸¹ Az pedig, hogy az 1945 utáni teljesen új helyzetben hogyan fogalmazták újra kisebbségi közösségüket az elitek az adott országban belül, már egy másik tanulmány tárgya lehet.

Irodalom

Balázs Ferenc: *A rög alatt (1928–1935)*. Turda, 1936.

[Kessler-] Balogh Edgár: A csata felé. *A Mi Lapunk*, 1927. 1. sz.

Balogh Edgár: *Tíz nap Szegényországban*. Pozsony, 1930.

Balogh Edgár: A keleteurópai kérdés felvetése. In: *A Sarló jegyében. Az újarcú magyaroktól a magyar szocialistákig. A Sarló 1931-iki pozsonyi kongresszusának vitaanyaga*. A Sarló országos vezetősége, Pozsony, 1932.

Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban 1923–1924. In: Fedinec Csilla–Bárdi Nándor (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003. 153–195.

Bárdi Nándor: A múlt, mint tapasztalat: kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása, 1940–1944. In: Czoch Gábor–Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2006. 237–292.

Bárdi Nándor: A romániai magyar elit generációs csoportjainak integrációs viszonyrendszere (1918–1989). In: Bárdi Nándor–Simon Attila (szerk.): *Integ-*

⁸¹ Ebből a szempontból példaértékű Simon Attila 22 pontja a csehszlovákiai magyarság húszéves ellentmondásos fejlődéstörténetéről, Simon 2010: 64–68, valamint Horváth 2007.

- rációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében.* Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 41–68.
- Bartók György: Erdély lelke irodalmában. *Pásztortűz*, 1925. 7. sz. 343–345.
- Berecz Kálmán: A kisebbségi kérdés megoldása. In: *A Sarló jegyében. Az újarcú Magyaroktól a magyar szocialistákig. A Sarló 1931-iki pozsonyi kongresszusának vitaanyaga.* A Sarló országos vezetősége, Pozsony, 1932.
- Bori Imre: *Szociográfiák nyomában. Írások szociográfiákról.* Újvidék, Fórum, 1997.
- Borsody István: Magyarország és a csehszlovákiai magyarság. In: Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938.* Budapest, Ország Útja, 1938.
- Buday Árpád: Az erdélyi szellem. *Pásztortűz*, 1922. 11. sz. 333–334.
- Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok.* Bukarest, Kriterion, 1992.
- A Csehszlovákiai Magyar Szociográfiai Intézet tervezete. In: *Ez volt a Sarló. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok.* Összeállította és a bevezetőt írta Sándor László. Budapest–Bratislava, Kossuth–Madách, 1978. 345–346.
- Cseke Péter (szerk.): *László Dezső emlékezete.* Kolozsvár, Polis, 2004.
- Cseke Péter: *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei.* Budapest, Magyar Napló, 2008.
- Dékány István: A kisebbségi lélek. *Budapesti Szemle*, 1939. május, 195–220.
- Filep Tamás Gusztáv: A (cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede. In: Filep Tamás Gusztáv–Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története.* III. köt. *Irodalom, tudomány, könyvkiadás – színház – képzőművészet – ének, zene – tánc.* Budapest, Ister, 1999. 39–41.
- Györi Illés István (szerk.): *Metamorphosys Transylvaniae. Országgrészünk átalakulása 1918–1936.* Szerk.. Cluj, Új Transzylvania, 1937.
- Haltenberger Ince: A parasztság. In: *Vagyunk és leszünk. A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza 1918–1945.* Összeáll., utószó Fazekas József. Pozsony, Kalligram, 1993. 151.
- Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái, 1931–1940.* Csíkszereda, Pro-Print, 2007.
- Horváth Szabolcs: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közti politikai nézeteiről. In: Ablonczy Balázs–Fedinec Csilla (szerk.): *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2005.
- Imre Sándor: Töredékes gondolatok az erdélyi szellemről. *Pásztortűz*, 1926. 21. sz. 488–490.
- Jócsik Lajos: *Idegen igában. Húsz év cseh úralom alatt.* Budapest, Athenaeum, 1940.
- K. Lengyel Zsolt: A meghíúsult kompromisszum. A transzszilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években. In uő: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez.* Csíkszereda, Pro-Print, 2007. 217–263.

- Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Bukarest, Kriterion, 1974.
- Kós Károly–Paál Árpád–Zágoni István: *Kiáltó Szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere*. (Kapu könyvek.) Hasonmás kiadás. Budapest, Idegennyelvű Folyóirat Kiadó Leányvállalat, 1988. Az eredeti megjelenés: Cluj–Kolozsvár, 1921.
- Krammer Jenő: A kisebbségi ember lelkivilága. *Magyar Szemle*, 1941. augusztus, 60–61.
- Krammer Jenő: *A szlovenszkói magyar serdülők lelkivilága. Szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest, 1935.
- László Dezső: Kisebbségi életünk alapkérdései. In: László Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai. Publicisztikai írások, tanulmányok 1929–1940*. Összeáll., bevez. és jegyzetek Cseke Péter. Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület, 1997. 88–95.
- László Dezső: A kisebbségi élet ajándékai. *Új arcvonal*, 1931. 128–138. p. [ua. megjelent László Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai. Publicisztikai írások, tanulmányok 1929–1940*. Összeáll., bevez. és jegyzetek Cseke Péter. Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület, 1997. 77–85.]
- László Dezső: Miért van szükség az Erdélyi Pártra? In: *Erdélyi szellem – magyar lélek*. Kolozsvár, Erdélyi Párt, 1943. 21.
- Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Kolozsvár, Fraternitas, 1941.
- Mikó Imre: Az új erdélyi magyar nemzedék feladatai a román állam keretében. *Magyar Út*, 1935. február 1. 6.
- Mikó Imre: Kikből áll az erdélyi magyarság? *Új Szellem*, 1937. 10–11. sz. 4–5.
- Mikó Imre: Magyarok és nemzetiségek. *Képviselőházi Napló*, 1943. november 12. 238–242.
- Molter Károly: A magyar nép az új magyar regényben. *Erdélyi Helikon*, 1940. 4. sz. 209.
- Napkelet 1920–1922. Antológia*. Vál., előszó Mózes Huba. Kolozsvár, Kriterion, 2004.
- Osváth Judit: *Erdélyi Iskola*. Antológia, repertórium. Csíkszereda, Státus, 2003. Repertórium: <http://erdelyiiskola.adatbank.transindex.ro/>
- Paál Árpád: Társadalmi osztályok válsága. *Napkelet*, 1921. 5–6. sz. 257–265.
- Paál Árpád: A mi hazánk: az otthonunk. *Keleti Újság*, 1929. december. 25. 17–18.
- Paál Árpád: Otthon-haza. (Fejtegetések a népkisebbségi kérdés megoldásáról.) Tanulmánykötet-töredékek, kézirat, 1933, aut. fog., 87 f. Paál Árpád kéziratanyagátéka, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely MS VI/ 7651/18.
- Paál Árpád: Emlékirat a semleges, független székely államról. *Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. sz. 120–133.
- Paál Árpád: Törvény a székely közületek közművelődési önkormányzatáról, a Párizsban 1919. december 19-én kötött nemzetközi szerződés 11. cikke alapján. *Magyar Kisebbség*, 2004. 1–2. sz. 424–465.

- Pomogáts Béla: Erdélyi magyar városok. *Tiszatáj*, 1993. 1. sz. 73–75.
- Ravasz László: Erdély. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. sz. 368–372.
- Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban.* Somorja, Fórum, 2010.
- Sulyok István tervezete az EMKE átalakítására [1926]. *Magyar Kisebbség*, 2002. 3. sz. 81–85.
- Sulyok István tervezete magyar kultúrhivatal felállítására [1927]. *Magyar Kisebbség*, 2002. 3. sz. 86–88.
- Sulyok István: A kisebbségi kérdés szociológiai oldala. *Erdélyi Múzeum*, 1931. 4–6. sz. 170–181.
- Sulyok István: Az erdélyi magyarság társadalmi szervezete. In: Sulyok István–Fritz László (szerk.) *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929.* Juventus, Kolozsvár, 1930. 118–159.
- Szvatkó Pál: Az európai magyar kultúra ősforrása Szlovénországra. *A Mi Lapunk*, 1932. 3. sz. 55.
- Szvatkó Pál: Indogermán magyarok. In: uő: *A változás élménye. Válogatott írások.* Vál., bev. G. Kovács László, Filep Tamás Gusztáv. Pozsony, Kalligram, 1994. 65.
- Tavaszy Sándor: Az erdélyi szellem új hajnala. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. sz. 365–367.
- Tusa Gábor: *Harcunk Erdélyben magyarságunkért. Húsz év jellemrajza.* Kolozsvár, 1942. 15–39.
- Varga E. Árpád: Városodás, vándorlás, nemzetiség. *Regio*, 1991. 4. sz. 11.
- A Vásárhelyi Találkozó dokumentumai. Vál. Dávid Gyula. *Látó*, 1998. 7. sz. 78–102.
- A Vásárhelyi Találkozó záróhatározata. In: *Hitel, Kolozsvár 1935–1944.* I. köt. Válogatás, bev. tanulmány Záhony Éva. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1991. 99.
- Venczel József: Erdélyi kultúrproblémák. *Hitel*, 1935. 5. sz. 7–9.
- Venczel József: *Falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom.* Cluj, Minerva, 1935.
- Venczel József: Művelődéspolitikai vázlat. *Hitel*, 1936. 2. sz. 131–148.

SZARKA LÁSZLÓ

Többségi befogadás – kisebbségi lojalitás

*Az együttélés 20. századi mintázatai
Csehszlovákiában és Magyarországon*

Értelmezési és fogalmi keretek

A nemzetállam mint integrációs keret

A kelet-közép-európai nemzetállamok belső és egymás közti viszonyaiban – minden demográfiai, migrációs, asszimilációs változás, homogenizációs törekvés ellenére – fontos helyet tölt be a 21. század elején a kisebbségi közösségek helyzetének, elégedettségének az alakulása és politikai kezelése. Az egyéni és csoportos nyelvi, kulturális, oktatási jogok mellett a politikai részvételi és önkormányzati lehetőségek biztosítása ma is jó fokmérője az érintett államok demokratikus berendezkedésének. A régió államainak bilaterális és multilaterális kapcsolataiban mindez szintén jelentős szerepet játszik.

A 20. századi nemzetállami realitásokat kitartóan felülíró integrációs, modernizációs, migrációs folyamatok értelmezésében az etnicitás, identitás, nacionalizmus elemzési fogalmai mellett állandóan szükség van új módszertani, szemléleti megközelítésekre. Ráadásul az informatikai egyidejűség, a nyelvi szinkronitás új jelenségei is azt jelzik, hogy a nemzetállami kötődéseket nem csupán az uniós erőközpontok és a regionalizációs forgatókönyvek kezdik ki. A posztmodern világokra jellemző szinkretizmusok, párhuzamos, egymást átfedő, többes, transznacionális és hibrid jelenségek a korábban tartósan megállapodott etnikai viszonyokat rövid időn belül átrendezik. Ebből a szempontból különösen hasznos azoknak az elemzési fogalmaknak az újragondolása, amelyek lehetővé teszik az állam–nemzet–közösség háromszögben tapasztalható elmozdulások, átalakulások megragadását. Az etnicitás- és nacionalizmuselméletek, a nemzet és a kisebbségek fogalma körüli permanens viták, az egyre sokrétűbb együttműködési formák az elmúlt két évtizedben a magyarországi, illetve magyar vonatkozású kutatások nemzetközivé válásában is egyre erőteljesebben éreztették hatásukat.¹

¹ Elég, ha példaként Csepeli György, Feischmidt Margit, Kántor Zoltán, Majtényi Balázs, Vizi Balázs, Örkény Antal, Székelyi Mária, Salat Levente munkásságát, munkáit említjük. Kántor–Majtényi–

A kisebbségi tárgyú elemzéseken belül megfigyelhető sajátságos „módszertani nacionalizmus” megnyilvánulásának tekinthetjük, hogy még azok az elemzések is, amelyek igyekeznek elszakadni a tisztán demográfiai, jogi szempontú kérdésfelvetéstől, gyakran beleütköznek a nemzeti kutatástörténeti kontextus által „előírt” etnocentrikus vagy éppen sérelmi és ily módon önigazoló elvárásokba. Márpedig a kisebbségi közösségek belső csoportképző és külső relacionális jellegű folyamatainak leírására ezek a fekete–fehér megközelítések legtöbbször éppúgy alkalmatlanok, mint ahogy a többségi–kisebbségi, illetve a kisebbségi–anyanemzeti viszony értelmezésében gyakran bántóan leegyszerűsítő megoldásokat kínálnak a fogyást, a depravációt, a jogkorlátozást, illetve az idealizált nemzeti egységhez képest a „szétfejlődést” hangsúlyozó olvasatok. A kisebbségi helyzetbe került, nemzedékről nemzedékre saját eredeti nemzeti közösségétől államhatárokkal különválasztottan, más állam területén élő, a többségi népességtől nyelvében, kultúrájában, etnikai, nemzeti identitásában különböző, de azt a mindennapi kapcsolatokban, az oktatásban megismerő embereket és népcsoportokat aligha lehet a helyzetüket alapvetően meghatározó többes, illetve képlékeny viszonyrendszerek figyelmen kívül hagyásával vizsgálni.²

A kisebbségi viszonyok változásainak megragadására alkalmas elemzési fogalmak közt például az etnikai kötődés, az etnikai közösségszerveződés, az egyéni és csoportos identitás szerkezet, az interetnikus kapcsolatok mellett kétségtávolú kiemelt hely illeti meg a lojalitás gyűjtőfogalmát. Az államot alkotó állampolgárok, illetve az állam részeként elismert vagy el nem ismert nemzetek, kisebbségi, etnikai, nemzeti népcsoportok állam iránti hűségétől az adott állam törvényeinek, alkotmányos rendjének, gazdasági, politikai berendezkedésének elfogadásán, támogatásán keresztül az állam által preferált „nemzeti” értékekkel való azonosulásig terjed a lojalitás fogalmának pozitív értelmezési skálája. Ezzel szemben negatív megközelítésben a kisebbségi, nem domináns közösségekhez tartozó állampolgároknak az állammal való azonosulás teljes elutasításától a passzivitásig, a kettős lojalitáson keresztül egészen a kikényszerített lojalitás magatartásformájáig terjednek a lehetséges megnyilvánulások.³

Az elmúlt egy-két évtizedben a kisebbségi identitáskonstrukciókhoz, identitás-politikai modellekhez, etnicitáshoz és nacionalizmusokhoz köthető jelenségek szerepe, illetve a kisebbségi közösségépítést meghatározó tényezők és folyama-

Ieda–Vizi–Halász (eds.) 2004; Örkény–Csepeli–Székelyi 2000; Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2006; Salat 2001; Feischmidt 2010.

² Itt elsősorban Rogers Brubaker munkáira, illetve azok hatására gondolunk. Brubaker 1996; Brubaker 2006.

³ A két világháború közti közép-európai, illetve csehszlovákiai helyzettel foglalkozott több német kutatási program, amelyek eredményei tanulmánykötetekben jelentek meg. Ld. Haslinger 2004; Haslinger–Puttkammer von 2007; Schulze Wessel 2004.

tok vizsgálata került előtérbe. Az ezek körül szerveződő fogalmi viták jórészt újraírták az addig domináns értelmezési kereteket.⁴

Mind a nacionalizmus-, mind pedig az etnicitáskutatások alapvetően abból a kézenfekvő feltételezésből indulnak ki, hogy a kisebbségi helyzetben élő, a más nyelvi és kulturális szokásrend személyek és az általuk alkotott csoportok sajátosságai, döntései, élethelyzetei az őket a többiektől primer módon megkülönböztető eltérések mentén vizsgálhatóak. Ezekhez képest a csoport tagjai közötti viszonyok másodlagosak, s ebből adódóan legfeljebb kiegészítő értelmezési lehetőségeket kínálnak. Ez a fajta egydimenziós többségi-kisebbségi viszonyra koncentrálnak a fel-fogás könnyen szem elől tévesztheti a kisebbségi helyzetben óhatatlanul felgyorsuló társadalmi, kulturális és etnikai differenciálódás opcióit, következményeit. A kisebbségi nemzetépítés ugyanis valóban felfogható mindennapi népszavazásként, ahol a nyelvtanulás, nyelvhasználat, nyelvválasztás gyakorlatában éppen úgy folyamatos és előbb-utóbb automatikus döntési helyzetekkel szembesülnek a többségihez képest más nyelven beszélők, mint a névhasználatban. S gyakran a domicil és a nemzeti állam, illetve a tituláris és az „anyanemzet” szokásai, kulturális értékei, mítoszai, ünnepei közt is.

A kisebbségi lojalitás lehetséges fogalmi körülhatárolása

A kisebbségi lojalitás fogalma alatt általában az egyénnek a saját választott vagy a számára kijelölt közösséggel – pl. az állammal, nemzettel, egyházzal vagy ezek intézményeivel, esetleg a lakóhellyel, politikai párttal, egyesülettel, vagy más releváns csoporttal szembeni, jogilag is szabályozott vagy szabályozható viszonyát értjük. Ugyanakkor gyakran csupán a közösségi hovatartozás érzését, a közösséggel való érzelmi azonosulás mértékét, a saját csoporton belüli vagy az egyes ember életét befolyásoló külső tényezőkkel való szolidaritást értjük alatta.⁵

A fogalmat használó nemzetközi irodalom a lojalitás több szintjét, működési formáját különbözteti meg, például attól függően, hogy a lojalitásformákat az egyéni és csoportos identitások, vagy az adott állam politikai dominanciaviszonyai, vagy éppen a többségi és kisebbségi intézményi világok felől kívánjuk vizsgálni. Az adott politikai és kulturális, állami–állampolgári, (anya)nemzeti vagy kisebbségi, közösségekkel való érzelmi, erkölcsi és jogi értelemben vett teljes azonosulás esetei csak látszólag mindennaposak. Valójában az egyén folyamatosan újraértelmezi viszonyát a hozzá legközelebb álló, örökölt vagy önként választott közösséggel. A mindennapi élmények, tapasztalatok és konfliktusok folya-

⁴ Itt a már említett munkák mellett utalni kell pl. Kymlicka vagy *Anderson munkáira*. Kymlicka 1995; Anderson 2006; Salat 2001 munkájára. Utóbbi digitális elérhetősége: <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf3905.pdf>

⁵ A kisebbségi lojalitás fogalmának sajátosságairól ld. pl. Schulze Wessel 2004a: 1–22.

matosan alakítják az egyének és az általuk alkotott közösségek lojalitásszintjét.⁶ Az „alkotmányos patriotizmus” fogalmával leírhatónak vélt állampolgári közösség vagy „politikai nemzet” keretei közt szokás a lojalitást a törvénykövetésre és törvénytiszteletre szűkítve értelmezni. Ez a megközelítés azonban figyelmen kívül hagyja a kisebbségi egyének mindennapi munkahelyi, baráti, rokonsági stb. kapcsolatrendszerén, valamint az állami, illetve a többségi nemzeti intézményekhez kötődő kapcsolatokon belüli megfelelési kényszereket, elvárásokat.⁷

A „hétköznapi lojalitásformáló ereje” képes a korábban elfogadhatatlant elfogadhatóvá, vállalhatóvá tenni, s fordítva, a korábban sokak által vallott érték- és érdekközösségek belső kohéziós ereje a kedvezőtlen tapasztalatok alapján előbb gyengülni kezd, majd akár teljesen meg is szűnhet. Az 1980-1990-es évtizedben még virulens „jugoszláv”, „csehszlovák”, az 1990-es évtizedben morva, sziléziai közösséggel vagy éppen a szovjet nemzettel való identifikáció, pár évtizedes fel-futó periódus után mára szinte teljes egészében megszűnt működni.

A jogi és érzelmi azonosulás különválása azokra a helyzetekre jellemző, amelyekben a nem választott vagy érzelmileg még ambivalens, de az életfeltételeket meghatározó közösség elfogadása az egyén alapvető érdeke. S végül a lojalitás az egyén identitását folyamatosan befolyásoló kihívást is jelenthet, amely átrendezi a saját eredeti csoportjához, illetve a számára kijelölt közösséghez való viszony alapjait, megteremti a kettős identitás, kettős lojalitás szituatív, illetve tartós magatartás- és identitáskonstrukcióit.

A magyarországi kisebbségek lojalitásának történeti ambivalenciái

Kettős identitás zsákutcákkal

A dualizmus kori Osztrák-Magyar Monarchia kettős – osztrák és magyar – nemzetiségi politikája, annak ellenére, hogy egészen eltérő irányba fejlődött, végső soron ugyanarra a sorsra jutott. A magyar nemzetállam és nemzeteszme megpróbálta a 19. századi nyelvi, kulturális, területi nacionalizmusok konfliktustömegét a soknyelvű, de egységes politikai magyar nemzet koncepciójával feloldani. Eöt-vös, Deák, Mocsáry Lajos, s részben Kossuth nyomán a magyar politikai nemzet egyik lehetséges kifutása a politikai és nemzetiségi szabadságjogok mindenkire egyformán érvényes kiterjesztésén alapuló, választható érdekközösség létrejötte lehetett volna.⁸

⁶ Luchterhand 1997.

⁷ Haslinger–Puttkammer, von 2007a: 1–17.

⁸ A 19. századi magyar nemzetépítő, ugyanakkor az állam pozícióinak erősítésére koncentráló magyar nacionalizmusról, illetve a magyar politikai nemzet koncepciójának a kiegyezést követően feloldhatatlan dilemmáiról ld. pl. Gyurgyák 2007: 112–120; Majtényi 2007: 39–42.

A soknemzetiségű Magyarországon – Erdélyt és Horvátországot is beleértve – a reformkortól kezdődően ez a magyar politikai nemzetkonceptió már csak a nem magyar nemzeti közösségek ellenállásának figyelmen kívül hagyásával, letörésével lett volna megvalósítható. Az a belső politikai erő és külső támogatás, amelyre ehhez szükség lett volna, éppúgy hiányzott, mint az ország föderatív átalakításához, s általa a multikulturális Magyar Királyság megteremtéséhez szükséges magyar politikai önrevízió képessége. S ez a deficit a történeti magyar állam megszűnéséhez vezető okok, hibák, belső és külső körülmények higgadt felmérésében és feldolgozásában is megmutatkozott. A soknemzetiségű Magyarország iránti szlovák, román, szerb stb. évszázados lojalitás utolsó nyomai a fegyverszüneti szerződések megkötése után szinte azonnal semmivé váltak.⁹

A két világháború közötti Magyarország látszólag tanult vagy legalábbis tanulni akart a dualizmus hibáiból. Bethlen István, Teleki Pál, Bleyer Jakab, valamint a Horthy-korszak nemzetiségi felfogását meghatározó többi vezető tényező igyekezett új értelmet és tartalmat adni a Szent István-i gondolat újraértelmezésével és nemzetiségi együttélést középpontba állító pozitív kisebbségi politikának. Eckhardt Tibor a közép-európai kisebbségi viszonyok szempontjából kritikus időszakban, látva a magyar közigazgatás rövidlátó magyarosító gyakorlatának felerősödését, a pozitív nemzetiségi politika sokszor hangoztatott kívánalmainak gyakorlatban való alkalmazását sürgette. *„Az elvi összhangon túl azonban a kormány kötelessége olyan gyakorlatot is teremteni, mely a nemzeti kisebbségeket tényleg is kielégíti. Mindazt, amit a határokon túl élő magyar testvéreink számára követelünk, önként és jó szívvvel biztosítanunk kell a Csonkaországban élő összes kisebbségeknek is. Nem szabad megengedni, hogy egy rövidlátó és erőszakoskodásra hajlamos közigazgatás a valóságban elkobozza azokat a jogokat, amelyeket a törvény betűje és szelleme a kisebbségeknek biztosít.”*¹⁰

A magyar revíziós külpolitika szükségleteire koncentráló kisebbségpolitika azonban nem volt elég következetes, a kisebbségek pedig nem tudtak kellő ellen-súlyt felmutatni ahhoz, hogy az ország közel tíz százalékát kitevő német, szlovák, horvát, szerb, szlovén, román, rutén nemzetiség a trianoni országterületen kárpótlást kapjon a kiegyezés korában elszenvedett sérelmekért. Ennek ellenére az asszimilációs kurzus rövid szünet után ismét felerősödött.¹¹ Így azután hiába volt

⁹ Apponyi Albert pl. 1918 novemberében a történeti magyar állam felbomlásáért alapvetően a magyar nemzeti hadsereg és külpolitika hiányát jelölte meg. Szerinte az 1867 után eltelt fél évszázadban az önálló magyar hadsereg egyebek mellett azt eredményezte volna, hogy a „nemzetiségek politikai asszimilációja oly nagyot haladt volna, hogy a nemzetiségi kérdés bontó jellegét alighanem elveszíti”. Apponyi szerint a magyar kormányok a nemzeti hadsereg hiányában a nem magyarok lojalitásának biztosítása érdekében kényszerből nyúltak az oktatáspolitikához, s arról be is bizonyosodott, hogy „az élet által nem támogatott iskolapolitika” az érintett nemzeti közösségekben csak „irritációt” és elutasítást váltott ki. Apponyi 1934: 198.

¹⁰ *Magyarság*, 1933. április 5.

¹¹ Jól példázza ezt Pechány Adolfnak, a két világháború közötti „magyarországi tót kormánybiz-

Bethlen és Teleki sok szempontból előremutató koncepciójának ismételt felmutatása, a félmilliónál több magyarországi német, a másfél százezer szlovák és a többi tízezres nagyságrendű magyar kisebbség számára a trianoni ország nem hozott egyértelműen kedvező változásokat. Fokozatosan felülkerekedett az a többségi magyarországi vélemény, hogy a kisebbségeknek a trianoni Magyarországon belül sem lehet további engedményeket adni, hiszen a dualizmus kori liberális magyar nemzetiségi politikának éppen az engedékenység volt a legnagyobb hibája.¹²

Belső csoportlojalitásukat a továbbiakban főként a lokális, regionális keretek közt folyó egyházi, kulturális munka, illetve az anyaországok folyamatos érdeklődése volt képes életben tartani. Ugyanakkor a németeknek sikerült fokozatosan újraszervezniük a trianoni államkeretek között az egyes német régiók, enklávék közti együttműködés kereteit, s ezzel megteremtették „Csonka-Magyarországon” az új „ungarndeutsch” kisebbségi közösségszerveződés alapjait.¹³ Ennek egyik alapdoktrínájává az vált, hogy mindenki számára elfogadható megoldást csak a kettős identitás kontstrukcióinak előtérbe helyezése jelenthetett. Ez különösen a népi német gondolat felerősödésével egyre szervezettebb képleteket felmutató magyarországi németiség számára jelentett kiutat. *„A feleledt sváb öntudat szószólói, a sváb származású németek, részben a magyar középosztály tanult tagjai, részben pedig a kispolgárság képviselői lettek, akik Bleyernek a magyar állam iránti lojalitás-nyilvánítása révén a magyar–német kettős identitást minden belső konfliktus nélkül vállalhatták.”*¹⁴

A kettős identitás viszonzatlansága

A Gratz Gusztávtól Bleyeren át Baschig vezető magyarországi német kisebbségi közösségépítés ellentmondásai, s a Volksbund zsákutcája jól illusztrálja, hogy a Horthy-korszak nem volt képes ezt a németek által felkínált kettős identitást

tosnak” a magyarországi szlovákok kulturális aktivitásait is szigorúan visszaszorító tevékenysége. Pechány tevékenységének dokumentációját ld. Tilkovszky 1989.

¹² Bethlen 1933-ben elmondott egyik beszédében a 92 százalékból magyar trianoni ország kisebbségpolitikájának legfőbb célját a nem magyar közösségek lojalitásának megerősítésében jelölte meg. *„Kisebbségeink nagy tömegei, különösen a hazai németiség, jóllehet – hogy annak idején – jórészt germanizálásunk érdekében telepítették le közibénk, ma hű fiai a hazának és semmi magyarellenés érzés nem él soraik között, csak azt követelik, hogy anyanyelvüket mi se nyomjuk el és engedjük őket német nyelvük élvezetében boldogulni. Kisebbségi politikáknak ilyen viszonyok között csak az lehet a célja, hogy kisebbségeink szeretetét és ragaszkodását a hazához mindenképpen konzerváljuk, megőrizzük és lehetőleg fokozzuk.”* Ezzel szemben sem az oktatáspolitikában, sem pedig a nyelvi jogok tekintetében nem történt meg az a fordulat, amely a magyarországi kisebbségek lojalitásának megerősítését szolgálhatta volna. Az asszimilációs politika folytatódásáról, a kisebbségi engedmények elutasításáról ld. Vitári 2009a: 148–149.

¹³ A magyarországi német identitás alakváltozatairól ld. Seewan 2000; Bindorffer 2001.

¹⁴ Fata 1994.

és lojalitást a maga javára fordítani. Ehelyett a külső revíziós törekvések hitleri támogatásáért cserébe a magyarországi németiséget engedte belesodródni a harmadik birodalom által irányított játszmákba.¹⁵

A magyarországi németekéhez hasonló volt a szlovákok erős hungarus-identitásának a válságba kerülése. A hagyományos szlovák enklávék, s különösen azok városközpontjainak – Nyíregyháza, Kiskőrös, Békéscsaba – gyors ütemű magyarosodása–magyarosítása, illetve a korábbi erős egyházi, értelmiségi háttér rohamos gyengülése miatt sem az alföldi, sem pedig a nógrádi, Pest megyei szlovákság nem volt képes erős belső csoportlojalitást kiépíteni.¹⁶ Az új csehszlovák nemzetállam ambivalens, óvatos „anyaországi” politikája ezt a két világháború közötti válsághelyzetet nem tudta érdemben kiegyensúlyozni. A trianoni magyar államkeretek közt a létszámban, szervezettségben, intézményekben egyaránt leg-erősebb békési szlovákok is a folyamatos térvesztést tapasztalták.

Dr. Kvász György békéscsabai szlovák ügyvédnek a magyar állam és a szlovák kisebbség viszonyának lehetséges rendezéséről készült 1932. évi beadványában – a közös sors, közös haza, közös nemzet (!) hungarus ihletettséggű fogalmaira hivatkozva – kéri számon a magyar állam felelős politikáját. *„Tény az, hogy Békés vármegyében a szlovákság tömegesen lakik a hivatalos statisztika adatai szerint is. [...] Tény az, hogy gondolatait és kultúráját mindenki anyanyelvén tudja legjobban kifejezni és fejleszteni. Tény az is, hogy Békés megyében egyetlen szlovák nyelvű egyesület sincs, eddig ilyen nem engedélyeztetett. Tény az is, hogy Békés megyében szlovák nyelvű újság nincs. Végül pedig tény az, hogy egyetlen középiskolában sem tanítják a szlovák nyelvet. Tény aztán az is, hogy a megye szlovák nyelvű lakossága mindenkor hűséggel viseltetett a közös haza iránt, éppen ezért elvárhatja, hogy a közös haza hivatalosan is támogassa szlovák nyelvének és kultúrájának szeretetében. Alulírott születésemtől fogva ehhez a szlováksághoz tartozom, mely természetes tény sem előnyömre, sem hátrányomra nem szolgálhat, és azt nem szégyellhetem, de erkölcstelen lennék, ha tagadnám. Miben és mikor lesz ez kárára a közös nemzetnek? Mikor és miben kár az, ha az itt élő szlovákság törvényes kívánságaiban megnyugtatta annál mélyebb ragaszkodást fog érezni a közös sorsban a közös állam iránt?”*¹⁷

Az ebben a kisebbségi szlovák etnikai és politikai hitvallásban megjelenő el-
lentmondásoknak három szintje különíthető el. A nyelvében, identitásában még magabiztos békési szlovák értelmiség Trianon után ismét szembesült a kicsinyes és szűkkeblű magyarosító oktatás-, egyház- és művelődéspolitikával, s rövid időn belül felismerte a saját anyanyelvét veszélyeztető politikai tudatosságot. A magyar nemzetállam a két világháború közt még erős kisebbségi regionális

¹⁵ Spannenberger 2002: 223–235; Vitári 2009a: 151–154.

¹⁶ A szlovákság asszimilációjára vonatkozóan ld. Kovács 1936.

¹⁷ Dr. Kvász Györgynek a Békés megye főispánjához címzett beadványát (Békés Megyei Levéltár, Békés vármegye alispánjának iratai 9558/1932.) közli Tóth 1999.

bázisterületein sem biztosította a kisebbségi közösségépítés feltételeit, s ezzel az állam iránti lojalitás lehetőségét is felszámolta. A független szlovák értelmiség saját kisebbségi közössége iránti elkötelezettségét hangsúlyozta, de nem talált megoldást saját nemzeti és állampolgári identitásának, a saját közösség, illetve a magyar nemzetállam iránti lojalitásának összehangolására.

Mind a német, mind pedig a szlovák kisebbség két világháború közötti közösség szerveződési folyamataiban folytathatatlanak bizonyult a hungarus-örökségig visszanyúló történeti lojalitás konstrukciója. Mint ahogy nem érhetek célba a magyar állam iránti viszonyukban a kölcsönös lojalitást, gesztusokat sürgető békülékeny kisebbségi felajánlkozások, hűségdeklarációk és mozgalmak sem érhetek célba pusztán a közös történeti sors toposzaira és hagyományaira támaszkodva.

A befogadó magyar nemzet mítoszát felülírta a Horthy-korszak revízióra koncentráló politikai csölátása és valósága. Ez a két világháború közötti zsákutcás magyar nemzetiségpolitika sem a második világháború éveiben, sem pedig a kisebbségek helyzete szempontjából a legsúlyosabb válságperiódust hozó háború utáni években nem volt képes normális ellenalternatívákat kialakítani a szlovák–magyar viszonyt eltorzító reciprok kisebbségpolitikával, illetve a hitleri népcsoport-politikával szemben. Mint ahogy a kisebbségek felszámolását szorgalmazó háború utáni kényszer migrációk is szorosan összefüggtek a magyar kisebbségpolitika csődjével.¹⁸

A felgyorsult nyelv- és identitásváltás körülményei közt a Horthy-korszak meddő magyarosításának, illetve a világháborút követő elűzés, lakosságcsere katasztrófájának alternatívája alighanem a kettős identitásra és kettős lojalításra épülő kisebbségi identifikáció és közösségépítés lehetett volna. Az együttélés történeti előképeinek, hagyományainak a birtokában a magyarországi állampolgári, politikai, illetve a saját kisebbségi nemzeti keretek kiegyensúlyozása, az akkulturáció tudomásulvétele, az asszimilációs tendenciák visszaszorítása még a második világháború utáni újrakezdés legelején is reális programnak tűnhetett. Ehelyett a kollektív bűnösség elvének, illetve a Prága és Pozsony által kikényszerített lakosságcsere-egyezményeknek az elfogadása egészen más dimenzióba helyezte a magyarországi kisebbségek helyzetét.

A csehszlovák nemzetállam lojalitáskínálata

Ismeretes, hogy az első világháború éveitől működött kelet-közép-európai – cseh-szlovák, ruszin, lengyel, szerb, horvát, szlovén – politikai emigrációk fontos szerepet játszottak a közép-európai kisállamok létrejöttében. Nemzeti független-

¹⁸ A regionális magyarországi szlovák közösségek asszimilációjának komplex elemzésére ld. Gyivicsán 1993.

ségi törekvéseik és aktív közreműködésük a győztes nagyhatalmak háborús célpolitikájának kialakításában 1918 nyarán célba ért. A Habsburg-monarchia felszámolásáról – az antant győzelmét biztosítani kívánva – már 1918-ban végleges döntés született, s ezzel megnyílt az út a nemzetállamok létrehozása előtt.

A cseh Masaryk *Új Európa* című politikai röpiratában felvázolt kelet-közép-európai, balkáni kisállami programot az Orosz és a Török Birodalom, illetve a Habsburg-monarchia veresége nyomán támadt hatalmi űrben 1918 októbere és 1919 januárja között sikerült katonailag megvalósítaniuk. A békekonferencia pedig a versailles-i, saint-germaini, neullyi és trianoni békeszerződésekben rögzítette a „köztes-európai” régió nemzetállami szerkezetét. Olyan multietnikus államalakulatok jöttek létre, amelyeket alapítóik egyszerre tekintettek történelmi jóvátételnek, a nemzeti fejlődés kiteljesedésének és az európai nemzetközösségen belüli egyenrangúság garanciájának. A történelemmel, a Habsburg-örökséggel, s azon belül „a feudális és elnyomó Magyar Királyság” nemzetiségpolitikai teljesítményével való elszámolás természetesen Masaryk programját is alapvetően meghatározta, és a csehszlovák kisebbségpolitika reasszimilációs politikájának legitimációs hátterét is felrajzolta. *„Ami a magyar kisebbséget illeti, hangsúlyozni kell, hogy Szlovákiában eredetileg kevés magyar volt, viszont irgalmatlanul magyarosították a szlovákokat. [...] Csak az igazság diadala lesz, ha vége szakad ennek a brutális, embertelen politikának, és a magyarok rákényszerülnek, hogy beérjék saját nemzeti erőikkel. A déli határ mentén lakó magyarok egy része Szlovákiának fog jutni, ennek fejében azonban jelentékeny szlovák kisebbség marad Magyarországon.”*¹⁹

Masaryk szerint az első világháború legfontosabb eredménye a demokrácia erőinek győzelme volt. Ennek megfelelően a nyugati nagyhatalmak támogatását arra kellett a közép-európai nemzeteknek felhasználniuk, hogy létrehozzák saját demokratikus államaikat. „Az lenne kívánatos, hogy az országok és a nemzetek területileg egybeessenek.” Minthogy azonban erre – „a tiszta nemzeti államok” létrehozására – „gazdasági és forgalmi okokból” 1918-ban szerintem sem volt mód, a nagy számban kialakuló új, nemzetállami kisebbségek kérdésének „revízióját és rendezését” „az államok és a területek gazdasági fellendülése, a „közlekedés tökéletesedése és a közigazgatás fejlődése idővel lehetővé fogja tenni”.²⁰

¹⁹ Masaryk 1990a: 421–423.

²⁰ Az 1917 novemberében Pétervárott készült és közreadott „Új Európa” c. politikai röpirat nemzetállami programjának ideológiai alapvetése szerint „a nemzetek az emberiség természetes szervezetei”. Ezért a nemzetek szabadságát az önálló államok kialakításával kell biztosítani. Masaryk szerint ugyanis „az államok csak eszközei a nemzetiségnek”. A 19. századi európai nacionalizmusok kottáját szem előtt tartva a nemzetek önrendelkezési jogát „a nemzetek szabadságában és egységesítésében”, a saját nemzeti terület meghódításában, a „politikai határok kiigazításában” jelölte meg. Masaryk meggyőződéssel vallotta, hogy a nemzetiségi elvnek ilyen értelmű érvényesítése a demokrácia erőit szolgálja, amennyiben a nemzetállamok létrejötte a nemzetek egyenlőségének megteremtése irányába tett fontos lépés volt. I. m. 416–417.

Ez a fajta nyugatos, az osztrák-magyar történeti tapasztalatokból tanulni akaró „demokratikus nacionalizmus” elvben jó kiindulópontként kínálkozott a – csehszlovák területi igények érvényesítésével kisebbségi helyzetbe került – nem cseh közösségekkel való megegyezésre. Egyébiránt a román, jugoszláv vagy akár a lengyel államnacionalizmusokkal való összehasonlításban folyamatosan megmutatkozott a prágai kormányok liberálisabb kisebbségpolitikai szemlélete.

A „csehszlovák Svájc” elsikkadt ötlete

Szemben a többi új és megnagyobbodott állam alapítójával, Masaryk, Beneš és Štefánik meg a hozzájuk kapcsolódó korabeli cseh és szlovák politikai elit tisztában volt a csehszlovák államalapítás és állameszme nemzetiségi ellentmondásaival: a cseh–szlovák–ruszin viszony ellenérdekeltségeivel, a szlovák és ruszin autonómia, illetve az ezzel szemben megfogalmazott egységes politikai nemzet kockázataival. Nem kétséges, hogy a csehszlovák politikai nemzetegység koncepciójának kezdeti és feltételes szlovák, ruszin elfogadásában a Köztársaság jelentős német és magyar kisebbségei, illetve a német birodalmi és magyar integritástörekvések miatt érzett veszélyérzet volt a meghatározó. A csehek politikai és kulturális elitjének többsége által kezdetől fogva etnikai értelemben is magától értetődőnek tekintett nemzetegység belső konfliktusai a Csehszlovák Köztársaság 20. századi zaklatott és rövid történetében megoldhatatlannak bizonyultak.²¹

A csehszlovák állam számára kezdetől fogva az első számú kulcskérdést a belső és külső stabilitás megteremtése, a csehszlovák politikai nemzetkonstrukción belül a szlovákoknak, ruszinoknak felkínált kulturális, nyelvi, közigazgatási előnyök kidomborítása jelentette. S bármennyire is megosztotta a két szláv „társnemzet” politikai elitjét a csehszlovakizmus állami doktrínája, s bármilyen nagy volt is a csalódásuk autonómiaigényeik tartós prágai elutasítása miatt, az 1918 előtti magyarországi viszonyokhoz képest mind a két nemzeti társadalom összehasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetbe került. A csehszlovák politikai nemzeten belül a szlovákok sohasem voltak a csehekkel egyenlők, de az ország többi kisebbségi közösségeihez képest ők az „uralkodó nemzet” részét alkották. Autonómia-törekvéseik jó ideig a csehekkel való egyenlőség biztosítására koncentráltak, s csak a müncheni szerződés után kialakult geopolitikai helyzet radikalizálta a szlovák különválás irányába mutató törekvéseket.²² Ezzel szemben a német, a magyar, de a ruszin és a lengyel kisebbség számára önmagában a csehszlovák állam létre-

²¹ A csehszlovák állam belső etnikai, nemzeti, regionális feszültségeiről, a csehszlovák állam által felkínált integrációs keretek – a politikai nemzetkonceptió, kisebbségi nyelvi, részvételi jogok – fogadtatásáról ld. pl. Rychlík 1997; 2001; Bakke 1999; Nurmi 1999. Az államalapítás külső és belső érvrendszerére ld. Szarka 2005.

²² Az első köztársasággal szemben sok tekintetben ambivalens szlovák lojalitásnak a kisebbségi

jötte, saját kisebbségi helyzetük elfogadása sem volt magától értetődő. S ennek kockázatait a csehszlovák államalapítók kezdettől fogva érzékelték.

1919-ben a német és magyar többségű területek megszerzése érdekében a csehszlovák békedelegáció vezetője, Edvard Beneš háromféle érveléssel próbálta meggyőzni a nagyhatalmak képviselőit. Csehszlovákia demokratikus jogállamként minden kisebbségi jogot biztosít a németek és magyarok számára, beleértve a területi és kulturális autonómiát, mi több, Beneš 1919. február 5-én a Legfelső Tanács előtt elmondott beszédében arra is ígéretet tett, hogy a kisebbségi önkormányzati jogok fokozatos kiterjesztésével Csehszlovákia „keleti Svájc” lesz, és a német területek a svájci kantonokéhoz fogható jogokat kapnak majd.²³

Ugyanakkor semmilyen adat, forrás nem igazolja, hogy a békekonferencián még Svájcot követendő mintának tekintő, multikulturális, kisebbségbarát állam megteremtését ígérő csehszlovák békedelegáció, Edvard Benešsel az élen, bármilyen konkrét elképzelést is kidolgozott volna az etnikai értelemben plurális vagy éppen semleges csehszlovák nemzetállam megteremtésére. Erre utaló koncepcionális elemek megint csak Masaryknál bukkantak fel időről időre, különösen az 1920-as évek elején.

A demokratikus nemzetállam koncepciójának az 1920-as évek elején három változata körvonalazódott. Az egyik a svájci modell sajátos csehszlovák adaptációs elképzelése volt, amely az országban élő nemzetek és kisebbségek nyelvi-kulturális egyenjogúságának elismerése mellett egy óvatos decentralizációs politikával kiegészülve olyan tartományi rendszert épített volna ki, amely a ruszinok és szlovákok mellett idővel a német és magyar kisebbség számára is lehetővé tette volna az önkormányzati státus elérését. A saint-germani csehszlovák kisebbségi szerződésben vállalt kötelezettségek alkotmányos, törvényi kiteljesítése és megvalósítása jelenthette volna a másik utat, amely a kisebbségi közösségépítést minden tekintetben elismerő és támogató etnoplurális modell kialakulásához is elvezethetett volna. Ez az alternatíva a népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer adminisztratív jellegének felerősödésével, mérsékelt hatékonyságának tudatosításával fokozatosan háttérbe szorult. Végül az általában a térség legprogresszívebb két világháború közötti etnopolitikai modelljeként értékelt csehszlovák gyakorlat a hagyományosan a nyelvi jogokra koncentráló közép-európai kisebbségi jogpolitika progresszív hagyományaira épült fel, kiegészülve a parlamenti demokrácia által biztosított pártpolitikai szervezkedés és politikai részvétel jogaival.²⁴

---

német és magyar magatartásformáktól gyökeresen eltérő jellegéről, a csehszlovák állam által kínált fejlődési lehetőségekről ld. Kováč 2004: 61–68.

²³ Raschoffer 1937. 345–348. A legfontosabb csehszlovák békememorandumok elérhetőek a müncheni Ungarisches Institut digitális forrásgyűjteményében: <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19180000-1.pdf>

²⁴ A csehszlovák kisebbségi jogalkotás és joggyakorlat legújabb történeti feldolgozásait ld. Petráš 2009.

A csehszlovák kisebbségi nyelvi jogok rendszerén alapuló modell sok belső ellentmondással küszködött. Itt elég csak a minősített (20 százalékhoz kötött) kisebbségi arányszámmal való visszaéléseket, manipulációkat megemlítenünk, amelyek különösen a városi magyarok folyamatos térvesztésében mutatkoztak meg. Maga Masaryk államelnök is előre látta a nyelvi és a politikai jogok összekapcsolásából adódó konfliktushelyzeteket, s ezért egy bizalmas feljegyzésében még a „csehszlovák” államnyelv megkülönböztetését, a hivatalos nyelv kategóriájának a bevezetését is feleslegesnek, a kisebbségek integrációját nehezítő lépésnek tartotta.

Egy 1920-ból származó bizalmas feljegyzésében a készülő első csehszlovák nyelvtörvény kapcsán leszögezte, hogy a nemzetiségi elv elismerése nem történhet egyoldalúan csak a többségi nemzetek javára. Az 1921-ben is mindössze 51 százalékban cseh nemzetiségű csehszlovák nemzetállam Masaryk szerint nem folytathat asszimilációs politikát, már csak azért sem, mert a csehszlovákiai kisebbségek mindegyike „valamilyen határon túli nemzet része”. A szlovák, ruszin és német probléma kiemelt és méltányos kezelése mellett Masaryk a magyar kisebbség esetében támogatta a fokozatos szlovákosítás koncepcióját. A hadsereg nyelvi, nemzetiségi karaktere kapcsán Masaryk a svájci modellt – a német, cseh nyelvű alakulatok párhuzamos működtetését – is elképzelhetőnek tartotta.

A kisebbségi magyar lojalitás mintázatai

A kelet-, keletközép- és délkelet-európai soknemzetiségű birodalmi, illetve történeti államkeretek közt kialakult „kulturális nemzetek”, így a németek és magyarok jelentős része az újonnan létrejött – multietnikus szerkezetű, de alkotmányos önmeghatározásaik szerint homogén – nemzetállamok kisebbségeivé vált. Velük együtt a korábban – a középkori vagy 18–19. századi telepítések során keletkezett – s a 20. század elejére saját regionális bázisukat kiépítő történeti kisebbségek, valamint a térség zsidó, roma közösségei alkották a régió új nemzetállamainak kisebbségi etnikai szerkezetét.

A titulás nemzetek államaiban akaratok ellenére kisebbségi helyzetbe került etnikai csoportoknak (kényszerkisebbségeknek) az új állam iránti lojalitása egyszerre több kérdést is felvetett. Amennyiben a lojalitás fogalmát kizárólag jogi kötelekként, az állam hatóságai által kikényszeríthető, illetve az állami közösségen belüli együttélés alkotmányos szabályainak betartásán alapuló politikai, gazdasági, kulturális magatartásformaként értelmezzük, az állam iránti hűség és engedelmesség, illetve az államnemzettel szembeni tisztelet körében nevesíthetők a jogilag is releváns elvárások.²⁵

²⁵ Schulze Wessel 2004a: 11–13.

A kisebbségek számára – az opciós jog érvényesítését, az állampolgárság megszerzését, illetve a közhivatal ellátásához szükséges állameskü letételét követően – általában az adózás és hadkötelezettség, az államnyelv elsajátítása és használata, a többségi nemzetek és az állam szimbólumainak tiszteletben tartása írható elő kötelező lojalitásnormaként. A kisebbségek állam iránti lojalitása ugyanakkor olyan történetiségében is megragadható, folyamatosan változó viszony, amelynek fogalmát hiba lenne kizárólag jogi és erkölcsi kategóriák közt értelmezni és értékelni. Ráadásul különböző történeti előzmények, elkötelezettségek, lojalitásmintázatok hatottak az új kisebbségek belső közösségszerveződésében, illetve az állammal, a többségi nemzettel szembeni viszonyulásokban.²⁶

A csehszlovákiai vagy – az új helyzet idegenségét is kifejezni kívánó korabeli kifejezésekkel élve – szlovenszkói és ruszinszkói magyarság számára a csehszlovák állam tudomásulvételét megkönnyítette, hogy 1918–1920 között gyakorlatilag semmilyen érdemi beleszólási lehetősége sem volt saját sorsának alakításába. S itt nem egyszerűen a torzóban maradt 1918 végi felvidéki népszavazás kudarcára, a reménytelennek tartott és ezért a magyar Vörös Hadsereg felvidéki hadjáratától a jórészt sikertelen helyi ellenállási kísérletekig terjedő katonai ellenállás hiányára gondolunk. A magyarok felföldi régiókban a csehszlovák katonai hatóság a rendkívüli állapot bevezetésével eleve megakadályozta a szabad véleménynyilvánítást, másrészt a magyar kormányzatok és rendszerek alapvetően a békekonferenciára és a nemzetközi kapcsolatokra koncentráltak, ami mind az erdélyi, mind pedig a felvidéki magyarok esetében a magukra hagyatottság és elárultság érzését keltette.²⁷

A nemzeti ellenzékiiség a két világháború közti időszak magyar kisebbségi politikai alapállásának folyamatosan domináns eleme maradt, a csehszlovák állammal szemben a magyar nemzeti és történeti pozíciók őrzése. Ez azonban nem jelentett valamifajta egyneműséget és alternatívátlan magatartást. Különösen a kisebbségi korszak legelején minden vonalon domináltak „az anyaországhoz

²⁶ Haslinger 2004: 45–60.

²⁷ A prágai parlamentben a trianoni békeszerződés napján előbb Körmeny-Ékes Lajos tiltakozott a csehszlovákiai magyarság önrendelkezési jogának megsértése ellen. 1920. november 24-én pedig Szent Iványi József olvasta fel a magyar képviselők közös tiltakozását annak kapcsán, hogy a magyar országgyűlés ratifikálta a trianoni békeszerződést. *„Sohasem fogjuk elismerni, hogy csonka Magyarország nemzetgyűlése egyedül jogosult volt a ratifikálásra. Magyarország testéről erőszakosan letört országrészekben lakó nép – az a nép, melyet az elvakult hatalombírási önkénye áldozatul vetett oda – jogosult elsősorban sorsa felett intézkedni. Mi pedig ehhez a békéhez semmikor sem adtuk hozzájárulásunkat, és semmikor sem fogjuk ezt megtenni. Mi a legelemből emberi jogainktól fosztattunk meg, és semmikor sem fogunk sorsunk intézéséről lemondani.”* A csehszlovákiai magyarok és Kárpátalja történetével foglalkozó kronológiák. http://www.foruminst.sk/hu/8/kronologia/0/a_csehszlovakiai_magyarok_es_karpatalja_tortenetevel_foglalkozo_kronologiak/7/467/1920_november_24/skat-20 (Letöltve 2010. december 29.)

való ragaszkodás ébrentartására és erősítésére irányuló társadalmi mozgalmak”, amelyek alig titoltan a gyors fordulat lehetőségével számoltak.²⁸

A nemzeti lojalitás dominanciája természetesen elsősorban az ellenzéki politikai elitet és holdudvarukat, az értelmiségi köröket, s azon belül is a magyar anyanyelvű papságot, a tanítói kart s általában a felnőtt korú népességet jellemezte. Ugyanakkor a magyar diákifjúság körében is folyamatosan újratermelődött a nemzeti identitás és lojalitás primátusa.²⁹ Ezt az erős nemzeti lojalitást fokozatosan más mintázatú politikai, regionális és kulturális lojalitásformák egészítették ki. Ezek közt kétségkívül a legsajátosabb konstrukciót az őslakos-koncepciónak nevezett politikai elképzeléshez kötődő magatartás jelentette.³⁰ Ennek a magyar revíziós külpolitikai törekvések függvényében kialakult koncepciónak a lényegét – a Csehszlovákiához került egykori magyarországi területeken élő eredeti népesség koordinált összefogásában – a Felvidék és Ruténföld autonómiájának közös kiharcolása, illetve a visszatérés közös előkészítése jelentette. Paradox módon a magyar–szlovák együttműködés több tekintetben is indokolt és jogosult elképzelését éppen ez a külpolitikai szempontok szerint instrumentalizált koncepció tette a szlovák politikai elit szemében gyanússá, s nem véletlen, hogy érdemi tömegbázisa sohasem alakult ki egyik tartományban sem. Az őslakos-koncepció legfőbb követeléseként megjelenő tartományi autonómia azonban mégis folyamatosan napirenden tartotta ezt az elképzelést.³¹

Az 1930-as évek első felében, a kisebbségi magyar pártok egyesülése előtti években sok jel utalt arra, hogy a csehszlovák állam elfogadottsága a magyarok körében is nőtt. Az állam iránti lojalitás népi, aktivista, baloldali alternatívái mellett ekkor jelent meg az ellenzéki magatartásából semmit feladni nem kívánó, de az állam által meghatározott politikai játékszabályok, törvények elfogadását nyomatékkal hangsúlyozó kettős politikai lojalitás mintázata. Meglepő módon maga Szűllő Géza pártelnök építette be 1934 novemberében egyik parlamenti beszédébe ezt a fajta érvelést: „Teljes politikai becsületemmel ennek az államnak az alapján állok. Mi magyarok elfogadtuk és tudomásul vettük a számunkra szerencsétlen békét. A békeszerződés ratifikálásakor Pozsony megye közgyűlésében magam is ezt nyilatkoztam. Mi itteni magyarok sohasem neveltük nemzetünket

²⁸ A csehszlovákiai magyar kisebbség és az általa lakott határrégiók lojalitásviszonyairól a legrészletesebb feldolgozásokat ld. Kovács 2001: 126–139; Mannová 2007: 45–68.

²⁹ A csehszlovákiai német és magyar diákok nemzeti radikalizálódásáról jó adalékokkal szolgál Litván 1990.

³⁰ Angyal 2002: 28.

³¹ „Ennek a politikának az alfája és omegája, hogy a történelmi alapok számba vétessenek, egy faj ne akarjon a többi fölé helyezkedni és hogy az állam valóban szabad nemzetek szövetségét alkotó nemzetiségi állammá alakuljon át és adja fel a gondolatot, amely itt egy nemzeti államot akar teremteni a konföderált nemzetiségi állam helyett. Egy Keleti Svájc, ez itt a demokrácia követelménye!” Szűllő Géza beszéde az Országos Keresztényszocialista Párt Végrehajtó bizottságának 1928. március 6-i pozsonyi értekezletén. Angyal 2004: 366.

másra, mint arra, hogy kötelességeiket teljesítsék, egyszersmind azonban jogaikat is követeljék. Soha egy pillanatra sem tértünk le a jog útjáról, mert meg vagyok győződve, s mindannyian meg vagyunk győződve arról, hogy a törvények tiszteséges betartásával elért morális győzelem az egyetlen, amely tartós.”³²

Az alkotmányos patriotizmus pozíciója Szüllőnél – aki budapesti jelentéseiben a nemzeti lojalitás kizárólagosságát hangsúlyozta, s a csehszlovákiai politikai aktivitás legfőbb értelmét a revízióra alkalmas viszonyok kialakításában, illetve a szlovákiai magyarok állami lojalitásának a megakadályozásában jelölte meg – természetesen egyértelműen haszonelvű megfontolás, még ha a törvényi keretek közt folytatott politikai küzdelem legitimitását nehéz lett volna is elvitatni.

Végül röviden meg kell említenünk a csehszlovákiai magyar politikai, értelmiségi, kulturális aktivizmus sokszínű világát: az „újarcú magyarok” metaforával jelölt fiatal generáció különböző áramlatai találkoztak például a Sarló-mozgalomban, amely a cseh, szlovák és magyar nemzeti társadalmak, értelmiségi körök közötti közvetítést, a közép-európai együttműködést, a lokális világok felfedezését és a szociális igazságosság szolgálatát egyszerre tekintette saját lojalitása alapjának.³³

A csehszlovákiai magyarság első húszéves kisebbségi korszakának lojalitás-viszonyaiban alapvetően három fontos fejlemény ragadható meg. A leginkább egyértelmű jelenségnek a többségi nemzetek dominanciáján alapuló csehszlovák nemzetállami gondolat elutasítása és ezzel együtt az erős nemzeti lojalitás megőrzése tűnik. A masaryki toleráns, plurális állammodell, amelynek érdemi megnyilvánulásait egyedül a nyelvpolitikában lehetett rögzíteni, a csehszlovák parlamenti demokrácia, a viszonylagos gazdasági stabilitás és jólét feltételei közt képes volt olyan közhangulatot kialakítani, ahol az ambivalens őslakos-konceptiótól és az arra épülő autonómiaigényektől a politikai aktivizmus változatos formáin keresztül az alkotmányos patriotizmusig terjedt az állam iránti kisebbségi lojalítások skálája. S végül a kettős lojalitás kisebbségi közösségekre jellemző formái is megjelentek, főként a fiatal generáció köreiben: a részben a népi rétegek lokális, regionális kötődéseire és a kisebbségi többletfeladatokra, missziós tudatra épülő kettős lojalitásformákban megjelenik a kisebbségi létezés első önálló lojalitásterméke.

Történeti és új kisebbségek különböző lojalitásviszonyai

A magyarországi és a csehszlovákiai kisebbségi közösségek önszerveződésében, lokális, regionális és országos közösségi reprezentációiban a nemzeti lojalitás különböző formái jelennek meg. A két százezres nagyságrendű két világháború

³² Szüllő Géza parlamenti felszólalása, <http://www.nrsr.sk/dk/Download.aspx?MasterID=39544> (Letöltve: 2010. december 29.)

³³ A Sarlóról átfogó és kritikus képet ad: Cornelius 1998.

közi magyarországi kisebbség – a németek és a szlovákok – elsősorban az évszázados együttélés történeti értékeire, tradícióira, a hungarustudat megújíthatóságára, illetve a nemzeti és állami lojalitás kiegyensúlyozhatóságára hivatkozva követelték a magyar kormány pozitívabb kisebbségpolitikai gyakorlatát, például a nyelvi, oktatási engedmények vonatkozásában.

A Horthy-korszak kezdeti korrekciós lépései ebbe az irányba mutattak. Teleki, Bethlen és a mértékadó magyar politikai elit több képviselője is hangsúlyozta a belső kisebbségi viszonyok rendezésének szükségességét. Az 1920-as évek végétől azonban a revíziós külpolitika primátusa háttérbe szorította ezeket a tendenciákat. A magyarországi kisebbségek lojalitásmintázataiban a lokális és regionális kötődések, esetenként a helyi békés együttélés folytonossága jelenti az állam iránti kötődés és hűség fedezetét. A magyarosító tendenciák újbóli felerősödése miatt azonban a fiatal nemzedékek és az értelmiségiek a hagyományos patrióta és kettős lojalitást már nem tudták vállalni, s helyzetüktől, szocializációjuktól függően vagy a nyelv- és identitásváltás, vagy a nemzeti radikalizálódás irányába fordultak.

A csehszlovák nemzetállam kisebbségek számára felkínált integrációs ajánlata kezdetben nem sok pozitívumot ígért. Az erős nemzeti, majd részben birodalmi, részben revíziós kötődések rendkívüli mértékben megnehezítették a kisebbségi helyzet elfogadását. A csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés által támogatott kisebbségi jogrendszer fokozatos kiépülése, a többpárti magyar politikai képviselő, az erős regionális és lokális kötődések azonban a németekéhez fogható szervezett kisebbségi társadalom képét vetítették előre. A nemzeti lojalitás mellett az állampolgári, politikai, gazdasági és természetesen a szülőföldi lojalitásformák keveredtek sajátos felvidéki magyar mintázattá. Ennek fontos részét alkotta a nemzedékváltással sokszínűvé, erősen tagolttá vált értelmiségi közeg, amely a folyamatosan és jó színvonalon reflektált kisebbségi helyzetből igyekezett a tituláris és az anyanemzeti kulturális, politikai világok felé párhuzamosan tájékozódni.

Az a tény, hogy sem a magyarországi, sem pedig a csehszlovákiai két világháború közötti kisebbségi lojalitásviszonyokban nem sikerül a többségi társadalom számára megnyugtató, kiegyensúlyozott helyzetet kialakítani, csak részben magyarázható a két ország labilis és végig gondolatlan, sok szempontból kontra-produktív etnopolitikai modelljével. A külső – bilaterális, regionális, nagyhatalmi – tényezők olyan kihívások elé állították mind a nemzetállami, mind pedig a kisebbségi eliteket, amelyeket a törekény lojalitáskonstrukciók nem voltak képesek kezelni. Az állam és kisebbségi polgárai közötti változatos viszony különösen a határ régiókban vehetett teljes fordulatot, amire a két állam a bécsi döntés utáni, illetve a második világháborút követően egyaránt az etnikai kényszermegoldások alkalmazásával reagált kisebbségeivel szemben. Kiegyensúlyozott alkotmányos, állampolgári keretek nélkül a hétköznapi folyamatos kisebbségi alkal-

mazkodása önmagukban nem lehet képes a lojalitásviszonyok teljes átalakítására. Mint ahogy fordítva is igaz: csak a jogi és állampolgársági keretek magukban nem biztosítják az állam vagy a nemzet iránti feltétlen lojalitást.

Irodalom

- A (cseh)szlovákiai és a kárpátaljai magyarok történetével foglalkozó bibliográfiák. Szlovákiai Magyar Adatbank. Fórum Kisebbségkutató Intézet http://www.foruminst.sk/hu/8/kronologia/0/a_csehszlovakiai_magyarok_es_karpatalja_tortenetevel_foglalkozo_kronologia/7/467/1920_november_24/skat-20
- Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2006.
- Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés: Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2002.
- Angyal Béla (szerk.): *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, 2004.
- Apponyi Albert gróf emlékiratai 1899–1906. 2. köt. Budapest, 1934.
- Bakke, Elisabeth: *Doomed to failure? The Czechoslovak nation project and the Slovak autonomist reeaction 1918–38*. Oslo, University of Oslo, 1999.
- Bindorff Györgyi: *Kettős identitás – Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet–Új Mandátum, 2001.
- Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek közt*. Budapest, L'Harmattan, 2006.
- Brubaker, Rogers–Feischmidt, Margit–Fox, Jon–Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. New Jersey, Princeton University Press, 2006.
- Cornelius, Deborah S.: *In Search of the Nation: The New Generation of Hungarian Youth in Czechoslovakia 1925–1934*. Colorado–New York, Boulder–Columbia University Press, 1998.
- Fata Márta: Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933). *Regio*, 1994. 1. sz. 175–190.
- Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010.
- Gyivicsán Anna: *Anyanyelv, kultúra, közösség: A magyarországi szlovákok*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007.

- Haslinger, Peter: Loyalität in Grenzregionen. Methodische Überlegungen am Beispiel der Südslowakei nach dem Erstem Weltkrieg. In: Schulze Wessel, Martin (Hrsg.): *Loyalitäten*, i. m. 45–60.
- Haslinger, Peter–Putkammer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. Oldenbourg, München 2007. 26 (Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa, 39.)
- Haslinger, Peter–Putkammer, Joachim von: Staatsmacht, Minderheit, Loyalität – konzeptionelle Grundlagen am Beispiel Ostmittel- und Südosteuropas in der Zwischenkriegszeit. In: Haslinger–Putkammer von 2007. 1–17.
- Hronský, Marián: *The Struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon. 1918–1920*. Bratislava, Veda Publishing House of the Slovak Academy of Sciences, 2001.
- Kántor Zoltán–Majtényi Balázs–Osamu Ieda–Vizi Balázs–Halász Iván (eds.): *Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Sapporo Slavic Research Center–Hokkaido University, 2004.
- Kováč, Dušan: Die Frage der Loyalität der Slowaken zur Ersten Tschechoslowakischen Republik. In: Schulze Wessel 2004. 61–68.
- Kovács Alajos: *A tótok helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Budapest, 1936.
- Kovács Éva: Alteritás és identitás a két világháború közötti határtérségek, különös tekintet a magyar–szlovák határra. In: Tóth 2001. 126–139.
- Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Right*. Oxford, Clarendon Press, 1995.
- Litván György: Jászi Oszkár és a Maléter-salád kapcsolata 1925–1952. *Regio*, 1990. 4. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00004/pdf/12.pdf> (Letöltve: 2010. december 28.)
- Luchterhand, Otto: Nationale Minderheiten und Loyalität (=Forschungsergebnisse der Studiengruppe für Politik und Völkerrecht, Band 26.) Köln, Verlag Wissenschaft und Politik, 1997.
- Majtényi Balázs: *A nemzetállam új ruhája. Multikulturalizmus Magyarországon*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.
- Mannová, Elena: „Sie wollen keine Loyalität lernen!” Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei 1918–1938. In: Haslinger–Putkammer von 2007. 45–68.
- Masaryk, Tomáš Garrigue: *A világforradalom 1914–1918*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990.
- Masaryk, Tomáš Garrigue: Új Európa Az Új Európa. A szláv álláspont. (Részlet) In: Masaryk 1990a.

- Nurmi, Ismo: *Slovakia – a playground for nationalism and national identity 1918–1920. Manifestations of the national identity of Slovaks*. Helsinki, Suomen Historialle Seura, 1999.
- Örkény Antal–Csepeli György–Székelyi Mária: *Grappling with National Identity. How Nations See Each Others in Central Europe*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000.
- Petráš, René: *Menšiny v meziválečném Československu*. Praha, Karolinum, 2009.
- Raschoffer Herman: *Die tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919/1920*. Berlin, 1937. <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19180000-1.pdf>
- Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století I. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava, SAV, 1997.
- Salat Levente: *Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai*. Marosvásárhely, Mentor, 2001. Digitális változat: <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf3905.pdf>
- Seewan, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, 2000.
- Spannenberger Norbert: *Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Hitler und Horthy*. München, Oldenbourg, 2002.
- Schulze Wessel, Martin (Hrsg.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugerhörigkeiten*. München, Oldenbourg, 2004.
- Schulze Wessel, Martin: „Loyalität” als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept. In: Schulze Wessel 2004. 1–22.
- Szarka László: A soknemzetiségű csehszlovák nemzetállam születése 1919-ben. Érvék, viták a párizsi békekonferencián. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2005. 3. sz. 109–121. http://www.mtaki.hu/docs/forum_2005_3_szarka_csehszlovak_nemzetallam.pdf (Letöltve: 2010. december 28.)
- Tilkovszky Loránt: *A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945. Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről*. (Hungaro–Bohemoslovaca 3.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
- Tóth István: *A Békés és Csanád megyei szlovákok anyanyelvi művelődési viszonyai 1919–1944. – Tóth, Štefan: Vzdelávacie pomery v materčine u Slovákov v Békešskej a Čanádскеj župe*. Szeged, szerzői kiadás, 1999. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_kisebbssegek/2008/A_bekes_es_csanad_megyei_szlovakok/pages/000_konyveszeti_adatok.htm
- Tóth Károly (szerk.): *Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében c. konferencia előadásai*. (Nostra Tempora 3.) Duna-

szerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2001.

Vitári Zsolt (Hrsg.): *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag. Ünnepi kötet Gerhard Seewann 65. születésnapjára.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2009.

A nemzetiségi politika hatásai egy német származású település életére

(Harta, 1945–1989)

A magyarországi németek kitelepítést és betelepülést is átélő községeinek második világháború utáni történetében rengeteg párhuzamosság fedezhető fel. Hasonlóak voltak az 1945 és 1948 közötti számonkérések mozgatórugói és metódusai, a helyi hatalom szerkezetében bekövetkezett változások, az 1948 után kialakított politikai, társadalmi és gazdasági rend által biztosított – rendkívül korlátozott – mozgáster, valamint a folyamatoknak a közösségek identitásszerkezetére gyakorolt hatása is.¹ Természetesen különbségek is megfigyelhetők az egyes települések között. Attól függően, hogy milyen vidékeken találhatók, milyen arányban maradtak német lakosaik Magyarországon, és nem utolsósorban attól, hogy értelmiségük és politikai vezetőik mutattak-e affinitást a nemzetiségi kérdés iránt, s a szocialista korszakban milyen lehetőségeket teremtettek számukra a rendkívül szűk mozgásteret biztosító feltételek között. A fő tendenciákat illetően azonban az átfedések a dominánsak. Tanulmányomban egy a Duna bal partján fekvő Bács-Kiskun megyei község, Harta 1945 és 1989 közötti történetének fent említett szempontok alapján történő elemzésére teszek kísérletet.

1. táblázat. Harta nemzetiségi és anyanyelvi összetétele (1941–2001)²

	Összlakosság	Német nemzetiség	Magyar nemzetiség	Egyéb	Német anyanyelv	Magyar anyanyelv	Egyéb
1941	5 815 (100%)	1 347 (23,15%)	4 458 (76,7%)	10 (0,15%)	3 574 (61,5%)	2 181 (37,5%)	60 (1%)
1980	4 315 (100%)	7 (0,2%)	4 306 (99,8%)	2 (0%)	36 (0,8%)	4 278 (99,2%)	1 (0%)
2001	4 542 (100%)	246 (5,4%)	4 132 91%	164 (3,6%)	68 (1,5%)	4 434 (97,6%)	40 (0,9%)

¹ A magyarországi németek 1945 utáni történetével foglalkozó munkák közül a teljesség igénye nélkül lásd Fehér 1993; Tóth 1993; Tóth 2003; Aschauer 1992; Bindorffer 2001; Seewann 2000a; Eiler 2009.

² Az adatok a KSH vonatkozó köteteiből származnak. Az 1941-es népszámlálási adatok magyará-

*A „számonkérés” időszaka.
Kitelepítés és betelepülés (1945–1948)*

Az 1945–1948 közötti időszakban a hartai társadalmat a nagypolitikai döntések helyi szintre való lebontásával több olyan kívülről érkező hatás is érte, amelyek együttesen a közösség életét már a koalíciós korszak vége előtt az előző évtizedekhez képest új vágányra állították. Az 1945-ös földreform elkezdte az addig működő gazdasági és társadalmi keretek radikális átalakítását, s az 1930-as évek közepéig az országos politika iránt lényegében közömbös paraszti társadalom életében a pártpolitika, illetve a pártok helyi szervezeteihez való igazodás kényszere is napi realitássá vált. A Magyarország legtöbb településén nyomot hagyó folyamatokon túl azonban a többi, németek által lakott településhez hasonlóan ezeket az éveket alapvetően a politikai és gazdasági érdekek által is motivált számonkérés, a kitelepítés és a magyar nemzetiségű, jelentős részben kívülről érkező földigénylők ingatlanhoz juttatásának programja határozta meg. Ez nemcsak hogy erősen befolyásolta a földreform helyi lépéseit, de annak eredeti célkitűzéseiben lényegében túl is mutatott, s a politikai és társadalmi igazságtétel köntösében jelentkezve etnikai alapon rendezte át a tulajdonviszonyokat az érintett településeken. A pártpolitika helyi szintű felértékelődésére is kihatással voltak a németekkel szemben tervezett, majd foganatosított rendelkezések: a magyarországi német településeken – eltekintve a meggyőződéses, szervezett kommunistáktól – a személyükben érintettek jelentős része vagy az FKgP-től, vagy az MSZDP-től várta érdekei érvényesítését, az MKP és az NPP bázisa pedig a magyar nemzetiségű (részben betelepített) lakosság volt. Az első években a német (többségű) településeken az őslakosok hétköznapijaiban a túlélés, az egzisztenciáért folytatott – meghatározóan egyéni – védekező stratégiák álltak a középpontban. Az etnikai alapú politikai vagy kulturális szerveződéseknek ebben az időszakban nem volt tere.

Az 1945 és 1948 közötti migrációs hullámok gyökeresen megváltoztatták a hartai társadalom etnikai szerkezetét is.³ A Vörös Hadsereg 1945. január első heteiben több mint 200 embert hurcolt el malenkij robotra.⁴ A politikai felelős-

---

zatához: a szoros értelemben vett falu lakossága túlnyomórészt német származású és anyanyelvű volt. Az adatokat jelentősen módosította, hogy Harta közigazgatási területéhez hozzátartoztak a környező nagybirtokok is az azokon élő, jelentős részben magyar nemzetiségű alkalmazottakkal. A magyar nemzetiség anyanyelvhez viszonyított aránya több okra is visszavezethető. Egyrészt a lakosok jó része valóban német anyanyelvű magyarnak tartotta magát, másrészt a német nemzetiség alacsony arányában az is szerepet játszott, hogy sokan a Volksbund elleni „tiltakozásul” magukat magyar nemzetiségűnek vallották. Ugyanakkor főleg az idősebb lakosság körében nem elhanyagolható azok aránya sem, akiknek a kérdés értelmezése nehézséget okozott, mivel 1941-ig a népszámlálások csak az anyanyelvre kérdeztek.

³ A kitelepítés megszervezéséről és folyamatáról lásd Tóth 1993.

⁴ A hartai előjáróság a Honvédelmi Minisztériumnak. Harta, 1945. március 26. BKMÖL, XXII. 337. l. d. 70/1945.

ségre vonás jegyében a Volksbund tagjait, vagy vélelmezett tagjait kihallgatta a rendőrség, majd a járási igazolóbizottság, s az eljárások eredményeként az év végéig közülük több mint 150 fő a kecskeméti vagy a kalocsai népbíróság elé került. Mintegy 2/3-ukat 6–10 hónap szabadságvesztésre és vagyyonelkobzásra ítélték, a többieket felmentették.⁵ Hartát a kitelepítés 1947 elején érte el. Első lépésként február végén 550 személyt Garára és Vaskútra szállítottak.⁶ A németországi áttelepülés csak augusztus 19-én indult meg, és több hullámban, lényegében 1948 nyaráig zajlott. Az áttelepítendőek listájára a kormányhatározatok értelmében nemcsak Volksbund-tagokat vettek fel, hanem olyanokat is, akik az 1941-es népszámláláskor német nemzetiségűnek és/vagy anyanyelvűnek vallották magukat. A hartai kitelepítés viszonylag késői beindulásáig a földhöz és lakóingatlanhoz juttatandó betelepülők nagy száma miatt az érintetteket összeköltöztették, vagy az új tulajdonosok által birtokba vett melléképületekben kellett meghúzniuk magukat az indulási parancsig. 1947 végén az őslakosok közül még 120-an voltak hadifogságban, kb. 250-an internálótáborban, 137-en pedig ismeretlen helyen tartózkodtak, s jobbára környékbeli falvakban vagy a határban bujdosnak. 560-an más falvakban éltek, összesen 34 különböző településen.⁷ Az 1948 augusztusában lezárult kitelepítés során összesen 287 családot telepítettek ki a falu őslakosai közül a kollektív bűnösség jegyében Németországba, a helyükre pedig 243 magyar nemzetiségű család érkezett.⁸

A Hartára érkező telepesek jelentős része Csehszlovákiából és Jugoszláviából érkező kényszermigráns volt, az érintett családok komoly hányada azonban saját elhatározásából érkezett a településre, többnyire a megye más falvaiból. Ezeket a családokat egyértelműen az egzisztenciális motivációk mozgatták: a nagybirtokok államosítása, majd a németek vagyonelkobzása megteremtette számukra annak lehetőségét, hogy egy más községben földhöz és lakóházhoz jutva új életet kezdjenek.

Az első migráns csoportok a megye területén fekvő falvakból érkeztek a belső migráció keretében. Többgyermekes szegény, vagy egyenesen nincstelen család-

⁵ A népbíróságok és a hartai közigazgatási iratok fondjaiból csak 154 személy tárgyalásáról készült jegyzőkönyvet sikerült megtalálni. Feltehetően ennél több személy ellen indítottak eljárást, mert Palotay Gyula evangélikus lelkész egy püspöknek írt levélben összesen kb. 200 internált személyről tett említést. Palotay levele a püspöknek. Harta, 1945. augusztus 10. EOL, BEEK, 434. d. 778/1945.

⁶ A főjegyző jelentése a főszołgabírónak a hartai közállapotokról. Harta, 1947. április 19. BKMÖL, XXII. 337. 7. d. 665/1947.

⁷ MOL, XIX-B-I-at. 13. d. 319. Harta.

⁸ A betelepítettek pontos száma 1947. december 31-i állapot szerint 1200 fő volt. Községi kérdőív. Harta, 1947. december 30. BKMÖL, XXII. 337. 12. d. 4666/1947. A kitelepítettek körét vizsgálva megállapítható, hogy a végrehajtás a migráció, a számonkérés időbeli elcsúszása, és a nagyhatalmi reakció miatt nem volt konzekvens. Először is nem tudtak kitelepíteni mindenkit, akit felvettek a listára. Ezenkívül előfordult, hogy Volksbund-tagok a településen maradhattak, míg német anyanyelvűeket kiszállítottak Németországba.

dok voltak, akik előtt a földreform és a német parasztok kitelepítése felcsillanította azt a reményt, hogy a társadalmi, gazdasági hierarchiában a korábbi évek nélkülözései után feljebb kerülhetnek. A következő hullámmal érkezők a jugoszláviai Vajdaságból indultak. Ők már kényszermigránsok voltak, akik közül egy székelyekből álló csoport épp csak a világháború alatt települt át Bukovinából a Vajdaságba. Nem mindegyikük maradt Hartán, egy részük áttelepült a Dunántúlra, mikor tudomást szerzett arról, hogy a székely menekülteket megkísérlik kompakt területen letelepíteni.⁹ A betelepülők harmadik, létszámát tekintve legnagyobb csoportja a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény révén került 1947 áprilisától több hullámban a faluba. Ezek a többnyire középparasztok nem nincstelenként érkeztek Hartára, ingóságaik jelentős részét magukkal hozhatták.

A helyi hatalom szerkezete ebben a periódusban jelentősen átalakult. Nehezen átláthatóvá, többszereplőssé vált, és a helyi politika formálásában direkt vagy indirekt formában külső aktorok is meghatározó szerepet játszottak, mindenekelőtt a földosztás és a kitelepítés megszervezése és lebonyolítása terén. Újdonság volt az is, hogy a pártpolitika közvetlenül is megjelent a településen, s ez a különböző, helyi hatalomban döntéshozó jogkörrel bíró szervek összetételében azonnal le is csapódott. Hasonlóan az országos trendekhez, a Kiszgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt (SZDP) vezetésében helyet kaptak a politikailag „feddhetetlennek” találtatott hartai őslakosok is, míg a kommunista párt vezetőségében meghatározóan, a parasztpártéban pedig kizárólagosan magyar nemzetiségű, személyek vettek részt. A kommunista pártra (MKP) leadott szavazatok aránya a szabad választások során mindvégig a járási átlag alatt maradt.

2. táblázat. Párttagok száma, és az 1945. évi parlamenti választás eredménye Hartán¹⁰

	<i>Hartai párttagok száma</i>	<i>Választási eredmények %</i>	
		<i>Harta</i>	<i>Járás</i>
Kiszgazdapárt	1 080	74,6	61,5
MKP	330	12,7	19
SZDP	208	9,7	11,4
NPP	–	2,1	6,5
Polgári Dem. Párt	–	0,9	1

⁹ A kísérletről lásd Tóth–Kőhegyi 1991. 129–140.

¹⁰ BKMÖL, XXXV. 4. Az MKP-MDP-MSZMP iratainak gyűjteménye. 25. f. MKP Dunavecsei járási titkársága. 1. öe. Kimutatás a választási eredményekről. 1945. 12. 05. 39. lap

A Volksbund vezetőinek menekülése után a falu még 1945 előtt választott vezetői megkísérelték elhárítani a közösség feje fölül a viharfelhőket. Levelet írtak az Országos és Megyei Földbirtokrendező Tanácshoz, amelyben csapást megelőző szándékkal kérték a Volksbundban magukat exponálók kitelepítését, és a lakosság többségének mentesítését – eredménytelenül.¹¹ A cseppfolyós viszonyok közepette igyekeztek az életet a lehetőségekhez képest normális kerékvágásban tartani. Az egykor többnyire jómódú képviselők néhány hónapig még abban a helyzetben voltak, hogy a falut illető, illetékességi körükbe tartozó ügyekben volt szavuk. Kezdetben mindössze annyi változott, hogy a kommunista párt nyomására leváltották az első bírót, aki gazdag parasztnak számított.¹² Tisztségét egy másik helyi lakos vette át, aki azonban már nem tartozott a jómódú réteghez. 1946 februárjában Harta önkormányzati jogosítványát több más, kitelepítésre váró német faluval egyetemben felfüggesztették.¹³ A később jogaiba visszahelyezett testület összetétele viszont már alapjaiban megváltozott, mivel a korábbi előjárók egy részét kitelepítették, és a helyi pártvezetők a paritás elvéhez ragaszkodva egyeztek meg az új tagok pótlásáról, akik között már többségben voltak a nem német származású hartaiak és a telepések.

A Belügyminisztérium alá tartozó Népgondozó Hivatal és a Földművelésügyi Minisztérium felügyelete alatt működő Földbirtokrendező Tanács területi és helyi szervek által közvetített döntései alapjaiban befolyásolták a falu életét. Emellett a pártok befolyása és ellenőrzése alatt álló ún. népi szervek – Nemzeti Bizottság, Földigénylő Bizottság – is fontos szerepet tölthettek be a helyi politikában.

A társadalomszervező és ellenőrző funkciókat ellátó Nemzeti Bizottság tagjait a pártok és szakszervezetek delegálták. A testület döntéseit nem szótöbbséggel, hanem kompromisszum eredményeként hozta meg. Hartai őslakosok is részt vettek a bizottság munkájában, főleg a szociáldemokrata és a kisgazdapárt küldöttéiként. A kommunista és a nemzeti parasztpárt azonban vagy betelepülteket bízott meg a részvétellel, vagy magyar származású hartai lakosokat.

A Földigénylő Bizottság ezzel szemben olyan szerv volt, melyben a telepések pár hónap alatt döntő befolyást szereztek Hartán is. Kezdetben őslakosok is tevékenykedtek a bizottságban, de rövid idő elteltével a testületet feloszlatták és újraalakították, mivel a felosztott nagybirtokok területéből szegényebb hartai németeknek is juttatott földet.¹⁴ A bizottság központi szerepet játszott a földosztásban,

¹¹ A hartai előjáróság és a Nemzeti Bizottság levele az Országos és Megyei Földbirtokrendező Tanácsnak. Harta, 1945. május 22. BKMÖL, XVII. 501. 1. d. 1367/1945.

¹² Harta község képviselő-testületének ülése. Jegyzőkönyv. Harta, 1945. június 10. BKMÖL, XXII. 337. 1. d. 1/1945.

¹³ Az 151.1946. B.M. sz. rendeletre való hivatkozással, a 9560/1945. M.E. sz. rendelet 3. §-ban biztosított jogkör alapján a járási főjegyző rendeleti úton irányította a falu életét, s ez idő alatt a falu vezetősége lényegében csak javaslatokat tehetett a járás felé.

¹⁴ A bizottságot 1945 júniusában már harmadszor alakították újra. BKMÖL, XXII. 337. 1. d. 1356/1945.

ezért komoly hatalom összpontosult a kezében. Nem véletlen, hogy a szerv működését több kritika is érte. A frissen betelepült, Csehszlovákiából érkező magyar gazdák például 1947-ben azért panaszkodtak, mert szerintük alig volt befolyásuk a bizottság működésére, és a korábbi telepesek állítólag egymást részesítették előnyben a döntéseknél. Követelték, hogy képviselőik révén a frissen érkezettek is ott lehessenek a helyi hatalom fontos döntéshozó szerveiben.¹⁵ A Földigénylő Bizottság együttműködése az Elöljárósággal és a Nemzeti Bizottsággal nem volt problémamentes. A telepesek úgy látták, hogy a szervek hartai tagjai döntéseikben az őslakos német lakosság érdekeit is figyelembe veszik, ami jelen esetben a telepesek esélyeit komolyan korlátozza. A felfokozott hangulatban a bizottság vezetője egyszer még a falu első emberét is felpofozta a képviselő-testület szemé láttára.¹⁶

1945 előtt az evangélikus és a református egyház befolyása meghatározó volt a közösség életében. Harta kifejezetten vallásos településnek számított, s amellet, hogy az egyházak a közösségi értékek közvetítésében a legfőbb orientációs pontnak számítottak, az iskolákat is a gyülekezetek tartották fenn. A világháború után az egyházak helyzete több ponton is megváltozott. A migráció jelentősen módosította a falu vallási összetételét, mivel a kitelepítettek többsége evangélikus, a betelepülők pedig kevés kivétellel római katolikus volt.

3. táblázat. A hartai lakosság felekezeti megoszlása 1941-ben és 2001-ben, %-ban¹⁷

	1941	2001
Evangélikus	52,7	28,7
Római katolikus	27,5	33,9
Református	18,8	16
G.k.	0,5	1
Izraelita	0,3	0,1
Egyéb	0,2	0,4
Egyik egyházhoz sem	–	11,9
Nincs adat	–	9,5

¹⁵ A csehszlovákiai magyar telepesek a magyar miniszterelnöknek. Harta, 1947. augusztus 7. BKMÖL, XXII. 337. 10. d. 2636/1947.

¹⁶ Jegyzőkönyv. Harta, 1945. december 17. BKMÖL, XXII. 337. 4. d. 505/1946.

¹⁷ Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. KSH, Budapest, 1947; Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.2 Bács-Kiskun megye II. kötet. KSH, Budapest, 2002. 162–163.

A kitelepítéssel és a vagyonekbeesésekkel a gyülekezetek – mindenekelőtt az evangélikus – elvesztették híveik s anyagi bázisuk jelentős részét. Az evangélikus lelkész ezért 1947-ben kétségbeesve jelentette püspökének, hogy gyülekezte a kitelepítés és a folyamatban lévő szökések miatt 850 családról (ideiglenesen) 250 családra olvadt.¹⁸ Ez a helyzet természetesen kihatott az iskolakérdésre is. Mind az evangélikus, mind a református gyülekezet lelkésze ezért azt kérte püspökétől, hogy a fenntartói jogot átadhassa az államnak.¹⁹

A közhangulat ezekben a kritikus években rendkívül feszült volt a településen. Az őslakos németek egy része elvesztette ingó és ingatlan vagyonát, ráadásul évekig bizonytalanságban élt, mert a kitelepítés több hullámban valósult meg, s az érintettek abban reménykedtek, hogy ha az első körben nem vitték el őket, akkor talán Hartán maradhatnak. Ha így történt, földjeiket akkor is már korábban szétosztották, házaikba pedig telepesek költöztek be. A csehszlovákiai áttelepülők is sokat vesztek, még ha ingóságaikat magukkal hozhatták is. Házaik, földjeik, rokonaik, barátai és egyáltalán az az életforma, amelyben otthonosan mozogtak, több száz kilométerre, a határ túlsó oldalán maradt, és elérhetetlen messzeségbe került. Sokan közülük még évekig nem adták fel a reményt, hogy egy kedvezőbb politikai helyzetben visszatérhetnek őseik földjére.²⁰ Többségüknek természetesen egyáltalán nem tetszett, hogy más családok házaiba kellett költözniük, főleg úgy, hogy azokat akkor még nem ritkán ki sem telepítették, tehát szükségképpen személyes kontaktus is kialakult a két otthonából elűzött csoport között.

Volt azonban egy viszonylag széles réteg, amely egzisztenciális értelemben a helyzet haszonélvezője lett. Nem csupán migránsok tartoztak ebbe a körbe, hanem a Teleki-birtok földmunkásai is. Azok az emberek, akiknek korábban egyáltalán nem volt földjük, vagy csak kis birtokkal rendelkeztek, egyik napról a másikra kb. 10 kataszteri holdhoz és házhoz juthattak. A tulajdonviszonyok erőszakos megváltoztatása azonban negatívan hatott vissza a termelésre. A háború után a mezőgazdaság helyzete amúgy is rendkívül nehéz volt (vetőmaghiány, géphiány stb.), amit csak fokozott, hogy az új tulajdonosok egy része soha nem művelt *önállóan* földet, s így mind a szakismerete, mind a tapasztalata hiányzott a hatékony termeléshez. Az állandó bizonytalanság, a kusza tulajdonviszonyok, a helyismeret hiánya és az emberek apátiája sem használt a termésátlagoknak.²¹

Az első években a falu őslakosai és a betelepültek közösségei lényegében egy-

¹⁸ Palotay Gyula a püspöknek. Harta, 1947. október 06. EOL, BEEK, 462. d. 1726/1947.

¹⁹ Palotay már 1945. augusztus 10-én kérte a püspököt, hogy a gyülekezet katasztrófális anyagi helyzete miatt járuljon hozzá a fenntartói jog átruházásához. A püspök ekkor még megtagadta a gyülekezetet kérését. Palotay Gyula a püspöknek. Harta, 1945. augusztus 10. EOL, BEEK, 434. d. 778/1945.

²⁰ „Ők is be voltak csapva, mert a hartaiak évekig nevelték őket, hogy nem pakoltak le a kocsiról, ládából öltöztek, mert vissza akartak menni.” Interjú J. G.-vel. 2007. március 4. MTA ENKI.

²¹ Török János parlamenti képviselő levele az MKP dunavecsei járási titkárságának. Budapest, 1948. január 14. BKMÖL, XXXV. 4. 25. f. 12. öe. II. 172.

más mellett éltek. Bizalmatlanok voltak egymás iránt, s ez a hangulat csak évtizedek alatt engedett fel. Természetesen voltak példák emberi gesztusokra a jogfosztott németek és a betelepültek között is. Többször előfordult, hogy a szlovákiai magyarok segítettek német családoknak a jogfosztottságból következő nyomorúságos helyzetük enyhítésében, mint ahogy az is, hogy a német szomszédok befogadták az új szomszédokat, és pl. a vetésnél segítettek nekik, ha nem volt vetőgépük.²² Ez azonban inkább a történet személyes, emberi aspektusa. Az alaphelyzetet meghatározó, nagypolitika által generált és az érintett közösségeket többségükben befolyásoló ellenérzés csak rendkívül lassan oldódott fel.

Az „automatizmus” elvének időszaka (1949–1968)

A kitelepítésre kijelölt, de Magyarországon maradt németek állampolgárságukat 1949-ben kapták vissza, s ebben az évben szűnt meg a lakóhelyválasztás tilalma, valamint a munkavállalás terén addig fennálló diszkrimináció is. Az 1953-as választójogi törvény visszaadta a német nemzetiségű állampolgárok aktív és passzív választójogát. 1954-ben alakult meg pártutasításra a magyarországi németek hivatalos lapja, a *Freies Leben* (1957-től *Neue Zeitung*), majd 1955-ben a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége. Ezzel lényegében befejeződött a német nemzetiség politikai emancipációja, mivel ettől kezdve már a románokhoz, délszlávokhoz és szlovákokhoz hasonlóan ők is rendelkeztek egy „érdekképviselői szervvel”. Ez a felülről létrehozott, és a nyolcvanas évek végéig folyamatosan a párt kontrollja alatt álló „érdekképviselő” azonban a párt nemzeti kérdéskörben kialakított álláspontjának és stratégiájának következtében nem rendelkezett tagszervezetekkel, sem pedig tagsággal, ami eleve megnehezített és korlátozott minden alulról jövő önszerveződést. Emellett az ötvenes évek elejére az is világossá vált, hogy a párt a nemzeti oktatást *alapvetően* a nyelvoktató iskolák keretében képzele el, s a nemzetiségek tényleges mozgásterét a zenekarok és tánccsoportok működésére kívánja korlátozni. Ettől kezdve egészen 1968-ig a párt elképzeléseinek és cselekvésének tengelyében az úgynevezett „automatizmus-koncepció” állt, mely szerint a szocialista társadalmi rend építésének előrehaladásával más társadalmi kihívásokhoz hasonlóan, a nemzeti problémák is maguktól megoldódnak majd.²³ Ez kimondva-kimondatlanul egyet jelentett a nemzetiségek körében amúgy is erősödő asszimilációs tendenciák elfogadásával, s így szükségképpen támogatásával. Ez a hozzáállás már elviekben is kizárta annak lehetőségét, hogy a magyarországi németek idővel önálló társadalmi

²² Interjú A. N.-nel. 2008. július 22. MTA ENKI.

²³ Fehér 1993: 139.

csoportként lépjenek fel. A települések szintjén a párt nemzetiségi politikájának hivatalos irányvonala és eszközei képeződtek le.

1949–1956

A kommunista párt hatalomátvétele után a nemzetiségi kérdés hosszú időre eltűnt a hartai közélet *hivatalosan* tematizált kérdései közül. A témát lényegében tabusították, hasonlóan az összes magyarországi nemzetiségi településhez. Az előző évek tulajdonviszonyokat érintő döntései kisebb módosításokkal továbbra is érvényben maradtak, és alig volt esély arra, hogy az elkobzott ingatlanokat hivatalosan vissza lehessen szerezni. Ebben a történelmi periódusban a köz- és magánélet minden aspektusa alárendelődött a kommunista párt társadalmi és gazdasági programjainak.

A helyi hatalom szerkezete az előző évekhez képest leegyszerűsödött. 1949-től már minden hatalom a párt és mellette korlátozottan a közigazgatás párt által támogatott, ellenőrzött vezetőinek kezében koncentrálódott. A termelészövetkezeti vezetők befolyása ekkoriban még nem volt olyan meghatározó, mint az 1959-es téjesítés után, s főleg a hatvanas, hetvenes években. A helyi pártszervek és közigazgatás működése pedig szigorúan alárendelődött az országos akaratot a helyi viszonyokra lefordító megyei és járási szervek elvárásainak.

A hartai pártszervezet vezetésében és a helyi tanácsban kezdettől fogva voltak hartaiak, sőt német származásúak is, ők azonban már nem a két világháború közötti vezető családokból kerültek ki. Azokat ugyanis vagy kitelepítették, vagy marginalizálták, háttérbe szorították. A párttagok között a magyar származásúak és a betelepültek aránya még sokáig felülreprezentáltak számított. Fontos jellemző, ami végül is az egész szocialista időszakon végigvonult: sohasem fordult elő, hogy a párt és a tanács első embere is őslakos lett volna, mindig csak az egyikük. Bár hivatalosan a kitelepítés kérdése a hartai pártszervezet ülésein nem került többé napirendre, az értekezleteken egy-egy lózung erejéig azért szóba került a közelmúlt. Így például az 1949. október 3-i elnökségi ülésen egy tag az NDK megalakulása kapcsán megjegyezte, hogy „*hiba lenne a visszaszökötteket ismét Németországba küldeni, mert ott derék munkásokként fogadnák őket, holott ezek a legnagyobb fasiszták.*”²⁴ A párt az élet minden aspektusát a szocializmus és kapitalizmus dichotómiájának fényében szemlélte. A tanácsüléseken nem volt naprendi pont a nemzetiségi kérdés ebben az időszakban. A párt és a tanács – igazodva a felsőbb állásfoglalásokhoz – hangsúlyt helyezett arra, hogy ez a téma

²⁴ Jegyzőkönyv az MDP hartai elnökségének üléséről. Harta, 1949. október 3. BKMÖL, XXXV. 4. 40. f. 3. öe. 21.

a hartai közéletben ne artikulálódjék: a hivatalos állásfoglalás szerint ugyanis nem létezett nemzetiségi probléma Magyarországon.

Az őslakosok és a betelepülők elkülönülése azonban az élet két területén még évekig kitapinthatóan jelen volt. Az evangélikus gyülekezet továbbra is a német őslakosok közössége maradt, mivel az újonnan érkezettek vagy katolikusok, vagy reformátusok voltak. Az immár magyar nyelvű istentiszteletek látogatottsága a Rákosi-korszakban is jelentős maradt, és az evangélikus lelkész informális befolyása híveire az alapvetően megváltozott viszonyok között is megmaradt, spirituális vezető szerepe hívei számára megkérdőjelezhetetlen volt. Ráadásul csak az istentiszteletek, esküvők, keresztelek és temetések kínáltak lehetőséget arra, hogy az emberek közösségben emlékezzenek meg kitelepített hozzátartozóikról.²⁵ A lelkész igyekezett segíteni az egymástól elszakított rokonok kapcsolattartásában, sőt egy darabig a hazaküldött valuta – akkoriban meglehetősen rizikós – átváltásának megszervezésében is közreműködött.²⁶

Az elkülönülés másik területe a gazdasági életben volt megfigyelhető. A párt egyik legfontosabb célkitűzése a mezőgazdaság „szocialista átszervezése” volt a falvakban. Az első tszcs-ke hartai magyarok és telepések szervezték – németek nélkül. Bár később a tszcs-k többsége a tagság származását tekintve vegyes képet mutatott, volt köztük olyan is, amelyet kizárólag tapasztalt, a helyi termelési adottságokat kitűnően ismerő német földművesek alapítottak.²⁷

A két világháború között a faluban – eltekintve a községházától – még többnyire németül beszéltek. A háború után azonban az addig természetesnek vett nyelvhasználati szabályok gyökeresen megváltoztak. A telepések csak magyarul beszéltek, ezért a velük való érintkezés során az otthon még németül beszélők is kénytelenek voltak a magyart használni. Ugyanez volt a helyzet a munkahelyen, a templomokban és a nyilvános rendezvényeken is. A negyvenes évek végén ráadásul beindult a családok keveredése a vegyes házasságok révén.²⁸ Ez a tendencia a következő évtizedekben egyre jobban felgyorsult.²⁹ Az ilyen családokban

²⁵ Halasi 2003: 225.

²⁶ „A kimentek úgy támogatták az itthon maradtakat, hogy küldtek a levélben márkát, dollárt, s ha nem világitották át, akkor megérkezett. Az öregnek (Palotaynak – E. F.) őriült sok gondja volt vele, hogy hogyan váltsák ezt be. Olyan volt, hogy ha valaki meghalt a kitelepítettek közül, akkor itt ugyanúgy megemlékeztek róla, harangoztak rá, mint az itteniekről.” Interjú J. G.-vel. 2007. március 4. MTA ENKI.

²⁷ A helyi német lakosok által alakított Új Élet Tsz sikertörténetéről, majd a Béke Tsz-szel való, Erdei Ferenc Tsz néven történt egyesüléséről lásd Hatvani 1983.

²⁸ Az első vegyes házasság még 1948-ban kötöttet. Ez akkor óriási felháborodást váltott még ki. 1963-ban a 41 házasságkötésből már 18 vegyes házasság volt. H. Barta 1999: 41.

²⁹ Az állami Népeség-nyilvántartó Hivatal a hetvenes évek közepén Hartán 1499 házasságot tartott nyilván. Ezekből 648 volt olyan, ahol a férj és a feleség is német származású volt, 536-ban a házasság felek magyar származásúak voltak, 315 pedig vegyes házasságnak számított. Nánai András: Az MSZMP nemzetiségi politikájából adódó községi feladatok, azok végrehajtása. Előterjesztés. 1977. 10. 5. BKMÖL, XXIII. 732/b. 8. d. 2.

természetesen az összejöveteleken szükségszerűen magyarul beszéltek. Mivel a német nyelvnek nem volt hivatalos presztízse, sőt a negatív tapasztalatok miatt sokan veszélyesnek is tartották használatát, nem csoda, hogy a vegyes házasságokban a házastársak érintkezési nyelve a magyar lett.

A hétköznapiakban a nemzetiségi lét megnyilvánulásának mindössze annyi tere maradt, hogy a hartai tanácselnök biztatására 1950/1951 telén elindult egy néptáncsoport szervezése.³⁰ Ezenkívül 1953 után lehetőség nyílt arra is, hogy órák után a németet idegen nyelvként tanulhassák az érdeklődő diákok Rétfalvi Teofil tanártól. A második világháború előtt Hartára került nyelvtanár az ötvenes évek legelején tanítványai támogatásával elkezdte gyűjteni a hartai német tárgyi emlékeket is, amiket az iskola egyik osztályában kezdett el felhalmozni.

Az 1956-os forradalomnak volt Hartán etnikai aspektusa is. A tulajdonukból a negyvenes évek második felében kimozdított gazdák közül többen revánsot akartak venni a betelepült magyar nemzetiségű földműveseken. Az evangélikus lelkész azonban még idejében lecsillapította a forrongó hangulatot.³¹ A megalakuló Nemzeti Bizottságban azonban már német és magyar származású személyek egyaránt részt vettek.³² A Bizottság tagjai közül néhányan élelmiszert is szállítottak Budapestre. A lakosság nagyobbik része azonban egyáltalán nem kapcsolódott be az eseményekbe, mivel a közelmúlt eseményei annyira megfélemlítették őket, hogy tartottak a retorziótól.³³

A negyvenes évek végéig, ötvenes évek elejéig az állambiztonsági szolgálat csak az egykori internáltak sorsával és a szocialista társadalomba való „beilleszkedésével” foglalkozott. 1958 után kezdték el csak figyelni az állambiztonsági szolgálat megyei kirendeltségei a német nemzetiségű „gyanús személyek” jelenlegi tevékenységét.³⁴ Harta azonban a jegyzőkönyvek tanúsága szerint – ellentétben például Hajóssal – ekkorra már nem tartozott a kiemelten figyelemmel tartott települések közé.

1957–1968

1957 után – eltekintve a téveszesítés utolsó, a magángazdaságokat is felszámoló rohamától – nagy vonalakban ugyanazok a tendenciák folytatódtak a településen, mint a forradalom előtti időszakban. Helyi szinten a nemzetiségi kérdés mint téma

³⁰ Öhl, 1990: 222.

³¹ Halasi 2003: 227.

³² Tóth 2001: 463–465.

³³ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), Bács-Kiskun megye 1956-os monográfiája. 3. 1. 9. V-150364/1. 392–397.

³⁴ A Bács-Kiskun megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Osztálya III/III. alosztályának beszámolója a „Volksbund és SS” témájában. Kecskemét, 1969. 07. 25. ÁBTL, 3. 1. 5. O-14822/1a. 531.

hivatalosan csak rendkívül ritkán artikulálódott, akkor is jobbra a pártgyűléseken. Megyei szinten azonban több vonatkozásban is előkerült a kérdés, s a jelentésekben megfogalmazott észrevételek lényegében Hartára is érvényesek voltak. A Hazafias Népfrent és az MSZMP a politikai passzivitást tartotta az egyik legnagyobb problémának a németek által lakott településeken. A HNF Bács-Kiskun megyei titkára 1960-ban ennek okát a következőkben látta: „... *véleményünk szerint annak tudható be, hogy elég sokan hallgatják a nyugati rádió hazug adásait, másrészt rendezetlen vagyoni jogi problémáik vannak, továbbá sokan leveleznek a nyugatra telepítettekkel.*”³⁵ A titkár jelentésében a vagyoni jogi kérdések megemlítésével a valóság egy fontos elemét beemelte ugyan a helyzetértékelésébe, azonban éppen a legfontosabb tényezőre nem tért ki, nevezetesen az 1945–1948 közötti időszak sérelmeire és negatív tapasztalataira, valamint a lakosság ebből levont következtetéseire.

Hartán is gondot okozott a német származású lakosság politikai passzivitása. A hatvanas években a község legdinamikusabban fejlődő, a német származású lakosság által leginkább preferált termelőszövetkezetének elnöke, Leitheizer János többször is kínos magyarázkodásra kényszerült emiatt a pártgyűléseken. 1963-ban a hartai pártvezetőség ülésén számon kérték rajta, hogy az Új Élet Tsz-ben gyenge a politikai munka, aminek következtében egy szovjet együttes vendégszereplésére a tagság összesen 2 jegyet vásárolt, majd miután rájuk szóltak, még 18-at. Az elnök megértést kért, s azzal érvelt, hogy az ő termelőszövetkezeti tagsága körében történelmi okok miatt nehezebb pártmunkát végezni.³⁶ Hasonlóan védekezett akkor is, amikor 1966-ban a termelőszövetkezet MSZMP alapszervezetének vezetőségválasztó gyűlésén a kérdés ismételten napirendre került: „*Az ő testvérei is vele együtt agrárproletárok voltak. Most mindegyiknek szép háza van, a tsz-ben jól keresnek, és a pártba mégsem akarnak belépni, mert mindegyiknek vagy felesége, vagy apósa, sógora érintve volt a kitelepítésnél. Ennek ellenére a pártépítést fokozni kell, és ehhez meg kell találni a legmegfelelőbb módszereket.*”³⁷

A forradalom után a falusi lakosság életét leginkább befolyásoló intézkedés az önálló földtulajdon végleges felszámolása és a mezőgazdasági népesség új típusú téteszekbe kényszerítése volt.³⁸ Hartán ez a folyamat 1959-ben zárult le. A tszcs-k felszámolásával a jórészt német származású középparasztokból álló Új Élet ve-

³⁵ A HNF Bács-Kiskun megyei titkárságának jelentése a nemzetiségek között végzett népfrent-munkáról Bács-Kiskun Megyében. Kecskemét, 1960, augusztus 23. BKMÖL, XXVIII. 5. 81. d. 256/1960. 5.

³⁶ Jegyzőkönyv a hartai Egységes Pártvezetőség üléséről. Harta, 1963. március 26. BKMÖL, XXXV. 4. 17. f. 1. öe. 133–134.

³⁷ Jegyzőkönyv a hartai Új Élet TSZ MSZMP Alapszervezetének vezetőségválasztó üléséről. Harta, 1966. szeptember 2. BKMÖL, XXXV. 4. 17. f. 8. öe. 98.

³⁸ A kollektivizálásról, s annak gazdasági és társadalmi összefüggéseiről lásd Varga 2001.

zetőit is döntés elé állították: vagy alakítanak egy új típusú termelészövetkezetet, vagy belépnek a községben már korábban megalakult két tsz valamelyikébe.³⁹ A vezetőség, nem utolsósorban azért, mert saját, „egyívású” etnikai közösségben szeretett volna tovább dolgozni, az előbbi mellett döntött, s ezzel kezdetét vette egy országosan is ismert és számtalan díjjal és kitüntetéssel elismert sikertörténet.⁴⁰ A térszek nemzetiségi területeken való speciális jelentőségét a politikai vezetés is felismerte. A HNF Baranya megyei Titkárságának 1960. augusztusi jelentése szerint, amelyet a Bács-Kiskun megyei titkárság is megkapott: *„Minden hiányosság és probléma ellenére a tapasztalatok azt mutatják, hogy a nemzeti-ségi kérdés helyes megoldásának útja a mezőgazdaság szocialista átszervezése. A nemzetiségek közötti ellentét, viták, súrlódások stb. egyre jobban csökkennek a közös gazdálkodás kialakítása után.”*⁴¹ A helyzetértékelés pontos volt, ha nem tért is ki a kérdés minden aspektusára. Hartán a Lenin és a Béke Tsz-ben is dolgoztak német származású lakosok, s idővel az Új Élet erősödésével és terjeszkedésével, valamint az Erdei Ferenc (korábban Béke) Tsz-szel való egyesülésével a kezdetben túlnyomórészt német őslakosokból álló termelészövetkezet is vegyes tagságúvá vált. A közös munka, a napi érintkezés „kényszere”, a szükségképpen mélyülő emberi kapcsolatok pedig valóban oldották a mélyben azért még sokáig tovább élő ellenérzéseket.

A német és a magyar lakosság összezsírozódása irányába mutató „természetes kényszerek” közül a vegyes házasságok és a gyermekek iskoláztatása legalább akkora szerepet kapott, mint a munkahely kérdése. A két etnikum közötti házasodás gyakorlatilag az első pillanattól kezdve megfigyelhető volt Hartán. Az első években ezt még felháborodás kísérte, sőt a családok ellenállása miatt tragédiák is történtek a faluban.⁴² A hatvanas évekre azonban a folyamat felgyorsult, s a rokoni kapcsolatok, az unokák születése a megbékélés irányába hatottak. Ráadásul az állami iskolába is vegyesen jártak német és magyar származású gyerekek, akiknek a félmúlt már csak szüleiktől hallott történelem volt. Az ő generációjuk számára általában jóval kevésbé volt természetes a régi sérelmek számon tartása, mint a szülők és nagyszülők korosztályának. A feszültség lassú feloldódásának természetes kényszereit azonban mindenképpen felerősítette az a politikai adottság, amelynek a település minden lakója részese volt: a lakosok folyamatosan érezték a hatalom reguláló, s az esetleges „kilengéseket” azonnal megtorló erejét.

Az 1960-as években az előző évtizedhez képest több ponton is előrelépés történt a nemzetiségi hagyományápolás terén. Ezek természetesen a rendszer

³⁹ H. Barta 1999: 61.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Jelentés a nemzetiségek között végzett népfront munkáról. A HNF Baranya megyei Titkársága. Pécs, 1960. augusztus 23. BKMÖL, XXVIII. 5. 80. d. 2.

⁴² H. Barta 1999. 41.

által biztosított keretek között, a rendelkezésre álló csatornák igénybevételevel történtek. A Német Szövetség vezetői időnként felkeresték a települést.⁴³ Időről időre már svábbbált is tartottak a faluban a HNF égisze alatt. A rendezvényen a táncsoport fellépése mellett általában a Rétfalvi Teofil által betanított gyerekek dalszövegeket adtak elő.⁴⁴ 1965-ben pedig eljött az ideje annak is, hogy a tanár és tanítványai által csaknem másfél évtizede folyamatosan gyűjtögetett és különböző helyeken tárolt néprajzi gyűjtemény méltó elhelyezésének feltételeit megteremtsék. Nánai András tanácselnök a HNF-en keresztül lobbizva szerzett a megyétől 100 ezer Ft-ot háztartásra, amiből megvásároltak egy régi német házat, ami 1967-től kezdve otthont adott az országos szinten is jegyzett helytörténeti gyűjteménynek. *„Aztán kérelmeztem mindenfelé, a HNF-nél, hogy adjanak pénzt. Megkértem S. Gy.-t, ő volt Hartán a HNF elnöke, hogy segítsen már ő is valamit Kecskeméten! Hát, Kecskemétre karácsony után telefonálnak, hogy ha most fölmegegyek, akkor lehet szó arról, hogy kapok pénzt, annak a háznak a megvásárlására, ahol a múzeum most van. Hú, hazajövök, akkor adtam el a Wartburgomat, és vettem egy Trabantot. Beülök, de nem indul. Persze, ott mindig el kellett zárni a csapot! Elmegegyek a tsz-be. Ott azt mondják, mi már ittunk! Nem tudunk most Kecskemétre menni. Bementem dr. Hadházy Leventéhez, az orvoshoz, rendelés közben, voltak még vagy hárman. Azt mondja, Bandi kedves, magának mindent! Beültünk az autójába, megyünk Kecskemétre. Kérdik: le tudja rendezni, hogy a szerződéskötés meglegyen? Hát miért ne? Engedtesse meg, hogy felhívjam Dunavecset! Felhívtam a jogászt. Mire hazaértem Kecskemérről, a jogász már itt volt Hartán. Már írta a szerződést a Végh nénivel. De a fia Kalocsán volt, és az ő aláírása is kellett volna hozzá, mert a ház egy hányadát ő örökölte az édesapjától. Akkor a járási kocsival lementem Kalocsára, az meg pont gyúrta a húst, mert hentes volt. Lemosakodott, eljött haza, aláírta. Így lett aztán megvéve az a ház.”*⁴⁵

A településen 1953 óta volt lehetőség a német idegen nyelvként való tanulására, Rétfalvi Teofil nyelvtanáránál. A hatvanas évek közepére a kb. 450 fős általános iskolában 160–170 gyerek tanulta folyamatosan a nyelvet.⁴⁶ Kezdetben csak órák után, később azonban már a tantervbe illesztve, igaz, a legkedvezőtlenebb időszavokban, elő-, illetve utócsatlakozó óráként.⁴⁷ Az évtized elején az iskola

⁴³ Az MSZMP Járási Bizottságának beszámolója a járásban található nemzetiségek helyzetéről az MSZMP Megyei Bizottság PMO-nak. Dunavecse, 1969. május 12. BKMÖL, XXXIII. 4. f. 8. f. 10. óe. 7.

⁴⁴ T. P, 1962. 2.

⁴⁵ Interjú A. N.-nel. 2008. július 22. MTA ENKI.

⁴⁶ Szokola Imre: Beszámoló a nemzetiségi politikai feladatok helyi végrehajtásáról Harta Nagyközségi Tanács 1981. január 8-i VB-ülésére. Harta, 1980. december 30. BKMÖL, XXIII. 372/b. 10. d. 2-1/1981. 2.

⁴⁷ Nánai András: Az MSZMP nemzetiségi politikájából adódó községi feladatok, azok végrehajtása. Előterjesztés. 1977. október 5. BKMÖL, XXIII. 732/b. 8. d. 3.

felújítási munkálatai kapcsán a nyolc csoport elhelyezése komoly problémát okozott, s egy ideig a bölcsődében, majd a tornateremben, később alkalmilag üres termekben folyt az oktatás.⁴⁸ Az általános iskola végzős diákjai közül mindig volt egy-két gyerek, aki tanulmányait Baján, a kétnyelvű oktatást biztosító Frankel Leó Gimnáziumban folytatta.⁴⁹

Harta a negyvenes évek második felében a kitelepítések kapcsán többször is az országos vagy megyei lapok figyelmének középpontjába került, többnyire a pártok svábkérdésben kialakított állásfoglalásainak megfelelően negatív konnotációban. Ezután a település többé-kevésbé eltűnt a lapok hasábjairól az ötvenes évek második feléig. A nemzetiségi sajtóban ekkortól egyre több híradás jelent meg a községről. Ezek egy része a hivatalos tematikának megfelelően a szocialista gazdaságpolitika eredményeiről, mindenekelőtt a téeszek helyben elért vívmányairól, valamint a takarékpénztár dinamikus erősödéséről adott hírt.⁵⁰ Több olyan cikk is megjelent, amely a nemzetiségekre osztott politikai szerepvállalás jegyében a településen tartott békegyűlésről, vagy például az NDK-val való szolidaritási hét hartai állomásának rendezvényeiről számolt be.⁵¹ Egyre szaporodtak viszont azok a tudósítások is, amelyek a nemzetiségi kultúrával kapcsolatos rendezvényekről, vagy eseményekről tájékoztattak. A *Neue Zeitung* és a *Deutscher Kalender* beszámolt a néptáncscsoport működéséről, a fontosabb kulturális rendezvényekről, a még élő népművészek tevékenységéről és a helytörténeti gyűjtemény megteremtéséről is.⁵² A híradások rendre kiemelték a német és a magyar lakosság békés együttélését mint a település fejlődésének zálogát.

Az évtized végére az MSZMP dunavecsei járási titkárságán a következőképpen foglalták össze a járás két nemzetiségi településén élő német és szlovák nemzetiség társadalmi helyzetét: „*Felméréseink alapján mindkét közösségben a nemzetiségi lakosság önmaga kezdeményezte ezt az asszimilációt, szinte teljes (az élet minden területén) azonosulást a magyarokkal... Összefoglalva: a párt és az állam nemzetiségi politikája, valamint általános politikája úgy alakult az utóbbi időben, hogy a nevezett területek nemzetiségi lakossága nem jelent politikai, ideológiai, kulturális különválást, nem jelent nacionalizmust, hanem minden területen tökéletes asszimilációs folyamatot eredményez.*”⁵³ A pártvezetőség helyzetértékelése az asszimiláció felgyorsulásáról valóban pontos volt, de annak mozgatórugóit

⁴⁸ Völgyi János iskolaigazgató beszámolója a VB 1962. június 22-i ülésének 11. pontjához. Harta, 1962. június 19. BKMÖL, XXXV. 4. 17. f. 1. öe. 94.

⁴⁹ Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. Harta, 1987. március 12. BKMÖL, XXIII. 372/b. 13. d. 2-3/987. 3.

⁵⁰ F. 1954; Krix 1957.; Simódi 1968.

⁵¹ M. E. 1961; Friedensversammlung in Harta. *Neue Zeitung*, 1965. június 4. 2.

⁵² Merly 1967; Kiss 1968.

⁵³ Az MSZMP Járási Bizottságának beszámolója a járásban található nemzetiségek helyzetéről az MSZMP Megyei Bizottság PMO-nak. Dunavecse, 1969. május 12. BKMÖL, XXXV. 4. 8. f. 10. öe. 5, 7.

illetően a hivatalos irányvonalnak megfelelően éppen a lényegről nem tett említést: nem elemezte a megtorlás és a kitelepítés közösségre gyakorolt, társadalmi defenzívát erősítő negatív hatását, sem pedig a párt nemzetiségi politikájának tényleges üzenetét, a valódi önszerveződés lehetőségének tilalmát.

A nemzetiségpolitika „liberalizálásának” időszaka (1968–1989)

1968-ban az MSZMP egy „szigorúan bizalmas” jelzésű határozatában lemondott az asszimilációt támogató politikájáról.⁵⁴ Ettől kezdve a rendkívül lassan „liberalizálódó” hivatalos nemzetiségpolitika már valamivel nagyobb – bár továbbra is erősen korlátozott – mozgásteret kínált mind országos, mind megyei, mind pedig helyi szinten. Ez a folyamat az 1980-as évek második felében gyorsult fel valamelyest, jelentős mértékben a magyar kormány NSZK-val kialakított egyre szorosabb kapcsolatainak, valamint a gazdasági reformoknak köszönhetően.⁵⁵ A közigazgatás számára a hatvanas évek végétől kezdve kötelező volt minden településen megtárgyalni négyévente a párt nemzetiségpolitikájából fakadó közösségi feladatokat. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy a korábbi helyzet automatikusan megváltozott volna. A közigazgatás különböző szintjeinek ez a kötelezettség ugyanis többnyire egy kipipálandó feladat maradt, s az előző évtizedekben a kérdéssel kapcsolatban állandósult közöny és óvatosság továbbra is meghatározó volt a kérdés kezelése kapcsán. Az időszakban nem is tört meg az asszimiláció trendje.

A hartai tanács is napirendre tűzte időről időre a kérdés megtárgyalását. A tanácselnökök előterjesztései és az azt követő viták jegyzőkönyvei fontos dokumentumai a hetvenes–nyolcvanas évek nemzetiségi helyzetének és a felmerült problémákhoz való hivatalos hozzáállásnak. A jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy a kérdést megvitató grémiumok mindvégig úgy látták, hogy a településen nincsenek alapvető problémák ebben a tárgykörben. Az egyik kiemelten kezelt téma mindvégig a német és a magyar lakosság együttélésének vizsgálata maradt, amelyben rendre megállapították – lényegében a valóságnak megfelelően –, hogy erre az időszakra a korábbi évtizedekben még megfigyelhető ellenérzések lényegében eltűntek. A másik kulcskérdés a német lakosság politikai emancipációja és politikai aktivitásának témája volt. A gyakorlati kérdések megvitatása során azonban időről időre előkerültek azok a konkrét problémák is, elsősorban az oktatás terén, amelyeket a község vezetősége is megoldandónak tartott.

Ezekben az évtizedekben a vb-tagok, a HNF-vezetőség és a pártbizottság tagjai

⁵⁴ Seewann 2000b: 132.

⁵⁵ A nyugat-németországi kapcsolatok bővüléséről lásd Eiler 2009.

között a német származásúak aránya megközelítette, sőt néhány esetben már meg is haladta az 50%-ot.⁵⁶ 1965 és 1980 között egy hartai német származású férfi volt a tanácselnök, míg a párttitkár az egyik szomszéd településről helyezték Hartára. 1980 után a helyzet megfordult, az addigi párttitkár lett a tanácselnök, az új párttitkár pedig egy helyi német. A két évtizedre jellemző volt, hogy a helyi származású előjárók voltak aktívabbak és kezdeményezők a nemzetiségi ügyek területén, míg a kívülről érkezett vezetők inkább némi távolságtartással kezelték a kérdést. Amikor például Nánai András a hetvenes évek közepén saját kezdeményezésre fel akart állítani egy kitelepítési emlékművet, nemcsak járási, hanem helyi szinten is a pártvezetők ellenállásába ütközött, s a terv megvalósításáról végül le kellett mondania. „*Először a járás állította le, azt mondták nekem, hogy Bandikám, értsd meg, itt nem voltak hősök és áldozatok, ezt ne csináld, csinálj bármit, de ezt ne csináld!*”⁵⁷

A HNF keretén belül Harta a Német Szövetség minden négyévente megrendezett kongresszusára elküldte küldöttét, illetve később küldötteit. 1978-tól a HNF egyik vezető helyi funkcionáriusa tagja lett a HNF Bács-Kiskun megyei elnöksége mellett létrehozott Nemzetiségi Munkabizottságnak, a párttitkár pedig a Bács-Kiskun megyei Tanács Nemzetiségi Bizottságának elnöki tisztét töltötte be.⁵⁸

Harta számára a napi ügyek közül az oktatás kérdése volt a legfontosabb. A hetvenes évektől kezdve fokozatosan nőtt a német nyelvet tanuló diákok száma az iskolában, s az 1988/89-es tanévben beindították – egyelőre próbajelleggel – az első kétnyelvű csoportot is.⁵⁹ Ekkorra már megoldódott a német nyelv mostohagyerekként kezelése, a gyerekek a tanrendbe illesztve, már nem nulladik órában, vagy a hivatalos tanítás után kellett hogy németül tanuljanak. 1973-tól kezdve az óvodában is beillesztették a németórákat a tanrendbe.⁶⁰ Mindkét oktatási intézményben azonban – hasonlóan a legtöbb magyarországi német településhez – komoly problémát jelentett a szakképzett pedagógusok hiánya. Az iskolában sikerült elérni, hogy a nyugdíjas Rétfalvi Teofil mellé egy fiatal némettanárt is felvegyenek, bár ez nem oldotta meg teljesen a problémát. Az óvónők kér-

⁵⁶ Nánai András: Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek 1972. évi szeptember hó 18-án tartandó ülésére. Harta, 1972. szeptember 11. BKMÖL, XXIII. 732/b. 5. d. 3.

⁵⁷ Interjú A. N.-nel. 2008. július. 22. MTA ENKI.

⁵⁸ Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. Harta, 1987. március 12. BKMÖL, XXIII. 372/b. 13. d. 2-3/1987. 2. sz. melléklet.

⁵⁹ Kiss Lászlóné igazgató: A Nemzetiségi nyelvoktatás helyzete és továbbfejlesztésének feladatai. Előterjesztés Harta Nagyközségi Tanács VB 1989. július 13-i ülésére. BKMÖL, XXIII. 372/b. 13. d. 2-7/1989. 2.

⁶⁰ Kovács Mihályné vezető óvónő: Tájékoztató a kétnyelvű oktatás tapasztalatairól, további feladatok meghatározása. Előterjesztés Harta Nagyközségi Tanács VB 1989. július 13-i ülésére. BKMÖL, XXIII. 372/b. 13. d. 2-7/1989. 1-2.

dése azonban egészen a nyolcvanas évek második feléig nem rendeződött megnyugtatóan.⁶¹

Az 1970-es évek elejére a párt hivatalos álláspontjának megfelelően Hartán is elhelyezték a közintézmények falán a kétnyelvű táblákat, összesen 17-et.⁶² „*Szóltak, hogy a tanácsnál írjuk ki magyarul és németül a feliratot. Kijön a párttitkár Kecskemétről. Na, azt mondja, te vagy az a félős [E. F.] tanácselnök? Hát, mondom, mért volnék én félős [E. F.]? Hát mért nem írod ki két nyelven azt, hogy Harta Großgemeinde? Hát, mondom, azért nem, mert mikor megalapítottam a hartai helytörténeti gyűjteményt, már sokan azt mondták, hogy vissza akarom hozni a Volksbundot! Mert ezeknek a németeknek az összes hagyományait begyűjtjük, és propagandázunk! Azt mondja, hogy az nem baj, ez tiszteletre méltó. Csak gyűjtsük továbbra is, és oda is írjuk ki, hogy Ortsgeschichtliche Sammlung! Akkor persze megcsináltam, bátrabb voltam.*”⁶³

A külföldi (német–magyar) kapcsolatok kezdetben csak a privát szférára korlátozódtak. A szétszakított családok egy része ugyanis tartotta a kapcsolatot egymással. Kezdetben csak levelezés útján, de a hatvanas évek közepétől már lehetőség nyílt arra, hogy az NSZK-ban élők haza is látogassanak.⁶⁴ Később pedig már a hartaiak is kiutazhattak rokonaikhoz, igaz, csak a magyar állampolgárok számára engedélyezett periódusnak megfelelően, háromévente. 1969-ben a Lenin Tsz hivatalos kapcsolatot alakított ki az NDK-beli Teusenthal egyik szövetkezetével, s ezt később községi szintre is emelték, amelynek eredményeként egy gyerekcsereprogram is működött.⁶⁵ A nyolcvanas évek első harmadától aztán a hartai táncsoport többször is meghívást kapott a nyugat-németországi Ulmba, majd pedig Gerlingenbe, ahol jelentős számú kitelepített magyarországi német élt.⁶⁶ A nyugati kapcsolatok ettől kezdve felélénkültek, bár hivatalos partnerkapcsolat kiépítésére nyugat-németországi településsel már csak a rendszerváltás után került sor.

Az 1987-ban elfogadott egyesülési törvény kínálta lehetőségeket is kihasználták a hartai vezetők. Létrehozták a Hartai Hagyományörző Kulturális Egyesületet, szándékosan úgy, hogy annak tevékenységi köre bővíthető legyen, és ne korlátozódjék csupán a néptáncra. Ennek az egyesületnek a keretében oldották meg – a haszonelvűség jegyében – a megyében elsőként a kábeltévé-hálózat kiépítését

⁶¹ Uo.

⁶² Nánai András: Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek 1972. évi szeptember hó 18-án tartandó ülésére. Harta, 1972. szeptember 11. BKMÖL, XXIII. 732/b. 5. d. 3.

⁶³ Interjú A. N.-nel. 2008. július 22. MTA ENKI.

⁶⁴ Az MSZMP Járási Bizottságának beszámolója a járásban található nemzetiségek helyzetéről az MSZMP Megyei Bizottság PMO-nak. Dunavecse, 1969. május 12. BKMÖL, XXXV. 4. 8. f. 10. őe. 5.

⁶⁵ Kerner 1972. 2.

⁶⁶ Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. Harta, 1987. március 12. BKMÖL, XXIII. 372/b. 13. d. 2–3/1987. 5.

is, amivel lehetővé vált, hogy az előfizetők németországi adásokat is nézhessenek otthonaikban.⁶⁷

A hartai német lakosság asszimilációja azonban a nemzetiségi kérdés iránt érzékeny vezetők és „aktivisták” – lehetőségekhez igazított, tehát szükségképpen korlátozott – erőfeszítései ellenére is egyre jobban felgyorsult a politikai viszonyok, a társadalmi, gazdasági folyamatok hatására. Az őslakosság már az ötvenes–hatvanas évekre elhagyta népviseletét.⁶⁸ A német nyelv használata is véglegesen visszaszorult a privát szférába, s bár a hatvanas–hetvenes években a felnőtt német származású lakosság jelentős része családi, illetve baráti körben még anyanyelvét használta, a nyolcvanas évekre már egyre inkább jellemző tendenciává vált, hogy inkább csak az idősebb generáció tagjai beszéltek egymással németül. Az identitás anyanyelvi faktora valójában zárójelbe került. A hartaiak önmeghatározásába ugyanakkor meghatározó jelentőségű elemként épült be a településen 1959-ben lezáruló téjeszesítés országos szinten is kiemelkedő sikere. A gazdasági fellendülés, az életszínvonal növekedése egyfajta „menekülési útvonalat” is kínált ahhoz, hogy ne kelljen a múlttal közösségi szinten szembenézni. A sikeres, jómódú – jelentős részben felvállaltan német származású lakosokból álló – község, mint a lokális identitás egy speciális formája az identitás hagyományos anyanyelvi dimenzióját háttérbe szorította, s a kultúrához való kötődés, a közös származás tudata, valamint a szülőfaluhoz fűződő érzelmi kötelékek váltak dominánssá. Az etnikai összetétel radikális megváltozása mellett a négy évtizedes együttélés, a szocialista időszak előnyeinek és hátrányainak közös megélése, valamint a német és magyar családok bővülő rokoni kapcsolatai mind odavezettek, hogy a rendszerváltás idején a nemzetiségi kérdés nem vált a hartai közélet centrális kérdésévé. 1989 után pedig új fejezet kezdődött a község életében...

Irodalom

Levéltári források

Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Levéltára (BKMÖL)

XVII. 501. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsának iratai

XXII. 337. Harta község iratai

XXIII. 732/b. Harta Község tanácsának iratai. Végrehajtó bizottsági jegyzőkönyvek

⁶⁷ Tájékoztató a Hagyományörző Kulturális Egyesület tevékenységéről. A Hartai Nagyközségi Tanács VB 1988. október 13-i ülésére. Harta, 1988. október 5. BKMÖL, XXIII. 372/b. 13. d. 2–10/988. 1–3.

⁶⁸ Nánai András: Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek 1972. évi szeptember hó 18-án tartandó ülésére. Harta, 1972. szeptember 11. BKMÖL, XXIII. 732/b. 5. d. 1.

XXVIII. 5. HNF Bács-Kiskun megyei Titkárságának iratai

XXXV. 4. Az MKP–MDP–MSZP iratok gyűjteménye. MSZMP Dunavecsei Járási Bizottsága és alapszervezeteinek iratai

Evangélikus Országos Levéltár (EOL)

Bányai Evangélikus Egyházkerület (BEEK) Püspöki Hivatal iratai

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL): 3. 1. 5. Operatív dossziék; 3. 1. 9. Vizsgálati dossziék

Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-B-I-at. Belügyminisztérium Kitelepítési névjegyzékek

Nemzetiségi sajtó

F.: Leistungen einer deutschsprachigen LPG. *Freies Leben*, 1954. 5. sz. 5.

Friedenversammlung in Harta. *Neue Zeitung*, 1965, június 4. 2.

Kerner, Franz: Deutsche Gäste in Harta. *Neue Zeitung*, 1972. 28. sz. 2.

Kiss, Elly: Hartaer Erlebnisse. *Neue Zeitung*, 1968. 32. sz. 5.

Krix, Georg: Schwaben in den LPG-s. *Neue Zeitung*, 1957. 14. sz. 6.

M. E.: Solidaritätswoche Ungarn-DDR. Eröffnungsfest in Harta. *Neue Zeitung*, 1961. 43. sz.

Merly, Christiane: Der alte Weber. *Neue Zeitung*, 1967. 5. sz. 3.

Öhl, Therese: Jede Möglichkeit genutzt. Die Hartaer Tanzgruppe. *Deutscher Kalender*, 1990. 222–227.

Simódi, Béla: 15 Millionen auf der Sparkasse. *Neue Zeitung*, 1968. 13. sz. 2.

T. P.: Schwabenball in Harta. *Neue Zeitung*, 1962. 12. sz. 2.

Kronológia

Eiler Ferenc: A magyarországi német kisebbség kronológiája 1945–2000. <http://eilerkronologia.tortenelem.mtaki.hu/> 2009.

Interjúk (MTA ENKI)

Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04.

Interjú A. N.-nel. 2008. 07. 22.

Monográfiák, tanulmányok

- Aschauer, Wolfgang: *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität: die Ungarndeutschen.* (Erdkundliches Wissen 107.) Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1992.
- Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Duna-bogdányban.* Budapest, Új Mandátum–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001. 56–64.
- Fehér István: *Az utolsó percben: Magyarország nemzetiségei. 1945–1993.* Budapest, Kossuth, 1993.
- Gallé Tibor (szerk.): *Adalékok Harta történetéhez.* Budapest, Népszava Lap- és Könyvkiadó, 1983.
- H. Barta Lajos: *Harta... (és hartaiak mondják kétezer küszöbén).* Solymár, Harta Önkormányzata, 1999.
- Halasi László: *A Hartai Evangélikus Egyház története 1723–2003.* [Harta], Énisz P., [2003].
- Hatvani Dániel: *Negyedszázad után. A hartai Erdei Ferenc Tsz. Kecskemét, 1983.*
- Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In: uő: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze.* Budapest, Osiris, 2000a.
- Seewann, Gerhard: A magyarországi németek fejlődése, a nyelv és tradíciók megőrzésének lehetősége. In: uő: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze.* Budapest, Osiris, 2000b. 129–135.
- Tóth Ágnes (szerk.): *Pártállam és nemzetiségek 1950–1973.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcseré összefüggései.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993.
- Tóth Ágnes–Kőhegyi Mihály: Bodor György összefoglaló jelentése a Bonyhád környéki telepítésről (1945). In: Szita László–Szóts Zoltán (szerk.) *A Völgyesség két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián.* Bonyhád, Völgyégi Múzeum, 1991. 129–140.
- Tóth Ágnes (szerk.): 1956. *Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adat-tára.* (2. jav., átd. kiad.) Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2001. 2. kötet.
- Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Budapest, Napvilág, 2001.

A magyar kisebbség kérdése az ukrán etnopolitikai gondolkodásban

Etnikai-nyelvi meghatározottság

A Szovjetunió felbomlásával az utódállamok eltérő etnikai-nyelvi viszonyokat örököltek meg. Ha Ukrainát és közvetlen szomszédait vesszük, nyilvánvaló, hogy nem homogén nemzetállamokról van szó. Ezekben az országokban a népszámlálási adatok alapján a lakosságnak mintegy 20–25%-a tekinthető kisebbségnek – etnikai hovatartozás tekintetében. Nyelvi vonatkozásban azonban igen eltérő erejű és szerkezetű kisebbségekről van szó, illetve specifikus helyzetet teremt a magát orosz anyanyelvűként, de nem orosz nemzetiségűként identifikálók jelenléte. Oroszországban a legkevésbé számottevő a kisebbségek aránya – itt a legmagasabb az orosz anyanyelvűek részaránya, s nincsenek az országban számarányukat tekintve nagysúlyú kisebbségek. A Belarusz Köztársaság elindult a teljes eloroszosodás felé, itt válik a legerősebben ketté az etnikai hovatartozás és az anyanyelv, a belarusz nyelvet már szinte csak faluhelyen beszélik. Moldova küzd a román és/vagy moldován identitás meghatározásának, szétválaszthatóságának, létjogosultságának problematikájával.

Ukrajna szempontjából a legfontosabb sajátosság, hogy nem kis létszámú etnikumokból adódik össze a saját kisebbsége, hanem egy meghatározó kisebbség, az oroszok teszik ki annak mintegy 80%-át. Az összes többi kisebbség egyenkénti aránya 1% alatti, s összességében (az oroszok nélkül) sem érik el az 5%-ot. A lakosság közel 30%-a az oroszot tartja anyanyelvének, s mindössze 3%-nyian vannak azok, akiknek nem az ukrán és nem az orosz az anyanyelvük, hanem valamely kisebbségi nyelv. A legerősebb a nyelvmegtartás (90% fölött) az oroszok, a magyarok, a krími tatárok és a románok esetében, illetve a másik végponton (20% alatt) a belaruszok, a lengyelek, a németek, a görögök, a zsidók találhatók.

1. táblázat. Ukrajna és a szomszédos szovjet utódállamok etnikai-nyelvi sajátosságai¹

Ország (nép- számlálás éve)	Többség		Orosz anyanyelvű a teljes lakosságból	Kisebbségek			Államnyelv
				Összesen	1% fölötti kisebbségek		
Oroszország (2002)	79,8%	orosz	92%	20,2%	3,8% 2,0% 1,2% 1,1%	tatárok ukránok baskírok csuvasok	Alkotmány (1993): orosz
Belarusz (1999)	81,2%	belarusz	62,5% (17,5% ukrán)	18,8%	11,4%	oroszok	Nyelvtörvény (1990): belarusz
					3,9%	lengyelek	Nyelvtörvény (1998): belarusz
					2,4%	ukránok	és orosz
Moldova (2004)	75,8% (Transz- isztriával együtt 68,6%)	moldován/ román	11,3% (76,5 moldován/ román) (Moldo- Romanian linguistic identity)	24,2%	8,4% (11,2%)	ukránok	Nyelvtörvény (1989): „latin betűs moldován”
					5,9% (9,4%)	oroszok	Függetlenségi nyilatkozat (1991): román
					4,4% (3,9%)	gagauzok	
					2,2% (1,9%)	románok	Alkotmány (1994): „latin betűs moldován”
					1,9% (2,0%)	bolgárok	
Ukrajna (2001)	77,8%	ukrán	29,6% (67,5% ukrán)	22,2%	17,3%	oroszok	Nyelvtörvény (1989), Alkotmány (1996): ukrán (orosz nyelv különleges státusának elismerése mellett)

¹ Összeállítva az egyes országok statisztikai hivatalainak adatai alapján: <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=87>; <http://belstat.gov.by/homep/ru/perepic/main.php>; <http://www.statistica.md/index.php?l=ru/>; <http://www.ukrstat.gov.ua/> (2010. 05. 20.)

2. táblázat. Nemzetiség és anyanyelv összefüggése (Ukrajna, 2001)²

Nemzetiség	Anyanyelv, %			
	nemzetiségének nyelve	ukrán	orosz	egyéb
Orosz	95,9	3,9	–	0,2
Magyar	95,4	3,4	1,0	0,2
Krími tatár	92,0	0,1	6,1	1,8
Román	91,7	6,2	1,5	0,6
Ukrán	85,2	–	14,8	0,0
Gagauz	71,5	3,5	22,7	2,3
Moldován	70,0	10,7	17,6	1,7
Bolgár	64,2	5,0	30,3	0,5
Cigány	44,7	21,1	13,4	20,8
Szlovák	43,9	42,1	1,8	12,2
Belarusz	19,8	17,5	62,5	0,2
Lengyel	12,9	71,0	15,6	0,5
Német	12,2	22,1	64,7	1,0
Görög	6,4	4,8	88,5	0,3
Zsidó	3,1	13,4	83,0	0,5

3. táblázat. A 10%-os arányt meghaladó ukrainai kisebbségek az egyes megyékben, illetve a Krímben (2001)³

Közigazgatási egység	Nemzetiség	%
Harkiv	Orosz	25,6
Dnyipropetrovszk	Orosz	17,6
Doneck	Orosz	38,2
Csernyivci	Román	12,5
Herszon	Orosz	14,1
Kárpátalja	Magyar	12,1
Krím	Orosz	58,5
	Krími tatár	12,1
Luhanszk	Orosz	39,0
Mikolajiv	Orosz	14,1
Zaporizzsja	Orosz	24,7
Odesza	Orosz	20,7

² A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájának hatálya alá eső 13 nemzetiség, valamint az ukránok és a cigányok esetében. Bár a táblázat adatsorait sokszor idézik, azonban a szlovákok nélkül. Ennek oka, hogy a szlovákok anyanyelvi vonatkozás tekintetében az országos összesítésben nem szerepelnek külön tételeként. Mivel közel 90%-uk Kárpátalján él, más megyékben pedig olyan alacsony arányban élnek, hogy megint csak az „egyéb” kategória részeként vannak jelen, ezért itt a Kárpátaljára vonatkozó adatokat közöljük. Forrás: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/zakarpattia/> (2010. 05. 20.)

³ Forrás: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (2010. 05. 20.)

A 25 közigazgatási területből – 24 megye és 1 autonóm köztársaság – nem érintett 14 megye (a középső országrész, valamint két megye kivételével a nyugati országrész): Cserkaszi, Csernyihiv, Hmelnickij, Ivano-Frankivszk, Kijev, Kirovohrad, Lemberg, Poltava, Rivne, Szumi, Ternopil, Vinnica, Voliny, Zsitomir.

Az érintett megyék a keleti-délkeleti országrész egybefüggő területei, illetve a nyugati országrészben Csernyivci – a történeti Besszarábia és Bukovina része – és Kárpátalja. Az érintett nemzetiségek megyei szinten pedig éppen azok, amelyek a legerősebb nyelvmegtartással bírnak (vö. 2. táblázat). Ennek akkor lehet jelentősége, ha a nyelvhasználati jogok szabályozása tekintetében a 10%-os arányt veszik alapul, így a nevezett nyelvek az egyes régiókban második államnyelvi státust kaphatnának.

Ismeretes, hogy Ukrajna 1995-ben többek között azzal a feltétellel lett az Európa Tanács tagja, hogy ratifikálja a regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartáját. Erre 1999 decemberében került sor, a nyelvhasználati jogot a 20%-os határhoz kötve. Nacionalista képviselők beadványa nyomán azonban az ukrán alkotmánybíróság akkor a ratifikációs törvényt hatályon kívül helyezte. 2003-ban Ukrajna ismét ratifikálta a kartát, tisztázatlan helyzetet teremtve: nem mondja meg, mely közigazgatási egységeken belül kell alkalmazni a karta és az azzal összefüggő törvények rendelkezéseit, illetve, hogy hány százalékos arányt kell elérniük az adott régió belül az egyes kisebbségeknek.⁴

Egy 2007-ben a Razumkov Intézet által végzett országos felmérés adatai szerint Ukrajnában az orosz nyelvű polgárok többsége (57%) szeretné, ha az orosz második államnyelve lenne az országnak, minden negyedik (25%) gondolja azt, hogy az államnyelv az ukrán, az oroszoknak pedig regionális szinteken kellene második államnyelvi státuszt kapnia. A jelenlegi helyzet fenntartását az orosz nyelvű polgárok 12%-a támogatja, s mindössze 4%-uk gondolja úgy, hogy az oroszoknak kellene az egyetlen államnyelvnek lennie.⁵

Nemzet, nép, kisebbség

Az ukrán szakirodalom történeti értelemben az etnocentrikus és a politikai nemzetfelfogás képviselőit sorakoztatja fel. Az etnocentrikus nemzetfelfogás szerint a nemzet legfontosabb célja az államalkotás (Volodimir Sztaroszolszkij); az etnopolitikának nem a nemzeti kisebbségek problematikájára, hanem a nemzet politikai önrendelkezésének kérdéseire kell koncentrálnia; olyan államelméletet kell kidolgozni, amely minimalizálja a nemzeti kisebbségek kérdését (etnokrácia) (Olgerd Ippolit Bocskovszkij). A politikai nemzet koncepciójának hívei szerint

⁴ Vö. Beregszászi–Csernicskó 2007; Csernicskó 2009: 1297–1303. Különösen: Алексеев 2008.

⁵ Литвиненко–Якименко 2008.

a politikai nacionalizmus az államalkotás része (Vjacseszlav Lipinszkij); az állam – nemzetállam, ami azt jelenti, hogy van egy etnikailag behatárolható „tulajdonosa” (Lev Rebet).

Ma leginkább a politikai nemzet koncepciója az elfogadott, az 1990-es függetlenségi nyilatkozatban „Ukrajna népe” szerepel. Beleértik a tituláris nemzetet és valamennyi etnikumot, az előbbinek „konszolidáló” szerepet tulajdonítva. A két meghatározó felfogás szerint: az ukrán politikai nemzet állampolgári-területi közösség, a politikai nemzet – polietnikus közösséget jelent (társnemzeti modell) (Viktor Konopelszkij); az államot a nemzetfejlődésben nem lehet öncélnak tekinteni, a politikai nemzet – polikulturális, az ukrán nép – soknemzetiségű közösség (Iván Kurasz).⁶

A kisebbségekkel kapcsolatos fogalomhasználatban a „nemzeti kisebbségek” tekinthető állandósult fogalomnak, a társult fogalmak azonban nagyfokú bizonytalanságot fejeznek ki a kisebbségfogalom tartalmi meghatározottságát illetően.

Az etnikai jelleg leginkább az egyéni identitásra utal, a nemzeti kisebbségként való meghatározás pedig egy magasabb szintet, a csoporttudatot, a közösségként való meghatározottságot feltételezi. Eszerint az etnikai és nemzeti kisebbségek fogalma megkülönböztethető. A nemzeti kisebbség megkülönböztető jegye, hogy politikai követeléseket támaszt (Olekszij Kuc, Vaszil Lisznicsij); a nemzeti kisebbség „intézményesített” (csoporttudattal rendelkezik, szervezettek, intézmények kapcsolódnak hozzá stb.), ami által biztosított a reprodukálódás (Volodimir Jevtuh, Volodimir Troscsinszkij). Mások szerint a két fogalom nem megkülönböztethető, de a törvények szövege mégis különbséget tesz (Vszevolod Micik), illetve etnikumként írhatók le a „nem hagyományos etnikumok” vagy „új kisebbségek” – migránsok és menekültek (vietnamiak, kínaiak, afgánok stb.).⁷

A nyelvi és nemzeti kisebbségek megkülönböztetésére való hivatkozás abból a sajátosságból indul ki, hogy a két fogalom nem mindig esik egybe, példa erre többek között Belarusz vagy Ukrajna is, mely országokban határozottan megkülönböztethető az orosz származású és az orosz nyelvű lakosság.

És végül különbségtétel alapjául szolgálhat, hogy valamely kisebbség „öslakos” vagy nem. Az Alkotmány (1996) „ukrán nemzetről”, valamint „öslakos népekről” (az ukrán törvények közül csak az Alkotmány 11 cikkelyében szerepel az „öslakos” kifejezés, egyetlen más törvényben sem fordul elő) és „nemzeti kisebbségekről” beszél. Az öslakosok úgy különböztethetők meg a bevándorlók-tól, a nemzeti kisebbségektől, hogy a gyarmatosításhoz kötik a definíciót (azok, akik a gyarmatosítók megérkezése előtt az adott területen éltek, pl. Észak-Amerikában az indiánok). Ugyanakkor már Will Kymlicka is felhívta a figyelmet,

⁶ Лойко 2005: 33–40.

⁷ I. m. 102–108.

hogy az „őslakos” (indigenous peoples) hivatkozás megjelent olyan népeknél is, mint pl. a krími tatárok, a romák, az abházok, a csecsenek, a tibetiek stb.⁸ Az ukrainai szakirodalomban az „őslakos” történeti-etnológiai értelemben: autochton lakos, jogi értelemben: életmódhoz (törzsi) kötött (Olekszandr Majboroda); a nemzeti kisebbség egy csoportja, amely a nemzeti kisebbségek jogain túl (nemzeti szabályozás) különjogokkal (nemzetközi szabályozás) rendelkezik (Vszevolod Micik); vagy pedig szakmai megközelítésben a független országok bennszülött vagy törzsi szervezetben élő népeiről szóló 169. ILO egyezmény (1989) alapján Ukrajnában jogi értelemben nem lehet „őslakosokról” beszélni (Tóth Mihály).⁹

Érdemes vetnünk egy pillantást néhány alapidokumentum szóhasználatára.

4. táblázat. Alapidokumentumok szóhasználatára

Nép	Krími Alkotmány (1998)	Nemzetiségi jogok nyilatkozata (1991)
Nemzetiségek		
Nemzetiségi csoportok		
Nemzeti kisebbségek	Törvény a nemzeti kisebbségekről (1992)	Alkotmány (1996)
Őslakosok		

A kisebbségek tipológiája tekintetében a legelfogadottabb Volodimir Jevtuh által javasolt besorolás: 1. 19 nemzeti kisebbség: orosz, belarusz, moldován, bolgár, magyar, román, lengyel, zsidó, örmény, görög, tatár, roma, azerbajdzsán, grúz, német, litván, szlovák, cseh, észt;¹⁰ 2. egyes etnikumok képviselői; 3. szubetnikumok (pl. az ukránok esetében bojkók, lemkók, huculok, ruszinok stb.; az oroszok esetében a kozákok stb.).¹¹

Civilek és politikusok

A kisebbségekkel kapcsolatos kérdések állami szintű kezelésére időben változó szintű intézményrendszer szolgál. A törvényi rendelkezésekről az alábbi intézményi struktúra olvasható ki, melytől azonban a gyakorlati megvalósítás eltérhet.

⁸ Kymlicka 2007: 265.

⁹ Лойко 2005: 110–112.

¹⁰ A 19 nemzeti kisebbség között nem szerepel a regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájának hatálya alá eső 13 nemzetiség közül a gagauz és a bolgár. A „roma” népnév viszonylag ritkán használatos, sokkal elfogadottabb a „cigány”.

¹¹ Jevtuh 2009: 311–312.

5. táblázat. Kisebbségi állami intézmények

Országos szint		Helyi szint (Megyei Adminisztráción belül)	
(rendelet: 1990. márc.) 1991. júl.	Nemzetiségi Állami Bizottság	1990. máj.	Nemzetiségi és Migrációs Főosztály
1993. ápr.	Nemzetiségi és Migrációs Minisztérium		
1994. júl.	Nemzetiségi, Migrációs és Vallásügyi Minisztérium	1994	Nemzetiségi és Migrációs Osztály
1996	Nemzetiségi és Migrációs Állami Bizottság	1997	Nemzetiségi és Migrációs Főosztály
2000	Igazságügyi Minisztérium Kisebbségi és Migrációs Osztálya	2002	Kisebbségi és Migrációs Osztály
2006	Nemzetiségi és Vallásügyi Állami Bizottság	2004	Kisebbségi Osztály

A Nemzetiségi és Vallásügyi Állami Bizottság¹² mellett 2009 végén szakmai tanácsadó testületet állítottak fel, melynek feladata az állami etnopolitikai koncepció kidolgozása. A testületnek magyar tagja is van Tóth Mihály, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Koreckij Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa személyében.

A Bizottság 2007-es jelentése hangsúlyozta, hogy az országban a román és a magyar kisebbség képviselői vannak jelen a leginkább az államigazgatási struktúrákban és a helyi önkormányzatokban. Többek között a kárpátaljai megyei, városi és járási tanácsoknak 146 magyar képviselője van (az összes képviselő 12,8%-a).¹³

1990 óta működik az Országos Kisebbségi Egyesületek Tanácsa. A 2009-ben megújított összetételű tanács magyar tagja az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség. Ezenkívül a kisebbségek vonatkozásában figyelemre méltó a nemzetközi projektek, az anyaországi támogatások, az országok közti vegyes bizottságok rendszere, valamint a parlament (Legfelsőbb Tanács) illetékes szakbizottságának a tevékenysége.

Mint Larisza Lojko megjegyzi, az 1980-as évek végétől egyre nagyobb számban megjelenő kisebbségi társadalmi szervezetek számának pontos meghatározása nehézkes, mivel a különböző nyilvántartások ellentmondanak egymásnak, illetve nincs olyan rendszeres statisztikai adatközlési kötelezettség, mint például a politikai pártok esetében. Az első összesített hivatalos statisztika szerint 1992

¹² A Bizottság hivatalos honlapja: <http://www.scnm.gov.ua/control/> (2010. 05. 20.)

¹³ Інформація про реалізацію положень Закону України «Про національні меншини в Україні», 12 липня 2007. [Tájékoztató a nemzeti kisebbségekről szóló törvény végrehajtásáról, 2007. július 12.] http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48667&cat_id=45484 (2010. 05. 20.)

közepére 186 kisebbségi kulturális egyesület jött létre, közülük 4 volt országos, a többi helyi szervezet. 2005-re számuk 1582-re, illetve 44-re nőtt.¹⁴

A statisztikai adatok azonban nem adnak információt a civil szféra szereplőinek aktivitását illetően. Az összes társadalmi szervezetet figyelembe véve (nem csak a kisebbségeket), az egyes megyék közt nagy a különbség. Lemberg megyében például 2005-ben több mint 4000 társadalmi egyesület, a másik végponton, Kárpátalján pedig 70 társadalmi egyesület volt bejegyezve. A szakértők szerint a bejegyzett társadalmi egyesületeknek körülbelül 20–30%-áról mondható el, hogy tényleges tevékenységet fejtenek ki.

A legszámosabbak egyébként az ifjúsági, a sport-, a veteránegyesületek, valamint a különböző etnikumok és felekezetek jogainak képviselőire és védelmére alakult egyesületek. 2005-ben például a 2259 társadalmi egyesületből több mint 1200 nemzeti-kulturális egyesületként volt nyilvántartva. Egyes megyék sajátosságaként beszélhetünk bizonyos típusú egyesületek nagy számáról. Így például Vinnica és Lemberg megyékben a vallásfelekezeti, Zaporizsja megyében a kozák egyesületek vannak jelen nagy számban. Egyes társadalmi egyesületek tekintetében megfigyelhető, hogy a választások körüli időszakokban élenkül fel a tevékenységük, némely szervezetek nyíltan kötődnek a politikához, politikai erőkhöz.¹⁵

Az alábbiakban néhány kiragadott kisebbséget mutatunk be: a legnagyobb lélekszámú oroszokat; a hosszú történelmi együttélés miatt a lengyeleket; példákat hozunk az erős és gyenge nyelvmegtartású kisebbségekből; a külföld által vitatott román és moldován kettősség miatt a románokat és a moldovánokat; a külföld által elismert, országon belül azonban szubetnikumnak tekintett ruszinokat; a magyarok követeléseire hasonló célkitűzéseket megfogalmazó bolgárokat; s természetesen a magyar etnikai közösséget.

Egyes ukrainai kisebbségek társadalmi szervezettsége¹⁶

Az oroszok számára új helyzetet jelentett a kisebbséggé válás elfogadásának folyamata (miközben Oroszországban is folyik a nemzetépítés – a szovjet identitás helyett). Társadalmi szervezeteik nem az etnikai oroszokat, hanem az orosz nyelvűeket, az orosz kultúra fogyasztóit képviselik – függetlenül etnikai hovatartozásuktól. A Krímen a társadalmi egyesületek nagyon hamar politizálni kezdtek, megfogalmazva a nemzeti autonómia igényét (Tavrida Orosz Autonóm Köztársaság), ugyanakkor az országban az „orosz” pártok szerepe marginálisnak mondható.

¹⁴ Лойко 2005: 211, 216.

¹⁵ Тищенко 2006.

¹⁶ Vö.: Лойко 2005; Свтух–Трошинський–Галушко–Чернова 2004.

Érdekesség, hogy az egyébként szubetnikumnak tekintett kozákoknak, illetve az etnikai-vallási csoportnak tartott óhitű lipovánoknak is vannak társadalmi egyesületeik. Ezenkívül léteznek ún. szláv szervezetek, melyek törekvése a keleti szláv egység, orosz–ukrán–belarusz szövetség (vagy a Szovjetunió) újjáélesztése.

A krími tatárok 98,1%-a kompakt módon a Krím-félszigeten él. Fontos sajátosság, hogy Ukrajna határain kívül nincs anyaországuk: ezért tekintik magukat őslakosoknak. Minimális programjuk magában foglalja a krími tatár autonómia megteremtését, de megfogalmazódnak radikális elképzelések is, például a Krím-félszigetet magában foglaló önálló állam megteremtése. Folyamatosan képviselt feladat a küzdelem a képviseletért a helyi tanácsokban, a krími és a kijevi parlamentben.

A lengyelek kompakt módon Zsitomir megyében élnek (az ukrainai lengyelek 34%-a). Jellemző sajátosság a nagyfokú szervezettség, a szoros kapcsolattartás az anyaországgal: többek között lengyel orvosok, pedagógusok Lengyelországba mennek szakmai gyakorlatra, a gyerekek és a fiatalok lengyelországi ifjúsági táborokban üdülnek, lengyelországi egyetemeken tanulnak. A társadalmi egyesületekben való tagságot szigorúan kötik a lengyel etnikumhoz való tartozáshoz. Ezeket az egyesületeket a lengyel állam komoly anyagi támogatásban részesíti.

A zsidók a legszervezettebb ukrainai kisebbségnek számítanak. Az államfordulat után legalizálták korábbi illegális szervezeteiket. Társadalmi egyesületeik két típusba sorolhatók: az egyikbe a kulturális célkitűzéseket megfogalmazók tartoznak, a másikba pedig a kivándorlásban való segítségnyújtást biztosító cionista szervezetek. Az ukrainai zsidó szervezetek kapcsolatot tartanak fenn külföldi, elsősorban az USA és Izrael zsidó szervezeteivel.

A cigányok lélekszáma a 2001. évi népszámlálás szerint 47,6 ezer fő, becslések azonban 200–300 ezer fő közé teszik a közösség tényleges nagyságát. A legtöbb cigány szervezet Kárpátalján van (a megye cigány lakossága (2001): 14 ezer fő, a becsült szám pedig 30 ezer fő). Az ukrainai cigány szervezetek együttműködnek a Roma Világszövetséggel, és rendelkeznek képviselettel a Roma Parlamentben. Fontos megemlíteni, hogyan viszonyul a többi etnikum a cigányokhoz: a xenofóbia vagy az intolerancia nem jellemző, sokkal inkább a kirekesztés. A nemzetközi szervezetek egyébként a legerőteljesebben a krími tatárokat és a cigányokat támogatják – elsősorban a társadalmi beilleszkedést segítő programokkal.

A moldovánok a Dnyeszter és a Duna közti területen és Odesza megyében élnek hagyományosan (az ukrainai moldovánok 47,9%-a), szoros kapcsolatot tartanak fenn Moldovával. Ugyanakkor Románia és az ukrainai román egyesületek a moldovánokat románoknak szeretnék látni. Románia nem egy ízben sérelmezte, hogy Ukrajnában a regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájának védelme alá a román mellett a moldovánt is felvették.

A románok kompakt módon Kárpátalján élnek, illetve 75,9%-uk Bukovinában (Csernyivci). A bukovinaiak 1989 után megfogalmazták a Romániához való csatlakozás gondolatát (Nagy-Románia), Kárpátalján pedig a román nemzetiségi

járását. Románia erőteljesen támogatja a határain kívül élő nemzettársait, alapvetően az 1998-ban elfogadott román státusztörvény alapján. A román diplomácia folyamatosan komoly erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy Ukrajnában ne válasszák külön a moldovánokat és a románokat.

A németek betelepült népességként jelennek meg. A 20. sz. elején Ukrajna területén még 617 ezer német élt, 2001-ben már csak 33,3 ezer. A „kulturális jelenlétet” több tucat német kulturális központ biztosítja, ezenkívül Németország anyagilag támogatja a kulturális szervezeteket.

A belaruszok nagy számuk ellenére jóval kevésbé szervezettek, mint a kisebb lélekszámú etnikumok. Körükben nagyarányú az asszimiláció: a belaruszt csak 20% tartja anyanyelvének, 62,5% az orosz, 17,5% pedig az ukránt.

A bolgárok 73,8%-a Odesza megyében, valamint ezenkívül a történelmi Besszarábia és Zaporozsje megye azovi partvidékén él, ahol 150–200 évvel ezelőtt telepedtek le. A társadalmi egyesületek legfontosabb célkitűzései: az anyanyelvű oktatás biztosítása és az 1944-es deportálások áldozatainak rehabilitálása.

A ruszinok az ukránoktól való különbözőségükkel indokolják meg autonómia követelésük jogosságát. A 2001-es népszámlálás először regisztrálta az ukrán szubetnikumokat: huculnak 21,4 ezren, ruszinnak 10,2 ezren, lemכוןak 672-en, bojkónak 131-en, litvinnek 22-en, poliscsuknak pedig 9-en vallották magukat (összesen 32,4 ezer fő, az ország összlakosságának 0,067%-a, az ukránok 0,086%-a).

Az ún. „új kisebbségek” sorába tartoznak például a vietnamiak, a kínaiak, az afgánok, az afrikai országokból származók stb. Társadalmi egyesületeik legfőbb célkitűzése a jogvédelem, mindenekelőtt az Ukrajnában rendkívül problematikus hivatalos tartózkodási jog megszerzésének segítése.

A magyarok 96,7%-a Kárpátalján él. A „határok erőszakos megváltoztatásával keletkezett kisebbség” szoros kapcsolatot tart fenn az anyaországgal, törekszik mindazoknak a céloknak a maximális elérésére, amivel biztosíthatja a magyaroként megmaradást, beleértve a különböző önrendelkezési követeléseket. A helyi tanácsokban nagyszámú képvisellel rendelkeznek. A legfőbb ellentét a két magyar szervezet között alakult ki, amely hosszú időn keresztül a parlamenti mandátumért mint legitimációs alapért folytatott harcban nyilvánult meg elsősorban. A két magyar szervezet körüli történések tükrözik a magyarországi partnerpártok hatalmi pozícióit. 2005-ben két magyar párt jött létre: a KMKSZ Ukrajnai Magyar Párt (KMKSZ UMP) és Ukrajnai Magyar Demokrata Párt (UMDP).

Ukrajában csak a magyaroknak vannak etnikai pártjaik, ami több szempontból rendkívüli. Többek között azért, mert a kisebbségek számára legfeljebb elméletileg lehetséges vállalkozást realizáltak: a politikai pártokról szóló törvény értelmében legalább 10 ezer támogató aláírásra van szükség a szavazásra jogosult

állampol-gároktól a megyék nem kevesebb mint 2/3-ában, és azon belül a megyéket alkotó járások nem kevesebb mint 2/3-ában (II. fejezet 10. cikk).¹⁷

6. táblázat. Az ukrainai parlament magyar képviselői¹⁸

<i>Név</i>	<i>Képviselői időszak</i>	<i>Frakció</i>	<i>Bizottsági tagság</i>
Tóth Mihály	1994–1998	Független képviselő	tagja az alkotmányt (1996) és a választójogi törvényt (1997) kidolgozó eseti bizottságoknak 1994–1998: tagja a parlament emberi jogi és kisebbségi bizottságának
Kovács Miklós	1998–2002	1998–2000: a Függetlenek Csoportjának tagja 2000–2002: a Szolidaritás frakció ¹⁹ tagja	1998–2002: az emberi jogi és kisebbségi bizottság öslakosok, nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok albizottságának elnöke ²⁰

¹⁷ Закон України «Про політичні партії в Україні». [Ukrajna törvénye a politikai partokról.] A többszörösen módosított 2001. évi törvény eredeti, illetve hatályos szövege elérhető, illetve a módosítások követhetők az alábbi helyen: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2365-14> (2010-05-20)

¹⁸ Összeállítva az ukrainai Legfelsőbb Tanács hivatalos honlapján elérhető információk alapján: <http://portal.rada.gov.ua/rada/> (2010. 05. 20.), valamint lásd még az ukrainai törvények és rendeletek tárát: <http://zakon.rada.gov.ua/> (2010. 05. 20.).

¹⁹ Az Ukrainian Center for Independent Political Research elemzése szerint a Szolidaritás képviselői csoportot 2000 februárjában Petro Porosenko, Ukrajna egyik leggazdagabb embere alakította meg. Előtte Porosenko az Ukrainai Szociáldemokrata Párt (egyesített) frakciójának volt a tagja. A Szolidaritás később párttá alakult, aminek megfelelően a parlamenti csoportból is frakció lett, továbbra is Porosenko elnöklétével. A Szolidaritás Párt 2000 végén beleolvadt a Régiók Pártjába, amelynek Porosenko lett az egyik elnökhelyettese. 2001 végén a Szolidaritás átpártolt a Mi Ukrajnánk Választási Blokkhoz. «Медіа-навігатор», № 8, березень 2002 року <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=945> (2010. 05. 20.)

²⁰ Egy 1999-es konferencián Kovács Miklós úgy fogalmazott, hogy minden nép számára a legfőbb biztosíték az anyaország megléte; Ukrajnában a „nemzeti kisebbség” a bevándorlókra asszociál (mint Németországban a törökök, Franciaországban az arabok), az „öslakos” pedig pl. a kanadai eszkimókra; a helyzet megoldása: nem a terminológiai problémák boncolgatása, hanem minden egyes erre igényt tartó nép („nemzet”) státusának külön törvényben rendezése. Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ». Політичний та юридичний аспекти питання. 5 лютого 1999 р. [Krimi tatárok: „nemzeti kisebbség” vagy „öslakosok”. Politikai és jogi aspektus. 1999. február 5.] <http://www.ucipr.org.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=810> (2010. 05. 20.)

<i>Név</i>	<i>Képviselői időszak</i>	<i>Frakció</i>	<i>Bizottsági tagság</i>
Gajdos István ²¹	2002–2006	2002–2004: Ukrainai Szociáldemokrata Párt (egyesített) frakciója 2005–2006: Ukraina Szocialista Pártjának frakciója	2002–2006: az emberi jogi és kisebbségi bizottság titkára 2006: a választási törvény monitoringját végző ad hoc bizottság tagja

Következtetésként megfogalmazhatjuk, hogy Ukrajnából nézve a magyar kisebbség sokkal inkább „látszik”, mint számarányából következne, Magyarország felől nézve azonban még sok olyan aspektus van, amelyek vonatkozásában „nem látszik” az ukrainai kontextus. A magyar szempont hajlamos Ukrajnára Kárpátalján, illetve Kijeven keresztül tekinteni, elhalványítva az egyéb tényezőket, vagy teljesen megfeledezve azokról. E tekintetben még sok olyan tényező van, melyek mélyebb vizsgálata fontos adalékokkal szolgál a kérdés objektívebb megvilágítása tekintetében.

Irodalom

- Beregszászi Anikó, Csernicskó István: A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája – ukrainai módra. *Kisebbségkutatás*, 2007, 2. sz. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00034/cikk3f14.html>
- Csernicskó István: A nyelvi jogi szabályozást meghatározó tényezők Ukrajnában. *Magyar Tudomány*, 2009. 11. sz. 1297–1303.
- Jevtuh, Volodimir: Az ukrán társadalom etnikai-nemzeti sajátosságai. In: Fedinec Csilla–Szereda Viktória (szerk.): *Ukraina színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Pozsony, Kalligram, 2009. 311–312.
- Kymlicka, Will: *Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity*. Oxford–New York, Oxford University Press, 2007.
- Алексеев В.: *Бегом от Европы? Кто и как противодействует в Украине реализации Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств*. [Menekülés Európa elől? Ki és hogyan akadályozza Ukrajnában

²¹ Számos benyújtott törvényjavaslat társszerzője, közte egyéni törvényjavaslatok pl: az 1944–45-ös kárpátaljai magyarellen és németellenes megtorlások 60. évfordulójának méltatásáról; a repressziók magyar és német áldozatainak rehabilitálásáról; a ruszin nemzetiség elismeréséről; az ukrainai nemzeti kisebbségek nemzeti-kulturális autonómiájáról. Lásd az ukrán parlament honlapján: <http://gska2.rada.gov.ua/pls/pt/reports.dep2?PERSON=5610&SKL=5> (2010. 05. 20.)

- a regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájának életbe léptetését] Харьков, «Факт», 2008.
- Євтух В., Трощинський В., Галушко К., Чернова К.: *Етнонаціональна структура українського суспільства*. [Az ukrán társadalom etnikai-nemzeti struktúrája.] Київ, Наукова думка, 2004.
- Литвиненко О., Якименко Ю.: Російськомовні громадяни України: «уявна спільнота» як вона є. [Ukrajna orosz nyelvű polgárai: „virtuális közösség” a maga valóságában] // *Дзеркало тижня*. № 18 (697) 17–23 травня 2008. <http://www.dt.ua/1000/1550/62942/> (2010. 05. 20.)
- Лойко Л.: *Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність*. [Ukrajna etnikai kisebbségeinek társadalmi szervezetei: alapvonások, legitimitás, tevékenység] Київ, Фоліант, 2005.
- Тищенко, Ю.: *Аналіз становлення організацій громадянського суспільства та демократичних процедур у регіонах України* [Civil társadalom és demokratikus eljárásjog Ukrajnában] <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=5744&mode=thread&order=0&thold=0> (2010. 05. 20.)

A kötet szerzői

BALÁZS ZOLTÁN, *politológus*, Corvinus Egyetem, Politikatudományok Intézete (Budapest)

BÁRDI NÁNDOR, *történész*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

BARTL ÁGNES, *szociológus*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

BICZÓ GÁBOR, *kulturális antropológus*, Miskolci Egyetem,
Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet (Miskolc)

EILER FERENC, *történész*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

ESZENYI ORSOLYA, *szociológus*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

FEDINEC CSILLA, *történész*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

FEISCHMINDT MARGIT, *kulturális antropológus*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

KISS TAMÁS, *szociológus*, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (Kolozsvár)

KOMORÓCZY SZONJA, *hebraista*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

LADÁNYI JÁNOS, *szociológus*, Corvinus Egyetem,
Szociológia és Társadalompolitikai Intézet (Budapest)

LAJTAI MÁTYÁS, *szociológus*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

PAPP RICHÁRD, *kulturális antropológus*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

PAPP Z. ATTILA, *szociológus*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

SZARKA LÁSZLÓ, *történész*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

TÓTH ÁGNES, *történész*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

VIDRA ZSUZSANNA, *szociológus*, MTA Szociológiai Intézet (Budapest)

VÉKÁS JÁNOS, *társadalomkutató*, MTA Kisebbségkutató Intézet (Budapest)

